

Türkmenistanyň Döwlet, hukuk we demokratiýa instituty

Germaniýanyň Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş federal ministrliginiň (BMZ) tabşyrygy boýunça hereket edýän
Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ)
«Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam» atly sebitleýin taslamasy

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ylmy-tejribe düşündirişler

IV TOM
(775-1051-nji maddalar)

Aşgabat
Türkmen döwlet neşirýat gullugy
2018

UOK
T

Türkmenistanyň Raýat kodeksine ylmy-tejribe düşündirişler. IV tom (775-1051-nji maddalar) .-A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2018.

Türkmenistanyň Raýat kodeksine bu ylmy-tejribe düşündiriş awtorlar toparynyň işiniň netijesidir. Düşündirişler Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) «Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam» atly Sebitleýin maksatnamasyna wekilçilik edýän halkara bilermenler bilen bilelikde taýýarlanylýdy. Düşündirişleri taýýarlamaga alymlar, tejribeli hukukçy hünärmenler gatnaşdy. Awtorlar topary bu düşündirişleriň Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň maddalarynyň nazaryýet we tejribe esaslaryny özleşdirmekde peýdaly boljakdygyna ynam bildirýärler. Düşündirişlerde beýan edilen garaýyşlar diňe awtorlaryň pikiri bolup durýar we GIZ-iň syýasatynyň şöhlemenmesi hasaplanyp bilinmez. Düşündirişlerdäki kanunçylyga salgyylanmalar 2018-nji ýylyň 1-nji iýulyndaky ýagdaýa görä taýýarlandy. Türkmenistanyň Raýat kodeksiniň her bir maddasyna berilýän düşündirişler Kodeksiň täsir edýän cygryna degişli bolan Türkmenistanyň kanunlaryna we beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalaryna berilýän seljermelere esaslanýar. Düşündiriş kazylar, prokuratura edaralarynyň işgärleri, adwokatlary, hukuk gulluklarynyň hünärmenleri, aspirantlar, hukuk we ykdysady ugurlary boýunça bilim alýan ýokary okuw mekdepleriniň talyplary, mugallymlary, şeýle hem raýat hukugy bilen gyzyklanýan beýleki okyjylar köpçüligine niýetlenýär. Düşündiriş Germaniýanyň Ykdysady hyzmatdaşlyk we ösüş federal ministrliginiň (BMZ) tabşyrygy boýunça hereket edýän Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) ýardam bermeginde çap edildi.

TDKP №

KBK

© Türkmenistanyň Döwlet, hukuk we demokratiýa instituty – 2018ý.

Awtorlar topary:

Ataýewa Aýsoltan Gurdowna, Türkmenistanyň Adalat ministrligi, 783-793-nji maddalar

Araznazarow Batyr, Türkmenistanyň Söwda-senagat palatasy, 898930-njy maddalar, 946-949-njy maddalar

Berdiýew Allamyrat, Türkmenistanyň Ministrler Kabinetiniň ýanyndaky Metbugatda we beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde döwlet syrlaryny goramak baradaky Komiteti, 950-992-nji maddalar
Gurbannazarowa Ýazdursun, Türkmenistanda Adam hukuklary boýunça ygtyýarly wekil - Adalatçy,
Mämmedgurbanowa Araztuwak,
Türkmenistanyň Adalat ministrligi, 993-1026-njy maddalar
Glyçhanow Glyçhan, Aşgabat şäher adwokatlar kollegiýasy, 756-782nji maddalar, 838-897-nji maddalar, 931-945-nji maddalar
Nuryýew Ýagmyr Mämijikowiç, Türkmenistanyň Döwlet, hukuk we demokratiýa instituty, hukuk ylymlarynyň doktory, 819-837-nji maddalar
Saryýewa Maýsa, Adalatçynyň diwanynyň baş maslahatçysy, 10271051-nji maddalar
Annamyradow Durdy, hukuk ylymlarynyň kandidaty, 794-818-nji maddalar

Maslahatçylar:

Rolf Kniper, professor, hukuk ylymlarynyň doktory we hormatly doktor, GIZ-iň halkara eksperti
Ýörg Pudelka, «Merkezi Aziýada hukuk döwlet gurluşyna ýardam» atly Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) sebitleýin taslamasynyň ýolbaşçysy, Berlin şäheriniň administratiw kazyýetiniň kazysy
Lado Çanturiýa, professor, ýuridiki ylymlaryň doktory, Germaniýanyň Halkara hyzmatdaşlyk jemgyýetiniň (GIZ) tabşyrygy esasynda iş toparynyň ylmy maslahatçysy
Gans-Ýoahim Şramm, professor, ýuridiki ylymlaryň doktory, Wismar şäheriniň uniwersiteti, GIZ-iň halkara eksperti

Redaktor:

Hallyýew Gylyçmyrat, Türkmenistanyň Ýokary kazyýetiniň başlygy **MAZMUNY**

1. BAP. SÖWDA WEKILI

775-nji madda. Düşünje
776-njy madda. Söwda wekiliniň borçlary
777-nji madda. Hakyň tölenmegi
778-nji madda. Hakyň möçberleri 779-nji madda. Aýratyn hak
780-nji madda. Bäsdeşlik hakynda şert
781-nji madda. Şertnamanyň hereket edişi
782-nji madda. Kompensasiýa bolan hukuk

2. BAP. KOMISSIONER

1. madda. Komissioner
2. madda. Komissioneriň borçlary
3. madda. Komitentiň görkezmeleri
4. madda. Nyrhyň çäkleri 787 madda. Amatly şertnama
1. madda. Zaýalanan ýa-da kemçilikli komission haryt
2. madda. Komissioneriň haryt üçin jogapkärçiligi
3. madda. Awans. Kredit
4. madda. Komissioneriň komission haky. Çykdaýlaryň öweziniň dolunmagy
5. madda. Meňzeş geleşikler
6. madda. Normalary ulanmak mümkinçiligi

1. BAP. SYLAG BERMEGI JEMAGAT ÖŇÜNDE WADA BERMEK. KONKURS

794-nji madda. Düşünje
795-nji madda. Ýatyrnak
796-njy madda. Sylagyň birnäçe şahs tarapyndan talap edilmegi 797-nji madda. Konkurs
798-nji madda. Konkursyň şertleriniň üýtgedilmegine ýol bermezlik
799-njy madda. Ýeňijini kesgitlemek
800-nji madda. Konkursda birnäçe şahsyň ýeňmegi
801-nji madda. Ýerine ýetirilen işlere eýeçilik hukugy

2. BAP. EMLÄGI SAKLAMAK

802-nji madda. Düşünje
803-nji madda. Emlägi saklamagyň muzdsuzlygy
804-nji madda. Muzdsuz saklanylanda emläk saklaýjynyň borjy
805-nji madda. Üçünji şahsa saklamaga bermek
806-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady peýdalanmaga ýol bermezlik
807-nji madda. Zat saklamak tertibini üýtgetmek
808-nji madda. Zadyň häsiýetleri bilen ýetirilen zyýany tölemek
809-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady gaýtarmagyň möhleti
810-njy madda. Emläk saklaýjynyň zady yzyna almak hakyndaky talaby

811-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zadyň yzyna gaýtarylýan ýeri
812-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zadyň miwelerini bermek borjy
813-nji madda. Niýeti ýa-da gödek seresapsyzlygy üçin emläk saklaýjynyň jogapkärçiligi 814-nji madda. Hak tölemek borjy
815-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady saklap galmak hukugy 816-njy madda. Kysymdaş zatlary saklamaga tabşyrmagyň aýratynlyklary
817-nji madda. Myhmanhanalarda zady saklamaga tabşyrmagyň aýratynlyklary
818-nji madda. Ýeňip geçip bolmajak güýç mahalynda jogapkärçilikden boşatmak

XXI BAP. HARYT AMMARYNA SAKLAMAGA TABŞYRMAK

819-njy madda. Düşünje
820-nji madda. Emläk saklamak baradaky borçnamalary päk ýürekden ýerine ýetirmek borjy
821-nji madda. Emläk saklaýjy tarapyndan harydyň sanyny barlamak
822-nji madda. Saklamaga tabşyrylan harydy gözden geçirmek hukugy
823-nji madda. Habar bermek borjy
824-nji madda. Zyýany tölemek borjy
825-nji madda. Kysymdaş zatlary saklamagyň aýratynlyklary
826-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan harydy satmak 827-nji madda. Ammar şahadatnamasy
828-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň rekwizitleri 829-njy madda. Warrant
830-njy madda. Orderlik ammar şahadatnamasy
831-nji madda. Indossirlenen ammar şahadatnamasy üçin jogapkärçilik
832-nji madda. Indossamentiň dogrulygynyň prezumpsiýasy
833-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň ýitmegi
834-nji madda. Saklamaga tabşyrylan harydy girew goýmak
835-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň täze eýesine girew hukugynyň geçmegi
836-njy madda. Saklamaga tabşyrylan harydy yzyna almak talabyna ýol bermezlik
837-nji madda. Goşmaça möhleti bellemek

XXII BAP. ÄTIÝAÇLANDYRYŞ

§ 1. Umumy düzgünler

838-nji madda. Düşünje
839-njy madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmak borjy
840-njy madda. Hökmany döwlet ätiýaçlandyryş
841-nji madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasy (ätiýaçlandyryş şahadatnamasy)
842-nji madda. Gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasy
843-nji madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ýitirilmeginiň netijeleri
844-nji madda. Ätiýaçlandyryş agentiniň hukuklary
845-nji madda. Ätiýaçlandyryşyň başlanmagy
846-njy madda. Ätiýaçlandyryş wznosyny artdyrmagyň netijeleri 847-nji madda. Habar bermek borjy
848-nji madda. Nädogry maglumatlary habar bermegiň netijeleri
849-njy madda. Habar bermezlik netijesinde ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmak
850-nji madda. Habar bermezlik netijesinde ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmagyň möhleti
851-nji madda. Ätiýaçlandyryş halaty bolandan soň şertnamany ýatyrmak
852-nji madda. Ýokary derejeli howp hakyndaky habary bermek borjy 853-nji madda. Ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagy hakynda habar bermek borjy

§2. Ätiýaçlandyryş wznosy

854-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznosyny geçirmek borjy
855-nji madda. Birinji ätiýaçlandyryş wznosy
856-njy madda. Ätiýaçlandyryş wznosynyň öz wagtynda tölenmezligi 857-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznosynyň öz wagtynda tölenmezligi netijesinde şertnamany ýatyrmak
858-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznosyny tölemegiň togtadylmagy **§ 3. Zyýanyň ätiýaçlandyryşy**
859-njy madda. Zyýany pul bilen tölemek borjy
860-njy madda. Zyýany tölemegiň çäkleri
861-nji madda. Ätiýaçlandyryş deňeşdirmesi
862-nji madda. Emlägi ätiýaçlandyrmagyň aýratynlyklary
863-nji madda. Duşdan geçirilen peýdanyň ätiýaçlandyryşy
864-nji madda. Zatlaryň jemine ätiýaçlandyrmak
865-nji madda. Ätiýaçlandyryş töleginiň möçberi
866-njy madda. Gysgaldylan ýa-da doly дәl ätiýaçlandyryş. Goşa ätiýaçlandyryş
867-nji madda. Goşa ätiýaçlandyryşyň hakyky дәldigi
868-nji madda. Ätiýaçlandyryş halaty bolanda ätiýaçlandyryşyň günäsi 869-njy madda. Ätiýaçlandyryşyň görkezmelerini ýerine ýetirmek borjy
870-nji madda. Ýeňip geçip bolmajak güýjüň täsiri bilen dörän zyýanyň ätiýaçlandyryşy
871-nji madda. Üçünji şahsyň zyýany tölemek talaby
872-nji madda. Ätiýaçlandyryş edilen emlägi eýeçilikden aýyrmagyň netijeleri
873-nji madda. Ätiýaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylmagy hakynda habar bermek borjy

874-nji madda. Ätiyaçlandyrylan emläk eýeçilikden aýrylanda ätiyaçlandyryşy togtatmak
875-nji madda. Başga şahsyň peýdasyna ätiyaçlandyryş şertnamasyny baglaşmak
876-njy madda. Ätiyaçlandyryş şertnamasynda başga şahsyň hukuklary
877-nji madda. Ätiyaçlandyryşyň hukuklary

§ 4. Graždan-hukuk jogapkärçiliginiň ätiyaçlandyryşy

878-nji madda. Düşünje
879-njy madda. Göş-göni zyýany tölemek talaby
880-nji madda. Sud çykdaýlary we suddan daşary çykdaýylar
881-nji madda. Ätiyaçlandyryjyny jogapkärçilikden boşatmak
882-nji madda. Hökmany döwlet ätiyaçlandyryşynda jogapkärçilik

§ 5. Ömri ätiyaçlandyrmak

883-nji madda. Düşünje
884-nji madda. Şertnama baglaşmaktan ýüz döndermäge ýol bermezlik 885-nji madda. Ätiyaçlandyryş wznoslary wagtal-wagtal tölenende şertnamany ýatyrnak
886-njy madda. Öwezini tölemek hukugyny üçünji şahsa bermek
887-nji madda. Göwnejaý bolmadyk üçünji şahs
888-nji madda. Ätiyaçlandyryjyny zyýany tölemek borjundan boşatmak
889-njy madda. Öz janyna kast edilende öwezini tölemekden boşatmak
890-njy madda. Ätiyaçlandyryş şertnamasyny üýtgetmek
891-nji madda. Şertnama togtadylanda tutup galynmalar
892-nji madda. Mejbury ýerine ýetirmegiň netijeleri

§ 6. Betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrmak

893-nji madda. Düşünje
894-nji madda. Saglyga ýetirilen zyýanyň netijeleri
895-nji madda. Betbagtçylykly hadysany oňünden niýet edip getirmegiň netijeleri
896-njy madda. Betbagtçylykly hadysa hakynda habar bermek borjy
897 madda. Regres hukugyna ýol bermezlik

XXIII BAP. BANK HYZMATY

§ 1. Hasaplaşyklar

898-nji madda. Düşünje
899-njy madda. Hasapdan göçürmeleri bermek borjy
900-nji madda. Pul serişdelerini hasapdan öwürmek
901-nji madda. Sçyot eýesiniň tabşyrygyny ýatymagyň netijeleri
902-nji madda. Syry saklamak borjy 903-nji madda. Şertnamany togtatmak
904-nji madda. Çek esasynda töleg geçirmek
905-nji madda. Çekiň inkassasiýasy

§ 2. Bank krediti

906-njy madda. Düşünje
907-nji madda. Bank krediti boýunça prosent stawkalary
908-nji madda. Kanun tarapyndan bellenilen prosent stawkalary
909-njy madda. Goşmaça üpjünçiligi ulanmak
910-njy madda. Şertnamany togtatmak
911-nji madda. Kredit möhletinden oň yzyna gaýtarylanda zyýany tölemek
912-nji madda. Kredit bölekler boýunça yzyna gaýtarylanda kredit gatnaşyklaryny togtatmak

§ 3. Goýum

913-nji madda. Düşünje
914-nji madda. Kredit edaralarynyň ýolbaşçylarynyň jogapkärçiligi
915-nji madda. Süýşürintgi kitapçasy

§ 4. Dokumentar (haryt) akkreditivi. Dokumentar inkasso 916-njy madda. Düşünje

917-nji madda. Inkasso tabşyrygy
918-nji madda. Halkara hukugynyň adatlary

§ 5. Bank kepilligi

919-njy madda. Düşünje
920-nji madda. Bank kepilligi üçin hak
921-nji madda. Kepil borçnamasynyň esasy borçnamadan garaşsyzlygy 922-nji madda. Bank kepilligini yzyna almaga ýol bermezlik
923-nji madda. Benefisiara degişli talabyň başga şahsa berilmegine ýol bermezlik
924-nji madda. Bank kepilliginiň güýje girmegi
925-nji madda. Talap bildirmegiň formasy
926-njy madda. Benefisiaryň talabyny almak boýunça kepiliň borjy
927-nji madda. Benefisiaryň talabyny kanagatlandyrmakdan kepiliň ýüz öwürmegi
928-nji madda. Kepiliň borçnamalarynyň çäkleri
929-njy madda. Kepiliň borçnamalaryny togtatmagyň esaslary
930-njy madda. Regres hukugy

XXIV BAP. ZAMUNLYK

931-nji madda. Düşünje
932-nji madda. Ýazmaça forma
933-nji madda. Zamun bolýanyň borçnamasynyň möçberi
934-nji madda. Zamun bolýanyň ýüz döndermegi
935-nji madda. Zamun bolýanyň raýdaşlyk jogapkärçiligi
936-njy madda. Zamun bolýanyň birnäçesi
937-nji madda. Öňki kreditorlar tarapyndan alnan borçnama üçin jogapkärçilik
938-nji madda. Zamun bolýanyň jogapkärçilik çäkleri
939-njy madda. Zamun bolýanyň garşylygy
940-njy madda. Talapnamalaryň hasaba goşulmagyna jedellesilmegine we mümkinçiligine edilýän salgylanmalara garşylyk bildirmek
941-nji madda. Zamun bolýanyň jogapkärçiligini azaltmak
942-nji madda. Baş bergidar tarapyndan tölegi gijä goýmagyň netijeleri
943-nji madda. Möhletsiz zamunlyk mahalynda şertnamany togtatmak
944-nji madda. Zamun bolýanyň boşatmak hakyndaky talaby
945-nji madda. Talabyň zamun bolýana geçmegi

1. BAP. KONTOKORRENT (TEKUŞIÝ SÇÝOT)

946-njy madda. Düşünje. Mazmuny
947-nji madda. Kontokorrenti ýatyrmak
948-nji madda. Amala aşyrylan tölegler boýunça prosentler
949-njy madda. Kontokorrente geçirilen talabyň şahsy ýa-da zat üpjünçiligi

2. BAP. BERGI BORÇNAMALARY

§ 1. Görkezijä bergi borçnamalary

950 madda. Düşünje
951-nji madda. Dokumenti beren şahsyň garşylygy
952-nji madda. Hukuklaryň geçiş kadalary
953-nji madda. Görkezijä nägilelikler (pretenziýalar)
954-nji madda. Dokumenti beren şahsyň borçlary
955-nji madda. Ady ýazylan dokumenti özgertmek
956-njy madda. Gaýtadan bermek
957-nji madda. Dokumenti güýjüni ýitiren diýip hasaplamak
958-nji madda. Dokumenti güýjüni ýitiren diýip hasaplamagyň netijeleri
959-njy madda. Hak isleýşi bildirmek wagty
960-njy madda. Kreditory görkezmezden görkeziji üçin bergi borçnamalary

§ 2. Orderlik bergi borçnamalary

961-nji madda. Düşünje
962-nji madda. Indossament
963-nji madda. Hukugyň geçmegi
964-nji madda. Ýerine ýetirmek talaby
965-nji madda. Doly ygtyýarly bolmadyk şahsa tölegiň netijeleri
966-njy madda. Dokumenti çalyşmak we güýjüni ýitirmek
967-nji madda. Talaplaryň hak isleýişini bildirmek wagty

§ 3. Şahsy bergi borçnamalary

968-nji madda. Düşünje
969-njy madda. Geleşigiň we tölegiň hakyky bolmagynyň şertleri

XXVII BAP. BILELIKDÄKI IŞ. (ŞEREKET)

970-nji madda. Düşünje
971-nji madda. Bilelikdäki iş hakyndaky şertnama
972-nji madda. Gatnaşyjylaryň goýumlary
973-nji madda. Gatnaşyjylaryň umumy emlägi
974-nji madda. Paýyň üçünji şahsa berilmegine ýol bermezlik
975-nji madda. İşleri ýöretmek
976-njy madda. Girdejä we ýitgilere gatnaşmak
977-nji madda. Gatnaşyjynyň hukuklarynyň geçirilmezligi
978-nji madda. Bilelikdäki iş hakyndaky şertnamadan ýüz öwürmek
979-njy madda. Bilelikdäki işi togtatmagyň esaslary
980-nji madda. Bilelikdäki işi togtatmagyň tertibi

XXVIII BAP. ÖMÜRLIK EKLÄP-SAKLAMAK

981-nji madda. Düşünje
982-nji madda. Şertnamanyň formasy
983-nji madda. Ekläp-saklamagyň möçberi

984-nji madda. Ekläp-saklamaga almagyň döwürleýinligi
985-nji madda. Berlen emlägiň eýeçilikden aýrylmagyna ýol bermezlik 986-njy madda. Ömürlük ekläp-saklamak hakyndaky şertnama närazylyk bildirmek
987-nji madda. Berlen emlägiň atanlykda berbat bolmak töwekgelçiligi ýa-da zaýalanmagy
988-nji madda. Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan ýüz döndermek
989-njy madda. Ekleýjiniň aradan çykmagynyň netijeleri

XXIX BAP. OÝUNLAR. JEDEL

990-njy madda. Borçnamanyň bolmazlygy
991-nji madda. Lotereýa we utuş
992-nji madda. Tapawuda bolan geleşik

3 BÖLÜM. KANUN BOÝUNÇA BORÇNAMALY GATNAŞYKLAR

I bap. Umumy hukuklar

993-nji madda. Düşünje
994-nji madda. Paýlaryň deňligi
995-nji madda. Miwelere bolan hukuk
996-njy madda. Umumy predmeti dolandyrmak
997-nji madda. Umumy predmet dolandyrylanda karar kabul etmek 998-nji madda. Umumy predmeti dolandyrmak kadalarynyň miras hakla degişli bolmagy
999-njy madda. Umumy predmete ygtyýar etmegiň tertibi
1000-nji madda. Umumy predmeti saklamak boýunça çykdajylar 1001-nji madda. Umumy hukugy ýatyrmak
1002-nji madda. Umumy hukugy ýatyrmak hakyndaky ylalaşyk
1003-nji madda. Naturada paýlanylanda umumy hukugyň ýatyrylmagy 1004-nji madda. Umumy hukugy eýeçilikden aýyrmak arkaly ýatyrmak
1005-nji madda. Paýly eýeleriň raýdaşlyk jogapkärçiligi
1006-njy madda. Eýeler babatda talaplary kanagatlandyrmak
1007-nji madda. Umumy hukuk ýatyrylanda paýly eýeleriň jogapkärçiligi
1008-nji madda. Umumy hukugy ýatyrmak talabynyň hak isleýişini bildirmek wagty

1. BAP. KESEKINIŇ IŞLERINI TABŞYRYKSyz YÖRETMEK

1009-njy madda. Kesekiniň işlerini ýöredijiniň borçlary
1010-njy madda. Howpuň önüni almak maksady bilen işleri ýöretmek
1011-nji madda. Habar bermek borjy
1012-nji madda. Ýerine ýetirilen iş hakynda hasabat bermek
1013-nji madda. Çykdajylary tölemek
1014-nji madda. Çekilen çykdajylary tölemäge ýol bermezlik
1015-nji madda. Öz işlerini ýerine ýetirmek hakynda çaklamak

2. BAP. ESASSYZ BAÝLAŞMAK

1016-njy madda. Yzyna gaýtarmak borjy
1017-nji madda. Yzyna gaýtarmak talabynyň mümkin dälidigi
1018-nji madda. Netijäniň gazanylmazlygy
1019-njy madda. Esassyz baýlaşmagy naturada yzyna gaýtarmak
1020-nji madda. Esassyz baýlaşmagyň gymmatyny tölemek
1021-nji madda. Hukugy başga şahsa esassyz bermegiň netijeleri
1022-nji madda. Alynmadyk girdejileri jebir görene tölemek
1023-nji madda. Gaýtarylyp berilmäge degişli emläge harajatlary tölemek
1024-nji madda. Hukuk esasyňyň mälim bolan ýoklugyndaky ýokarlandyrylan jogapkärçilik
1025-nji madda. Doly ygtyýarly bolmadyk şahsyň ygtyýar etmegi
1026-njy madda. Kanunyň ýa-da oňat häsiýetleriň bozulmagynda ýerine ýetirmek

4. BÖLÜM. DELIKT BORÇNAMALARY I BAP. UMUMY DÜZGÜNLER

1027-nji madda. Düşünje
1028-nji madda. Zyýan ýetirýän maglumatlaryň ýaýradylmagynyň netijeleri
1029-njy madda. Kemala gelmedigiň ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik 1030-njy madda. Ruhy taýdan keselli (dälilik keselli) şahs tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak
1031-nji madda. Ruhy taýdan wagtlaýyn ýarawsyzlygy ýagdaýynda ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak
1032-nji madda. Gulluk borçlary berjaý edilýän wagtynda ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak
1033-nji madda. Ýetirilen zyýan üçin raýdaş jogapkärçilik
1034-nji madda. Transport serişdeleriniň ulanylmagy netijesinde ýeten zyýanyň öwezini doldurmak
1035-nji madda. Gurluşyk etmeden gelip çykýan howpdan ýeten zyýan üçin jogapkärçilik
1036-njy madda. Ýangyn söndürilen wagtynda ýeten zyýanyň öwezini doldurmak
1037-nji madda. Zyýanyň öwezini doldurmak borjunyň aradan aýrylmagyna ýol bermezlik
1038-nji madda. Mallaryň ýetiren zyýanynyň öwezini doldurmak
1039-njy madda. Gurluşygyň opurylmagyndan ýeten zyýanyň öwezini doldurmak
1040-njy madda. Döwlet gullukçysy tarapyndan ýetirilen zyýan üçin döwletiň jogapkärçiligi

1041-nji madda. Jebir gören ölen halatynda zyýanyň öwezini doldurmak
1042-nji madda. Medisina edarasy tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak
1043-nji madda. Şikaýat müddetiniň möhleti

II BAP. PES HILLI ÖNÜMDEN ÝETEN ZYÝAN ÜÇIN JOGAPKÄRÇILIK

1044-nji madda. Pes hilli önümi öndüreniň jogapkärçiligi
1045-nji madda. Pes hilli önüm hakynda düşünje
1046-njy madda. Önüm hakynda düşünje 1047-nji madda. Subut etmek güzaby
1048-nji madda. Raýdaşlyk jogapkärçiligi
1049-njy madda. Saglyga zeper ýetirilmeginden çekilen zyýanyň öwezini doldurmak
1050-nji madda. Şikaýat müddetiniň möhleti
1051-nji madda. Jogapkärçiligiň aradan aýrylmagyna ýol bermezlik

17 BAP. SÖWDA WEKILI

775-nji madda. Düşünje
Pişe bilen özbaşdak meşgullanýan hökmünde geleşiklerde başga telekeçi (telekeçiler) üçin hemişelik dellalçylyk etmek ýa-da olary onuň adyndan baglaşmak tabşyrylan şahs söwda wekilidir. Öz işini esasan erkin gurap we öz iş wagtyny erkin kesgitlep bilýän şahs özbaşdakdyr.

1. TRK-nyň 775-nji maddasyna laýyklykda telekeçilik işi bilen özbaşdak meşgullanýan adama geleşiklerde beýleki telekeçi üçin hemişelik dellalçylyk etmek ýa-da olary onuň adyndan baglaşmak tabşyrylan şahs söwda wekilidir. Şeýlelik bilen, söwda wekili diýen düşünje şu aşakdaky alamatlary bilen häsiýetlendirilýär: (1) pişe (telekeçilik işi) bilen özbaşdak meşgullanýan adam, (2) geleşiklerde araçy bolýan ýa-da üçünji şahslar bilen beýleki telekeçi üçin (3) geleşikleri baglaşýan, (4) hemişelik tabşyrygy bolan.
Söwda wekiliniň özüniň telekeçi bolup durýandygyna görä, onda TRK-nyň 775-nji maddasy söwda wekiliniň buýrujysy bolup durýan adamyň ýaýy içinde telekeçi ýaly kesgitleýär.
2. Söwda wekili telekeçilik işi bilen meşgullanýan hem fiziki, hem ýuridik şahs bolup biler.
TRK-nyň 2-nji maddasynyň üçünji böleginiň ikinji sözlemine laýyklykda emlägi peýdalanmakdan, harytlary satmakdan, işleri ýerine ýetirmekden ýa-da adamlara hyzmatlary etmekden zygiderli girdeji almaga gönükdirilen, öz töwekgelçiligine amala aşyrylýan özbaşdak iş telekeçilik bolup durýar.
Söwda wekili özüniň wekil hökmünde çykyş edýän kärhanasy ýaly özbaşdak telekeçi (kärhana) bolup durýar, ol geleşikleriň köp sanlysyny amala aşyrmaga gönükdirilen we üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda görkezilýän, muşdaklyk esasynda, ykdysady çygyrda özbaşdak telekeçilik işini amala aşyrýar.

TRK-nyň 775-nji maddasynyň ikinji sözlemine laýyklykda öz işini esasan erkin gurap bilýän we öz iş wagtyny özbaşdak kesgitlep bilýän adam özbaşdak bolup durýar.

Munuň üçin ykdysady erkinlik däl-de, hukuk erkinligi aýgtyly faktor bolup durýar. Şeýlelik bilen, buýrujylaryň kesgittlenen talaplaryna sap hakyky garaşlylygyň aýgtyly ähmiýeti ýokdur. Muňa laýyklykda, öz işini özbaşdak guramaga we kesgitlemäge mümkinçilik, zähmet şertnamasy boýunça işleýän adamlarda muňa mümkinçiligiň ýoklugy kesgitleýji faktor bolup durýar.

Tersine, hakyň pugta bellenen stawkasy hakynda ylalaşyk, işi amala aşyrmak üçin öz jaýlarynyň bolmazlygy we ş.m. ýaly faktorlar özbaşdaklygyň garşysyna aýdýarlar.

Pişäniň indiki şerti muşdaklyklyk bolmalydyr, ol aýratyn düşündirişi talap etmeýär. Girdeji almak meýli hökmany şert däl. Sap haýyr-sahawatlylygyň bolmazlygy üçin hyzmatlaryň belli bir ekwiwalente bazarda teklipe edilmegi ýeterlikdir. Diýmek, munuň özi girdeji almak meýli bilen däl-de, diňe harajatlary ýapmak üçin işleýän döwlet kärhanalaryna hem degişli bolup biler.

Mundan başga-da, telekeçilik işi geleşikleriň kesgitsiz sanyna gönükdirilmelidir. Şunda üznüksiz işi amala aşyrmaga erkin bolmagy aýgtyly faktordyr we işde möwsümleýin arakesmeler päsgelçilik bolup durmaýar, çünki işi dowam etdirmäge erk bardyr.

İş üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda ýüze çykarylmalýdyr. Ýagny gürüň sap şahsy çygyrdaky (mysal üçin şahsy emlägi dolandyrmak) ykdysady iş hakynda gitmeli däl.

Ahyrynda, bu ykdysady babatdaky iş bolmalydyr. Şoňa görä-de sungat, ylym babatda döredijilik işine, şeýle hem erkin hünärlere, mysal üçin, lukmanyň hünärine hem bu hökmünde garalyp bilinmez.

Beýleki telekeçi (buýrujy-telekeçi) hem telekeçi düşüňjesiniň şertlerine laýyk gelmelidir (ýokardaka seret). Söwda wekiliniň özi ýaly ol fiziki ýa-da ýuridik şahs bolup biler.

Söwda wekiliniň işi üçünji şahsa täsir etmek arkaly telekeçi bilen üçünji şahsyň arasynda geleşikleri baglaşmaga gönükdirilendir. Munuň özi diňe mahabata ýa-da şertnama baglaşmak mümkinçiligini görkezmäge garanda köpdür. TRK-nyň 775-nji maddasyna laýyklykda iki warianty tapawutlandyrmak gerek: söwda wekiliniň dellalçylyk telekeçilik işini we söwda wekili bilen geleşikler baglaşmak.

Söwda wekiliniň dellalçylyk işinde söwda wekiliniň dellal bolup çykyş edýän geleşiginiň gös-göni telekeçi bilen üçünji şahsyň arasynda bolmagy talap edilýär.

Söwda wekili bilen geleşikler baglaşylanda wekilçilik esasyndaky geleşik telekeçi bilen üçünji şahsyň arasynda söwda wekili tarapyndan baglaşylýar. Wekilligi amala aşyrmagyň umumy kadalaryna laýyklykda munuň üçin telekeçiniň adyndan hereketler we wekilçilik üçin, ygtyýarlyklaryň bolmagy talap edilýär (TRK-nyň 128-139-njy maddalary).

Şeýlelik bilen, öz adyndan geleşikler baglaşýan adam TRK-nyň 775-nji maddasynyň manysy boýunça söwda wekili däldir.

Mysal üçin, öz adyndan üçünji şahslar bilen şertnamalary komissioner (TRK-nyň 783-793-nji maddalary) françaýzy alyjy (TRK-nyň 629-636-njy maddalary) baglaşýar.

Haçanda iş telekeçi üçin kesgittenmedik sanly geleşikleriň baglaşylmagyna gönükdirilende hemişelik tabşyryk hakynda gürrüň gidip biler, çünki taraplaryň ikisi-de uzak möhletli aragatnaşygy meýilleşdirýärler. Şuňa laýyklykda, söwda wekiliniň işi hakynda şertnama uzak möhletli borçnamaly ediji gatnaşyk bolup durýar.

776-njy madda. Söwda wekiliniň borçlary

Söwda wekili öz işleýän telekeçisi üçin maliýe hasabatyny bermelidir. Ol ylalaşylan möhletlerde, eger möhletler ylalaşylmadyk bolsa, her kwartal gutarandan soň on günün içinde, ýazmaça formada ähli amala aşyrylan geleşikler hakyndaky maglumatlary hem-de hyzmatlar üçin hakyň hasaplaşyklaryny telekeçä bermäge borçludur.

TRK-nyň 776-njy maddasynda söwda wekiliniň borçlary düzgünleşdirilýär, olar şertnamanyň şertleri bilen ýatrylyp bilinmez. Ýöne söwda wekiliniň işi hakyndaky şertnama bilen söwda wekiliniň üstüne ýene-de başga borçlar hem ýüklenilip bilner. Bu babatda türkmen hukugy şertnamanyň taraplaryna uly erkinligi berýär.

Ýöne şunuň bilen baglanyşykly TRK-nyň 775-nji maddasynyň we 776-njy maddasynyň manysy boýunça söwda wekiliniň üstüne hereketleri amala aşyrmak borjunyň ýüklenilýändigini gelip çykýar. Diýmek, ol geleşikleri baglaşmak üçin we olary baglaşmak maksady bilen dellalçylyk üçin tagallalary etmelidir. TRK-nyň 775-nji maddasyndan gelip çykýan bu borç, elbetde, şertnamada has anyk göz önünde tutulyp bilner.

777-nji madda. Hakyň tölenmegi

1. **Eger telekeçi geleşigi amala aşyran bolsa, söwda wekiliniň hak almaga hukugy bardyr.**
2. **Eger üçünji tarapyň ýerine ýetirmegi geçirmejekdigi aýdyň kesgittense, onda haka bolan hukuk hakyky däldir; eýýäm alnan summalar gaýtarylyp berilmelidir.**
3. **Eger telekeçiniň geleşigi doly ýa-da kem-käsleýin amala aşyrmadygy ýa-da ony ylalaşylyşy ýaly amala aşyrmadygy aýdyň kesgittenen halatynda hem söwda wekili haka bolan hukuga eýedir. Eger amala aşyrylmadyk geleşik telekeçä bagly bolmadyk ýagdaýlara esaslanan halatynda haka bolan hukuk hakyky däldir.**
4. **Telekeçi ylalaşygyň baglaşylan aýynyň ahyrynda söwda wekiline hak töleýär.**
5. **Söwda wekiliniň zyýanyna şu maddanyň kadalaryndan yza çekilmäge ýol berilmeýär.**

TRK-nyň 777-nji maddasy söwda wekiliniň peýdasyna hukuk goraýjy kadadyr we şertnamanyň şertleri bilen onuň zyýanyna doly ýada bölkleýin üýtgedilip bilinmez. Ol geleşikleriň baglaşylmagy üçin söwda wekiliniň haka bolan hukugyny düzgünleşdirýär we bu hukuk söwda wekiliniň işi hakynda şertnamanyň hereket edýän möhletiniň içinde baglaşylan ähli geleşiklere degişlidir. Geleşikler onuň işiniň netijesinde baglaşylmalydyr. Söwda wekiliniň işi bilen geleşigiň amala aşyrylmagynyň arasynda sebäpli aragatnaşyk haçan-da üçünji şahs eýýäm şeýle geleşigi baglaşmagy meýilleşdirende hem gatnaşyp biler, ýöne geleşigi amala aşyrmak üçin indi söwda wekiline ýüzlenilýär.

Eger telekeçi geleşigi ýerine ýetirse-de, söwda wekiliniň haka bolan hukugy birinji bölege laýyklykda ýüze çykýar. Eger üçünji şahs geleşigi ýerine ýetirmese, haka bolan bu hukuk ikinji bölege laýyklykda hakyky däldir. Eýýäm tölenen pul möçberleri şu ýagdaýda gaýtarylmalydyr. Hakykatda, üçünji şahs tarapyndan ýerine ýetirilmeligi obýektiv çelgilerle esaslanmalydyr. Eger telekeçini hak isleginiň kömegi bilen ýerine ýetirmäge mejbur edip bolsa, şeýle çelgiler ýokdur, zerur bolan mahalynda kazyýet kararyny mejbury ýerine ýetirtmek arkaly hem şeýle çelgiler ýokdur. Haçan-da telekeçä bagly bolmadyk ýagdaýlar boýunça telekeçi geleşigi ýerine ýetirmedik mahalynda hem bu hukuk hakyky däldir (TRK-nyň 777-nji maddasynyň üçünji böleginiň ikinji sözlemi).

Eger telekeçiniň özi geleşigi ýerine ýetirmese ýa-da onuň ylalaşylyşy ýaly ýerine ýetirilmese, tersine, bu hukuk hereket edýär (TRK-nyň 777-nji maddasynyň üçünji böleginiň birinji sözlemi), munuň üçin, elbetde onuň hukugy bardyr (şertnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermek erkinligi ýörelgesi).

Şunda wekilligi amala aşyrmak zerurlygy düşünjesine gүнälilik düşünjesine garanda giň düşünmek gerek. Bu ýerde töwegelçilikleriň eýýäm bolmagy ýeterlikdir, olar telekeçiniň hasabyna degişli edilip bilner.

Şeýlelik bilen, hak almaga bolan hukugyň bardygy barada netijä gelmek bolar, eger:

1. söwda wekiliniň işi hakynda hakyky şertnama baglaşylsa,
2. söwda wekiliniň işi hakyndaky şertnamanyň hereket edýän wagtynda telekeçi bilen üçünji şahsyň arasynda geleşik baglaşylsa,
3. geleşigi baglaşmagyň sebäbi söwda wekiliniň işi bolup dursa,
4. telekeçi ýa-da üçünji şahs geleşigi ýerine ýetirgende (TRK-nyň 777-nji maddasynyň ikinji bölegi) ýa-da telekeçi geleşigi doly ýa-da bölkleýin ýerine ýetirmese, eger munuň özi oňa bagly bolmadyk ýagdaýlara esaslansa (TRK-nyň 777-nji maddasynyň üçünji bölegi).

778-nji madda. Hakyň möçberleri

1. **Eger hakyň summasy ylalaşylmadyk bolsa, onda ol bu iş çygryndaky ylalaşylan adaty stawka hasap edilýär.**
2. **Hak telekeçiniň ýa-da üçünji tarapyň tölemeli summasyndan ugur alnyp hasaplanylýar. Tölegde ýeňillikler nagt berilmeýär; eger diňe goşmaça çykdaýylar üçünji tarapyň aýratyn hasabyna goşulmasa, goşmaça**

çykdaýylar babatynda, hususan-da daşamak, gaplamak, gümrük, salgytlar üçin goşmaça çykdaýylar babatda hem edil şu ýagdaý hereket edýär.

3. **Peýdalanmaga bermek hakyndaky şertnamalar we belli bir dowamlyk bilen peýdalanmak şertnamalary baglaşylanda hak haçan-da üçünji tarapyň şertnamany ýatyryp biljek pursatyndaky summasynyň ululygynydan ugur alnyp hasaplanylýar: eger şertnama hereket etmegini dowam etdirse, söwda wekili mundan beýläkki degişlilikde hasap edilen haka bolan hukuga eýedir.**
4. **Ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan mahalynda hak ätiýaçlandyrylan summadan hasap edilýär. Eger bu summa kesgitlenmese, onda hak ätiýaçlandyryş wznosyna proporsionallykda hasap edilýär.**

Söwda wekiliniň işi hakyndaky şertnamanyň şahsy hyzmatlar şertnama häsiýetine eýediginden ugur alyp, eger taraplar hakyň anyk möçberi hakynda ylalaşmasalar, TRK-nyň 778-nji maddasynyň birinji bölegi adaty stawkanyň hereket edýändigini belleýär. TRK-nyň 777-nji maddasynyň dördünji bölegine laýyklykda haky tölemek aýyň aýagynda geçirilýär. TRK-nyň 778-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda söwda wekiliniň dellalçylygynda baglaşylan geleşigiň şertnamalaýyn gymmaty hemişe haky hasaplamak üçin esasy bolup durýar, şunda nagt pul bilen tölenilende indirimler we beýleki indirimler ýol berilmesizdir.

3-nji we 4-nji bölüklerde şertnamalaryň aýratyn görnüşleri babatda ýörite kadalar göz önünde tutulandyr.

779-nji madda. Aýratyn hak

1. **Eger söwda wekili geleşik boýunça borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi üçin zamun bolmaga borçlansa, onda ol aýratyn haka dalaş edip biler; bu hukuk geljekden aýrylyp bilinmez. Borçnama diňe belli bir geleşik boýunça ýa-da üçünji taraplar tarapyndan kesgitlenen geleşikler boýunça alnyp bilner, bu geleşiklerde söwda wekili dellalçylyk edýär ýa-da olary özi baglaşýar. Borçnamalaryň kabul edilmegi ýazmaça formany talap edýär.**
2. **Aýratyn haka bolan hukuk geleşigiň baglaşylmagy bilen ýüze çykýar.**

Söwda wekili, kada bolşy ýaly, kontragent tarapyndan şertnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin jogapkärçilik çekmeýär.

Hakykatda, şertnamalary baglaşmak erkinliginiň netijesinde ol telekeçi bilen aýratyn ylalaşyk arkaly üçünji tarap tarapyndan şertnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin jogapkärçiligi öz üstüne alyp biler (delkredere hakyndaky ylalaşyk). Munuň özi zamunly görnüşinde ýa-da bergidar bilen bilelikde kesekiniň borçlaryny öz üstüne almak görnüşinde bolup biler.

Söwda wekilini goramak maksady bilen TRK-nyň 779-njy maddasy bu aýratyn töwegelçilikli ýagdaýlarda ýerine ýetirilmegi üçin söwda wekiliniň jogapkärçilik çekjek geleşigini önünden takyk kesgitlemegiň gerekdigini ýa-da üçünji taraplar tarapyndan geleşikleriň önünden kesgitlenen görnüşi hakynda gürrüň gitmelidigini nazarda tutýar. Mundan başga-da delkredere hakynda şeýle häsiýetli geleşik hemişe ýazmaça görnüşi talap edýär (TRK-nyň 779-njy maddasynyň birinji böleginiň ikinji sözlemi).

TRK-nyň 779-njy maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda delkredere boýunça aýratyn hak almaga bolan hukuk geleşigiň baglaşylmagy bilen ýüze çykýar.

780-nji madda. Bäsdeşlik hakynda şert

1. **Söwda wekilinde telekeçiniň razylygy bolmasa, territoriýasynyň çäginin ýa-da töwereginin, ýa-da çygyrynyň daşynda hereket etmäge haky ýokdur, olaryň çäklerinde söwda wekili telekeçi üçin dellalçylygy ýa-da geleşikleriň baglaşylmagyny, ýa-da bäsdeşlik ediji telekeçiniň işine (bäsdeşlik hakyndaky şert) göni ýa-da gytaklaýyn gatnaşylmagyny amala aşyryar, başga kärhana maliýe taýdan gatnaşmak halatlary muňa girmeýär. Eger şertnamalaýyn gatnaşyklara girişilende telekeçä şeýle gatnaşmak fakty hakynda mälim bolan bolsa, bäsdeşlik ediji telekeçiniň işine gatnaşmaga bolan razylyk berlen diýlip hasap edilýär.**
2. **Söwda wekili tarapyndan bu borçnama bozulan halatynda telekeçi zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap edip biler; mundan başga-da telekeçi bäsdeşlik ediji telekeçi üçin baglaşylan geleşikleriň özüne berilmegini, şeýle geleşiklerden alnan girdejiňiň yzyna gaýtarylmagyny ýa-da talap edilýän girdejiden yüz öwürmegini söwda wekilinden talap edip biler.**
3. **Eger bäsdeşlik hakyndaky şerti şertnamalaýyn gatnaşyklar gutarandan soň hem hereket edýändigini şertnama tarapyndan göz önünde tutulsa, onda telekeçiniň munuň öwezini töläň mahalynda şeýle şert hakykydyr, bu kompensasiýa şu**

Kodeksiň 782-nji maddasynyň kadalary boýunça hasaplanylýar. Şeýle ylalaşyk bir ýyldan köp bolmadyk möhlet üçin ýol bererlidir.

Söwda wekili, eýýäm şertnamalaýyn düzgün-nyzamy berjaý etmek borçlarynyň esasynda telekeçiniň görkezmelerine eýermelidir. Telekeçiniň bähbitlerini kemsitmezlik borjunyň hem bu borçlardan gelip çykýandygy tebigydyr. Bu bäsdeşlik hakynda aýratyn şertli TRK-nyň 780-nji maddasynda anyk bellenilýär. Oňa laýyklykda, eger diňe özüniň şertnamalaýyn gatnaşyklarynda durýan telekeçisiniň razylygy bolmasa, söwda wekili adatça bäsdeşlik ediji telekeçini göni ýa-da gytaklaýyn goldamaga haky ýokdur. Eger söwda wekiliniň telekeçi-kontragenti söwda wekiliniň işi hakynda şertnama baglaşanda söwda wekiliniň bäsdeşlik ediji telekeçiniň işine gatnaşandygyny bilse, TRK-nyň 780-nji maddasynyň birinji böleginiň ikinji sözlemine laýyklykda şeýle ylalaşyk berlen diýlip hasap edilýär. Bu kanunçylyk prezumpsiýasy ret edilýän bolup durýar, zerur mahalynda ony subut etmek güzabyny telekeçi çekýär.

TRK-nyň 780-nji maddasynyň ikinji böleginde telekeçiniň päk ýüreksiz bäsdeşlik mahalynda zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmek hukugy göz önünde tutulandyr. Muňa goşmaça edilip ejir çeken telekeçi bäsdeşlik ediji telekeçi üçin baglaşylan geleşikleriň özüne berilmegini ýa-da bu geleşiklerden alnan girdejiňiň özüne berilmegini ýa-da agzalan geleşiklerden onuň yüz döndermegini hem talap edip biler. Söwda wekili we telekeçi bäsdeşlik hakynda şerte gol çekip bilerler, ol şertnamalaýyn gatnaşyklar gutarandan soň hem haýsydyr bir wagt hereket eder. Ýöne TRK-nyň 780-nji maddasynyň üçünji bölegine laýyklykda şertiň güýje girmegi üçin söwda wekiline TRK-nyň 982-nji we 782-nji maddalaryna laýyklykda öwez puluny tölemek hakyndaky ylalaşyga gol çekmek talap edilýär.

781-nji madda. Şertnamanyň hereket edişi

1. **Eger şertnamada başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, söwda wekili bilen şertnama bir ýyl möhlet bilen baglaşylýar. Eger taraplaryň hiç birisi-de şertnamanyň hereket ediş möhletiniň tamamlanmagyna çenli üç aý galanda ony ýatyrnak hakynda mälim etmese, onda şertnamanyň hereket edişi ýene-de bir ýyl uzaldylan diýlip hasap edilýär.**
2. **Munuň üçin düýpli ýagdaýlar bolan mahalynda şertnamalaýyn gatnaşyklary haýal etmän togtatmak mümkindir.**

Eger taraplar başga zat hakynda ylalaşmasalar, onda söwda wekiliniň işi hakyndaky şertnama bir ýyl üçin baglaşylan diýlip hasap edilýär we eger şertnamanyň hereket ediş möhletiniň gutarmagyna çenli üç aý galanda ony ýatyrnak hakynda (göwnejaý tertipde) mälim edilmese (TRK-nyň 781-nji maddasynyň birinji bölegi), ýene bir ýyl üçin özözünden uzaldylan diýlip hasap edilýär. Taraplaryň biri tarapyndan mälim edilen şertnamany ýatyrnak üçin TRK-nyň umumy kadalary ulanylýar.

Tersine, şertnamany dessine ýatyrnak diňe möhüm sebäbi bolanda mümkindir (taraplaryň ikisi üçin), bu TRK-nyň 781-nji maddasynyň ikinji böleginde belenenendir.

Bu kadanyň manysy boýunça möhüm sebäp hemişe haçan-da şertnamalaýyn gatnaşyklary bes edýän tarap onuň hereket ediş möhletiniň gutarmagyna çenli şertnamany ýerine ýetirmegini göwnejaý ýagdaýda dowam etdirmäge ukyplydygyna garaşyp bolmajak halatlarynda bardyr. Hususan-da munuň özi şertnamalaýyn borçnamalaryň düýpli bozulmalarynda bolup geçýär, ol taraplaryň arasyndaky ynançly gatnaşyklary weýran edýär.

TRK-nyň 780-nji maddasynda bellenilýän bäsdeş-telekeçiniň işine gatnaşmak gadaganlygynyň bozulmagy ynançly gatnaşyklaryň şeýle weýran bolmagynyň möhüm mysalydyr. Mundan başga-da, şertnamanyň maksatlaryny durmuşa geçirmek mümkinçiligi üçin howp döredýän ýagdaýlar, mysal üçin, söwda wekiliniň (mümkün bolan) gurpsuzlygy nazara alynýar.

782-nji madda. Kompensasiýa bolan hukuk

1. Söwda wekili şertnamalaýyn gatnaşyklaryň tamamlanmagy bilen eger we aşakdakylara görä telekeçiden deň möçberli kompensasiýany talap edip biler:

1. **telekeçi şertnamalaýyn gatnaşklar tamamlanandan soň hem söwda wekiliniň agtaran täze müşderileri bilen işjeň gatnaşyklardan ep-esli peýda alýar;**
2. **söwda wekili şertnamalaýyn gatnaşyklaryň tamamlanmagy netijesinde özüniň agtaran müşderileri bilen eýýäm baglaşylan ýa-da geljekde amala aşyryljak geleşikler dowam etdirilende özüniň alyp biljek haka bolan hukugyny ýitirýär.**
1. **Müşderini agtarmak söwda wekili tarapyndan müşderi bilen işjeň gatnaşyklarynyň düýpli giňeldilmegine deňleşdirilýär, munuň özi hojalyk gatnaşygynda täze müşderini agtarmaga laýyk gelýär.**
2. **Iň ýokary kompensasiýa bir ýyldaky haky düzýär, ol söwda wekiliniň işiniň soňky baş ýyl üçin ortaça ululygy boýunça hasaplanandyr. Şertnamalaýyn gatnaşyklaryň has gysga dowamlylygynda iş döwri üçin hakyň ortaça ululygy kesgitleýjidir.**
3. **Kompensasiýa bolan hukuk şu halatlarda ýüze çykmaýar, eger:**
 1. **söwda wekili şertnamalaýyn gatnaşyklary ýatyrsa, eger diňe telekeçiniň özüni alyp barşy munuň üçin esasy sebäp bermese ýa-da söwda wekiliniň ýaşy boýunça ýa-da keselliligi netijesinde öz işini dowam etdirmäge ukyply diýip hasap edip bolmasa;**
 2. **telekeçi söwda wekiliniň günäsi netijesinde şertnamalaýyn gatnaşyklary ýatyrsa;**
 - w) **telekeçi bilen söwda wekiliniň arasyndaky ylalaşygyň esasynda söwda wekiliniň ýerine şertnamalaýyn gatnaşyklara üçünji şahs girse; şertnamalaýyn gatnaşyklaryň tamamlanmagyna çenli ylalaşyk baglaşylyp bilinmez.**
5. **Kompensasiýany talap etmäge bolan hukuk geljekden aýrylyp bilinmez. Bu talaby şertnamalaýyn gatnaşklar tamamlanandan soň bir ýylyň içinde bildirip bolar.**

TRK-nyň 782-nji maddasynda söwda wekiliniň dürli ýagdaýlarda telekeçiden öwez puluny talap etmek hukugyna garalýar, şunda 4-nji bent öwez puluna bolan hukugyň ýüze çykmaýan sebäplerini belleýär.

18 BAP. KOMISSIONER

783 madda. Komissioner

Harytlaryň ýa-da gymmatly kagyzlaryň öz adyndan satyn alynmagyny ýa-da satylmagyny pişe hökmünde başga şahsyň (komitentiň) hasabyna özüne kabul edýän şahs komissionerdir.

Komissiýa şertnamasy – bu oňa laýyklykda Komissioneriň komitentiň tabşyrygy boýunça, hak almagyň hasabyna, komitent üçin bir ýada birnäçe kanunda rugsat edilen geleşikleri öz adyndan geçirmek hakyndaky geleşikdir.

Komissiýa şertnamasynyň taraplaryň (komissiýa hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri) bolup komitent – degişli raýat-hukuk gatnaşyklaryny baglaşmak hakynda tabşyryk berýän şahs we komissioner – kabul edilen tabşyryklary ýerine ýetirýän şahs çykyş edýär.

Düşündirilýän madda komissioner düşüňjesine kesgitlemäni öz içine alýar, oňa laýyklykda komissioner – bu (1) şahs, (2) telekeçilik işi tertibinde, (3) öz adyndan (4) harytlary we ýa-da gymmatly kagyzlary satyn almagy (5) komitentiň (buýrujynyň) hasabyna amala aşyrýar.

Fiziki şahs hem, ýuridik şahs hem komissioner bolup biler. Mysal üçin, komission dükan hususy telekeçi hökmünde-de, ýuridik şahs hökmünde hem hereket edip biler.

Komissioner, söwda wekili ýaly, telekeçilik işini hem amala aşyrýar we pişe tertibinde harytlary we ýa-da gymmatly kagyzlary satyn almagy amala aşyrýar.

Söwda wekilinden tapawutlylykda, komissioner üçünji şahslar bilen gatnaşyklara öz adyndan gatnaşýar. Mysal üçin, komissiýa dükany harydy satýan mahalynda ol bu harydyň eýesiniň adyny aýtmaýar we satyn alýjy komission dükan bilen şertnama baglaýar.

Ýerine ýetirilen iş üçin hak-heşdegi komissioner buýrujydan – komitentden alýar.

Kesgitlenmeden komissiýa ylalaşygynyň muzdly, konsensual, özara şertnama bolup durýandygy görünýär. Onuň üçin komissioneriň hyzmatlarynyň tölegiň hasabyna amala aşyrylýandygy häsiýetlidir. Komissioner özüniň kontragenti üçin bir ýa-da birnäçe raýat-hukuk geleşiklerini amala aşyrmaga borçlanýar.

Komissionerlik, esasan, satyn almagy-satmagy amala aşyrmak ýoly bilen, bir şahs tarapyndan beýleki şahs üçin söwda hyzmatlarynyň edilmegi bilen baglydyr. Maddy gymmatlyklary saklamak, daşamak, ätiýaçlandyrmak boýunça hereketleriň özbaşdak ähmiýeti ýokdur.

Komissiýa şertnamasyny baglaşmak üçin TRK ýörite görnüşi göz önünde tutmaýar. Şonuň üçin ol dil üstünden hem baglaşylyp bilner.

784 madda. Kommissioneriň borçlary

- 1. Kommissioner öz üstüne alan geleşigini ynsaply söwdagäriň aladasy bilen ýerine ýetirmäge borçludur: şonda ol komitentiň bähbitlerini goraýar we onuň görkezmelerine eýerýär.**
- 2. Kommissioner komitente talap edilýän maglumatlary gowşurýar, hususan-da, komissiýanyň ýerine ýetirilişi barada haýal etmän habar berýär; ol komitente geleşik hakynda hasabat bermäge we oňa geleşigiň amala aşyrylýşyndan näme talap eden bolsa, şony-da bermäge borçludur.**
- 3. Kommissioner eger geleşigiň, ýerine ýetirilendigi baradaky habary bermek bilen bir wagtyň özünde geleşik baglaşan üçünji şahsy hem görkezmese, onda ol geleşigiň berjaý edilendigi üçin komitentiň önünde jogap berýär.**

Komissiýanyň aýratynlygy komissioneriň raýat dolanyşygynda öz adyndan çykyş etmek we amala aşyrylýan geleşik üçin üçünji şahslaryň önünde jogap bermek bilen, komitentiň tabşyrygyny özbaşdak ýerine ýetirýändiginden ybaratdyr. Şonuň üçin TRK-nyň 784-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, komissioner öz borjuny «ynsaply söwdagäriň aladaçylygy bilen» ýerine ýetirmäge borçludur.

Komissioner öz üstüne alan borçlaryny komitent üçin has amatly şertlerde ýerine ýetirmäge borçludur. Komitent üçin has amatly şertler diýip diňe bir emlägi satyn almagyň-satmagyň özüne däl-de, eýsem onuň görkezilen maksada ýetmek üçin gönükdirilen ähli işine düşünilýär: adalatly bahany bellemek, saklamagyň, daşamagyň, gaplamagyň usulyny saýlap almak we ş.m. Kommissioner ähli ýagdaýlarda zerur bolan aladaçylyk we seresaplylyk bilen hereket etmelidir.

Komissioner komitentiň görkezmelerini berjaý etmäge borçly hem bolsa, komissioneriň tabşyrygyň çäklerinden çykмага haky bardyr. Meselem, komissioneriň şertnamanyň şertlerinden diňe üýtgän ýagdaýlar sebäpli, bu komitentiň bähbitlerinde zerur bolsa, onuň bilen habarlaşmak mümkin bolmasa ýa-da özüniň soragyna öz wagtynda jogap alynmadyk halatynda çykмага haky bardyr. Komissiýa şertnamasynyň aýry-äýry görnüşlerinde bu möhlet anyklaşdyrylýar.

Komitente deslapdan habar bermegiň näme sebäbe görä başa barmandygyna garamazdan, habar bermek mümkin bolan wagtynda, komissioner ynanan şahsa ýol berlen şertnamadan çykmalary barada habar bermäge borçludur. Kommissioneriň soragyna komitentiň jogabynyň bellenen möhletde alynmazlygy komissioneri özbaşdak hereket etmek, şol sanda şertnamanyň şertlerinden çykamak mümkinçiliginden mahrum etmeýär, ýöne islendik ýagdaýda, amala aşyrylan ähli hereketler barada komitente habar bermek borjundan boşatmaýar. Komitentiň bähbitlerini goramak zerurlygy bilen bagly komissioneriň şertnamadan çykmalary barada aýdylanda, onda bu ýerde onuň emlägini ýerlemek boýunça, mysal üçin, şertleşilenden pes baha boýunça ýerlemek, ýöne komitentiň has köp ýitgi çekmeginiň önüni almak maksady bilen, dessin çäreleri görmek babatda obýektiw zerurlyk bolýandygyny belläp bolar. Bu bazardaky ýagdaýyň üýtgemegi, bahalaryň peselmegi, harydyň zaýalanmagy we ş.m. bilen bagly bolup biler, şeýle ýagdaýlar çalt zaýаланýan önümler ýerlenende ýgy gabat gelýär.

Komissioner emlägi bellenen bahadan satmagyň mümkin bolmandygyny we pes bahadan satmagyň köp ýitginiň önüni alandygyny subut etse, ýitgileriň öwezini dolmakdan boşadylýar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, tabşyryk ýerine ýetirilenden soň komissioner komitente hasabat bermäge we komissiýa şertnamasy boýunça alnan ähli zatlary oňa bermäge borçlydyr. Bir gezeklik geleşik bolanda hasabat tutulyp alnan komissiýa hakheşdeginiň we goşmaça çykdajylaryň we hyzmatlaryň öwez töleginiň möçberini görkezmek bilen, alnan pul möçberlerini ýa-da zatlary bermekde jemlenýär. Komitent, eger hasabat boýunça nägileligi bar bolsa, bu barada komissionere haýal etmän habar bermelidir. Tersine bolanda hasabat, eger başgaça ylalaşyk ýok bolsa, kabul edildi hasap edilýär.

Şertnamanyň şertine garamazdan, komissioneriň hasabat bilen bir wagtda komitente diňe bir ýerine ýetirilen tabşyryk boýunça naturada alnan zatlaryň ählisini däl, eýsem üçünji şahs babatynda komissioneriň şu şahs bilen geleşiginden gelip çykýan ähli hukuklaryny (mysal üçin, ýerlenen awtomobil ulag üçin kepillendiriş borçnamasy, kärendeçiniň emläk hukugy we beýlekiler) bermelidigi baradaky talap umumy kada bolup durýar.

Baglaşylan ylalaşygy komissioneriň şahsy özi ýerine ýetirmäge borçludur, sebäbi üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda komissioner öz adyndan çykyş edýär. Ol şol şahslar bilen baglaşylan geleşiklerden gelip çykýan ähli borçnamalary ýerine ýetirmäge we hukuklary amala aşyrmaga borçludur. Üçünji şahslaryň komitent bilen hukuk gatnaşyklarynda durmaýandyklary sebäpli, düşündirilýän maddanyň üçünji bölegi komissioner bilen baglaşylan geleşigiň olar tarapyndan bozulan halatynda komissioneriň bu barada komitente haýal etmän habar bermegini, zerur bolan subutnamalary toplamagyny we üpjün etmegini talap edýär. Üçünji şahslaryň bikanun özüni alyp baryşlary hakynda komissioner tarapyndan habar berlen komitentiň baglaşylan ylalaşyk boýunça komissionerde kontragent babatynda bar bolan ähli nägilelikleriň özüne berilmegini talap etmäge haky bardyr.

785 madda. Komitentiň görkezmeleri

Eger komissioner komitentiň görkezmelerine laýyklykda hereket etmeýän bolsa, onda ol bolsa ýeten zyýanyň öwezini dolduryp bermäge borçludyr: komitent bolsa, geleşigiň özi babatdaky hereketlerini ykrar etmäge borçly däl.

Komissiýa şertnamasy baglaşylanda üç bölekden durýan hukuk ulgamy ýüze çykýar: komitent, komissioner, üçünji şahs. Komissioner – komitent bilen satyn alyjynyň arasyndaky araçydyr. Komissiýanyň aýratynlygy komissioneriň raýat dolanyşygunda öz adyndan çykyş etmek we amala aşyrylýan geleşik üçin üçünji şahslaryň öňünde jogap bermek bilen, komitentiň tabşyrygyny özbaşdak ýerine ýetirýändiginden ybaratdyr.

Emma, eger komissioner komitentiň tabşyrygyny bozsa, mysal üçin, gowşurylan harydy komitent tarapyndan tekliplenen baha garanynda pes bahadan satsa we onuň netijesinde komitentde ýitgi emele gelse, komissioner bu ýitgileriň öwezini dolmaga borçludyr (TRK-nyň 786-njy maddasyna seret).

Beýleki tarapdan, komissioner tarapyndan komitent üçin amala aşyrylan geleşigiň hukuk netijeleri hakynda mesele ýüze çykýar. TRKnyň 785-nji maddasyna laýyklykda, komitent geleşigiň hereketlerini özi babatynda ykrar etmäge borçly däl.

786 madda. Nyrhyň çäkleri

1. Eger komissioner satuwy belleneninden pes nyrhdan amala aşyran bolsa ýa-da satyn almak üçin oňa bellenip berlen nyrhdan ýokary geçse, onda komitent, geleşigi öz hasabyna (bähbidine) amala aşyrylmadyk hökmünde ret etmek islese, geleşigiň berjaý edilendigi hakyndaky habardan soň bu barada haýal etmän mälim etmelidir: eger munuň tersine bolsa, kesgitlenilen nyrhdan ýüz öwürilmegi makullanyldy hasap edilýär.
2. Eger komissioner geleşigiň berjaý edilendigi baradaky habar bilen bir wagtda nyrhdaky tapawudy tölemegi tekliplense, onda geleşikden ýüz öwürmäge komitentiň haky ýokdur. Komitentiň bahadaky tapawutdan ýokary geçýän zyýanyň öwezini doldurmaga bolan hukuky degilmesiz bolup galdyrylýar.

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi, geleşik amala aşyrylýan mahalynda komissioner komitent tarapyndan komissionere tekliplenen bahany bozan bolsa, komitentiň komissioner tarapyndan üçünji şahslar bilen amala aşyrylan geleşikden ýüz öwürmek hukugyny belleýär. Şu hukuky amala aşyrmak üçin komitent ýerine ýetirilen geleşik hakynda habar alnandan soň haýal etmän ýüz öwürülýändigini barada habar bermäge borçludyr.

Umumy kada boýunça şertnamanyň onuň ilkişadaky şertlerine laýyk bolmadyk görnüşde ýerine ýetirilmegine ýol berýän esaslara komissioner tarapyndan geleşigiň ähli bentleriniň berjaý edilmelidigi baradaky talapdan çykma bolup durýar. Aýry-ayry ýagdaýlarda kanun çykaryjy komissioneriň «özdiýenliginiň» netijelerini göni belleýär.

Birinji nobatda, bu şertnamada bellenen bahalar bilen hakyky bahalaryň gabat gelmegidir. Meselem, eger geleşik şertnamada göz öňünde tutulandan has amatly şertlerde baglaşylan bolsa, onda ähli peýda komitente gelip gowuşýar, komissioner bolsa şu ýagdaýda diňe köp hak alýar.

Eger komissioner komitentiň görkezmesini bozup, zady şertleşilen bahadan pes baha boýunça satan bolsa we munuň üçin kanunda görkezilen esasy sebäpler ýok bolsa, onda ol bahalardaky tapawut görnüşinde ýetirilen ýitgileriň öwezini dolmaga, ýagny komitent bilen hakyky satylan baha boýunça däl-de, ilkişadaky baha boýunça hasaplaşmaga borçludyr. Ähli ýagdaýlarda komissioneriň komitentiň görkezmelerinden çykmagy üçünji taraplaryň hukugyna täsir etmeýär, olar üçin komissioner özbaşdak söwda hyzmatdaşy bolup durýar. Komissioneriň olara özüniň şertnamanyň şertlerini bozandygy sebäpli çekilen ýitgileriň öwezini tölemek baradaky haýsydyr bir talaplary bildirmäge haky ýokdur.

Eger komissioner komitent üçin emläk satyn alýan bolsa, ýöne geleşik belleneninden ýokary baha boýunça baglaşylsa, onda bu ýagdaýda kanun komitentiň üstüne komissionere şeýle geleşigiň şertlerinden närazylygyny bildirmek borjuna ýükleýär. Komitentiň dymmagynyň hukuk netijesi onuň täze şertlerde baglaşylan geleşigi ykrar edendigini aňladar. Nägilelikler komissionerden habar alnandan soň haýal etmän bildirilmelidir. Komissioner bahadaky tapawudy öz hasabyna kabul edip biler. Şu ýagdaýda komitent ýerine ýetirilen geleşikden ýüz öwürüp bilmez. Komissioner diňe alynmagy şertlendirilen geleşigi we diňe komitent üçin has amatly şertlerde baglaşmaga borçludyr. Tersine bolanda ol özüniň araçylyk işiniň amatsyz netijeleriniň ählisi üçin jogapkärçilik çekýär. Komitentiň görkezmelerinden çykylmagy diňe onuň bähbitlerinde kadadan çykma ýagdaýda bolup biler.

TRK-nyň 786-njy maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, eger komissioner komitente bahadaky tapawudyň öwezini dolmaga razy bolsa, komitent amala aşyrylan geleşikden ýüz öwürmek hukugyny ýitirýär. Şu ýagdaýda komitentiň geleşikden ýüz öwürmäge haky ýokdur. Mysal üçin, eger komissioner awtoulagy 10 mün manada satmaga borçly bolup, 9 mün manada satsa, ýöne bahadaky tapawudy komitente tölemäge razy bolsa, onda komitent amala aşyrylan geleşikden ýüz öwürüp bilmez.

787 madda. Amatly şertnama

- 1. Eger komissioner komitentiň oňa belläp beren şertlerinden hem has amatly geleşik baglaşsa, onda ol komitentiň bähbidine bolýar.**
- 2. Eger, hususan-da komissioneriň, satan nyrhy komitent tarapyndan kesgitlenilýän in pes nyrhdan ýokary geçse ýa-da onuň satyň alan nyrhy komitent tarapyndan kesgitlenilen ýokary nyrh derejesine ýetmese, onda ol hereket edýär.**

Komitentiň görkezmelerinden onuň üçin gowy tarapa çykmalar haýsydyr bir çäklendirmeler we şertler bolmazdan geçirilip bilner. Komitentiň mysaly görkezmelerinden onuň üçin ýaramaz tarapa çykmalar babatynda aýdylanda bolsa, şeýle çykmalara, düzgün bolsy ýaly, diňe onuň komitentiň bähbitleri üçin zerur bolmalydygy şerti berjaý edilende ýa-da komissioneriň komitentden öňünden sorap bilmedik ýa-da öz soragyna möhletinde oňlanyşykly jogap alyp bilmedik ýagdaýynda ýol berilýändigini bellemek gerek. Komitentiň ykdysady bähbidi, öňi bilen, komissiýa tabşyrylan zadyň satuw bahasynda jemlenendir. Şunuň bilen birlikde, komission söwda hakynda kanunçylykda bahany bellemegiň we üýtgetmegiň tertibi hakynda umumy kada ýokdur, bu meseleler şertnamada düzgünleşdirilýär.

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, komissioner geleşigi komitent tarapyndan kesgitlenen şertlere garanyňda has amatly şertlerde amala aşyran halatynda, eger şertnamada başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa, şu geleşikden alnan artykmaçlyklar komitente berilýär we olar komissionerde galmaýar.

2-nji bentde komitentiň 1-nji bentde göz öňünde tutulan hukugyny ulanmagyň anyk ýagdaýy görkezilýär.

- 1. madda. Zaýаланан ýa-da kemçilikli komission haryt Eger komissionere iberilmäge degişli haryt ugradyljak wagty zaýаланан ýa-da kemçilikli ýagdaýda duran bolsa, ol hem gözden geçirilende ýüze çykarylsa, onda dellal daşajya ýa-da komitente degişli harydyň ýagdaýyny delillendirmek hakynda alada etmäge we komitente haýal etmän maglumat bermäge borçludyr: eger ol şuny etmese, onda yeten zyýanyň öwezini tölemäge borçludyr.**

Kanunda bahany bellemegiň we üýtgetmegiň şertnamalaýyn ýörelgesiniň bellenenidine garamazdan, bu meselede hünärmen hökmünde çykyş edýän komissioner, gürüşsiz, işjeň orun eýeleýär. Ol emlägi barlamalydyr, onuň ýaramlylyk derejesini kesgitlemelidir, görnüp duran kemçilikleriň ählisini bellige almalydyr. Eger şunda emlägiň kemçiligi ýa-da zeper ýetendigi ýüze çykarylsa, onda komissioner komitentiň hukuklaryny goramak üçin çäreleri görmäge, zerur bolan subutnamalary toplamaga we ähli ýagdaýlar barada komitente habar bermäge borçludyr. Bu komissioneriň adaty borjudyр. Kanun komissioneriň komitentiň bähbidini goramak üçin nähili çäreleri görmelidigini takykламаýar. İş ýüzünde gürüş zyýan ýetireniň şahsyýetini anyklamak, zyýan hakynda delilnamany düzmek, günäli üçünji şahslara talap bildirmäge hukuk berýän ýagdaýlary resminamalaýyn esassa belläp almak hakynda gidip biler. Şular ýaly üçünji şahslar hökmünde daşajy, satyn alyjy, satyjy, saklaýjy ýa-da zyýan ýetiren islendik şahs çykyş edip biler.

Umumy kada boýunça komissioneriň borjuna üçünji şahslara nägilelik we talap arzasyny bildirmek girmeyär. Eger ol eýe bolup durýan komitentiň özüniň şunuň ýaly ýüz tutmagynyň üstünlikli bolmagy üçin subutnamalary toplamak bilen çäklense, onuň hukuk manysynda özüni alyp barşy birkemsiz bolar. Emma, komissioner, eýe bolup durmaýan hem bolsa, ol emläge kanuny eýelik edýän tarapdyр, şonuň netijesinde eýelik etmek ýagdaýyndan gelip çykýan özbaşdak talaplary bildirmäge haky bardyr. Meselem, komissioner hukuk esasy bolmazdan özünden çykyp giden (mysal üçin dükandan ogurlanan) zady ynsapsyz edinijiden talap edip biler.

Komissioner emlägiň hakyky ýagdaýy hakynda, onuň hukuklaryny goramak boýunça we kontragertden zadyň mundan beýläkki ykbaly barada görkezmeleri almak üçin görülen çäreler hakynda komitente haýal etmän habar bermäge borçludyr. Şu borjuň ýerine ýetirilmezligi komissioneriň ýitgiler üçin jogapkärçiligine getirip biler. Kanun şunuň ýaly borjy diňe zadyň görnüp duran kemçilikleri babatynda ýükleyär.

- 2. madda. Komissioneriň haryt üçin jogapkärçiligi**

- 1. Komissioner özüniň garamagynda saklanýan harydyň, ýitendigi we zaýаланандыgy üçin jogapkärçilik çekýär, eger diňe ýiten ýa-da zaýаланmak ýüze çykan ahwalatlara esaslandyrylmaýan bolsa, ynsaply komsersantyň aladaçylygy şolaryň öňüni alyp bilmez.**
- 2. Komissioner harydyň ätiýaçlandyryşynyň, ýokdugy üçin diňe komitent tarapyndan oňa ätiýaçlandyryşyny amala aşyrmak barada görkezme berlen ýagdaýynda jogapkärçilik çekýär.**

Kanun komissioneriň üstüne diňe zadyň aýyk görnüp duran ýetmezçilikleri babatynda harydyň ýitirilendigi we zeper ýetendigi üçin jogapkärçilik çekmegi ýükleyär. Görünmeýän kemçilikler, ýagny adaty ýagdaýda barlananda ýüze çykarylýp bilinmejek we diňe zatdan peýdalanmagyň barşynda üsti açylýan kemçilikler üçin komissioner jogapkärçilik çekmeýär. Görkezilen ýagdaý komission söwdany islendik kemçilikler üçin satyjynyň jogap berýän adaty döwlet bölek satuw söwdasyndan we kooperativ söwdadan tapawutlandyrylar. Kemçilikleriň haçan ýüze çykandygyny we olaryň tebigatynyň nähilidigini kesgitlemek üçin ekspertiza (tehnologik, haryt öwreniş, toplumlaýyn we beýleki ekspertizalar) geçirilýär. Mysal üçin: L. komission dükandan bir bölek mata satyn alypdyр, soňra onda tegmiliň we kese zolaklaryň bardygyny görüpdir. Ekspertiza ýetmezçilikleri görünmeýän kemçilik diýip ykrar etmändir, sebäbi olar şertnama baglaşylan mahalynda hünärmen tarapyndan ünsli barlananda ýüze çykarylýp bilinjek kemçilikler bolup durýar. Kazyýet satyn alyjynyň taraplary ilki başdaýy ýagdaýa getirmek hakynda talap arzasyny kanagatlandyrypdyр, şunda komissioneriň kwitansiýada kemçilikleriň bardygyny bellemändigini we degişli hili bolmadyk zady satandygyny görkezipdir.

Başga bir ýagdaýda M. eýlenen deriden tikilen aýal içmegini komissiýa tabsyrypdyр, ýöne dükan tiz wagtdan zadyň ýaramsyzdygy sebäpli şertnamany ýatyrmagy talap edipdir. Kazyýet ýüze çykarylan kemçilikleriň (deriniň gatlarynyň bölünip aýrylmagy, ýyrtyklaryň peýda bolmagy) ýapyk häsiýetiniň bardygyny, olaryň önümi himiki usulda arassalamagyň netijesi bolup durýandygy, şol önümiň şu görnüşde arassalanmalydygy dældigi sebäpli, komitentiň içmegiň gymmatyny töletdirmek hakyndaky garşylyklaýyn arzasyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwrüpdir.

Kabul edilen emlägi zaýаланмакdan we ýitmekden goramak üçin ähli şertleri döretmek komissioneriň möhüm borjy bolup durýar. Komissioner, eger zadyň ýitmeginiň, kem çykmagynyň ýa-da oňa zeper ýetmeginiň öz günäsi bilen bolup geçmändigini subut etmese, komitentiň özünde saklanýan emläginiň ýitirilendigi, kem çykandygy ýa-da oňa zeper ýetendigi üçin komitentiň öňünde jogap berýär. Bu ýerde komissioneriň jogapkärçiliginiň esaslary we çäkleri bellenenidir, hususan-da: ýitgileriň öwezini dolmak borjy diňe onuň günäsi bolanda ýüze çykýar, özüniň günäsiniň ýokdugyny bolsa komissioneriň özi subut etmelidir. Şu ýagdaýda komissioneriň günälilik prezumpsiýasy diýilýän hereket edýär. Soňky ýagdaý komissioneri işe ynsaply garamaga mejbur etmäge niýetlenendir.

Kabul edilen emlägiň degişli hiliniň ýokdugy anyklanýan ýagdaýlarda bolşy ýaly, komissioner zadyň ýitirilendigini, zeper ýitirilendigini ýüze çykaran mahalynda komitentiň hukuklaryny goramak üçin ähli çäreleri görmäge, zerur bolan subutnamalary toplamaga we ähli ýagdaýlar barada haýal etmän komitente habar bermäge borçludyr. Şeýle habar berme diňe bir komitentiň öňünde şertnamaly borçnamalary ýerine ýetirmek manysynda möhüm bolman, eýsem komissioner üçin hem ähmiýeti bardyr, sebäbi ol şeýle etmek bilen, zyýanyň üçünji şahslar tarapyndan ýetirilen mahalynda özüni mümkin bolan nägileliklerden hem goraýar. Komissioner tarapyndan özüniň günäsizdigini tassyklaýan subutnamalaryň berilmegi dürli görnüşde bolup biler. Komissioneriň diňe günäsi üçin jogapkärçiligi ýörelgesi tötänden zyýan ýetirilen mahalynda

ýitginiň öwezini kimiň dolmalydygy baradaky meseläni çözmegi hem ýeňilleşdirýär. Umumy kada boýunça şunuň ýaly ýitgileri komitentiň özi – emlägiň eýesi çekýär. Özüni şundan goramak üçin ol komissionere tabsyryp biler.

790 madda. Awans. Kredit

- Eger komissioner komitentiň razylgyny alman, üçünji şahsa awans hödürlän bolsa ýa-da kredit beren bolsa, onda komissioner özüni howp astynda goýýar.**
 - Eger ýerli düzgünler satyn alnyş nyrhyny tölemekde möhleti uzaltmagy göz önünde tutýan bolsa, komitent tarapyndan başga görkezmeler ýok wagtynda muňa komissioneriň hem hukugy bolýar.**
 - Eger dellalyň muňa doly ygtyýary bolman, kredite satýan bolsa, onda ol bergidar hökmünde komitente satyn alnyş nyrhyny haýal etmän tölemäge borçludyr, eger bar bolan nagt pula satylan wagtynda pes bolan bolsa onda dellal has pes nyrhyň, öwezini dolýar we eger soňky oňa bellenen nyrhdan hem pes bolsa, şu Kodeksiň 786 maddasyna laýyklykda tapawudyny hem töleýär.**
- Komitentiň tabsyrygyny ýerine ýetirýän mahalynda komissioner öz garaýşyna görä hereket edip bilýän hem bolsa, awans tölemegi ýa-da üçünji tarapa karz bermegi ol diňe muňa komitentiň razylgyny bolan ýagdaýynda geçirip biler (TRK-nyň 790-njy maddasynyň birinji bölegi). Eger awans tölemek ýa-da karz bermek komitentiň öňünden ýa-da soňundan razylgyny bolmazdan geçirilen bolsa, şol hereketleriň netijesinde ýüze çykan ýitgileriň öwezini dolmak töwekgelçiligini komissioneriň özi çekýär.
 - Eger komissioner komitentiň özüne tabsyrylan harydyny, öňünden razylgyny alman, tölegi möhletlere bölüp tölemek bilen satýan bolsa, harydyň bahasyny komitente tölemäge borçludyr we komitente diňe satyn alyjy tarapyndan harydyň doly tölegi geçirilenden soň tölemäge haky ýokdur (TRK-nyň 790-njy maddasynyň üçünji bölegi)

1. madda. Komissioneriň komission haky. Çykdaýlaryň öweziniň dolunmagy

Eger geleşik ýerine ýetirilän bolsa, komissioner komission haklaryny talap edip biler. Eger geleşik ýerine ýetirilmedik bolsa, muňa garamazdan, onuň tabsyryş komission hakyny, eger ýerli düzgünler arkaly şeýle zatlar kabul edilen bolsa, almaga hukugy bardyr; ol, şeýle hem, onuň baglaşan geleşiginiň ýerine ýetirilmegi komitentiň şahsyýeti bilen baglanyşyklykda amala aşyrylmadyk bolsa komission hakyny talap edip biler.

Komissioneriň diňe şertnama ýerine ýetirilenden soň hak almaga hukugy bardyr. Şu kadadan çykmalar hem bolýar: birinjiden, eger komissioner komitent tarapyndan komissiýa şertnamasynyň bozulmagy netijesinde kabul edilen tabsyrygy ýerine ýetirmekden boýun gaçyrsa, ikinjiden, eger komitent özüniň komissionere beren tabsyrygyny, onuň bilen degişli geleşik baglaşylýança tutuşlygyna ýa-da bir bölegini ýatyrsa. Birinji ýagdaýda komissioner hak-heşdegi doly alar, ikinji ýagdaýda bölkleýin, ýagny ýerine ýetirilän geleşiklereň bahasyna deň ölçegli möçberde alar. Görkezilen kada tabsyrygy öz günäsi bilen däl-de, komitentiň şertnamanyň şertlerini bozýan we ony ýerine ýetirmegiň barşynda ýatyrýan hereketleri sebäpli ýerine ýetirmedik komissioneriň bähbitlerini goramaga hyzmat edýär. Komitent komissioner bilen doly hasaplaşyk geçirmäge borçludyr. Hasaplaşyk araçylyk üçin hak-heşdegi tölemekden we goşmaça çykdaýlaryň öwezini dolmaktan emele gelýär. Komission hak-heşdegiň möçberi taraplaryň ylalaşygy bilen kesgitlenýär. Içerki dolanyşykda tölegiň möçberi adaty şertnamanyň her bir anyk görnüşine degişlilikde ýörite kadalarda ýazylyp belleniýär. Olar ýa emlägiň ýerlenen bahasy (kähalatda, ýerlenen möhleti) babatynda berk göterimde ýa-da satylan gymmatlyklaryň möçberine we häsiýetine baglylykda manatdaky aýratyn stawkalar boýunça hasaplanyp çykarylýar.

Komission hak-heşdegi tölemekden başga-da, komitent komissioneriň tabsyrygy ýerine ýetirýän mahalynda çeken ähli çykdaýlarynyň öwezini dolmaga borçludyr. Olar ekspertizalaryň töleginden, nyrh kesijiniň emlägiň saklanýan ýerine baryp görmegi üçin çykdaýdan, emlägi ätiýaçlandyrmakdan, komitent üçin harydy satyn almak, saklamak üçin töleglerden ş.m. emele gelýär.

2. madda. Meňzeş geleşikler

- Eger komissioner özüniň, söwdagärlik käri bilen meşgullanyp ýören wagtynda başgalaryň hasabyna hut öz adyndan şu Kodeksiň 783 maddasynda görkezileninden başga görnüşdäki geleşigi baglaşan halatynda hem şu babyň düzgünleri ulanylýar. Eger komissioner bolup durmaýan söwdagär özüniň söwdagärçilik käri bilen meşgullanyp ýören wagtynda görkezilen şekildäki geleşigi baglaşsa, ýene şol düzgünler hereket edýär.**
- Telekeçi tarapyndan satyň alynýan materialdan öndürilýän gozgalýan çalşyryp bolmajak zady öz predmeti bilen üpjün edýän komissiýa hem şu babyň düzgünleri babatynda satyn almak we satmak baradaky komissiýa hasap edilýär.**

Komissiýanyň esasy predmeti harytlary ýa-da gymmatly kagyzlary satyn almak-satmak bolup durýan hem bolsa, komissiýa şertnamasy işiň beýleki görnüşleri üçin hem baglaşylýp bilner. Mysal üçin, neşirýat öz adyndan, ýöne awtoryň hasabyna kitap çap edýän bolsa, gürrüň köplenç halatyda komissiýa şertnamasy hakynda gidýär. Komissiýa şertnamasy komissioneriň adyndan, ýöne jaýyň eýesiniň hasabyna kireýine jaý tabsyrylanda hem baglaşylýar. Şeýle ýagdaýlaryň ählisinde TRK-nyň 792-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, komissiýa şertnamasy hakyndaky kadalar ulanylýar.

TRK-nyň 792-nji maddasynyň ikinji bölegi komitent tarapyndan satyn alynýan materialdan öndürilýän çalşyryp bolmajak zat bilen üpjün edilende komissiýa şertnamasynyň ulanylýan anyk ýagdaýyny düzgünleşdirýär.

793 madda. Normalary ulanmak mümkinçiligi

Komissioneriň şu bap tarapyndan kadalaşdyrylmadyk meseleler babatdaky işi boýunça söwda wekili hakyndaky düzgünler ulanylýar.

Kanunyn bu kadasynda, eger TRK-nyň 18-nji babynda komissioneriň işiniň ol ýa-da beýleki bölegi babatda haýsy-da bolsa bir mesele düzgünleşdirilmedik bolsa, onda söwda wekilçiligi hakyndaky kadalaryň ulanylmagynyň gerekdigi aýdylýar, çünki olar meňzeş gatnaşyklar bolup durýarlar.

Hukuk kadalarynyň ulanylmagyndaky şeýle ýörelge TRK-nyň 6-njy maddasynyň talaplary bilen sazlanýlýar, olar raýat-hukuk gatnaşyklarynda meňzeş gatnaşyklaryň (kanunyn meňzeşligi) ulanylmagynyň mümkinçiligini kesgitleýär.

19 BAP. SYLAG BERMEGI JEMAGAT ÖŇÜNDE WADA BERMEK. KONKURS

794-nji madda. Düşünje

Haýsydyr bir hereketi amala aşyrandygy üçin, hususan-da belli bir netijäni gazanandygy üçin sylagy bellemek hakynda jemagat öňünde beýan eden şahs, jemagat öňünde wada berlen sylagy nazara almazdan, görkezilen hereketi amala aşyran sylagy tölemäge borçludyr.

Düşündirilýän madda laýyklykda jemagat öňünde wada berlen sylaglar haýsydyr bir hereketi amala aşyran wada beren hakyny şol hereketi amala aşyran şahsa tölemek borçnamasyny döredýär.

Şu ýagdaýda birtaraplaýyn geleşik borçnamalaryň ýüze çykmagynyň esasy bolup durýar, çünki garşylyklaýyn erki beýan etmeleriň ylalaşmagy däl-de, görkezilen hereketleriň her birinde diňe bir tarapdan erkiň aňladylmagy bolup geçýär, şoňa görä-de ol gaýra goýmak şerti bilen amala aşyrylan şertli geleşikleriň hataryna degişlidir (TRK-nyň 121-nji maddasy). Sylagy bellemek hakynda jemagat öňünde wada beren şahs her bir ýagdaýda şertleri belleýär, kesgitli ýa-da köplenc kesgitlenmedik adamlaryň topary üçin bu şertleri ýerine ýetirmegiň tertibini kesgitleýär, olar öz atlandyran şertleri ýerine ýetirilenden soň (ýa-da şertlendirilen ýagdaýlar gelip ýetende) haky almak hukugyna eýedirler.

Sylagy wada bermek jemagat öňünde bolmalydyr, ýagny şahslaryň kesgitli toparyna habar berlen we gönükdirilen bolmalydyr. Eger wada berlen sylaglar bir ýa-da birnäçe şahsa habar berilse ýa-da anyk şahsa gönükdirilse, bolmanda hemmeleriň dykgatyna ýetirmek üçin elýeter görnüşde bolsa, onda oňa sylagyň jemagat öňünde wada berilmegi ýaly garamak bolmaz. Şeýle wada bermek şertnama baglaşmak teklibidir (oferta) (TRK-nyň 343-nji maddasy).

Jemagat öňünde wada bermek kesgitli netijäni gazanmaga gönükdirilmelidir. Ol ýa täze zady, eseri döretmekde ýa-da hyzmatlary etmekde (mysal üçin, ýitirilen zady tapmak) we ş.m. aňladylyp bilner. Kesgitli hereketleriň amala aşyrylmagynda şahsyň gyzyklanmagy hakynda beýan eden wadasy we şol sylagy bermek barada wada edilmegi hukuk gatnaşygynyň ýüze çykmagynyň deslapky şerti bolup durýar. Diňe şahs sylagy bermek baradaky beýannamasynda göz öňünde tutulan hereketleri amala aşyrandan soň, onda wada berlen hakyň tölenmegi babatda jemagat öňünde wada beren şahs babatda talap etmek hukugy ýüze çykýar.

Düşündirilýän madda görkezilen hereketi kim amala aşyrandygyna garamazdan, hatda eger bu şahs jemagat öňünde wada berlen sylagy hasaba almazdan hereket eden hem bolsa, ýagny şertlendirilen hereketleriň amala aşyrylan pursadynda ol şahs bu hakda bilmedik ýagdaýynda hem sylagy tölemek borjuny belleýär.

Ygtyýarly şahs wada beren şahsdan wada berlen sylagyň tölenilmegini talap etmek hukugyna eýedir. Sylag hem pul görnüşinde, hem kesgitlenilen zady bermek ýa-da hyzmatlary etmek we ş.m. görnüşinde aňladylyp bilner. Sylagyň görnüşini we möçberini düşündirilýän maddada görkezilmedir, çünki wada berlen sylagyň görnüşini we möçberini kesgitlemek sylagy wada beren eden şahs tarapyndan kesgitlenilýär. Ýöne eger sylagyň möçberi wadada görkezilmese, onda sylagy wada beren ol şahs bilen hereketi amala aşyran şahsyň arasynda ylalaşyk boýunça kesgitlenilýär.

Bu kada esasan professional borçlary ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly amala aşyrylan hereketler üçin ýa-da tötänleýin, mysal üçin, eger agtaryş işleri geçirilende agtarylmagy üçin sylag bellenilen adam ýüze çykarylsa ýa-da gözegçiliksiz galan haýwan tutulsa, ulanylýar.

795-nji madda. Ýatyrnak

- 1. Sylag bermegi jemagat öňünde wada bermek diňe ygylan edilen hereketiň ýerine ýetirilmegine çenli ýatyrylyp bilner. Eger jemagat öňünde wada bermek hakynda sylag wada bermek ýaly usul bilen ygylan edilse ýa-da eger aýratyn habar bilen edilse, jemagat öňünde wada bermegiň ýatyrylmagy hakykydyr.**
- 2. Sylag bermegi jemagat öňünde wada bermekde onuň ýatyrnak hukugyndan ýüz öwürilmegi görkezilip bilner: eger hereketi ýerine ýetirmek üçin möhlet görkezilmese, şübhe bolan mahalynda şeýle ýüz öwürilmegine düşünilýär.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda sylagyň jemagat öňünde wada berilmegi diňe ygylan edilen hereketiň ýerine ýetirilmegine çenli ýatyrylyp bilner. Şonuň bilen birlikde wada berilen sylagy tölemekden ýüz öwürmek hukugyny çäklendirip, sylag ygylan edilen hereketleri ýerine ýetirmäge girişen şahslaryň bähbitlerini goraýar. Ygylan edilen hereketiň ýerine ýetirilmegine çenli bu wadadan ýüz öwürmek sylag hakyndaky wadadaky ýaly görnüşde geçirilmelidir. Haýsydyr bir hereketi amala aşyrmagy jemagat öňünde ygylan edildi diýlip geleşigiň ýazmaça ýa-da dilden görnüşine däl-de, eýsem şol hereketleriň beýan edilen görnüşine düşünilýär (köpçülige habar bermegiň şol serişdesinde ýerleşdirilen, döwürleýin çap neşirinde şol bir sahypada we şol bir şriftde çap edilen, ýa-da şol bir gepleşikde we ýaýlym wagtynda habar berlen, ýa-da sylag hakynda bildiriş ýaly şol bir bildirişler tagtasynda asylyp goýlan).

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda sylag bermegi jemagat öňünde wada bermekde onuň ýatyrnak hukugyndan ýüz öwürilmegi ýagdaýlarynyň görkezilip bilinýändigini baradaky kadalar bellenen. Şunda ýatyrnak hukugyndan ýüz öwürilmegi diýlip, hereketi ýerine ýetirmek üçin möhletiň görkezilmeligine, şeýle hem şeýle hereketiň ýerine ýetirilmeginde şübhe bolan mahalynda düşünilýär. Mysal üçin, eger beýannamada wada berlen hereketiň kesgitlenen möhlete çenli ýerine ýetirilmegi görkezilse, wagtyň geçmegi bilen wada ýatyrylan diýlip hasap edilýär.

Wadanyň hakykylyk möhleti gös-göni beýannamada kesgitlenilip bilner. Sylagyň wadasyň ýatyrylmagy bilen wadada görkezilen hereketi ýerine ýetirmäge girişen şahslar beýannamada görkezilen hereketi amala aşyrmak bilen baglanyşykly

çeken öz çykdaýylarynyň öwezini sylaglarynyň hasabyna dolmak mümkinçiligini ýitirip bilerler. Şoňa görä-de sylagy jemagat önünde wada bermeginiň ýatyrylmagy görkezilen şahslaryň hukuklaryny bozmaýar we olar TRK-nyň 14-nji maddasynda göz önünde tutulan ýitgileriniň öweziniň dolunmagyny talap edip bilmezler.

796-njy madda. Sylagyň birnäçe şahs tarapyndan talap edilmegi

1. **Eger sylag bellenen hereket dürli şahslar tarapyndan amala aşyrylsa, onda sylaga bolan hukuga hereketi birinji amala aşyran şahs eýedir.**
2. **Eger hereket şahslaryň birnäçesi tarapyndan bir wagtda amala aşyrylsa, onda olaryň her biri sylagyň deň bölegine bolan hukuga eýedir. Eger sylag öz häsiýeti boýunça bölünip bilinmese ýada jemagat önünde wada berilmegine laýyklykda ony diňe bir şahs almaly bolsa, onda sylagy almaly adam bije arkaly kesgitlenýär.**

Sylagyň wadasyň jemagat önünde bolup durýandygyna we anyk şahsa gönükdirilmändigine görä, haçanda bir däl, eýsem birnäçe şahsyň hereketi amala aşyranlar hökmünde çykyş etmek wariantlary mümkindir. Şu ýagdaýda düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, eger hereketi bir wagtda amala aşyran birnäçe şahslaryň arasynda ileri tutmagy anyklamak mümkin bolmasa, sylag olaryň arasynda deň bölünýär. Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda hereketi bir wagtda amala aşyran birnäçe şahsyň arasynda öňdeligi bellemek mümkin däl bolsa, sylag olaryň arasynda deň paýlanýar. Eger birnäçe şahs hereketi amala aşyrsa we şunda sylag öz häsiýetleri boýunça bölünip bilinmese ýa-da jemagat önünde wada berilmegine laýyklykda ony diňe bir şahs almaly bolsa, onda sylagy almaly adam bije arkaly kesgitlenilýär.

797-nji madda. Konkurs

Işiň gowy ýerine ýetirilendigi üçin esasynda baýrak bellemek ýatan sylagy jemagat önünde wada bermek diňe konkurs yglan edilen mahalynda işi ýerine ýetirmek üçin möhlet kesgitlenende hakykydyr.

Konkurslar ruhy durmuşyň we maddy önümçiligiň cygyrlarynda durýan, kesgitli wezipeleri has gowy çözmek maksadyny yzarlaýar.

Konkurs adamzat durmuşynyň ol ýa-da beýleki babatynda adamlaryň kesgitsiz sanyna, onuň açyklygyna ýüzlenmegi nazarda tutýar. Konkurs ýaryşy, bäsleşigi aňladýar. Geçirilen konkursyň netijesinde birinjilik iň gowa berilýär. Konkursyň häsiýetine baglylykda gürrüň iň gowy gatnaşyjyny ýa-da işi ýüze çykarmak hakynda gidip biler. Özüniň hukuk tebigaty boýunça konkurs birtaraplaýyn geleşikdir, onuň üçin bir tarapyň erkiniň aňladylmagy häsiýetlidir. Konkursy yglan etmek – birtaraplaýyn geleşik ýa-da onuň ýüze çykmagy üçin konkursy guraýjynyň erkiniň ýüze çykmagy ýeterlikdir. Konkursyň şertlerine laýyklykda şahs tarapyndan ýerine ýetirilen işiň hödürlenilmegi - ol hem birtaraplaýyn geleşikdir, çünki konkursa degişli meseleleri deslapdan ylalaşmazdan şahsyň ýaryşa gatnaşmak islegi aňladylýar.

Konkurs birnäçe tapgyrlarda şertli geçýär, haýsydyr bir: a) konkursy yglan etmek, b) konkursyň şertlerine laýyklykda ýerine ýetirilen işi hödürlemek, c) işleriň deňeşdirmek baha bermesi, d) baha beriş çözgüdiniň kabul edilmegi, e) sylagyň tölegi. Konkursyň her bir tapgyry onuň gatnaşyjylary üçin degişli hukuklary we borçlary döredýär.

Pul hakyny tölemek ýa-da başga sylagy bermek hakynda jemagat önünde yglan eden şahslar, şeýle hem konkursa gatnaşyjylar, ýagny belli bir işi ýerine ýetiren we gözden geçirijä hödürän şahslar konkursyň subýektleri bolup çykyş edýärler. Pul hakyny tölemek ýa-da başga baýragy bermek hakynda jemagat önünde yglan eden şahs konkursy guraýjy hökmünde çykyş edýär. Konkursy guraýjylar hem fiziki, hem ýuridik şahslar bolup bilerler.

Ýuridik şahslar tarapyndan konkursy geçirmek hukugy döredijilik birleşikleriniň, ylmy-tehniki jemgyýetleriň, gazetleriň, žurnallaryň we başgalaryň esaslarynyň resminamalarynda, tertipnamalarynda, düzgünnamalarynda kesgitlenilip bilner. Şol bir wagtda konkursy geçirmek hukugyny guramak Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda we beýleki kanunçylyk namalarynda berlip bilner.

Konkursa gatnaşyjylar hem fiziki, hem ýuridik şahslar bolup biler. Konkursa gatnaşmagyň goşmaça şertleri (ýaşy, hünäri we ş.m.) konkursyň guramaçysy tarapyndan kesgitlenilýär.

Raýatlar konkursa ýalňyz ýa-da köpçülikleýin gatnaşyp bilerler. Daşary ýurt raýatlary, şeýle hem raýatlygy bolmadyk adamlar konkursyň gatnaşyjylary bolup bilerler, olaryň hukuk ukyplylygy Türkmenistanyň raýat kanunçylygy bilen kesgitlenildi. Ýuridik şahslar dalaşgärler hökmünde çykyş edip bilerler. Eger konkurs tehniki wezipäniň gowy çözgüdi üçin yglan edilse, onda ony işläp taýýarlamaga ylmy-barlag institutlary, konstruktorçylyk býurolary, tehniki jemgyýetler gatnaşmaga haklydyr.

Konkurs hakyndaky bildirişiň mazmunyndan oňa gatnaşmaga kimiň çagyryandygy görünmelidir: ýa diňe raýatlar (mysal üçin, ýerine ýetiriji artistler), ýa-da diňe guramalar (höwesjeň kollektiwler). Ýnha, mysal üçin, her ýyl köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde medeniýet, sungat, edebiýat işgärleriniň, ýaş ýerine ýetirijileriň, zehinli çagalaryň arasynda döredijilik konkursyny geçirmek hakynda bildiriş berilýär.

Kesgitli işiň ýerine ýetirilendigi üçin hakyň wada berilmegi, kada bolşy ýaly, jemagat önünde bolmalydyr. Ol şahslaryň kesgitlenmedik toparyna ýüzlenmegi nazarda tutýar. Wada berilýän hak - munuň özi ýörite bellenen baýrak ýa-da başga sylag, ol gazanan netijesi üçin konkursyň ýeňijisine berilýär. Ýeňiji tarapyndan sylagyň alynmagy onuň öz zähmeti üçin hakyň beýleki görnüşlerini almak hukugyny aradan aýyрмаýar. Konkurs haky pul aňlatmasynda ýa-da anyk zat görnüşinde (awtomobil ulag, kompýuter, telewizor we ş.m.) bolup biler. Konkursyň ýeňijisini höweslendirmegiň beýleki görnüşleri (hormat hatlary, diplomlar, medallar we beýleki tapawutlandyryjy nyşanlar) baýragy tölemek bilen utgaşdyrylyp bilner.

Konkurs sylagyň jemagat önündäki wadasyň görnüşü bolup durýar, sylagyň jemagat önündäki wadasyň bu görnüşlerini birleşdirýär, ýagny iki halatda-da kesgitli möhletde kanuny hereketleriň amala aşyrylmagy üçin sylag jemagatyň önünde wada berilýär. Ýöne sylagyň jemagatyň önündäki wadasy bilen konkursyň arasynda tapawutlar bar. Olarda dürli maksatlar bar. Sylagyň jemagat önündäki wadasy islendik kanuny hereketleri amala aşyrmak (mysal üçin, ýitirilen zady, haýwany ýüze çykarmak, şahsa zerur maglumatlary habar bermek we ş.m.) bilen baglanyşyklydyr. Konkurs

konkursa gatnaşmaga isleg bildiren şahs tarapyndan döredijilik işini ýerine ýetirmekde iň gowy netijäniň gazanylmagyny nazarda tutýar. Mundan başga-da ýaryşlar we bäsleşikler häsiýeti konkursa mahsusdyr, munuň özi sylagyň jemagat öňündäki wadasynda ýokdur.

Eger konkursda hemişe ýeňiji kesgitlenmeli bolsa, onda sylagyň jemagat öňündäki wadasynda ol beýannamada görkezilen bolmanda hereket iki ýa-da köp şahslar tarapyndan bir wagtda amala aşyrylyp bilinjekdigi belenilmeyär. Şu ýagdaýda ýokarda agzalan islendik kanuny hereketi amala aşyrmaga gatnaşan şahslaryň tagallasy deň sylaglanylýar.

Zähmet hukuk gatnaşyklary cygrynda konkurs işgärleri seçip almak bilen baglanyşyklydyr we zähmet kanunçylygynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýär. Konkurs konkursyň guramaçysynyň öňünde durýan wezipeleri çözmäge netijeli gatnaşmaga ukyply, ýokary hünärlü hünärmenleri ýüze çykarmaga mümkinçilik berýär.

Häzirki wagtda bazar gatnaşyklarynyň şertlerinde konkurs raýathukuk instituty hökmünde satyn almak-satmakda, potratda, gurluşykda we ş.m-de ulanylýar.

Ynha, mysal üçin, 2013-nji ýylyň 18-nji dekabrynda kabul edilen «Eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagy we döwlet emläginiň hususlaşdyrylmagy hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 8-nji maddasyna laýyklykda eýeçiligiň döwletiň garamagyndan aýrylmagy şu aşakdaky görnüşlerde amala aşyrylýar:

1. döwlet kärhanasyny paýdarlar jemgyýetine ýa-da başga guramaçylyk-hukuk görnüşli kärhana özgertmek;
2. paýdarlar jemgyýetiniň ýa-da başga guramaçylyk-hukuk görnüşli kärhananyň esaslyk maýasyna goýum hökmünde döwlet emlägini geçirmek, döwlet emlägini hususlaşdyrmak bolsa aşakdaky görnüşlerde amala aşyrylýar:
 1. maýa goýum konkursynda satmak;
 2. aukSIONda satmak;
 3. döwlet eýeçiliginde durýan paýnamalary fond biržalarynda satmak;
 4. hususlaşdyrmak obýektini göni (salgylý) satmak;
 5. söwda, durmuş we administratiw maksatly obýektlerden başga kärende şertlerinde ulanylýan obýekti bu obýektiň kärendeçisine satmak.

Döwlet eýeçiliginden aýyrmagyň we hususlaşdyrmagyň her bir obýekti boýunça döwlet emlägini döwlet eýeçiliginden aýyrmagyň we

hususlaşdyrmagyň anyk görnüşi Türkmenistanyň Ministrler Kabineti bilen ylalaşylyp ygtyýarly edara tarapyndan belenilýär.

Ahyrky maksady haýsydyr bir zady edinmek hukugyny peýdalanmaga rugsat almak bolup durýan konkurslar üçin bäsleşik elementli ýaryşylyk häsiýetlidir. Bu ýerde iň gowy gatnaşýjy, ýeňiji däl-de, eýsem haýsydyr bir zady edinmekde haýsydyr bir ykdysady bähbidiň has rejeli peýdalanlymagyny üpjün eden kesgitlenilýär.

Konkurs jemgyýetçilik peýdaly maksatlary gazanmak üçin maddy we ahlak höweslendirmeleri özüne utgaşdyrýar. Ol oňa gatnaşýjylaryň işini döredýär, ol döredijilik häsiýetine eýe bolmalydyr. Edebiýat we sungat eseri ýa-da medeni we tehnikî ösüşe ýardam edýän gaýry wezipeleri çözmek bu işiň jemi bolýar.

Jemagat konkursy hakynda yglan eden şahs şahslaryň kesgitlenmedik toparyna ýüzlenýär. Oňa gatnaşýjylaryň sany giň bolup biler, bir guramanyň ýa-da bir hünäriň işgärleri bilen çäklenip biler.

Konkurslar ýapyk we açyk bolup biler. Açyk konkurs isleg bildirýänleriň ählisine oňa gatnaşmagy üçin ýüzlenmegi nazarda tutýar. Konkursy yglan etmek hakynda habar köpçülikleýin habar serişdelerinde (metbugatda, radio we telewideniýe boýunça) berilýär. Degişli bildirişler jemgyýetçilik ýerlerinde ýerleşdirilip bilner. Açyk konkurs geçirilende ony guraýjylar oňa gatnaşmaga isleg bildiren gatnaşýjylary öňünden seçip almaga haklydyrlar. Munuň özi gatnaşýjylaryň (mysal üçin, ýerine ýetiriji artistleriň, sazandalaryň) hünärine deslapdan baha bermek bilen baglanyşyklydyr.

Ýapyk konkurs geçirilende gatnaşýjylary saýlamak konkursyň guramaçysy tarapyndan geçirilýär, konkursa gatnaşmak teklibi bolsa adamlaryň kesgitli toparyna iberilýär. Eger konkurs ýörite çagyrylan adamlaryň pugta kesgitlenen toparynyň arasynda geçirilse, ol konkursyň elementleri bilen awtorlyk şertnamalarynyň utgaşmagy bilen häsiýetlendirilýär. Düşp manyсы boýunça şeýle konkurs kesgitli wezipäni ýerine ýetirmek üçin anyk adamlara buýurmadyr. Hak tölemek kimiň eseri tabşyrygyň şertlerine jogap berse, şoňa geçirilýär.

Edebiýat, ylym we sungat eserlerini döretmek we peýdalanmak bilen baglanyşykly gatnaşyklar awtorlyk hukugynyň ölçepleri bilen düzgünleşdirilýär. Gowy eserleriň konkurs seçip almasy üçin žýuri döredilýär, awtorlara belenilen baýraklar tölenilýär, şonuň bilen birlikde-de bu ýerde konkurs hakyndaky ölçepler ulanarlyklydyr.

TRK-nyň 797-nji maddasy konkursy yglan etmegiň hakykylygynyň diňe bir şertini göz öňünde tutýar: işi ýerine ýetirmek üçin möhleti kesgitlemek.

Işleri ýerine ýetirmek ýa-da konkurs tabşyrygyny durmuşa geçirmek üçin möhlet gatnaşýjynyň ony ýerine ýetirmäge hakyky mümkinçiligi bolar ýaly dowamlylykda bolmalydyr. Munuň üçin bölünip berlen wagat degişli döwür (mysal üçin 2012-nji ýylyň 20-nji maýyndan 20-nji oktyabry aralygy, ýagny takyk belenilen senenama senesi bilen) kesgitlenilip bilner. Gutarnykly we aralyk möhletleri, mysal üçin, ýerine ýetirijileri deslapky gözden geçirmegiň ýa-da diňlemegiň aralyk möhleti; konkurs tabşyrygyny ýerine ýetirmegiň prospektlerini bermegiň möhleti belenilip bilner.

798-nji madda. Konkursyň şertleriniň üýtgedilmegine ýol bermezlik

Konkursa gatnaşýjylara zyýan ýetirip biljek üýtgetmeleriň konkurs şertlerine girizilmegine ýol berilmeyär.

Konkurs hakyndaky bildiriş şu aşakdaky şertleri özünde saklamalydyr. Olaryň biri hökmany, beýlekileri fakultatiw bolup durýarlar. Hökmany şertlere şular degişlidir: tabşyrygyň düşp manyсы; işiň netijelerine ýa-da beýleki gazanylanlaryň netijelerine baha bermegiň çelgileri we tertibi; olary bermegiň möhleti we amaly; sylagyň möçberi we görnüşi; konkursyň netijelerini yglan etmegiň tertibi we möhletleri.

Işi konkursa kabul etmekden ýüz döndermek diňe konkursyň şertlerine onuň laýyk gelmezligi ýa-da ony bermek tertibiniň we möhletleriniň bozulmagy sebäpli bolup biler.

Baýraklaryň sany we olaryň möçberleri bu maksatlar üçin bölünip berlen serişdeleriň çäklerinde konkursy guraýjylar tarapyndan belleniýär.

Konkurs şertlerine üýtgetmeleri girizmek bilen baglanyşykly ýagdaýlar konkursa gatnaşyjylaryň bähbitleriniň gutulgysyz kemsidilmegine eltýär. Konkursyň düýp manysynyň üýtgedilmegi onuň ýatrylmagyna getirýär. Konkursyň şertleriniň başga beýany bellenen tabşyrygy ýerine ýetirmäge girişen potensial gatnaşyjylaryň bähbitlerine degip geçip biler. Şoňa görä-de düşündirilýän madda laýyklykda konkursyň şertlerini üýtgetmek boýunça konkursy guraýjynyň hereketleri ýolberilmesizdir.

799-njy madda. Ýeňijini kesgitlemek

Hödürlenlen işlerden haýsysynyň ileri tutulmaga mynasypdygy hakyndaky karar konkurs yglan edilende görkezilen şahs tarapyndan kabul edilýär, şeýle adam bolmadyk mahalynda sylagy bellän şahs tarapyndan kabul edilýär. Şeýle karar ähli gatnaşyjylar üçin hökmandyr.

Konkursyň netijelerini kesgitlemek hödürlenlen işlere baha bermekden gelip çykýar. Netijäni yglan etmegiň möhleti konkurs hakyndaky habarda berilýär.

Hökmanlaryň hatarynda konkurs hakyndaky bildiriş sylagy tölemegiň tertibi we möhleti hakyndaky şerti özünde saklamalydyr. Sylagy tölemek hakyndaky karar konkursa gatnaşyjylaryň dykgatyna ýetirilýär. Munuň özi öz wagtynda we sylagy tölemegiň tertibini we möhletini berjaý etmek bilen edilmelidir.

Jemler jemlenende konkursy guraýjy sylaglaryň sanyndan ugur alyp, aşakdaky kararlaryň birini kabul edip biler: a) her bir baýrakly orun boýunça sylaglaryň sanyna laýyklykda olary tölemek hakynda; b) aýratyn baýrakly orunlar üçin sylagy tölemekden ýüz döndermek hakynda (birnäçesi yglan edilende); c) eger hödürlenlen işleriň hiç birisinde bellenen diýlip ykrar edilmese ýa-da olaryň hiç birisi-de konkursyň şertlerinde beýan edilen talaplara jogap bermese.

Konkurs işlerine baha bermek konkursy guraýjynyň özi tarapyndan amala aşyrylyp bilner ýa-da konkurs topary tarapyndan ýörite döredilen beýleki guramalara ýa-da işiň bu pudagynda ýokary hünärli hünärmenlerden bolan žýurä tabşyrylyp bilner.

Konkurs toparyny (žýurini) döretmek hakynda bildirişde habar berilýär, ýöne onuň düzümi atma-at sanamak bilen görkezilmeýär. Konkurs topary ýa-da žýuri hödürlenlen işlere baha berýär we ýeňijileri kesgitleýär. Baýrakly orunlar ugrunda diňe baýraklara mynasyp bolan adamlar konkursyň ýeňijileri diýlip ykrar edilýär.

800-nji madda. Konkursda birnäçe şahsyň ýeňmegi

Deň derejedäki işler hödürlenende baýrak şu Kodeksiň 796-njy maddasynyň 2-nji punktunda göz önünde tutulan kadalar boýunça berilýär.

Konkursa hödürlenlen iş iki ýa-da köp adamlar tarapyndan ýerine ýetirilip bilner. Baýrak awtorlar köpçüligine berlen mahalynda baýragyň pul möçberi artdyrylmaýar. Ol öz gazanan ylalaşygyna laýyklykda işi ýerine ýetiren gatnaşyjylaryň arasynda paýlanylýar. Şeýle ylalaşyk bolmadyk mahalynda sylagy paýlamagyň tertibi kazyýet tarapyndan kesgittenilýär. Işine baýrak berlen konkursa gatnaşyjylara sylagy tölemek karary ýazmaça habar, şeýle hem konkursyň netijelerini metbugatda çap etmek ýa-da beýleki köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde jar etmek arkaly olaryň dykgatyna ýetirilýär.

Deň derejedäki işler hödürlenlen mahalynda baýragy bermek TRKnyň 796-njy maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda amala aşyrylýar.

801-nji madda. Ýerine ýetirilen işlere eýeçilik hukugy

Eger sylagy bellän şahs sylagy jemagat önünde wada berende, ýerine ýetirilen iş üçin özüne eýeçilik hukugynyň berilmegini diňe şeýle bermäniň geçirilmelidigini görkezen halatynda, talap edip biler.

Düşündirilýän madda laýyklykda sylagy bellän şahs ýerine ýetirilen iş üçin eýeçilik hukugynyň berilmegini talap etmek hukugyna eýedir we eger sylagyň jemagat önündäki wadada sylagy bellän şahs bu hakda yglan eden mahalynda, şeýle bermek geçirilmelidir. Eýeçilik hukugyny bermek bilen baglanyşykly meseleler TRK-nyň 209-njy maddasy bilen düzgünleşdirilýär.

Eger sylagy bellän şahs sylagyň jemagat önündäki wadasynda şeýle bermegiň geçirilmelidigini görkezmese, onda Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, ol awtorlyk şertnamasyny baglaşmak teklibi bilen ýerine ýetirilen işiň awtoryna ýüz tutmak hukugyna eýedir.

20 BAP. EMLÄGI SAKLAMAK

802-nji madda. Düşünje

Emlägi saklamak şertnamasyny boýunça emlägi saklaýjy yük beriji tarapyndan özüne berlen gozgalýan zadý saklamaga borç edinýär.

Düşündirilýän maddada emlägi saklamak şertnamasynyň kesgitlemesi berkidildi, ol aşakdaky alamatlary özünde saklaýar: birinjiden, saklamaga diňe gozgalýan zat berlip bilner, onuň peýdalanylýan çäginde emlägi saklaýjynyň jaýlarynda ýerleşdirmek üçin ony berip bolar we ş.m.;

ikinjiden, emlägi saklaýjy özüne berlen zadý saklamaga borçludur; üçünjiden, emlägi saklaýjynyň berlen zatdan peýdalanmaga huku-

gy ýokdur; dördünjiden, saklamak üçin berlen zat yük berijä gaýtarylmaga degişlidir.

Emlägi saklamak şertnamasynyň närsesi adatça hususy kesgitlenilen zatlar ýa-da haýsydyr bir alamaty boýunça hususlaşdyrylýan zatlar ýa-da zatlaryň jemi (tapgyry) bolup biler. Haýwanlar hem emlägi saklamagyň närsesi bolup biler.

Fiziki hem ýuridik şahslar hem emlägi saklamak şertnamasynyň taraplary (emlägi saklaýjy we ýük beriji) bolup biler. Umumy kada boýunça, TRK emlägi saklamak şertnamasynyň görnüşiniň erkinligini göz önünde tutýar. Emlägi saklamak şertnamasyny baglaşmak üçin ýörite görnüş TRK berkitmeýär. Emlägi saklamak şertnamasy, kada bolşy ýaly, kesgitli möhlet üçin baglaşylýar, ol gutarandan soň ýük beriji saklanylýan zady almaga borçludur.

Emlägi saklamak şertnamasyny boýunça emlägi saklaýja diňe emläge eýelik etmek hukugy geçýär. Peýdalanmak hukugynyň emlägi saklaýja geçmegi diňe bu şertiň şertnama goşulan mahalynda mümkindir. Ýük beriji saklamak üçin berlen emlägiň eýesi bolup galýar.

Emlägi saklamak şertnamasy, umumy kada boýunça, konsensual şertnama bolup durýar, taraplaryň hukuklary we borçlary saklamaga degişli zatlaryň emlägi saklaýja berlenden soň däl-de, şertnamanyň baglaşylan pursadyndan ýüze çykýar. Kada bolşy ýaly, şertnamanyň baglaşylan pursady bilen zadyň saklamaga berlen pursady bir-biri bilen gabat gelýär. Taraplaryň borçlary esasy we goşmaça borçlara bölünýär. Emlägi saklaýjynyň esasy borjy ýük beriji tarapyndan berlen gozgalýan zady saklamak bolup durýar.

Ýük berijiniň esasy borjy berlen zadyň saklanylmagy üçin hakyň tölenmegidir (TRK-nyň 814-nji maddasy).

Esasylardan başga-da taraplara goşmaça borçlaryň köp sanlysy ýüklenilýär. Bu ýerde olaryň käbirini aýtmak bolar.

Emlägi saklaýjy hereketleriň we çäreleriň tutuş toplumyny geçirmäge, emlägiň ýitirilmegini, zaýalanmagyny ýa-da ýetmezçiligini aradan aýyrýan şertleri döretmek üçin ýörite tehniki serişdeleri, usullary, apparaturany ulanmaga borçludur. Ol zatlaryň içkerki we daşarky häsiýetleriniň saklanylmagyny üpjün etmäge borçludur. Emlägi saklamak prosesinden onuň saklamaga kabul edilişi ýaly çykylmalydyr.

Emlägi saklaýjy saklanylýan närseleriň häsiýetlerini we sypatlaryny iň az derejä getirmäge gönükdirilen hereketleri amala aşyrmaga borçludur. Ynha, mysal üçin, Türkmenistanyň Gümrük kodeksiniň 66njy maddasy wagtlaýyn saklanylýan ammarlary abadanlaşdyrmaga we ýerleşýän ýerine bolan talaplary nazarda tutýar, wagtlaýyn saklamagyň ammary hökmünde peýdalanmak üçin niýetlenen jaýlar we (ýa-da) açyk meýdançalar harytlaryň abat saklanylmagyny üpjün eder ýaly, olara keseki adamlaryň (ammaryň işgärleri bolup durmaýan, harytlar babatda ygtyýarlyklara eýelik etmeýän ýa-da şeýle ygtyýarlyklara eýelik edýän adamlaryň wekilleri bolup durmaýan) barmagyny aradan aýrar ýaly, şeýle hem bu harytlar babatda gümrük gözegçiligini geçirmek mümkinçiligini üpjün eder ýaly abadanlaşdyrylmalydyr. Wagtlaýyn saklamak ammarlary ulag uzellerinden we ulag magistrallaryndan paýhasly ýakynda ýerleşmelidir. Şeýle hem, Türkmenistanyň Gümrük kodeksiniň 176-njy maddasyna laýyklykda gümrük ammary hökmünde peýdalanmak üçin niýetlenen jaýlar we (ýa-da) açyk meýdançalar harytlaryň abat saklanylmagyny üpjün eder ýaly, olara keseki adamlaryň (ammaryň işgärleri bolup durmaýan, harytlar babatda ygtyýarlyklara eýelik etmeýän ýa-da şeýle ygtyýarlyklara eýelik edýän adamlaryň wekilleri bolup durmaýan) barmagyny aradan aýrar ýaly, şeýle hem bu harytlar babatda gümrük gözegçiligini geçirmek mümkinçiligini üpjün eder ýaly abadanlaşdyrylmalydyr. Gümrük ammarlarynyň ýerleşýän ýeri söwda guramalarynyň we beýleki gyzyklanýan şahslaryň bähbitlerini hasaba almak bilen kesgitlenilýär. Gümrük işi babatda ygtyýarly döwlet edarasyny gümrük ammary hökmünde peýdalanmak üçin niýetlenen jaýlaryň we (ýa-da) açyk meýdançalaryň abadanlaşdyrylmagyna we ýerleşýän ýerine bolan hökmany talaplary belleýär.

Mundan başga-da emlägi saklaýjy emlägi saklamagyň tertibi hakyndaky ýörite kadalary berjaý etmäge borçludur. Mysal üçin, yangyn howply we partlama howply maddalary saklamagyň şertlerine bildirilýän talaplar. Şu ýagdaýlarda ýük beriji TRK-nyň 14-nji maddasyna laýyklykda ýitgileriň öwezini dolmaga borçludur, ol beýleki ýitgiler bilen bir hatarda duşdan geçirilen peýdanyň hem öweziniň dolunmagyny nazarda tutýar.

Emlägi saklaýjy şertnamada göz önünde tutulan möhletde ýük berijiden zady kabul etmäge hem borçludur. Ýöne, eger emlägi saklamak şertnamasynda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, emlägi saklaýjy

haçanda şertnamada şertlendirilen möhletde zat özüne berilmese, ol bu borçdan boşadylýar.

803-nji madda. Emlägi saklamagyň muzdsuzlygy

- 1. Eger ylalaşyk arkaly başgaça bellenilmedik bolsa, emlägi saklamak muzdsuz amala aşyrylýar. Eger emläk saklaýjy saklamagy telekeçilik işiniň çäklerinde amala aşyrsa, onda hak bu hakda agzalmada hem şertleşikli diýlip hasap edilýär.**
- 2. Eger hakyň möçberi kesgitlenmese, onda tarifler bolanda tarif stawkasy ylalaşylan diýlip hasap edilýär, tarifler bolmadyk mahalynda adaty hak hasap edilýär.**

Emlägi saklamak şertnamasyny muzdsuz we muzdsuz bolup biler. Eger şertnamada başga zat bellenilmese, düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda emlägi saklamak muzdsuz amala aşyrylýar. Muзdsuz saklanylanda ýük beriji zady abat saklamak üçin hakyky gerek bolan, emlägi saklaýjynyň hakyky eden çykdajylarynyň öwezini dolmaga borçludur. Muзdsuz saklanylanda emlägi saklaýjynyň borjy saklanylýan zatlara özüniňki ýaly garamak, ýagny özüniňkä garanda ýaramaz däl garaýyş bolup durýar (TRK-nyň 804-nji maddasyna seret). Mysal üçin, emlägi saklaýjynyň meňzeş öz zatlary saklanylanda saklamak üçin tabşyrylan zatlaryň ýok bolmagy, eger diňe ol saklamaga tabşyrylan zatlaryň halas edilmeginiň mümkin daldigini, hususan-da ýok bolmagyň tötänleýinligi we ş.m. bilen baglanyşyklydygyny subut edip bilmese, zadyň ýitirilmegi üçin onuň jogapkärçiligine eltip biler.

Emlägi saklaýjy muзdsuz şertnama boýunça emlägi saklamak we ş.m. üçin gerek bolan çykdajylaryň öweziniň dolunmagyny talap etmäge haklydyr. Ýük beriji muзdsuz saklanylanda emlägi saklamak üçin gerek bolan çykdajylaryň öwezini dolmaga, saklamak we ş.m. üçin berlen emlägi yzyna almaga borçludur.

Hatda ýük beriji muзdsuz şertnama boýunça emlägi saklamak üçin zerur çykdajylary emlägi saklaýja öwezini dolanda hem şertnama muзdsuz şertnama öwrülmeýär, çünki emlägi saklaýjy diňe öňki ýagdaýyny dikeldýär.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda hakyň möçberi, umumy kada boýunça, emlägi saklamak şertnamasy baglaşylanda taraplaryň ylalaşmagy boýunça kesgitlenilýär. Kanunçylyk namalarynda göz önünde tutulan halatlarda emlägi saklamagyň aýry-ýary görnüşleri üçin ýa-da telekeçilik işiniň görnüşiniň hökmünde saklamagy amala aşyran ýa-da öz telekeçilik işiniň barşynda saklamagy amala aşyran emläk dolanyşygynyň aýry-ýary subýektleri üçin hakyň möçberi tarifler we ş.m. görnüşinde muňa ygtyýarly döwlet edaralary tarapyndan belenilip ýa-da düzgünleşdirilip bilner. Muzdly şertnamada bahanyň umumy kadasy boýunça düýpli şert bolup, şol sanda emlägi saklamak şertnamasy boýunça haky bolup durmaýar. Şertnamada hakyň möçberiniň bolmazlygy, kada bolşy ýaly, şertnamanyň hakykylygyna täsir etmeýär. Soňky ýagdaýda hakyň möçberi saklamagyň meňzeş görnüşleri boýunça beýleki emläk saklaýjylar tarapyndan deňeşdirilýän ýagdaýlarda adatça alynýan hak ýaly kesgitlenilýär.

Umumy kada boýunça, hak emlägi saklamak şertnamasy gutarandan soň tölenilýär. Şertnama ýa-da kanunçylyk namalary bilen emlägi saklamanyň aýry-ýary görnüşleri üçin hak tölemegiň başga tertibi göz önünde tutulyp bilner – kesgitli döwürler gutarandan soň (mysal üçin, çärýeklik) şertnama baglaşylanda 100% önünden töleg we ş.m.

804-nji madda. Muzdsuz saklanylanda emläk saklaýjynyň borjy

Eger zat muzdsuz saklamak üçin kabul edilse, onda emläk saklaýjy adatça öz hususy işlerine garaýşy ýaly esewanlyk görkezmege borçludyr.

Düşündirilýän madda, eger zat muzdsuz saklamak üçin kabul edilse, öz hususy işlerine garaýşy ýaly esewanlyk görkezmek borjy emläk saklaýjynyň üstüne ýükleýär. Şeýlelik bilen, ol şertnama boýunça özüne berlen zady saklamak üçin onuň ýitirilmegini, ýetmezçiligini, zeper ýetmegini (hiliniň peselmegini) duýdurýan çäreleri görmäge borçludyr.

Emläk saklaýjynyň päk ýürekliligi saklamak üçin kabul eden zatlaryna bolan onuň garaýşy bilen kesgitlenilýär. Eger emlägi saklaýjy özüne saklamaga berlen emläk hakynda edil özüniňki ýaly alada etse, onda ol şertnamalaýyn borjy päk ýürekli ýerine ýetirýär diýlip ykrar edilýär.

Şunda emläk saklaýjynyň öz zatlaryna eýeçiliksiz garaýşy onuň saklamak üçin kabul eden emlägine şu zeýilli (eýeçiliksiz) garaýşynda emlägiň saklanylmazlygy üçin yük berijiniň önünde ony jogapkärçilikden boşatmaýar.

805-nji madda. Üçünji şahsa saklamaga bermek

1. **Yük berijiniň razylygy bolmasa, zady üçünji şahsa saklamaga bermäge emläk saklaýjynyň haky ýokdur.**
2. **Eger üçünji şahsa saklamaga bermek yük berijiniň razylygy bilen berilse, onda emläk saklaýjy diňe üçünji şahsy we saklamak ýerini saýlamakda öz üstüne düşýän jogapkärçiligi çekýär.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda emläk saklaýjy emlägi diňe yük berijiniň razylygy bilen başga şahsa saklamaga berip biler.

Eger haýsydyr bir ýagdaýlar emlägiň bitewiligine wehim sals, emlägi saklaýjynyň bolsa öz ygtyýarynda bar bolan serişdelere abanýan howpuň önüni almaga ýagdaýy bolmasa we yük berijiniň razylygyny soramak mümkinçiliginden mahrum bolsa, emlägi saklaýjy yük berijiniň razylygy bolmazdan saklaýan zatlaryny başga şahsa bermäge haklydyr.

Şu maddanyň ikinji bölegine laýyklykda yük berijiniň razylygy bilen emlägi saklamak üçin üçünji şahsa berilmegi emläk saklaýjynyň jogapkärçilik gurluşyny üýtgedýär. Ol saklamaga berlen zady saklamak borçlarynyň bozulandygy üçin däl-de, eýsem üçünji şahsyň we saklamak ýeriniň seçilip alynmagy üçin yük berijiniň önünde jogap berýär. Munuň özi emläk saklamak borjynyň özüne däl-de, eýsem üçünji şahsyň üstünde ýatandygy bilen düşündirilýär.

806-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady peýdalanmaga ýol bermezlik

Saklamak üçin özüne tabşyrylan zady yük berijiniň, razylygy bolmazdan emläk saklaýjynyň peýdalanmaga haky ýokdur, muňa zatdan peýdalanmak zerur bolan halatlary girmeyär.

Düşündirilýän madda laýyklykda yük berijiniň razylygy bolmazdan emlägi saklaýjynyň özüne saklamaga berlen emläkden peýdalanmaga hukugy ýokdur. Hatda haçanda emlägiň peýdanylmagy daşky görnüşine aýratyn üýtgetmeler, onuň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna getirmese-de (mysal üçin, saklamak üçin kabul edilen kitaplar okalanda), muňa yük berijiniň razylygy gerek.

Saklamak şertnamasy boýunça emläk peýdalanmaga däl-de, wagtlaýyn eýelik etmek üçin emläk saklaýja berilýär.

Düşündirilýän madda kadadan çykma hökmünde, eger munuň özi zadyň abat saklanylmagyny üpjün etmek üçin gerek bolsa, ýagny yük berijiniň bähbitlerindäki hereketler hakynda gürrüň giden halatynda, saklanylýan zady peýdalanmak hukugyny belleýär.

807-nji madda. Zat saklamak tertibini üýtgetmek

Emläk saklaýjy zerur mahalynda zat saklamagyň tertibini üýtgetmäge haklydyr. Emläk saklaýjy şeýle hem saklamak üçin tabşyrylan zada üçünji şahslaryň talaplary hakynda oňa habar bermäge borçludyr.

Saklamagyň usuly, ýeri, möhleti, saklamagyň temperatura düzgüni we beýleki şertler emlägiň saklanylmagyny amala aşyrmak üçin zerurdyr. Bu şertler emlägi saklamak şertnamasy baglaşylanda kesgitlenilýär ýa-da düşünilýär we umumy kada boýunça, emläk saklaýjy tarapyndan saklamak şertleriniň üýtgedilmegi emläk saklaýjy tarapyndan şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmagy bolup durýar.

Ýöne düşündirilýän madda laýyklykda emläk saklaýjy, eger munuň özi yük beriji tarapyndan berlen zatlaryň abat saklanylmagyny üpjün etmek üçin gerek bolsa ýa-da obýektiv ýagdaýlar bilen dörese, yük berijiniň bähbitlerine zady saklamagyň tertibini zerur bolanda üýtgetmäge haklydyr. Emläk saklaýjy yük berijä dessine habar bermäge, öz habaryna

emlāk saklaýjynyň jogabyna garaşmaga we diňe şundan soň emlāk saklamak şertlerini üýtgetmek boýunça hereketler etmäge haklydyr.

Şol bir wagtda haçanda saklamak üçin tabşyrylan zadyň ýitirilmek ýa-da zeper ýetmek howpuna görä, emlāk saklaýjy şertnama boýunça zady aýap saklamagyň esasy borçlaryny ýerine ýetirmek maksady bilen dessine we ýük berijiniň jogabyna garaşman hereket etmäge borçly bolan halatlary mundan kadadan çykma bolup biler. Hususan-da zady aýap saklamak üçin onuň başga ýere ýerleşdirilmegini talap edýän daşarky amatsyz ýagdaýlar (mysal üçin, ýangyn ýa-da tebigy betbagtçylyk) hemde emlāk saklaýjynyň şahsyýeti bilen baglanyşykly ýagdaýlar, mysal üçin, kesellemek ýa-da şertnamanyň şahsy ýerine ýetirilmegine päsgel berýän we zadyň saklamak üçin üçünji şahsa berilmegini talap edýän beýleki ýagdaýlar bu halatlar bolup biler.

Saklanýş şertlerini üýtgetmek hakynda özbaşdak karar kabul etmek zerurlygy, jogap almaklygyň mümkin dăldigi ýa-da paýhasly möhletde jogabyň alynmazlygy bilen, mysal üçin ýük berijiniň bolmazlygy bilen, baglanyşykly bolup biler. Emlăgi saklamak şertlerini üýtgetmek hakynda karary özbaşdak kabul etmegiň zerurlygy zadyň häsiýetleri, onuň ýagdaýyny üýtgetmek bilen hem sagly berlip bilner. Saklanýlan zat zaýalanan ýa-da ol ýa-da beýleki ýagdaýda onuň abat saklanylmagyny üpjün etmek mümkin bolmadyk, gyssagly çäreleriň görülmegini talap edýän we ýük berijiden jogap almak mümkin bolmadyk ýa-da paýhasly möhletde jogap alynmadyk ýagdaýynda, emlăgi saklaýjy zady yerlemäge haklydyr. Şu ýagdaýda emlăgi saklaýjynyň hereketleriniň pāk ýürekliiliginiň ýeke-tăk çelgisi ýük berijiniň bähbitlerini goramak boýunça onuň hereketleriniň paýhaslylygy - zadyň yerlenilmegini we düşen gymmatyň abat saklanylmagyny talap edýän zady aýap saklamagyň obýektiv mümkin bolmazlygy bolup durýar. Zat yerlenilende emlăgi saklaýjy düşen pul möçberini ýük berijä, saklamak we yerlemek boýunça çykdajylary bu pul möçberinden saklap, bermäge borçludyr. Ýokarda garalan talaplary berjaý etmek bilen geçirilen şertnamanyň şertleriniň birtaraplaýyn islendik üýtgedilmegi, şol sanda saklamak üçin zadyň üçünji şahsa berilmegi bu hakda ýük berijä habar bermek borjuny emlăgi saklaýjynyň üstüne ýükleýär. Saklamak üçin zat üçünji şahsa saklamaga berlen halatynda emlăgi ilkibaşdaky saklaýjy edil özüniňki ýaly emlăk berijiniň hereketleri üçin ýük berijiniň öňünde jogapkärçilik çekýär.

808-nji madda. Zadyň häsiýetleri bilen ýetirilen zyýany tölemek

Ýük beriji özüne saklamak üçin tabşyrylan zadyň saklanylmagyny bilen ýetirilen zyýany emlăk saklaýja tölemelidir, muňa zadyň howply häsiýetleri hakynda onuň bilmedik we bilip bilmejek halatlary girmeyär.

Zadyň howply häsiýetleri emlăk saklaýja ýetirilen ýitgileriň sebäbi we degişli ýagdaýda ýük berijiniň jogapkärçiliginiň esasy bolup biler. Düşündirilýän madda laýyklykda, eger diňe ýük beriji emlăgi saklaýjyny zadyň howply häsiýetleri hakynda duýdurmasa, emlăgi saklaýjy bolsa zady saklamak üçin kabul edip, bu häsiýetleri hakynda bilmese we bilmeli hem bolmasa, zadyň häsiýetleri bilen emlăgi saklaýja ýetirilen ýitgiler üçin jogapkärçilik zat saklaýjynyň üstüne ýüklenilýär. Ýük beriji gallany saklamak üçin elewatora tabşyryp, elewatory – professional emlăgi saklaýjyny onuň ýanmak mümkinçiligi hakynda duýdurmazlyga borçly bolmazlygy gürrüňsizdir. Şol bir wagtda haçan-da ýük beriji duýdurмага borçly bolan, ýöne zadyň haýsydyr bir howply häsiýetleri hakynda duýdurmadyk ýa-da närsäni saklamaga kabul etmek üçin gadaganlyk hakyndaky maglumatlary gizläň ýagdaýlarynyň köp sanlysy bardyr. Mysal üçin, iberilmäge gadagan edilen tiz ot alýan maddalaryň poçta boýunça iberilmegi we şunuň bilen ýitgileriň ýetirilmegi raýathukuk, degişli ýagdaýlarda – ýük berijiniň başga (jenaýat ýa-da administratiw) jogapkärçiliginiň esasydyr.

Ýük berijiniň jogapkärçiliginiň möçberi TRK-nyň 14-nji we 405nji maddalarynda bellenen umumy kadalar boýunça kesgitlenilýär.

Ýük berijiniň saklamak üçin öz tabşyran emlăginiň häsiýetleri bilen ýetirilen ýitgilerini emlăk saklaýja öwezini dolmak borjy ýük berijiniň zyýan ýetirmäge ukyply bu emlăgiň häsiýetleri hakynda özüniň bilendigine ýa-da bilmändigine baglydyr. Emlăgi saklaýjy haçan-da emlăgiň ýitirilmegi, ýetmezçiligi ýa-da zeper ýetmegi özüniň bilmedik we bilmeli bolmadyk emlăgiň häsiýetleriniň güýjünde bolup geçendigini subut eden ýagdaýynda jogapkärçilikden boşadylýar.

809-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady gaýtarmagyň möhleti

Ýük beriji bu zadyň gaýtarylmagyny islendik wagtda, saklamak möhleti bellenilmedik halatynda hem talap edip biler.

Emlăgi saklamak şertnamasy, kada bolşy ýaly, kesgitlenen möhlete baglaşylýar, ol gutarandan soň ýük beriji saklaýan zadyny almaga borçludyr. Möhlet ýük berijiniň bähbitlerinde bellenilýär. Emlăgi saklaýjy saklamak üçin özüne berlen emlăgi bellenen möhletiň dowamynda saklamaga borçludyr we özüne berlen emlăgi möhletinden öň gaýtarmaga haky ýokdur. Ýük beriji şertnamanyň möhletine garamazdan saklamaga berlen emlăgiň gaýtarylmagyny islendik wagtda talap etmäge haklydyr.

Zat ony saklamak üçin emlăk saklaýja beren şahsa ýa-da onuň adyndan beren şahsa ýa-da şertnama boýunça zady almaga ygtyýarly şahsa gaýtarylmalydyr.

Zat onuň emlăgi saklaýjynyň günäsi boýunça ýaramazlaşmandygyny çaklap, talabyň bildirilen pursadynda onuň bolan ýagdaýynda gaýtarylmalydyr. Eger zada onuň tebigy häsiýetleriniň we tötänleýin sebäpleriniň netijesinde zeper ýetse, ýük berijiniň üstüne ýüklenilýär. Eger zeper ýetme emlăk saklaýjynyň ünsüzligidinden bolup geçse, degişlilikde ol jogapkärçilik çekýär.

Eger saklamak üçin berlen emlăk abat saklanylsa we emlăgi saklaýjy bu emlăgi gaýtarmak boýunça borjuny ýerine ýetirmekten yüz dönderse, ýük beriji onuň emlăk saklaýjydan mejbury alynmagyny talap edip biler.

Şeýle-de bolsa emlăgi gaýtarmak ýük berijiniň birinji talabyna eýermelidir, bolmanda şertnamada möhlet bellenilse-de, şonda görä-de ol diňe ýük berijiniň bähbitlerinde bellenilmelidir. Birinji talap boýunça emlăgi gaýtarmadyk özüne saklamaga berlen zadyň özüniň gaýtarylmagundan artyk zady saklamagyň netijesinde ýük berijiniň çeken ähli çykdajylary üçin tölemäge borçludyr. Mundan başga-da, zada tötänleýin zeper ýetmegi we yok bolmagy üçin, eger olar şu pursatdan soň gelip ýetse-de, emlăgi saklaýjynyň jogapkärçiligi zady gaýtarmakdan yüz döndermeginiň netijesi bolup durýar.

810-njy madda. Emlăk saklaýjynyň zady yzyna almak hakyndaky talaby

1. Eger saklamak möhleti kesgitlenmedik bolsa, zady saklaýjy zady özüne almagy ýük berijiden islendik wagtda talap edip biler. 2. Emläk saklaýjy bu hukugy diňe ýük beriji başga hili ýagdaýda zady saklap biler ýaly amala aşyryp biler, muňa saklamak üçin tabşyrylan zady gaýtarmak üçin möhüm esas bolan halatlary girmeyär.

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, eger emlägi saklamak möhleti kesgitlenmese, emlägi saklaýjy ýük berijiniň saklamaga tabşyrylan zadyny almagyny talap edip biler.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, eger ýük beriji diňe zady başga emlägi saklaýjyda ýa-da başga ýerde saklamak mümkinçiligi bolan mahalynda ýük berijiden zady yzyna almagyny talap edip biler.

Eger tabşyrylan zadyny gaýtarylmagy üçin düýpli esaslar ýüze çyksa, ýük beriji emlägi saklaýjydan zady yzyna almaga borçludur. Mysal üçin, ýylylyk trassasyndaky betbagtçylyk bilen baglanyşykly zady saklamagyň temperatura düzgünini berjaý etmek mümkin bolmasa. **811-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zadyny yzyna gaýtarylýan ýeri Zadyny yzyna gaýtarylmagy şertnamada görkezilen ýerde bolup geçmelidir, muňa yzyna gaýtarmagyň başga ýeri hakynda ylalaşyk gazanylan halatlary girmeyär. Daşamak boýunça çykdajylar ýük berijiniň üstüne ýüklenilýär.**

Düşündirilýän madda laýyklykda, emlägi saklaýjy tarapyndan saklamak üçin kabul edilen zat diňe şertnamada görkezilen ýerde ýük berijä gaýtarylyp bilner. Ýöne emlägi saklaýjy bilen ýük berijiniň arasynda degişli ylalaşyk gazanylsa, olar zadyny gaýtarylýan ýerini üýtgedip bilerler.

Şol we başga ýagdaýda gaýtarylyp bilinjek ýerine çenli zady daşamak boýunça çykdajylar ýük berijiniň üstüne ýüklenýär.

812-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zadyny miwelerini bermek borjy

- 1. Emläk saklaýjy saklanan wagtda alnan miweleri ýük berijä bermäge borçludur.**
- 2. Ýük beriji zat saklamak boýunça zerur çykdajylary emläk saklaýja tölemäge borçludur.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, emlägi saklamak şertnamasynda saklanylýan wagtda miweleri almak mümkinçiligini göz önünde tutmak gerek. Eger saklamak üçin berlen zat miwe getirse, onda olar, eger şertnamada başga zat belenilmedik bolsa, ýük berijä naturada berilmelidir. Şonuň bilen birlikde, emlägi saklaýjy zadyny saklanylýan wagtynda alnan miwäni ýük berijä bermek borjuny çekýär.

Şu maddanyň ikinji böleginiň manysy boýunça emläk saklaýjynyň saklaýan wagtynda alnan miweleriniň abat saklanylmagyny üpjün etmek maksady bilen onuň çeken zerur çykdajylarynyň oňa tölenmegi hem ýük berijiniň borçlarynyň hataryna degişlidir.

813-nji madda. Niýeti ýa-da gödek seresapsyzlygy üçin emläk saklaýjynyň jogapkärçiligi

Eger saklamak üçin tabşyrylan zady yzyna gaýtarmak üçin möhlet belenilmese, onda bu möhlet dolandan soňra emläk saklaýjy diňe niýeti ýa-da gödek seresapsyzlygy üçin jogapkärçilik çekýär.

Düşündirilýän madda emläk saklaýjynyň jogapkärçiligini nazarda tutup, TRK-nyň 403-nji maddasynda göz önünde tutulan borçnamalaryň bozulmagy üçin jogapkärçiligiň esaslaryna yzyna iberýär. Ýagny zatlaryň ýitirilmegi (ogurlanmagyny goşup), zaýalanmagy ýa-da zeper ýetirilmegi üçin olaryň gaýtarmak möhleti gelip ýetenden soň emläk saklaýjy niýeti ýa-da seresapsyzlygy görnüşinde günäsi bolanda jogapkärçilik çekýär, haçanda kanun ýa-da şertnama bilen jogapkärçiligiň başga halatlarynyň göz önünde tutulan ýagdaýlary muňa degişli däl. Borçnamany bozan şahs tarapyndan günäniň ýoklugy subut edilýär. Emläk saklaýjynyň jogap berýän emlägiň zeper ýetmelerine onuň hiliniň aşklamagy hem degişlidir.

814-nji madda. Hak tölemek borjy

Eger emlägi saklamak muzdly esasyda amala aşyrylsa, onda ýük beriji şertnama togtadylanda emläk saklaýja şertleşilen hakyny tölemäge borçludur.

TRK-nyň 814-nji maddasynda emlägi saklanylmagy üçin hak tölemek boýunça ýük berijiniň esasy borjy berkidildi.

Emlägi saklamagyň muzdly şertnamasy boýunça emlägiň

saklanylmagy üçin hak şertnama baglaşylanda taraplaryň ylalaşygy ýada tassyklanylan ýygymlar, stawkalar, tarifler bilen kesgitlenilýär. Ol saklamak üçin berilýän emlägiň gymmatyna we mukdaryna we emlägi saklamagyň dowamlylyga baglydyr.

Ynha, Türkmenistanyň Gümrük kodeksiniň 297-nji maddasy laýyklykda wagtlaýyn saklanylýan ammarda harytlaryň we ulag serişdeleriniň saklanylmagy üçin gümrük ýygymy belenildi. Emlägiň saklanylmagy üçin gümrük ýygymynyň pul möçberini hasaplamak maksady bilen harytlaryň wagtlaýyn saklanylýan ammarynda ýa-da gümrük edarasynyň gümrük ammarynda harytlaryň saklanylýan döwründe hereket edýän stawka ulanylýar (Gümrük kodeksiniň 300-nji maddasy). Gümrük ýygymlarynyň stawkalary Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan belenilýär (Gümrük kodeksiniň 306-njy maddasy).

Eger emlägi saklamak emlägi saklaýjynyň jogapkärçilik çekýän ýagdaýlary boýunça möhletinden öň bes edilse, onda emlägi saklaýjy diňe bir haka bolan hukugyny däl, eýsem, eger emlägi saklamak borçnamasynda başga zat göz önünde tutulmadyk bolsa, emlägi saklamak

şertnamasynyň hasabyna alnan pul möçberini ýük berijä gaýtarmak borjuny hem ýitirýär.

815-nji madda. Saklamak üçin tabşyrylan zady saklap galmak hukugy

Emlägi saklamak bilen baglanyşykly degişli bolan hakyň alynmagyna we edilen çykdajylaryň tölenilmegine çenli emläk saklaýjy saklamak üçin tabşyrylan zady bermekden ýüz öwrüp biler.

Eger ýük beriji hak tölemek we çykdajylaryň öwezini dolmak boýunça öz borjyny ýerine ýetirmese, TRK-nyň 815-nji maddasy saklamak üçin tabşyrylan zady tutup almak hukugyny emläk saklaýja berýär. Tutup almak hukugy girew hukugyndan şunuň bilen tapawutlanýar, ýagny emlägi saklaýjy girewde girew saklaýjyda bardygyna görä, bu zady ýerlemek hukugyna eýe däl.

816-njy madda. Kysymdaş zatlary saklamaga tabşyrmagyň aýratynlyklary
Eger eýeçilik emläk saklaýja geçer ýaly ýagdaýda, emläk saklaýjy bolsa şol kysymdaky zatlary, hilini we sanyny gaýtaryp bermäge borçly bolar ýaly ýagdaýda kysymdaş zatlar saklanylmaga berlen bolsa, ssuda şertnamasynyň degişli kadalary ulanylýar.

Emlägi saklamak şertnamasy boýunça onuň ýüze çykmak esaslaryna garamazdan emlägi saklaýjy beýleki zatlary däl-de, kada bolşy ýaly, bu şertnamanyň närsesi hususy kesgitlenen emläk bolup durýan zatlary abatlykda gaýtarmaga borçludur. Ýöne düşündirilýän madda laýyklykda köp ýagdaýlarda ol kysymdaş alamatlary bilen kesgitlenilýär. Anyk gatnaşyklar belenilende emläk kysymdaş zatlaryň massasyndan bölünip aýrylman, eýsem diňe agramy, ölçegi, mukdary bilen kesgitlenilýär. Şeýle emläk çalşylýan emläk bolup durýar. Emläk ony saklaýjy tarapyndan zady şol kysymdaky we hildäki emlägiň arasynda ýerleşdirýän emlägiň özbaşdaklygyny ýitirmegi bilen baglanyşykly kysymdaş bolup durýar. Mysal üçin, gallanyň saklamak üçin elewatora ýa-da sementiň sement bazasyna tabşyrylmagy emläk saklaýjynyň saklamak üçin tabşyran şol gallasyny ýa-da şol sementini gaýtarmalydygyny aňlatmaýar, munuň özi ýangyjy saklamaga hem degişlidir. Şu zeýilli saklamak diňe şertnamada göni göz önünde tutulan halatlarda amala aşyrylýar.

Özbaşdaklygyny ýitirmegi bilen saklamaga tabşyrylan zatlara bolan emläk saklaýjynyň eýeçilik hukugyny bellemek emläk saklaýjy bilen yük berijiniň arasyndaky ylalaşygyň esasynda mümkindir. Emläk saklaýjy zatlar saklanylanda zat eýesi hasaplanylýar. Emlägi saklaýjy şol kysymdaky we hildäki zatlarynyň özi tarapyndan deň ýa-da şertlendirilen mukdaryny ýük berijä gaýtarmaga borçludur. Şu ýagdaýda TRK-nyň 3-nji böleginiň 2-nji bölümüniň 8-nji babynda göz önünde tutulan ssuda şertnamasynyň degişli kadalary ulanylyp bilner.

817-nji madda. Myhmanhanalarda zady saklamaga tabşyrmagyň aýratynlyklary
Myhmanhanalar, sanatoriler we dynç alyş öýleri myhmanyň ýanynda bolan zadyň ýitirilmegi, ýok edilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik çekýärler. Bu kada, eger pul we gymmat bahaly zatlar aýratyn tabşyrylmadyk bolsa, şolar babatda degişli däl.

Düşündirilýän madda laýyklykda myhmanhana, şypahanalar we dynç alyş öýleri emläk saklaýjy ýaly jogap berýärler we eger zyýan olaryň işgärleri ýa-da keseki adamlar tarapyndan olaryň jaýynda ýetirilse, zatlaryň ýitirilmegi, ýok edilmegi ýa-da zeper ýetirilmegi üçin aýratyn ylalaşyk bolmazdan jogap berýärler. Myhmanhana, şypahanalar, dynç alyş öýleri myhmanlaryň myhmanhananyň, şypahanalaryň, dynç alyş öýüniň jaýyna öz getiren zatlaryny saklamak boýunça borçlardan boşadylyp bilinmez we degişlilikde olaryň, mysal üçin, myhmanlaryň zatlaryny saklamak boýunça öz üstüne borçlary almaýandyklary, eýsem diňe zatlaryň diňe belli bir mukdaryny, zatlaryň kesgitlenen sanawyny saklamak boýunça borjy alyandyklary ýa-da olaryň ýitirilmegi, ýok edilmegi ýa-da zeper ýetirilmegi üçin jogapkärçilik çekmeýändigleri hakynda ygylan etmek arkaly olaryň saklanylmazlygy üçin jogapkärçilikden boşadylyp bilinmez.

Saklamagyň görkezilen görnüşü myhmanhananyň, şypahanalaryň, dynç alyş öýüniň myhmanlarynyň ähli zatlaryna degişlidir, taraplaryň göni ylalaşygy boýunça saklamak üçin kabul edilende pullaryň we gymmat bahaly zatlaryň ýitirilmegi üçin olaryň jogap berýän halatlary muňa degişli däl.

Kada bolşy ýaly, pullar we gymmat bahaly zatlar myhmanhana, şypahana, dynç alyş öýleri tarapyndan saklaýs kamerasy, pulhana saklamak üçin ýerleşdirilýär ýa-da gymmatlyklaryň saklanylmagyny ýörite guramalara, mysal üçin, banklara tabşyrylýar. Zadyň ýitirilmegi, ýok edilmegi ýa-da zeper ýetirilmegi ýüze çykarylanda myhmanyň borjy bu hakda emläk saklaýjysyna dessine habar bermek bolup durýar. Şeýle bolmadyk mahalynda emlägi saklaýjy zatlaryň saklanylmazlygy üçin jogapkärçilikden boşadylýar.

818-nji madda. Ýeňip geçip bolmajak güýç mahalynda jogapkärçilikden boşatmak

1. **Eger yeňip geçip bolmajak güýjüň täsiri bilen myhmanyň ýa-da onuň ýanyndaky şahsyň hereketi bilen ýa-da zadyň özüniň häsiýetleri bilen zyýan ýetirilse, jogapkärçilik aýrylýar.**
2. **Zyýany tölemek borjy awtomaşyna we onda goýulan zatlara degişli däl.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, eger zadyň ýitirilmegi, ýok edilmegi ýa-da zeper ýetirilmegi yeňip geçip bolmajak güýjüň netijesinde, myhmanyň özüniň ýa-da onuň ýanyndaky şahsyň günäsi bilen bolsa, emläk saklaýjynyň jogapkärçiligi aýrylýar.

Emlägi saklaýjy haçanda zadyň ýitirilmegini, ýetmezçiligini ýa-da zeper ýetirilmegini zadyň özüniň häsiýetleri bilen bolandygyny, olar hakynda özüniň bilmändigini we bilmeli bolmandygyny subut eden mahalynda hem jogapkärçilikden boşadylýar.

Mysal üçin, ýük beriji saklamak üçin kabul edilen zadyň howply häsiýetleri (tiz ot alýan we partlama howply) hakynda emläk saklaýjynyň öz wagtynda duýdurmandyr. Emlägi saklaýjy zadyň howply häsiýetleri hakynda bilip, olary zyýansyzlandyrmak ýa-da ýok etmek üçin çäreler görýär. Şunda emlägi saklaýjy şeýle emlägiň zyýansyzlandyrylan wagtynda onuň zeper ýetirilmegi ýa-da ýok edilmegi üçin ýitgileri ýük berijä öwezini dolmaýar. Ýük beriji emlägi saklaýjynyň onuň emlägine zyýan ýetirendigine ýa-da ony ýok edendigine garamazdan doly möçberde saklanylmagy üçin şertnamada şertlendirilen haky emläk saklaýja tölemäge borçludur.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda awtomobil ulagy saklamaga kabul eden emlägi saklaýjy, eger zyýan adatdan daşary ýagdaýlarda yeňip geçip bolmajak güýjüň netijesinde (tebigy betbagtçylyklar (suw joşmagy, ýangyn)

tehnogen betbagtçylyklar) ýetirilse, awtomobil ulaga zyýanyň öweziniň dolunmagy we onda goýulan zatlaryň ýitirilmegi boýunça borçlary çekmeýär.

21 BAP. HARYT AMMARYNA SAKLAMAGA TABŞYRMAK

819-njy madda. Düşünje

Haryt ammaryna saklamaga tabşyrmak şertnamasy babatda, eger şu bapda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, emläk saklamak şertnamasy hakyndaky degişli düzgünler ulanylýar.

Bazar gatnaşyklary şertlerinde saklamaga tabşyrmak şertnamasynyň şu görnüşiniň örän möhüm ähmiýeti bardyr, sebäbi onuň aýratynlygy milli hukuk ulgamlarynyň we halkara söwdasynyň döpleriniň köp ýyllaryň dowamynda sintezleşmegi ýoly bilen emele gelendir. TRK birinji gezek kanunçylyk derejesinde hukuk taýdan düzgünleşdirmegi girizdi we bu kadalarda haryt ammarynda saklamak şertnamasynyň ählumumy ýörelgeleri öz beýanyny tapdy. Şunuň ýaly ugur söwda kadalaryny bir ölçege getirmek boýunça barha giňelýän işiň çäklerinde öndebaryjy meýil bolup durýar.

TRK-nyň 819-njy maddasynda görkezilişi ýaly, haryt ammaryna saklamaga tabşyrmak şertnamasy babatynda, eger şu bapda başga ýagdaý göz önünde tutulmadyk bolsa, saklamak şertnamasy baradaky degişli düzgünler ulanylýar. TRK-nyň 21-nji babyna umumy seljerme borçnamanyň şu görnüşini aýratyn kysymly borçnama hökmünde, ýagny subýektleriň nukdaýnazaryndan we şertnamany resmileşdirmegiň aýratyn häsiýeti babatda häsiýetlendirmäge mümkinçilik berýär. Seredilýän şertnama konsensual şertnama bolup durýar, ol harydyň saklanmaga hakykatdan berlendigine ýa-da berilmändigine garamazdan, baglaşylan pursatyndan güýje girýär.

820-nji madda. Emläk saklamak baradaky borçnamalary päk ýürekden ýerine ýetirmek borjy
Ammar saklaýjy saklamak üçin özüne tabşyrylan harydy saklamak boýunça borçnamalaryny päk ýürekli hojalykçynyň paýhasy bilen ýerine ýetirmelidir.

Şu maddanyň manysy ammar saklaýjynyň jogapkärçiliginiň gerimini bellemekden ybaratdyr. Haryt ammary telekeçilik işiniň subýekti hökmünde, düzgün bolşy ýaly, ýuridik şahs (ýa-da hususy telekeçi) bolup durýar, ol özüniň täjirçilik işiniň ugry görnüşinde harydy saklamak boýunça hyzmatlar toplumyny amala aşyrýar.

Tejribäniň görkeziji ýaly, haryt ammary we umumy peýdalanylýan ammar tapawutlandyrylýar. Umumy peýdalanylýan ammar haryt ammary hem bolup durýar, ýöne onuň işi şertnama baglaşmak borjy düzgününde amala aşyrylýar (TRK-nyň 333-nji maddasynyň ikinji bölegi), ýagny ol ýüz tutan islendik tarapa mysaly şertlerde haryt saklamak boýunça hyzmatlary etmäge borçlydyr. Düzgün bolşy ýaly, ammarda saklamak babatynda şertnamalaryň standart şertleri ulanylýar (TRK-nyň 356-362-nji maddalary).

TRK-nyň 820-nji maddasynyň kadasy borçnamalaýyn gatnaşyklarda päk ýürekden ýerine ýetirmeklik we paýhaslylyk ýörelgelerinden ugur alýar, ýagny ammar saklaýjy saklamak üçin özüne tabşyrylan harydy saklamak boýunça borçnamalaryny päk ýürekli hojalykçynyň paýhasy bilen ýerine ýetirmelidir. Şu kada laýyklykda, ammar saklaýjy saklamak üçin tabşyrylan harytlara öz emlägi ýaly garamaga we saklamaga we tabşyrylan harytlaryň zaýаланmagynyň önüni almaga borçlydyr.

821-nji madda. Emläk saklaýjy tarapyndan harydyň sanyny barlamak

- 1. Eger şu babyň kadalaryndan başgaça kada gelip çykmasa, emläk saklaýjy harydy saklamak üçin kabul edende onuň mukdaryny, ölçeglerini, agramyny, görnüşini, hilini we gaýry häsiýetlerini barlamaga borçly däldir.**
- 2. Eger emläk saklaýja saklamak üçin berlen haryt berlen mahalynda zaýаланan ýa-da komplektlenilmedik bolsa, ol daşyndan gözden geçirilende mälim bolsa, onda emläk saklaýjy bu hakda yük berijä şolbada habar bermäge borçludur, eger ol bu borjy ýerine ýetirmese, onda ol zyýanyň öwezini tölemelidir.**

Düşündirilýän maddada haryt saklamak üçin kabul edilýän mahalynda saklaýjynyň hukuklaryna we borçnamalaryna seredildi.

Mälim bolşy ýaly, şertnamalaýyn hukugyň umumy kadalary boýunça saklaýjy zady saklamak üçin kabul etmäge, zady saklamaga, zady goramaga gönükdirilen hereketleri etmäge borçlydyr. TRK-nyň

821-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, eger şu babyň kadalaryndan başgaça kada gelip çykmasa, emläk saklaýjy harydy saklamak üçin kabul edende onuň mukdaryny, ölçeglerini, agramyny, görnüşini, hilini we gaýry häsiýetlerini barlamaga borçly däldir.

Kähalatlarda saklaýjynyň üstüne saklamaga tabşyrylýan harydyň ýetmezçilikleri barada habar bermek borjy ýüklenýär.

Eger emläk saklaýja saklamak üçin haryt berlen mahalynda zaýаланan ýa-da komplektlenilmedik bolsa, ol daşyndan gözden geçirilende mälim bolsa, onda emläk saklaýjy bu hakda yük berijä şolbada habar bermäge borçludur (TRK-nyň 821-nji maddasynyň ikinji bölegi). Bu borç bozulan ýagdaýynda ol zyýanyň öwezini tölemelidir.

Şu kadada, saklamaklygyň emläk saklaýjynyň professional işi bolup durýandygyny ugur almak bilen, kanun çykaryjy şertnamanyň taraplarynyň özara ynamy ýörelgesine gollanýar. Zatlaryň tükel saklanmagyny üpjün etmek borjy bolsa, şertnamalaýyn borçnamanyň düzümi bölegi bolup durýar.

822-nji madda. Saklamaga tabşyrylan harydy gözden geçirmek hukugy

Emläk saklaýjy yük berijä tabşyrylan harydy iş wagtynyň içinde gözden geçirmäge, nusgalar almaga ýa-da zerur çäreleri amala aşyrmaga rugsat bermäge borçludur.

Şu madda emläk saklaýjynyň iş gününüň dowamynda yük berijä tabşyrylan harydy gözden geçirmäge, nusgalaryny almaga ýa-da beýleki zerur çäreleri amala aşyrmaga mümkinçilik bermek borjuny belleýär.

Şu kada haryt eýesi ammardaky saklanýan harytlara döwürleýin gözden geçirip, nusgalary alyp we harydyň tükel saklanmagyny we geljekde ýerlenmegini üpjün etmek üçin öz tarapyndan zerur çäreleri görüp biler ýaly, onuň hukuklaryny

üpjün etmäge gönükdirilendir. Şeýlelikde, taraplaryň hukuklaryny we borçlaryny anyklaşdyrmak haryt ammarynda saklamak şertnamasyny ýerine ýetirmegiň barşynda jedelli meseleleriň ýüze çykmagynyň önüni almaga gönükdirilendir.

823-nji madda. Habar bermek borjy

Emläk saklaýjy saklamaga tabşyrylan harydy başga ammara geçirmek hakda ýa-da eger harydyň häsiýeti üýtgändigini ýa-da munuň howpunyň bardygyny ýüze çykarsa, ýük berijä şolbada habar bermäge borçludyr. Ol özüne mälim bolan ammar şahadatnamasynyň soňky eýesine habar bermelidir. Şu borjy ýerine ýetirmedik mahalynda, ol ýüze çykan zyýany tölemäge borçludyr.

Emläk saklaýjynyň TRK-nyň 823-nji maddasynda bellenen şolbada habar bermek borjy şu ýagdaýlarda ýüze çykýar: birinjiden, saklamak üçin tabşyrylan haryt başga ammara geçirilende; ikinjiden, harydyň hiliniň ýaramazlaşandygy ýa-da harydyň zaýalanmak howpy ýüze çykarylada.

TRK-nyň 823-nji maddasy saklamaga tabşyrylan zatlaryň tükel saklanmagyny üpjün etmäge gönükdirilendir we zyýanyň öwezini dolmak borçlarynyň ýüze çykmagynyň şertlerini anyklaşdyrýar. Şeýle etmek bilen emläk saklaýjynyň saklamaga tabşyrylan haryt üçin jogapkärçilik duýgusyny ýokarlandyrýar.

Habar bermek borjy bozulan mahalynda emläk saklaýjy ýüze çykan zyýany tölemäge borçludyr. Borjuny bozmandygyny subut etmek işi emläk saklaýjynyň üstüne düşýär.

824-nji madda. Zyýany tölemek borjy

Emläk saklaýjy özüne saklamak üçin berlen harydyň ýitirilmegi ýa-da zaýalanmagy bilen ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik çekýär, munuň önüni almagy ynsaply emläk saklaýjynyň başaryp bilmejek halatlary muňa girmeyär.

Umumy kada boýunça özüne saklamaga berlen harydyň ýitmegi ýa-da oňa zeper ýetmegi bilen ýetirilen zyýan üçin emläk saklaýjy jogapkärçilik çekýär. Emläk saklaýjynyň jogapkärçiligi günä bolmasa hem ýüze çykýar. Emläk saklaýjy zadýň tükel saklanmandygyny üçin jogapkärçilikden diňe saklamaga berlen zada zeper ýetmegine ýeňip bolmaýan güýç ýa-da zadýň özüniň häsiýetleri sebäp bolan halatlarynda boşadylýar. Şu kadada zatlaryň ýitendigi, kem çykandygy ýa-da zeper ýetendigi üçin emläk saklaýjynyň jogapkärçiliginiň umumy esaslary bellenýär.

Şunuň bilen birlikde, haryt ammary, emläk saklaýjy hökmünde, eger onuň ýeňip bolmaýan güýjüň netijesinde ýa-da zatlaryň emläk saklaýjynyň bilmeýän ýa-da bilmäge borçly bolmadyk häsiýetleri sebäpli bolup geçendigini subut edip bilmeýse, zatlaryň ýitendigi, kem çykandygy ýa-da zeper ýetendigi üçin jogap berýär.

825-nji madda. Kysymdaş zatlary saklamagyň aýratynlyklary

1. **Kysymdaş zatlar saklananda emläk saklaýjy diňe şol bir görnüşdäki we häsiýetdäki zatlar bilen olary garyşdyrmaga bolan hukuga, eger şoňa rugsat bolan mahalynda eýedir.**
2. **Şeýle garyşdyrmak netijesinde emele gelen haryda ýük beriji umumy eýeçilik hukugyna eýedir. Her bir ýük berijiniň paýy olaryň tabşyran harydynyň sanyna laýyklykda kesgitlenýär.**
3. **Emläk saklaýjy galan ýük berijileriň razylygyny soramazdan, her bir ýük berijiniň oňa degişli paýyna laýyklykda harydy yzyňa gaýtarmaga borçludyr.**

Mälim bolşy ýaly, haryt ammarynda saklamak borjunyň obýekti aýratyn-kesgitli zatlar hem, kysymdaş aýratynlyklary bolan zatlar hem bolup biler. Mysal üçin, bu elewatorlarda däne, gök önüm ammarlarynda gök önümler saklananda we ş.m. ýagdaýlarda bolýar. Şeýle ýagdaýlarda emläk emläk saklaýjynyň ygtyýaryna geçýär we ol emlägi saklamaga tabşyran şahsa ol ýa-da beýleki kysymdaky ýa-da hildäki zadýň deň mukdaryny ýa-da taraplaryň şertleşen mukdaryny gaýtaryar. Emma emläk eýesiniň onuň kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenendigine garamazdan, saklamaga tabşyran şol bir emlägini almaga gyzyklanýan halatlary bolup biler. Mysal üçin, ýokary hilli tohumlyk material. Şunuň ýaly ýagdaýda taraplar ony şertnamada ýörite görkezmelidirler. Onda emlägiň ony şol bir kysymdaky beýleki emläklerden tapawutlandyrmaga mümkinçilik berýän goşmaça alamatlary göz önünde tutulyp bilner.

TRK-nyň 825-nji maddasy biri-biriniň ornuny tutup bilýändigini olaryň aýratynlygy bolup durýan kysymdaş zatlaryň saklanýşyny belleýär. Şular ýaly zatlar aýratyn-kesgitli zatlardan haryt berijä saklamaga berlen zatlaryň däl-de, eýsem şol mukdardaky we hildäki beýleki zatlaryň gaýtarylýandygy bilen tapawutlanýarlar. Mysal üçin, saklamak üçin sement tabşyrylýan mahalynda haryt berijä öňki sement däl-de, eýsem şol mukdardaky we hildäki sement gaýtarylýar.

Kysymdaş zatlar, mysal üçin, sement saklananda olar amarda saklanýlan beýleki kysymdaş zatlar bilen garyşdyrylyp bilner. Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi şeýle ýagdaýy göz önünde tutýar we şunuň ýaly garyşdyrmagyň netijesinde emele gelen haryt ýük berijä rugsat bolan mahalynda ýol berýär.

Ýük berijiniň saklamaga tabşyrylan kysymdaş zatlary amarda saklanýlan beýleki zatlar bilen garyşdyrmaga rugsady bolan mahalynda şu zatlara bolan eýeçilik hukugyny çäklendirmek meselesi ýüze çykýar. Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi bu meseläni şu görnüşde düzgünleşdirýär: şunuň ýaly garyşdyrmagyň netijesinde emele gelen haryt ýük berijä umumy eýeçilik hukugynda degişlidir.

Ýük berijiniň her biriniň paýy tabşyran harydynyň sanyna laýyklykda kesgitlenýär. Şundan ugur almak bilen, emläk saklaýjynyň üstüne ýük berijileriň her birine harydy oňa degişli bolup paýa laýyklykda gaýtarmak borjy ýüklenýär (TRK-nyň 825-nji maddasynyň üçünji bölegi).

Düşündirilýän maddanyň 2-nji we 3-nji bölekleri ýük berijileriň umumy eýeçiliginiň emele gelmeginiň kanunçylyk kesgitlemesini öz içine alýar, muňa olaryň razylygynyň ýa-da ýörite ylalaşygyň gazanylmagynyň talap edilmändigini belleýär.

826-njy madda. Saklamak üçin tabşyrylan harydy satmak Eger saklamak üçin tabşyrylan haryt zaýalansa we üýtgeşe, netijede ol gymmatyny gaçyrsa hem-de emläk saklaýjyda habar bermek üçin wagt galmasa ýa-da ol bu hakda doly ygtyýarly şahsa habar berip bilmeýse, onda ol harydy satmaga doly ygtyýarlydyr.

Harydyň satylmagyndan alnan summa ujundan ony saklamak we satmak boýunça çykdaýlary aýyrmak bilen ýük berijä gowşurylýar.

TRK-nyň kadalary emläk saklaýjynyň harytlaryň tükelligini we onuň peýdaly häsiýetleriniň saklanyp galmagyny üpjün etmek boýunça borçlaryny düzgünleşdirýär, şol bir wagtyň özünde oňa tabşyrylan haryt zaýalansa we üýtgeşe, netijede ol gymmatyny gaçyrsa hem-de emläk saklaýjyda habar bermek üçin wagt galmasa ýa-da ol bu hakda doly ygtyýarly şahsa habar berip bilmese, onda ol harydy satmaga belli bir ygtyýarlyklary berýär (TRK-nyň 826-njy maddasy). Harydyň satylmagyndan alnan pul möçberiniň ujundan ony saklamak we satmak boýunça çykdaýlary aýyrmak bilen ýük berijä gowşurylýar. TRK-nyň şu kadalaryna seredilende, birinjiden, emläk saklaýjy tarapyndan saklamak boýunça hyzmatlary etmek bilen baglanyşykly çekilen zerur çykdaýlaryň öwezini dolmak, ikinjiden, ýük berijiniň harydyň zaýalanmagy we gymmatynyň gaçmagy bilen baglanyşykly ýitgileriniň öňüni almak mümkinçiligi ýüze çykýar.

**827-nji madda. Ammar şahadatnamasy
Emläk saklaýjy harydy kabul eden mahalynda ýük berijä
ammar şahadatnamasyny bermäge borçludyr.**

Ammar şahadatnamasy gymmatly kagyzlaryň aýratyn görnüşü bolup, haryt ammary bilen ýük berijiniň arasyndaky ammar saklamak şertnamasynyň baglaşylandygyny tassyklaýar. Özünüň düýp manysy boýunça ol emläk saklamak şertnamasynyň ýazmaça baglaşylandygynyň subutnamasy bolup durýar. Şertnamanyň baglaşylandygy ammar şahadatnamasyny bermek bilen tassyklanýar. Ammar şahadatnamasy gowşurylanda onda tassyklanan hukuklary bermek amala aşyrylýar. Hukuklaryň şunuň ýaly berilmegi ammar şahadatnamalarynyň sanawynda bellige alynmaga degişlidir. Ammar şahadatnamasy emläk saklaýjynyň saklamaga tabşyrylan harydy ammar şahadatnamasyny görkezen şahsa bermek borjunyň öz üstüne alýandygy baradaky resminama bolup durýar. Düzgün bolşy ýaly, iş ýüzünde orderlik ammar şahadatnamalary ulanylýar. Şeýle ýagdaýda saklamaga tabşyrylan harydy bermegi talap etmek hukugy ammar şahadatnamasynyň eýesine degişlidir (TRK-nyň 830-njy maddasy), onuň ady ammar şahadatnamasynyň arka ýüzünde görkezilýär.

**828-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň rekwizitleri 1. Ammar şahadatnamasynda aşakdakylar
görkezilmelidir:**

**1. ammar şahadatnamasynyň berlen senesi we bellige alnan
nomeri;**

**2. taraplaryň ady we adresi;
w) harydyň saklanýan ýeri;
g) saklanmaga degişli harydyň ýazgysy (sany, möçberleri ýa-
da agramy) we onuň hili; gaby bolanda, gabynyň ýazgysy;
d) hakyň we gaýry zerur çykdaýlaryň möçberi; ýe) eger saklamaga tabşyrylan haryt
ätiýaçlandyrylmaga
degişli bolsa, ätiýaçlandyryşyň bahasy;
j) şertnamanyň hereket möhleti;
z) emläk saklaýjynyň degişli möhür bilen tassyklanylan goly.**

**2. Eger şu maddada görkezilen şertler ammar şertnamasynda doly görkezilmedik bolsa, onda munuň
özi taraplary jogapkärçilikden boşatmaýar.
Taraplar ammar şahadatnamasyna beýleki şertleri hem girizmäge haklydyr.**

TRK-nyň 828-nji maddasy ammar şahadatnamasynyň doly mazmununyň öz içine alýar, ol bellenen maksady boýunça şulary tassyklaýar: birinjiden, haryt ammarynda saklamak şertnamasynyň ýazmaça görnüşde baglaşylandygyny; ikinjiden, harydyň haryt ammary tarapyndan saklamak üçin kabul edilendigini; üçünjiden, haryt eýesiniň harydyň saklanmaly möhleti tamamlanandan soň ýa-da birinji talap boýunça harydy almak hukugyny. Şeýlelikde, TRK ammar şahadatnamasynyň rekwizitleriniň mazmunyna bildirilýän talaplary belleýär. TRK-nyň 828-nji maddasynyň ikinji böleginde eger şu maddada görkezilen şertler ammar şertnamasynda doly görkezilmedik bolsa, onda munuň özüniň taraplary jogapkärçilikden boşatmaýandygy görkezilýär. Emma görkezilen rekwizitler gutarnykly bolup durmaýar. Taraplar ammar şahadatnamasyna görkezilen rekwizitleri takyklaýan beýleki şertleri hem girizmäge haklydyr.

**829-njy madda. Warrant
Ammar şahadatnamasyna eýelik ediji girew hakyndaky şahadatnamanyň kömegi bilen saklamak üçin
tabşyrylan harydy ammar haryt çykarylmas ýaly ýagdaýda başga borçnamanyň üpjünçiligine kepillikler
goýup biler.**

«Warrant» adalgasy iki manyda ulanylýar. Bir ýagdaýda ol ammar şahadatnamasynyň aňlatmak üçin peýdalanylýar, beýleki ýagdaýda bolsa ol eýesine şu kagyzda bellenenleri ýerine ýetirmegi talap etmek hukugyny berýän opsiýon gymmatly kagyz bolup durýar.

TRK-nyň 829-njy maddasy harydy girew saklaýja fiziki ýagdaýda bermezden, girew predmeti hökmünde ammar şahadatnamasynyň peýdalanylýan ýagdaýyny göz önünde tutýar. Eger bergidar (şu ýagdaýda - ýük beriji) öz borçnamasyny ýerine ýetirmese, onda girew saklaýja ammar şahadatnamasyny bermek ýoly bilen, saklamak üçin tabşyrylan harydy almagy talap etmek hukugy oňa geçýär. Mysal üçin, kárhana bankdan karz alypdyr, ony üpjün etmek etmek üçin özüniň «B» elewatorunda saklanýan 1000 tonna däne üçin ammar şahadatnamasyny girewine goýupdyr. Eger

kärhana şertleşilen wagtynda banka karzyny gaýdyp bermese, bank özüniň talabyny kanagatlandyrmak üçin dänäni ýerlemek hukugyny alar. Şeýlelikde, TRK-nyň 829-njy maddasy

«Warrant» adalgasyny ammar şahadatnamasyny girew predmeti hökmünde aňlatmak üçin peýdalanýar.

Ammar şahadatnamasynyň eýesine söwda dolanyşygyna dürli mümkinçilikler berilýär, mysal üçin, haryt eýesi ammarda saklanýan harydyň bir bölegini 1 mln. manat bahadan satmagy karar edipdir. Satyn alyjynyň bu bahanyň ýarysyny tölemäge mümkinçiligi bar. Emele gelen ýagdaýda taraplar harydyň ähli möçberini satyn almagy-satmagy amala aşyryp bilerler, şunda harydy bermek şu görnüşde geçirilip bilner: ammar şahadatnamasynda geçiriş ýazgysyny etmek bilen, haryt eýesi (satyjy) satyn alyja iki ammar şahadatnamasyny berýär (bölekler bölünmedik görnüşde), satyn alyjy (täze haryt eýesi) bolsa satyja (ozalky haryt eýesine) özünde bar bolan 500 000 manady töleýär we onda göterimler bilen 500 000 manat borçnamasyny içine alýan geçiriş ýazgysyny edip, ýetmeýän pul möçberiniň hasabyna satyn alnan harydyň girew şahadatnamasyny satyja gaýtarýar. Karz boýunça töleg doly alnan mahalynda girew şahadatnamasyny saklaýjy onda tölegiň alnandygy barada dil haty ýazgy edilen girew şahadatnamasyny haryt eýesine gaýtarmaga borçlydyr.

830-njy madda. Orderlik ammar şahadatnamasy
Eger emläk saklaýjy orderlik ammar şahadatnamasyny berse, onda ol indossament arkaly üçünji şahsa berlip bilner.

Mälim bolşy ýaly, indossemente (italýança In dosso – arka ýüzünde diýmek) şu resminama boýunça talap etmek hukugyny bir şahsdan (indossantdan) beýleki şahsa (indossata) bermek maksady bilen, ammar şahadatnamasyndaky geçiriş ýazgysy hökmünde düşünilýär.

Şeýlelikde, orderlik ammar şahadatnamasy görkezijä berilýän gymmatly kagyz bolup durýar. Oňa şu şahadatnama boýunça ammarda saklanýan harydy bermek maksady bilen, beýleki tarapa orderlik ammar şahadatnamasyny bermek şol şahsa şahadatnamany gowşurmak ýoly bilen amala aşyrylýar.

Indossament böllekleyin bolup bilmez, ol hukugy alýan tarapa şu resminamada bar bolan ähli hukuklary berýär. Orderlik ammar

şahadatnamasy diýen söz düzümi şu ýagdaýda onda resminamanyň berilýän şahsynyň görkezilýändigini aňladýar.

831-nji madda. Indossirlenen ammar şahadatnamasy üçin jogapkärçilik

1. **Eger ammar şahadatnamasy indossament arkaly berilse, emläk saklaýjy bu şahadatnama eýelik edijiniň öňünde onda görkezilen maglumatlaryň dogrudygyna jogapkärçilik çekýär, eger şahadatnamada bu maglumatlaryň yük berijiniň ýa-da üçünji şahsyň habaryna esaslanýandygy aýyk görkezilen halatlary muňa girmeyär.**
2. **Eger emläk saklaýjy maglumatlaryň dogry dældigi hakynda bilse, ol eger şu maddanyň 1 punktunda görkezilen belligi eden halatynda hem jogapkärçilik çekýär.**
3. **Emläk garyşyk saklananda şu maddanyň 1 punktunda görkezilen belligi etmäge emläk saklaýjynyň haky ýokdur.**

TRK-nyň 831-nji maddasy indossirlenen ammar şahadatnamasy üçin jogapkärçiligiň şertlerini görkezýär. Şu maddada şeýle şertleriň dürli görnüşleri tertipleşdirilendir.

Birinjiden, 1-nji bent şahadatnamada bu maglumatlaryň yük berijiniň ýa-da üçünji şahsyň habaryna esaslanýandygy aýyk görkezilmedik halatlaryndan başga ýagdaýlarda emläk saklaýjynyň bu şahadatnama eýelik edijiniň öňünde onda görkezilen maglumatlaryň dogrudygyna jogapkärçilik çekýändigini görkezmek bilen, emläk saklaýjynyň jogapkärçiligini güýçlendirýär. Sebäbi ilkişda ammar şahadatnamasy emläk saýlaýjynyň özi tarapyndan berilýär.

Ikinjiden, TRK-nyň 831-nji maddasynyň kadalary eger emläk saklaýjy maglumatlaryň dogry dældigi hakynda bilse, onda onuň şu maddanyň birinji böleginde görkezilen belligi eden halatynda hem jogapkärçilik çekýändigine üns berýär. Emläk garyşyk saklananda şu maddanyň birinji böleginde görkezilen belligi etmäge emläk saklaýjynyň haky ýokdur.

- 832-nji madda. Indossamentiň dogrulygynyň prezumpsiýasy**
1. **Orderlik ammar şahadatnamasyny beren emläk saklaýjy saklamak üçin tabşyrylan harydy diňe ammar şahadatnamasynyň kanuny eýesine gaýtaryp bermäge borçludyr.**
 2. **Eger girewlik ammar şahadatnamasy berilse, emläk saklaýjy onuň gaýtarylyp berilmegini talap etmelidir.**
 3. **Emläk saklaýjy indossamentiň dogrudygyny barlamaga borçly däl. Ammar şahadatnamasynda degişli ýazgy bilen onuň berlendigi tassyklanylýar.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, emläk saklaýjyda ammar şahadatnamasynyň kanuny eýesiniň öňünde saklamaga tabşyrylan harydy gaýtarmak borjy ýüze çykýar. Şeýlelikde, harydy gaýtarmak boýunça borçnamanyň ýüze çykmagynyň şerti harydyň berilmegini talap edýän şahsyň ammar şahadatnamasyna kanuny eýeçilik edýändigini bolup durýar.

TRK-nyň 832-nji maddasynyň üçünji bölegine laýyklykda, emläk saklaýjynyň indossamentiň dogrudygyny barlamaga borçly dældigi sebäpli, indossament kanuny bolup durýar we ammar şahadatnamasynda görkezilen şahsyň harydy almagy talap etmäge hukugy bar diýip hasap edilýär.

Şeýlelikde, indossamentiň dogrulygynyň prezumpsiýasy netijesinde ammar şahadatnamasynyň kanuny eýesi (1 bölek) diýip ammar şahadatnamasynda degişli ýazgy bilen ady bellenen şahs (3 bölek) hasap edilýär. Şuňa laýyklykda, emläk saýlaýjyda gaýtarmak borjy şol şahsyň öňünde ýüze çykýar.

1-nji bölege laýyklykda, ygtyýarly şahsa harydyň gaýtarylmagy, eger ammar şahadatnamasy ýük berijiniň borçnamasyny üpjün etmek üçin girew predmeti hökmünde peýdalanylan bolsa (TRK-nyň 829-njy maddasy), emläk saklaýjyny harydy ýük berijiniň girew saklaýjysyna bermek borjundan öz-özünden boşatmaýar. Emläk saklaýjyda iki borçnamanyň ýüze çykmagynyň öňüni almak maksady bilen, düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi ony berlen girewlik ammar şahadatnamasyny gaýtarmagy talap etmäge borçly edýär. Emläk saklaýjynyň 2-nji bölekde göz önünde tutulan borjunyň ýerine ýetirilmezligi ýük berijiniň karzdara ýetiren zyýanyňyň öwezini dolmak borjunyň ýüze çykmagyna esas bolup hyzmat edip biler.

833-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň ýitmegi

1. **Ammar şahadatnamasy ýa-da girew hakyndaky şahadatnama ýitirilende ýa-da ýok edilende olaryň kanuny eýesi suda arza bilen ýüz tutmaga hem-de ýitirilen dokumentiň hakyky däl diýlip ykrar edilmegini hem-de onuň ýerine täze şahadatnamanyň berilmegini talap etmäge haklydyr. Sud arza aýratyn önümçilik tertibinde garaýar.**
2. **Emläk saklaýjy suduň çözgüdiniň, esasynda ammar şahadatnamasyny we girew hakyndaky şahadatnamany gaýtadan berýär.**

TRK-nyň 833-nji maddasy ýitirilen ýa-da ýok edilen ammar şahadatnamasyny ýa-da girew hakyndaky şahadatnamany gaýtadan dikeltmegiň tertibini tertipleşdirýär. Şu kadalar gymmatly kagyzlar hökmünde ammar şahadatnamasyna we girew hakyndaky şahadatnama näderejede ähmiýet berilýändigine şaýatlyk edýär. Şeýlelikde, TRK haryt-buýruk resminamalaryny gaýtadan dikeltmek mümkinçiligini göz önünde tutýar.

Kazyýetde gyzyklanýan şahsyň arzasyna paý isleýiş arzasy önümçiliginiň esasynda däl-de, aýratyn önümçilik tertibinde seredilýär (TRK-nyň 833-nji maddasynyň birinji bölegi).

Kazyýetiň arzany kanagatlandyrmak hakyndaky çözgüdi ammar şahadatnamasyny ýa-da girew hakyndaky şahadatnamanyň ornuny tutmaýar. Kazyýet çözgüdiniň esasynda emläk saklaýjy gaýtadan şahadatnama bermäge borçlydyr.

834-nji madda. Saklamaga tabşyrylan harydy girew goýmak

1. **Saklamak üçin ammara tabşyrylan harydy girew goýmak üçin hususyýetçi girew hakyndaky şahadatnamada ýörite ýazgy etmelidir we onuň berilmegi şeýle geçirilmelidir.**
2. **Indossament ýük berijiniň we kreditoryň şahsyýeti hem-de borçnamanyň möçberi hakyndaky maglumatlary nazara almalydyr.**
3. **Saklamaga tabşyrmak hakyndaky şahadatnamany bermek barada emläk saklaýja habar berilýär, ol degişli bellik edýär.**

TRK-nyň 834-nji maddasy orderlik ammar şahadatnamasy berlen mahalynda saklamaga tabşyrylan harydy girew goýmagyň tertibini göz önünde tutýar. Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, harydy girew goýmak ammar şahadatnamasynda girew barada ýörite ýazgy etmek ýoly bilen amala aşyrylýar.

2-nji bölüm girew goýlanda indossamentiň hökmany maglumatlarynyň bolmagyny belleýär. Hususan-da, indossamentde ýük berijiniň we karzdaryň (girew saklaýjynyň) şahsyýeti hem-de borçnamanyň möçberi hakyndaky maglumatlary, şeýle hem üpjün edilen borçnamanyň möçberi, mysal üçin, karzyň möçberi bellenmelidir.

Harydy girew goýmak düzgüniniň nobatdaky tapgyry amala aşyrylýan girew barada emläk saklaýja habar bermek bolup durýar, şonuň esasynda emläk saklaýjy degişli bellik edýär (TRK-nyň 834-nji maddasynyň üçünji bölegi).

835-nji madda. Ammar şahadatnamasynyň täze eýesine girew hukugynyň geçmegi

1. **Harydy saklamak boýunça çykdaýylar bilen baglanyşykly emläk saklaýjyda harydyň, onuň eýelik etmeginde durýança harydyň girew hukugy döreýär.**
2. **Eger ammar şahadatnamasy indossament arkaly berilse, girew hukugy täze eýesi babatda hereket edýär.**

TRK-nyň 835-nji maddasynda kanun boýunça girew goýulýan ýagdaýlaryň biri göz önünde tutulýar. 1-nji bölege laýyklykda, harydy saklamak bilen baglanyşykly çykdaýylary üpjün etmek üçin emläk saklaýjyda saklamak üçin tabşyrylan haryda bolan girew hukugy döreýär.

Emläk saklaýjyda girew hukugy iki şert bolan ýagdaýynda ýüze çykýar: birinjiden, harydy saklamak boýunça çykdaýylar tölenmese, ikinjiden, haryt emläk saklaýjynyň eýeçiliginde bolan mahalynda. Harydyň ýük berijiniň ýa-da üçünji taraplaryň eýeçiligine geçmegi bilen emläk saklaýjyda girew hukugy bes edilýär.

Girew hukugynyň ýüze çykmagy üçin emläk saklaýjyda haryda eýeçiligiň möhüm bolup durýandygy sebäpli, onuň girew hukugy harydyň eýesiniň çalyşmagyna bagly bolmazdan saklanyp galýar. Bu kada aýratyn hem indossament ýoly bilen eýeçilik hukugy berlende möhümdir. Şu ýagdaý TRK-nyň 835-nji maddasynyň üçünji böleginde göz önünde tutulýar.

836-njy madda. Saklamaga tabşyrylan harydy yzyna almak talabyna ýol bermezlik

Bellenilen möhlet geçýänçä saklanylýan harydy yzyna almagy ýük berijiden talap etmäge emläk saklaýjynyň haky ýokdur, eger şeýle möhlet bellenilmese, onda tabşyrylandan soň üç aýyň geçmegine çenlidir. Eger saklamak möhleti kesgitlenmese ýa-da kesgitlenen möhletiň geçmegi bilen emläk saklaýjy ammarda harydy özünde saklaýar, ol diňe şertnama togtadylandan soň bir aýyň geçmegi bilen ýük berijiden harydy almagyny talap edip biler.

Haryt eýesi bilen haryt ammarynyň arasyndaky gatnaşyklarda haryt ammarynda saklamak şertnamasyny ýerine ýetirmegiň barşyndaky borçlaryň aýratyn ähmiýeti bardyr. TRK-nyň 836-njy maddasyna laýyklykda, bellenen möhlet geçýänçä saklanylýan harydy yzyna almagy ýük berijiden talap etmäge emläk saklaýjynyň haky ýokdur, eger şeýle möhlet

bellenişme, onda tabşyrylandan soň üç aýyň geçmegine çenlidir. Eger saklamak möhleti kesgitlenmeşe ýa-da kesgitlenen möhletiň geçmegi bilen emläk saklaýjy ammanda harydy özünde saklaýar, ol diňe şertnama togtadylandan soň bir aýyň geçmegi bilen ýük berijiden harydy almagyny talap edip biler. Şu kada ýük berijiniň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir we borçnamany ýerine ýetirmekden bir taraplaýyn ýüz dönderilmegine ýol bermezlik ýörelgesinden gelip çykýar.

837-nji madda. Goşmaça möhleti bellemek

1. **Eger saklamak möhletiniň geçmegi bilen ammar şahadatnamasynyň eýesi harydyň ammardan çykarylmagyndan boýun gaçyrsa, emläk saklaýjy oňa goşmaça iki hepdelik möhlet bellemelidir. Eger bu möhletde hem haryt alynmasy, emläk saklaýjy ony satmaga haklydyr.**
2. **Satmakdan alnan summa emläk saklaýja tölenmeli çykda-jylary hasaplap aýyrmak bilen ammar şahadatnamasyna eýelik edijä berilýär.**

Mälim bolşy ýaly, saklamak şertnamasy boýunça ammar şahadatnamasynyň eýesiniň esasy borçlarynyň biri hem saklamaga tabşyrylan zatlary yzyna kabul etmek bolup durýar. Umumy kada boýunça şunuň ýaly borç saklamak şertnamasynda göz önünde tutulan möhlet dolan mahalynda ammar şahadatnamasynyň eýesine berilýän goşmaça iki hepdelik möhlet tamamlanandan soň ýüze çykýar. Eger bu möhletde hem haryt alynmasy, emläk saklaýjy ýük berijä iki hepdelik möhlet bellemäge borçlydyr. Şu möhlet tamamlanandan soň emläk saklaýjy ony satmaga haklydyr (TRK-nyň 837-nji maddasynyň birinji bölegi).

2-nji bölek saklamak üçin tabşyrylan harydy ýerlemekden alnan girdejinini paýlamagyň tertibini kesgitlenýär.

22 BAP. ÄTIYAÇLANDYRYŞ

§ 1. Umumy düzgünler

838-nji madda. Düşünje

1. **Ätiyaçlandyryjy ätiyaçlandyryş şertnamasy boýunça şertnamanyň şertlerine laýyklykda ätiyaçlandyryş halatynyň bolmagy bilen ýetirilen zyýany ätiyaçlandyryjana tölemäge borçludyr. Ätiyaçlandyryş mahalynda pugta bellenen summa ätiyaçlandyryjy ätiyaçlandyryş summasyny tölemäge ýa-da şertleşilen başga hereketi amala aşyrmaga borçludyr.**
2. **Ätiyaçlandyryjan ätiyaçlandyryş wznosyny (baýragy) tölemäge borçludyr.**
3. **Türkmenistanyň kanunçylygynda we ätiyaçlandyryşyň degişli görnüşini boýunça ätiyaçlandyryş kadalarynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ätiyaçlandyryş şertnamasy ätiyaçlandyryş gatanjy (baýragy) tölenen pursadyndan baglaşylan hasap edilýär.**

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda, Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3,109-njy madda)

Raýat-hukuk gatnaşyklarynyň görnüşleriniň biri bolup durýan ätiyaçlandyryş belli bir wakalaryň ätiyaçlandyryş halatlarynyň ýüze çykan ýagdaýynda ätiyaçlandyryş pul möçberlerini we ätiyaçlandyryş öwez töleglerini tölemek maksady bilen degişli gaznalary emele getirýän ätiyaçlandyryş guramalaryna olaryň özläriniň töleýän ätiyaçlandyryş gatançlarynyň hasabyna fiziki we ýuridik şahslaryň emläk we beýleki bähbitlerini goramaga gönükdirilen iki taraplaýyn (köp taraplaýyn) geleşikdir.

Ätiyaçlandyryşyň baş maksady ätiyaçlandyryş halatlary diýlip atlandyrylýan tötänleýin wakalar ýüze çykanda degişli derejede önümçilik, beýleki jemgyýete peýdaly işiň üznüksizligini, şeýle hem adamlaryň kabul ederlikli girdejilerini, ýaşayş derejesini we hilini üpjün etmekden ybaratdyr. Eger ätiyaçlandyryşyň şu maksadyna diňe hojalyk subýektleriniň, raýatlaryň bähbitleri nukdaýnazarýndan seredilse, onda bu olaryň emläk bähbitleriniň ol ýa-da beýleki öňünden görülmedik, howply ýa-da ýaşayş derejesini peseldýän tötänleýin wakalardan (töwekgelçiliklerden) goramak ýaly bolup görner.

Onuň ýüze çykmak ýagdaýy babatynda ätiyaçlandyryş geçirilýän çäk edilýän waka ätiyaçlandyryş töwekgelçiligi bolup durýar. Şunda ätiyaçlandyryş töwekgelçiliginiň ähtimallyk we tötänleýinlik alamatlary bolmalydyr.

Emläk bähbitlerini goramak ätiyaçlandyryş halatynyň netijesinde fiziki we ýuridiki şahslara ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyndan (ätiyaçlandyryş şertnamasyna laýyklykda) ybaratdyr.

Ätiyaçlandyryş şertnamasy raýat-hukuk häsiýetli adaty şertnama bolup durýar, onuň esasynda taraplar – ätiyaçlandyryjy we ätiyaçlandyryjan – erkin ýagdaýda öz hukuklaryny we borçlaryny belleýärler, kanunyň talaplaryna garşy gelmeýän şertleri kesgitleýärler. Şunda, düzgün bolşy ýaly, ätiyaçlandyryjynyň üstüne ätiyaçlandyryş halatynyň bolmagy bilen bagly ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüklenýär, ätiyaçlandyryjan bolsa ätiyaçlandyryş şertnamasy baglaşylan mahalynda şertleşilen ätiyaçlandyryş wznosyny tölemäge borçlanýar.

Şertnamada göz önünde tutulan, onuň bolmagy bilen bagly ätiyaçlandyryjyda ätiyaçlandyryş öwez tölegini geçirmek boýunça borç ýüze çykýan bolup geçen waka ätiyaçlandyryş halaty bolup durýar.

Mysal üçin, raýat A. öz awtoulagyň heläkçilige ugrama halaty babatynda ätiyaçlandyrypdyr. Şeýlelikde, şu şertnama boýunça ätiyaçlandyryş halaty diýlip, şertnamada göz önünde tutulmadyk başga bir waka, mysal üçin, şol awtoulagyň ogurlanyp gidilmegi däl-de, diňe ätiyaçlandyrylan awtoulagyň gatnaşmagynda bolup geçen ýol-ulag hadysasy ykrar edilip bilner.

Şu mysalyň esasynda şeýle netije çykaryp bolar: taraplaryň arasynda şertnama baglaşylanda töwekgelçiligiň görnüşiniň takyk görkezilmelidir, ýagny onuň bolan mahalynda ätiyaçlandyryş öwez töleginiň geçirilmeli halaty gepleşilmelidir.

Ätiyaçlandyryş öwez tölegi – ätiyaçlandyryş şertnamasynda bellenen pul möçberiniň çäklerinde pul bilen öwezini dolma, ätiyaçlandyryş şertnamasyna laýyklykda ätiyaçlandyryjy ony ätiyaçlandyryş halaty bolan mahalynda tölemelidir.

Ätiyaçlandyrys öwez tölegi ätiyaçlandyryjynyň başga bir gepleşilen hereketi amala aşyrmak borçnamalaryny öz üstüne almagyndan ybarat bolup hem biler. Mysal üçin, ätiyaçlandyrys şertnamasynda ätiyaçlandyryjy heläkçilik bolan halatynda awtoulagy dikeltmek işlerini geçirmek borçnamasyny öz üstüne alyp biler.

Ätiyaçlandyrys wznosyny (baýragyny) tölemek ätiyaçlandyrys şertnamasynyň möhüm şerti bolup durýar, şonuň üçin hem TRK birinji ýa-da bir gezeklik ätiyaçlandyrys wznosy öz wagtynda tölenýänçä ätiyaçlandyryjynyň öz borçlaryndan azatdygyny belleýän kadalary göz önünde tutýar.

Meýletin ätiyaçlandyrmagyň köp sanly kadalary hem ätiyaçlandyryjynyň jogapkärçiliginiň ätiyaçlandyryan tarapyndan ätiyaçlandyrys wznosy tölenenden soň ýüze çykandygyny göz önünde tutýar.

Ätiyaçlandyrys guramalarynyň iş tejribesi şu ýagdaýlary görkezýär: eger ätiyaçlandyrys şertnamasy bir ýyl möhletde baglaşylan bolsa, onda ätiyaçlandyryana ätiyaçlandyrys baýragyny iki möhletde geçirmek hukugy berlip bilner: ätiyaçlandyrys şertnamasynda bellenen möhletlerde 50%-i ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylýan mahalynda we 50%-i ol baglaşylandan soň. Eger ätiyaçlandyrys şertnamasy birnäçe ýyla baglaşylsa, onda ätiyaçlandyrys wznosyny (baýragyny) tölemek her ýylda geçirilip bilner.

Ätiyaçlandyrys wznosy (baýragy) ätiyaçlandyrys obýektinden, ätiyaçlandyrys tarifinden we her bir töwekgelçilik boýunça jogapkärçilik çäginde ugur alyp hasaplanýar. Her bir anyk ýagdaýda, ätiyaçlandyrys wznoslarynyň (baýraklarynyň) möçberleri bellenen mahalynda ýokarlandyryjy we peseldiji koeffisientler ulanylyp bilner.

Şunda amatsyz wakalaryň tötdän bolýandygyny, wagt boýunça we giňişlikde birsydyrgyn ýüze çykmaýandygyny we ätiyaçlandyrys şu görnüşine gatnaşýanlaryň az sanlysynyň onuň täsirine düşüp biljekdigini tassyklaýan hakyky ýagdaýdan ugur alynmalydyr.

Şular ýaly howply wakalaryň (töwekgelçilikleriň) ýüze çykmagynyň ähtimallyk häsiýeti we aýratynlyklary olaryň ýaramaz netijelerinden önünden gorumagyň zerurlygyny talap edýär. Munuň üçin ätiyaçlandyryjylar, şular ýaly wakalaryň ýygylgy, olaryň anyk ätiyaçlandyrys obýektlerine täsir ediş derejesi we olaryň ýetirýän zyýanyň ululygy hakyndaky statistiki maglumatlary peýdalanmak bilen, özläriniň emläk bähbitlerini ätiyaçlandyrmak isleýänler üçin ätiyaçlandyrys wznoslarynyň (baýraklarynyň) möçberini belleýärler. Şunuň ýaly wznosyň ululygy ätiyaçlandyrys halatynyň ýetirmegi mümkin bolan zyýanyň ätiyaçlandyrys şu görnüşine gatnaşýjynyň her birine (ätiyaçlandyryana) düşýän ortaça ähtimal bolan paýa deňdir.

Bu ätiyaçlandyrys goragy üçin tölegdir.

Ätiyaçlandyrys şu görnüşine gatnaşýan fiziki we ýuridik şahslar näçä köp bolsa, ätiyaçlandyrys wznosynyň (baýragynyň) her bir gatnaşýjy tarapyndan tölenýän möçberi şol derejede pes bolýar.

Iş ýüzünde ätiyaçlandyrys şertnamasy haýsy wagtdan, ýagny onuň hakyky baglaşylan pursatynyň ätiyaçlandyrys şahadatnamasynyň resmileşdirilen gününden, ätiyaçlandyrys baýragynyň tölenen gününden başlap baglaşylan hasap edilmelidigi baradaky soraglar ýüz ýygýygydan ýüze çykýardy.

Bu ýetmezçilik kanun çykaryjy tarapyndan 2012-nji ýylyň 22-nji dekabrynda düşündirilýän maddanyň täze redaksiýasyny kabul etmek ýoly bilen düzedildi.

Täze redaksiýada TRK-nyň 838-nji maddasynyň üçünji böleginde, eger Türkmenistanyň kanunçylygynda we ätiyaçlandyrys deňişli görnüşini ätiyaçlandyrmagyň kadalarynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ätiyaçlandyrys şertnamasynyň ätiyaçlandyrys wznosy (baýragy) tölenen pursatyndan baglaşyldy hasap edilýändigini takyk görkezildi.

Şundan eger ätiyaçlandyrys şertnamasy hakykatdan 2015-nji ýylyň 21-nji fewralynda düzülip, şol gün hem oňa taraplar gol çeken bolsa, ätiyaçlandyryan tarapyndan ätiyaçlandyrys wznosy 2015-nji ýylyň 1-nji martynda tölenen bolsa, diýmek, şu anyk ýagdaýda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň 2015-nji ýylyň 1-nji martynda baglaşyldy hasap edilýändigini gelip çykýar. Şunda kanun çykaryjynyň Türkmenistanyň kanunçylygynda, şeýle hem ätiyaçlandyrys kadalarynda olar bolan mahalynda ýa-da ýüze çykanda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň baglaşyldy hasap edilýän beýleki şertleriň we möhletleriň göz önünde tutulyp bilinjekdigine ýol berýändigini nazara alynmalydyr.

Ätiyaçlandyrys wznosyny tölemek diýip nämä düşünmeli diýen sorag ýüze çykyp biler. Ätiyaçlandyrys wznosyny tölemek ätiyaçlandyrys wznosynyň pul möçberiniň ätiyaçlandyryja nagt geçirilmegini ýa-da şol serişdeleriň onuň bank hasabyna gelip gowuşmagyny göz önünde tutýar.

839-njy madda. Ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmak borjy

Ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmagy teklipe eden şahs, eger şunda ýüz öwürmek üçin real esaslara bolmasa, şol şertnamany baglaşmaga borçludyr.

Elbetde, ätiyaçlandyryjynyň ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmak baradaky teklibine, hukuk jähtinden, oferta hökmünde baha berilýär, şunuň bilen baglylykda, ol mazmuny boýunça TRK-nyň 343-nji maddasynyň (oferta) talaplaryna laýyk gelmelidir.

Düşündirilýän kada, eger ätiyaçlandyryjy tarapyndan ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmak barada teklipe edilen bolsa, onda onuň şu şertnamany baglaşmaga borçludygyny göz önünde tutýar.

Şol bir wagtda şu maddada, eger onuň üçin hakyky esaslara bar bolsa, ätiyaçlandyryjynyň ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmakdan ýüz öwürmäge hakynyň bardygyny görkezilýär.

Mysal üçin, ätiyaçlandyryjy «K» raýata onuň eýeçiligindäki jaýy ätiyaçlandyrmagy teklipe edipdir, ol bu teklibi kabul edipdir. Şunda, barlag mahalynda «K» raýata deňişli bolan jaýyň awariýa ýagdaýdadygy we ýykylmak howpunyň bardygyny anyklanyldy.

Jaýyň şunuň ýaly ýagdaýy ätiyaçlandyryja özüniň «K» raýatyň öýüni ätiyaçlandyrmagy geçirmek babatynda tekliplerinden ýüz öwürmek üçin hakyky esas beripdir.

Türkmenistanyň Döwlet ätiyaçlandyrys gurasynyň baş direktorynyň 2004-nji ýylyň 10-njy awgustynda çykan 70-nji buýrugy bilen tassyklan, «Raýatlara deňişli desgalary meýletin ätiyaçlandyrmagyň» kadalarynyň 2.2 bölegine laýyklykda, awariýa ýagdaýyndaky jaýlar ätiyaçlandyrys üçin kabul edilip bilinmez.

840-njy madda. Hökmany döwlet ätiyaçlandyrys

Eger bu hökmany döwlet ätiýaçlandyryş hakyndaky kanunçylyga garşy gelmeýän bolsa, onda şu babyň kadalary ulanylýan hökmany döwlet ätiýaçlandyryş kanun tarapyndan göz önünde tutulyp bilner.

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda - Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3, 109-njy madda)

Düşündirilýän maddada göz önünde tutulan hökmany döwlet ätiýaçlandyryş – bu «Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda amala aşyrylýan ätiýaçlandyryşdyr.

Şundan ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmalymy ýa-da baglaşmaly däl diýen meseläni çözmekde ätiýaçlandyryşanyň we ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyrmagyň meýletin görnüşlerinde bolşy ýaly, özbaşdak hereket edip bilmeýändikleri gelip çykýar.

Hökmany döwlet ätiýaçlandyryşynda ätiýaçlandyryjyda ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmak borjy, ätiýaçlandyryşynda bolsa ätiýaçlandyryş jogapkärçiliginiň degişli möçberini üstüne almak borjy ýüze çykýar.

Düşündirilýän maddada hökmany döwlet ätiýaçlandyryşy boýunça gatnaşyklaryň TRK-nyň 22-nji babynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýändigini görkezilýär. Kanunda hökmany döwlet ätiýaçlandyryşyny geçirmegiň göz önünde tutulyp bilinjekdigini, ýagny ätiýaçlandyrmagyň raýat-hukuk gatnaşyklarynyň ol ýa-da beýleki subýektleri üçin hökmany bolup durýan görnüşiniň kesgittlenip bilinjekdigini nazara almak gerek.

Şunda hökmany döwlet ätiýaçlandyryşyny geçirmegiň şertleri we tertibi kanunda-da, Türkmenistanyň Prezidentiniň Permanlarynda we kararlarynda hem kesgittlenip bilner. Mysal üçin, Türkmenistanyň Howa kodeksiniň 110-njy maddasynda howa gämilerini ulanyjylaryň awiasiya işgärlerini, Türkmenistanyň raýat howa gämileriniň döwlet sanawynda bellige alnan howa gämilerini, ýolagçylara, daşamak üçin kabul edilen el goşuna, poçta, ýüke ýetirilen zyýanyň we awiasiya işleri geçirilende ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça, şeýle hem üçünji şahslara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça özüniň jogapkärçiligini hökmany ätiýaçlandyrmalydyklary bellenýär.

Howa gämilerini ulanyjylar, garamagynda döwlet awiasiyasynyň bölümleri bolan pudaklaýyn dolandyryş edaralar uçuşda bolýan alnan howa gämilerini, ýolagçylara, daşamak üçin kabul edilen el goşuna, poçta, ýüke ýetirilen zyýanyň we awiasiya işleri geçirilende ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça, şeýle hem olaryň emlägine zyýan ýetirilendigi üçin, eger şol zyýan jebir çekeniň niýetiniň netijesinde ýüze çykandygyny subut edip bilmese, jogapkärçilik çekýär. Türkmenistanyň Howa kodeksiniň 113-nji maddasy.

Şol bir wagtda ätiýaçlandyrmagyň şu görnüşini geçirmegiň tertibi we şertleri Türkmenistanyň Howa kodeksinde kesgittlenen däl, olar «Ulaglaryň ähli görnüşleriniň ýolagçylarynyň, howa ulagynyň ekipažlarynyň agzalarynyň, demir ýol, deňiz, içerki suw we awtomobil ulaglarynyň işgärleriniň hökmany döwlet strahowaniýesi hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 1995-nji ýylyň 27-nji sentýabrynda çykaran 1646-njy Permany bilen düzgünleşdirilýär.

Harby gullukçylaryň we harby borçlularyň, şeýle hem içeri işler edaralarynyň hatarçylar hem-de ýolbaşçylar düzüminden bolan adamlaryň hökmany döwlet şahsy ätiýaçlandyrmasy «Harby gullukçylaryň we harby borçlularyň, içeri işler edaralarynyň hatarçylar hem-de ýolbaşçylar düzüminden bolan adamlaryň hökmany döwlet şahsy ätiýaçlandyrmasy hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 2010-njy ýylyň 31-nji martynda çykaran 11018-nji karary bilen düzgünleşdirilýär.

Ýokary töwegelçilikli önümçilik şertlerinde işleýän işgärleri betbagtçylykly ýagdaýlardan we hünär kesellerinden hökmany şahsy ätiýaçlandyrmagyň tertibi we şertleri Türkmenistanyň Prezidentiniň 2000-nji ýylyň 31-nji ýanwarynda çykaran 4550-nji karary bilen tassyklan, «Ýokary töwegelçilikli önümçilik şertlerinde işleýän işgärleri betbagtçylykly halatlardan we hünär kesellerinden hökmany şahsy ätiýaçlandyrmak hakynda» Düzgünnamada kesgittlenýär.

Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy Türkmenistanyň Prezidentiniň 2016-njy ýylyň 11-nji noýabrynda çykaran 14993-nji karary bilen tassyklan «Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy hakynda Düzgünnama» bilen düzgünleşdirilýär.

«Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 5-nji maddasyna laýyklykda, hökmany ätiýaçlandyryşy geçirmek Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň üstüne ýüklenýär, şunuň bilen baglylykda, döwlet ätiýaçlandyrmagyň hökmany döwlet görnüşleri boýunça döwlet ätiýaçlandyryş guramalarynyň borçnamalary babatda jogapkärçilik çekýär.

Hökmany döwlet ätiýaçlandyryşyna degişli ätiýaçlandyryş obýektleriniň ýuridiki şahslarynyň ätiýaçlandyryş goragynyň üpjün edilmändigini üçin Türkmenistanyň Prezidentiniň 1997-nji ýylyň 9-njy iýunynda

çykaran 3192-nji karary bilen tassyklan, Türkmenistanyň ätiýaçlandyрма kanunlarynyň bozulmagy üçin jerimeleriň möçberleri we olary almagyň tertibi hakyndaky Düzgünnamada göz önünde tutulan jogapkärçilik ýüze çykýar.

841-nji madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasy (ätiýaçlandyryş şahadatnamasy)

- Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryşy ätiýaçlandyryş hakyndaky gol çekilen dokumenti ätiýaçlandyryş şertnamasyny (ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny) gowşurmaga borçludur.**
- Ätiýaçlandyryş şertnamasynda aşakdakylar bolmalydyr:**
 - 1. taraplaryň şahsyýeti we olaryň bolýan ýeri (ýaşaýan ýeri) hakyndaky maglumatlar;**
 - 2. ätiýaçlandyrylan predmetiň ýa-da şahsyň ady;**
 - w) ätiýaçlandyryş töwegelçiliginiň görnüşü;**
 - g) ätiýaçlandyryşyň başlanmagy we dowamlylygy;**
 - 1. ätiýaçlandyryş summasy;**

2.ätiyaçlandyrys wznosy, onuň tölenen ýeri we möhleti;

3.franşiza;

4.taraplaryň gollary.

3. Eger ätiyaçlandyrysýň predmeti şahsyň ömri bolsa, onda aşakdaky goşmaça maglumatlar zerurdyr:

1. girdejiniň hasaplaşyk ýeri we oňa gatnaşmak;
2. töläp almagyň summasy, wznoslary nazarda tutmaýan tölegler hem-de şol tölegleriň kepillendirilen çäkleri.

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3,107-njy madda)

Ätiyaçlandyrys şertnamasy – bu ätiyaçlandyryjy bilen ätiyaçlandyryjanyň arasynda baglaşylýan, oňa laýyklykda belli bir wakalaryň (ätiyaçlandyrys halatlarynyň) ýüze çykan ýagdaýynda ätiyaçlandyrys pul möçberlerini we ätiyaçlandyrys öwez töleglerini tölemek ýa-da şertnamada gepleşilen başga hereketleri ýerine ýetirmek maksady bilen, ätiyaçlandyryjlara olaryň özläriniň töleýän ätiyaçlandyrys gatançlarynyň hasabyna fiziki we ýuridik şahslaryň emläk we beýleki bähbitlerini goramaga gönükdirilen şertnamadyr.

Ätiyaçlandyrys şahadatnamasy – polis ätiyaçlandyrys guramasy (ätiyaçlandyryjy) tarapyndan ätiyaçlandyryjana ätiyaçlandyrys şertnamasyny tassyklamak üçin berilýän resminama bolup durýar.

Düşündirilýän madda laýyklykda, ätiyaçlandyrys hakynda resminama bolup duran ätiyaçlandyrys şahadatnamasyny – polisini ätiyaçlandyryja gowşurmak boýunça borç ätiyaçlandyryjynyň üstüne ýüklenýär.

TRK-nyň 841-nji maddasynyň birinji böleginiň mazmunyndan ätiyaçlandyrys şahadatnamasynyň berilmegi ätiyaçlandyrys şertnamasynyň baglaşylandygyny aňladýandygy gelip çykýar.

Şunuň ýaly düzgün «Ätiyaçlandyrys hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 20-nji maddasynda hem bellenýär, soňa laýyklykda, ätiyaçlandyrys şertnamasy ýazmaça görnüşde ätiyaçlandyrys şertnamasyny düzmek ýa-da ätiyaçlandyrys guramasy tarapyndan ätiyaçlandyrys şahadatnamasyny ýa-da ätiyaçlandyrys şertnamasynyň baglaşylandygyny tassyklaýan başga bir resminamany gowşurmak ýoly bilen baglaşylýar.

Raýat hukugynda şertnama iki ýa-da birnäçe şahslaryň raýat hukuklaryny we borçlaryny bellemek, üýtgetmek ýa-da bes etmek hakyndaky ylalaşykdyr.

Diýmek, jedel ýüze çykanda iki hili düşündirmeleriň we şübheleriň bolmazlygy üçin şertnamada ony baglaşanlaryň şahsyýeti barada maglumatlar bolmalydyr, ol şertnamanyň predmetini, şertlerini, töleg görnüşini, ýerine ýetirilen ýerini we ş.m. öz içine almalydyr.

Ätiyaçlandyrys şahadatnamasynyň ätiyaçlandyrys şertnamasynyň baglaşylandygyna şaýatlyk edýän resminama bolup durýandygy sebäpli, düşündirilýän maddada onuň mazmuny kanunçylyk esasyda kesgitlenendir.

Düşündirilýän maddanyň talaplaryndan ugur almak bilen, ätiyaçlandyrys şertnamasy (polisi) şulary öz içine almalydyr:

1. taraplaryň şahsyýeti we olaryň ýerleşýän ýerleri (ýaşaýan ýeri) hakyndaky maglumatlar. Mysal üçin: ätiyaçlandyryjy – Aşgabat şäheriniň döwlet ätiyaçlandyrys guramasy we ätiyaçlandyryjynyň ýerleşýän ýeri, ýagny takyk hukuk salgysy görkezilýär. Eger ätiyaçlandyryjan fiziki şahs bolup durýan bolsa, onda familiýasy, ady, atasynyň ady we onuň ýaşaýan ýeri, eger ätiyaçlandyryjan bolup ýuridik

shahs çykyş edýän bolsa, onda onuň doly ady we hukuk salgysy görkezilýär;

2. ätiyaçlandyryjan predmetiň ýa-da şahsyň ady. Mysal üçin: eger ätiyaçlandyrysýň predmeti ulag serişdesi bolup durýan bolsa, onda onuň kysymy, çykarylan ýyly, hereketlendirijisiniň, nowasynyň we şassiniň belgisi görkezilýär. Eger ätiyaçlandyrys fiziki şahsyň ömri we saglygy barada amala aşyrylýan bolsa, onda familiýasy, ady, atasynyň ady we doglan ýyly görkezilýär;
3. ätiyaçlandyrys töwekgelçiliginiň görnüşü. Mysal üçin: eger ätiyaçlandyrys predmeti gurlan desga bolup durýan bolsa, onda ol, mysal üçin, tebigy betbagtçylyklar töwekgelçiliginden ätiyaçlandyrylyp bilner. Eger ätiyaçlandyrysýň predmeti fiziki şahsyň ömri we saglygy bolup durýan bolsa, ätiyaçlandyrys betbagtçylykly ýagdaýdan töwekgelçiligi saýlap almak bilen geçirilip bilner;
4. ätiyaçlandyrysýň başlanmagy we dowamlylygy. Düzgün bolşy ýaly, ätiyaçlandyrys şahadatnamasynda (polisde) ätiyaçlandyrysýň başlanmagynyň hasaplanylýp ugralýan senesi we dowamlylygy görkezilýär, ýagny «bir ýyla» ýa-da «alty aýa» we ş.m. görkezilýär;
5. ätiyaçlandyrys pul möçberi. Ätiyaçlandyrys şahadatnamasynda (polisde) şondan ugur alnyp ätiyaçlandyrys wznosynyň we ätiyaçlandyrys töleginiň möçberleri kesgitlenilýän, ätiyaçlandyrys şertnamasynda kesgitlenen pul möçberi ýa-da kanunda bellenen pul möçberi görkezilýär;
6. ätiyaçlandyrys wznosy, onuň tölenýän ýeri we möhleti. Ätiyaçlandyrys wznosy – ätiyaçlandyryjanyň ätiyaçlandyryja hökmmany geçirmeli ätiyaçlandyrys tölegidir, şunuň bilen baglylykda polisde ätiyaçlandyrys wznosynyň möçberi, onuň tölenýän ýeri we möhleti görkezilýär, şeýle hem onuň dowamynda ätiyaçlandyrys wznosynyň geçirilmeli möhleti kesgitlenýär;
7. franşiza, ýagny umumy zyýanyň (zeleliň) öwezini dolmak dolulygyna ätiyaçlandyryjanyň özbaşdak jogapkärçiliginde galýan bölegi, ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylanda taraplaryň ylalyşygy boýunça ätiyaçlandyrys pul möçberi ýa-da absolyt ululyk babatynda göterimlerde kesgitlenýär. Şertli franşiza bellenende ätiyaçlandyryjy möçberi franşizanyň möçberinden ýokary geçmeýän zyýanyň (zeleliň) öwezini dolmakdan boşadylýar we möçberi franşizanyň möçberinden ýokary geçýän zyýanyň (zeleliň) öwezini dolýar. Şertsiz franşiza bellenende ätiyaçlandyryjynyň jogapkärçiligi, franşizany aýyrmak bilen, zyýanyň (zeleliň) möçberi bilen kesgitlenýär;
8. taraplaryň gollary, ýagny ätiyaçlandyryjanyň we ätiyaçlandyryjynyň gollary.

Ätiýaçlandyryşyň şu görnüşiniň aýratynlyklaryndan ugur almak bilen, kanun çykaryjy, eger ätiýaçlandyryşyň predmeti şahsyň ömri bolup durýan bolsa, onda ätiýaçlandyryş şahadatnamasynyň (polis) şu maddanyň ikinji böleginde görkezilenden başga-da, aşakdaky goşmaça maglumatlary öz içine almagyny göz öňünde tutandyr:

1. peýdanyň hasaplanýan ýeri we oňa gatnaşmak.

Şu kadada gürrüňi edilýän peýda ätiýaçlandyryjy tarapyndan ýylyň jemleri boýunça hasaplanýar, ol ätiýaçlandyryşana her ýylda hem, ätiýaçlandyryş möhleti tamamlanandan soň hem tölenip bilner. Peýdanyň hasaplanýan ýeri, düzgün bolşy ýaly, ätiýaçlandyryş guramasynyň ýerleşýän ýeri bolup durýar, ätiýaçlandyryşanyň peýda gatnaşmagy bolsa, onuň ätiýaçlandyryjydan her ýyl hasaplanyp ýazylýan pul möçberi barada maglumat alyp biljekdiginden we ýylyň jemleri boýunça hem, ätiýaçlandyryş möhleti tamamlanandan soň jemlenen görnüşde hem şol pul möçberi alyp biljekdiginden ybarat bolup biler.

2. töläp almagyň pul möçberini, gatançlar bolup durmaýan tölegleri we şol tölegleriň kepillendirilen çäklerini.

«Ömri meýletin ätiýaçlandyrmagyň» kadalaryna laýyklykda, şertnamalar 16 ýaşdan 77 ýaş çenli aralykdaky fiziki şahslar bilen 1, 3, 5, 10, 15 we 20 ýyla çenli möhlete, ýöne ätiýaçlandyryş möhleti tamamlanýan pursatynda 78 ýaşynyň dolýan wagtyna çenli baglaşylýar.

Eger ätiýaçlandyryş şertnamasy ätiýaçlandyryş tarapyndan möhletinden öň ýatyrylsa, onda ätiýaçlandyryjy tarapyndan töläp almagyň pul möçberi tölenýär.

Yzyna satyn alyş pul möçberi ätiýaçlandyryşanyň jany ätiýaçlandyryş şertnamasyna görä islendik sebäp boýunça jany ätiýaçlandyryş şertnamasynyň hereketini dowam etmek islemeyän ätiýaçlandyryja tölemäge taýýar pul möçberi bolup durýar.

Şunda ätiýaçlandyryşana onuň töläp ätiýaçlandyryş gatançlary (baýraklary) ätiýaçlandyryjynyň alyp baran işlerinden çykadajylarynyň 7%-ni aýyrmak bilen gaýtarylýar. Galan bölegi ätiýaçlandyryşana gaýtarylmaga degişlidir, bu bolsa ätiýaçlandyryş gatançlary bolup durmaýan aňryçäk-kepillendirilen gaýtarylýan pul möçberi bolup durýar.

Ätiýaçlandyryş guramalarynyň iş tejribesi töläp almagyň pul möçberiniň köplenç polis berlen mahalynda öňünden kesgitlenýändigine şaýatlyk edýär. Bu soňundan wagty tygşytlayar we ätiýaçlandyryşanyň şertnama möhletinden öň ýatrylan halatynda öz polisleriniň töläp almagyň şu wagtky gymmaty barada soraglary boýunça hat alyşmalary azaldýar diýlip hasap edilýär.

842-nji madda. Gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasy

Ätiýaçlandyryş şertnamasy esasynda ätiýaçlandyryjy tarapyndan kabul edilen töwekgelçilikler başga bir ätiýaçlandyryjyda (ätiýaçlandyryjlarda) doly ýa-da bölekleyin gaýtadan ätiýaçlandyrylyp bilner. Şunda ätiýaçlandyryş şertnamasy (esasy şertnama) boýunça gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşan ätiýaçlandyryjy bu soňky şertnamada ätiýaçlandyryş hasap edilýär.

Ätiýaçlandyryjy bilen gaýtadan ätiýaçlandyryjynyň arasyndaky gatnaşyklar gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasy ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygynda bellenen tertipde düzgünleşdirilýär. Şunda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryşanyň öňündäki borçnamalary doly saklanyp galýar.

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda, Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3, 107-njy madda)

Ýapylmadyk töwekgelçiligi bolan gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamalary, düzgün bolşy ýaly, özlerni dünýäniň ätiýaçlandyryş bazarynda gowy tarapdan görkezen iri halkara ätiýaçlandyryş we gaýtadan ätiýaçlandyryş kompaniýalary bilen baglaşylýar we şeýle bolanda, birinji nobatda ätiýaçlandyryşanyň bähbitlerini goramaga gönükdirilendir, sebäbi şu ýagdaýda ol ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagynyň netijesinde özüne ýetirilmegi mümkin bolan zyýandan goşa gorag alýan ýaly bolýar.

Iş ýüzünde gaýtadan ätiýaçlandyryş, esasan, ätiýaçlandyryş wakasynyň ýüze çykan ýagdaýynda ätiýaçlandyryşanyň öňündäki jogapkärçiligiň ätiýaçlandyryjynyň özi üçin hem töwekgelçilik bolup durýan halatlarynda amala aşyrylýar. Şunuň bilen baglylykda, gaýtadan ätiýaçlandyrmagyň ätiýaçlandyryjynyň özüniň bähbitlerini goramaga hem açyk gönükdirilendigini boýun almak gerek.

Ätiýaçlandyryjy tarapyndan öz üstüne alnan töwekgelçiligi gaýtadan ätiýaçlandyrmaga bermek üçin ätiýaçlandyryşyň razylygynyň talap edilmeyändigini nazara almak gerek, sebäbi islendik ýagdaýda, ätiýaçlandyryjy tarapyndan gaýtadan ätiýaçlandyrmaga berlen töwekgelçiligiň paýyna garamazdan, onuň ätiýaçlandyryşanyň öňündäki borçnamalary doly möçberde saklanyp galýar.

«Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 12-nji maddasyna laýyklykda gaýtadan ätiýaçlandyryş öz üstüne alan ätiýaçlandyryş borçnamalarynyň öz serişdeleriniň hasabyna ýapyp bilmeýän ätiýaçlandyryjylar üçin hökmany bolup durýar we esasan, deň ölçegli we deň ölçegsiz diýip bölünýär.

Onda gaýtadan ätiýaçlandyryjynyň degişli ätiýaçlandyryş şertnamasynda göz öňünde tutulan şertler bolanda gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça sedentden kabul edilen ätiýaçlandyryş borçnamalaryna deň ölçegli paý möçberinde ätiýaçlandyryş öwez tölegini geçirmek borçnamasynyň öz üstüne alýan gaýtadan ätiýaçlandyryşy deň ölçegli bolup durýar. Gaýtadan ätiýaçlandyryjynyň degişli ätiýaçlandyryş şertnamasynda göz öňünde tutulan şertler bolanda öwez dolunmaga degişli ýitgileriň doly möçberiniň gaýtadan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça özüniň sedentden tutup galýan möçberinden ýokary möçberde ätiýaçlandyryş öwez tölegini geçirmek borçnamasynyň öz üstüne alýan gaýtadan ätiýaçlandyryşy deň ölçegsiz bolup durýar.

843-nji madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ýitirilmeginiň

netijeleri

1. **Eger ätiýaçlandyryjy diňe ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny berenden soň öz borçlaryny ýerine ýetirmeli diýlip şertnama arkaly kesgitlense, ýöne ätiýaçlandyryş şertnamasy ýitirilse ýa-da ýok edilse, aýratyn kadalary**

berjaý etmek bilen şahadatnama güýjüni ýitiren diýlip ygylan edilen halatynda, ätiýaçlandyryýan ýerine ýetirilmeğini talap edip biler.

- 2. Ätiýaçlandyryş şahadatnamasy ýitirilende ýa-da ýok edilende ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryjydan dublikaty talap edip biler. Dublikaty bermek boýunça çykdaýlary ätiýaçlandyryýan çekýär.**
- 3. Öz işini ätiýaçlandyryjynyň tabşyrygy boýunça we şonuň adyndan amala aşyryýan ätiýaçlandyryş agentiniň hak almaga hukugy bardyr.**

Ätiýaçlandyryş şertnamalarynyň aglaba köpüsi ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykanda ätiýaçlandyryjynyň özüniň şertnamaly borçnama-

laryny ýerine ýetirmäge diňe ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polisi) görkezilenden soň girişýändiklerini belleýän şertleri öz içine alýar.

Ätiýaçlandyryş şahadatnamasy ýitirilen ýa-da ýok edilen ýagdaýynda näme etmeli?

Ätiýaçlandyryş şahadatnamalaryny (polisleri) güýjüni ýitiren diýip ykrar etmek meselelerini düzgünleşdirýän aýratyn kadalaryň ýokdugyny nazara almak gerek.

Şunuň bilen baglylykda, ätiýaçlandyryş guramalarynyň gündelik işinde ätiýaçlandyryýanyň ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny (polisi) güýjüni ýitiren ýa-da ýok edilen diýip ykrar etmek baradaky ýazmaça arzasy kabul ederli bolup görünýär. Öz gezeginde, ätiýaçlandyryjy metbugat serişdelerinde ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny (polisi) güýjüni ýitiren diýip hasap etmek barada bildiriş berýär.

Şundan soň, eger soňundan ýitirilen ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polisi) tapylan ýagdaýynda hem, ätiýaçlandyryjy tarapyndan ol boýunça hiç hili töleg geçirmeyär, sebäbi onuň eýýäm güýji ýokdur. Mundan başga-da, ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polisi) güýjüni ýitiren diýlip bildiriş berlenden soň şol resminamanyň dublikaty berilýär, ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykanda ol boýunça ätiýaçlandyryş öwez tölegi geçirilýär.

Birinjiden, dublikaty bermek üçin şu maddanyň birinji böleginde göz önünde tutulan düzgün berjaý edilmelidir, ýagny ýitirilen ýa-da ýok edilen ätiýaçlandyryş şahadatnamasy güýjüni ýitiren diýlip ygylan edilmelidir.

Ikinjiden, dublikatyň berilmegi üçin ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryja arza bilen ýüz tutmalydyr.

Düşündirilýän maddada ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny (polisi) bermek boýunça çykdaýlarynyň ätiýaçlandyryýanyň üstüne ýüklenýändigini anyk bellänýär, bu düzgün ätiýaçlandyryş şertnamasynda taraplaryň ylalaşygy bilen üýtgedilip bilinmez.

844-nji madda. Ätiýaçlandyryş agentiniň hukuklary

- 1. Ätiýaçlandyryş wekiliniň araçyllyk işini amala aşyrmaga ygtyýarlyklary ätiýaçlandyryjynyň degişli resminamalary bilen kesgitlenýär.**
- 2. Dellalyň funksiýalaryny (wezipesini) ýerine ýetirýän ätiýaçlandyryş agentini ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylanda şeýle şertnamany baglaşmaga haklydyr.**
- 3. Öz işini ätiýaçlandyryjynyň tabşyrygy boýunça we şonuň adyndan amala aşyryýan ätiýaçlandyryş agentiniň hak almaga hukugy bardyr.**

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda, Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3, 109-njy madda)

Ätiýaçlandyryş agentleri – ätiýaçlandyryş kompaniýasy tarapyndan berlen ygtyýarlyklara laýyklykda, ätiýaçlandyryjynyň adyndan we onuň tabşyrygy boýunça hereket edýän fiziki ýa-da ýuridik şahslardyr.

Araçyllyk işini amala aşyryýan ätiýaçlandyryş agentiniň ygtyýarlyklary degişli resminamalar bilen resmileşdirilýär, ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş agentleri bilen baglaşýan şertnamalary, ätiýaçlandyryjy tarapyndan berlen ynanç hatlary, buýruklar we beýleki resminamalar şeýle resminamalar bolup biler.

Ätiýaçlandyryş guramalarynyň iş tejribesinde ätiýaçlandyryş agentleri aýratyn ýuridik ýa-da fiziki şahslar hökmünde, ätiýaçlandyryş guramasyna zähmet çekýän, ýagny zähmet şertnamasy boýunça işleýän şahslar hökmünde çykyş edýärler.

Ätiýaçlandyryş agentleriniň esasy wezipeleri taýýarlyk işlerini geçirmek we ätiýaçlandyryjynyň adyndan ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmak bolup durýar.

Ätiýaçlandyryş agentini amallaryň alnyp barlyşy boýunça özüniň wekilçilik edýän ätiýaçlandyryş agentiniň öňünde jogapkärçilik çekýär, ýöne ätiýaçlandyryjy hem ätiýaçlandyryş agentini tarapyndan baglaşylan ähli ätiýaçlandyryş şertnamalary boýunça jogapkärçiligi öz üstüne alýar.

TRK-nyň 844-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmaga ygtyýarlylandyrylan ätiýaçlandyryş agentini, şol bir wagtda şertnamanyň şertlerini üýtgetmek, ätiýaçlandyryş şertnamasynyň möhletini uzaltmak ýa-da ony ýatymak ygtyýarlyklaryny hem edinýär.

Bu ätiýaçlandyryş boýunça gatlaklarda ätiýaçlandyryş agentiniň ätiýaçlandyryjynyň ynanylan wekili bolup çykyş edýändiginden we özüne tabşyrylan hereketleri ätiýaçlandyryjynyň adyndan we onuň hasabyna amala aşyryandygyndan gelip çykýar.

«Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 8-nji maddasynda bar bolan kada şu jähtde berk arabaglanyşygyň bardygyna şaýatlyk edýär, bu kadada ätiýaçlandyryjynyň adyndan alnan ygtyýarlyklaryň çäklerinde agent tarapyndan kabul edilen borçnamalaryň ätiýaçlandyryjynyň özi tarapyndan özbaşdak kabul edilen ýaly ýerine ýetirilýändigini baradaky düzgün bellänýär.

Ätiýaçlandyryş bazarynda ätiýaçlandyryş araçylary hökmünde ätiýaçlandyryş agentleriniň we ätiýaçlandyryş dellallarynyň ätiýaçlandyryýan bilen ätiýaçlandyryjynyň arasynda baglaýjy halka hökmünde hereket ýagdaýlary seýrek dälidir.

Ätiyaçlandyrys araçylarynyň ätiyaçlandyryşyň bähbitlerine wekilçilik edýän mahalynda olaryň esasy wezipesi, mysal üçin, ätiyaçlandyrys hyzmatlarynyň bazar ýagdaýynyň üýtgemegine dessin seslenmek bolup durýar. Ätiyaçlandyrys bazarynda ätiyaçlandyryjynyň bähbitlerinde hereket etmek bilen ätiyaçlandyrys agentleri we dellalary ätiyaçlandyrys hyzmatlaryny haryt hökmünde ätiyaçlandyryjydan ätiyaçlandyryşana ýetirmek bilen meşgullanýarlar.

Ätiyaçlandyrys işinde ätiyaçlandyrys araçylarynyň peýdalanyl-magynyň ätiyaçlandyryjylaryň bäsleşige ukyplylygyny ýokarlandyrmaga, diýmek, ätiyaçlandyryşlara hyzmat edilişini gowulandyrmaga mümkinçilik berýändiginden ugur almak bilen, düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylanda araçynyň wezipesini ýerine ýetirýän ätiyaçlandyrys agentiniň şunuň ýaly şertnamany ätiyaçlandyryjynyň adyndan we onuň hasabyna baglaşmaga hakynyň bardygyny göz önünde tutulan bolmagy mümkin. Şeýlelikde, araçy hökmünde hereket eden ätiyaçlandyrys agenti ätiyaçlandyryjynyň ornuny eýeleýän ýaly bolýar. Ätiyaçlandyrys agentiniň hak-heşdegi onuň ätiyaçlandyryş boýunça araçlyk işi bilen bagly hyzmatlary (zähmeti) üçin tölenýän hakdyr. Ätiyaçlandyrys agentleriniň zähmetine tölenýän hak onuň bilen ätiyaçlandyryjynyň arasyndaky şertnamada kesgitlenýär, hakyň möçberi onuň işinde gazanylan netijelere baglydyr. Ätiyaçlandyrys geçirmek boýunça iş üçin ätiyaçlandyrys agentleriniň zähmetine tölenýän hak komission hak-heşdek görnüşinde amala aşyrylýar, ol gelip gowşan ätiyaçlandyrys tölegleriniň möçberinden ugur alyp göterimlerde

bellenýär we ätiyaçlandyrys tölegleri gelip gowşandan soň ätiyaçlandyryjynyň hasaplaşyk hasabyna geçirilýär. Ätiyaçlandyrys görnüşleri boýunça komission hak-heşdegiň möçberi Türkmenistanyň Döwlet ätiyaçlandyrys guramasynyň Baş direktorynyň 2003-nji ýylyň 30-njy ýanwarynda çykaran 8-nji buýrugy bilen tassyklan, Ätiyaçlandyrys agentleri hakynda Düzgünnama laýyklykda kesgitlenýär.

845-nji madda. Ätiyaçlandyrysýň başlanmagy

- 1. Ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylan gününde sagat 24-de başlanýar we şertnamada göz önünde tutulan möhletin soňky gününde sagat 24-de gutarýar.**
- 2. Eger ätiyaçlandyrys şertnamasy baş ýyldan ýokary möhlete baglaşylsa, onda taraplaryň her biri ony ýatymak hakda duýdurylandan soň üç aýyň geçmegi bilen şertnamany ýatyrp biler.**
- 3. Eger şertnama bir ýyldan ýokary möhlete uzaldylsa, ätiyaçlandyrys gatnaşyklary agzalman olaryň uzaldylandygyny we möhletinden öň togtadylyandygyny hakyndaky ylalaşyk hakyky däl. Ätiyaçlandyryşan ätiyaçlandyrysý ýatymagyň üç aýlyk möhletini hemişe berjaý etmäge borçludur.**

Möhletleri hasaplap çykarmagyň kadalaryny ulanmak hakynda düşündirişler TRK-nyň 140-146-njy maddalaryna degişli düşündirişlerde berildi.

Düşündirilýän maddada görkezilişi ýaly, ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylan gününde sagat 24-den hereket edip başlaýar we şertnamada göz önünde tutulan möhletin soňky gününde sagat 24-de gutarýar. Mysal üçin, eger ätiyaçlandyrys şertnamasy 2011-nji ýylyň 25-nji aprelinde bir ýyl möhlete baglaşylan bolsa, onda şertnama şol gün sagat 24-den hereket edip başlaýar, ýagny ol hakykatdan ertesi günden,

2011-nji 26-njy aprelinde hereket edip başlaýar we 2012-nji ýylyň 25-nji aprelinde sagat 24-de gutarýar.

«A» raýat 2011-nji ýylyň 20-nji ýanwarynda ömri we saglygy meýletin ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşypdyr, şol gün 21 sagat 30 minutda onuň bilen betbagtçylykly ýagdaý bolup geçipdir diýeliň. Şu ýagdaýda «A» raýata ätiyaçlandyrys öwez tölegi geçirilmez, sebäbi ätiyaçlandyrys şertnamasy diňe 2011-nji ýylyň 20-nji ýanwarynda sagat 24-den hereket edip başlaýar.

Şol bir wagtda, şertnamanyň erkinligi ýörelgesinden ugur alyp, ätiyaçlandyrys şertnamasynyň başlanýan wagty taraplaryň ylalaşygy bilen kesgitlenip bilner. Mysal üçin, 2011-nji ýylyň 28-nji martynda bir ýyl möhlete ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylanda, taraplar ätiyaçlandyrys şertnamasynyň 2011-nji ýylyň 1-nji aprelinde 2012-nji ýylyň 31-nji marty aralygyndaky döwür üçin baglaşylýandygyny göz önünde tutup bilerler.

Ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatymak taraplaryň şu hukuk gatnaşyklaryndan gelip çykýan hukuklaryna we borçlaryna gönükdirilen geleşik bolup durýar.

Ätiyaçlandyrys şertnamalary dürli möhletlere baglaşylp bilner.

Düşündirilýän madda eger ätiyaçlandyrys şertnamasy baş ýyldan ýokary möhlete baglaşylan bolsa, onda taraplaryň her biriniň şertnamany bu barada duýdurylandan üç aýdan soň ýatyrp biljekdigini göz önünde tutýar. Mysal üçin, ätiyaçlandyryşan on ýyl möhlete baglaşylan ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatymak isleýär. Şu ýagdaýda ol ätiyaçlandyryja ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatymagyň göz önünde tutulan senesinden azyndan üç aý öň duýdurmaga borçludur.

Ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatymak hakyndaky maksat ýazmaça görnüşde beýan edilmelidir diýip hasaplaýarys, sebäbi ol kanunda bellenen möhlet bilen (azyndan üç aý) baglydyr, şeýle hem bu ätiyaçlandyrys şertnamasynyň özüniň ýazmaça görnüşde baglaşylýandygyny gelip çykýar.

Ätiyaçlandyrys şertnamasynyň ol baglaşylan wagtynda göz önünde tutulan möhletden ýokary hereketiniň dowam etdirilmeýi hukuk gatnaşyklarynda prolongasiýa diýlip atlandyrylýar.

Köp ýagdaýlarda uzaltmak baradaky şertler raýat-hukuk häsiýetli şertnamalaryň tekstine goşulýar we şunda adaty taraplaryň hiç biri onuň möhletiniň tamamlanmagyna galan belli bir wagtyň öňünden şertnamadan ýüz öwürýändigini habar bermese, onda şertnama öz-özünden şertnamada görkezilen möhlete uzaldyldy diýip hasap edilmelidigi göz önünde tutulýar.

Şeýlelikde, şertnamany uzaltmak (prolongasiýa) taraplaryň bu barada agzamandygynyň netijesinde bolup geçýär.

Ätiyaçlandyrys şertnamasy umumy kadalardan käbir çykmalary göz önünde tutýar, hususan-da, TRK-nyň düşündirilýän kadasynda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň taraplarynyň ätiyaçlandyrys gatnaşyklarynyň agzamazdan uzaldyljakdygyny we onuň möhletinden öň bes edilmeýjekdigi baradaky ylalyşygynyň, eger şeýle etmek bilen ätiyaçlandyrys şertnamasy bir ýyldan ýokary möhlete uzaldylýan bolsa, hakyky dälidigini göz önünde tutýar.

Diýmek, eger ätiýaçlandyryş şertnamasy bir ýyldan ýokary bolmadyk möhlete baglaşylan bolsa, onda şertnamada ätiýaçlandyryş gatnaşyklarynyň agzamazdan uzaldyljakdygy we onuň möhletinden öň bes edilmejekdigi göz önünde tutulyp bilner, eger ätiýaçlandyryş şertnamasy bir ýyldan ýokary möhlete baglaşylan bolsa, onda şeýle ylalaşyk aradan aýrylýar.

Şeýle hem bu kadada gürrüňiň diňe bir şertnamany uzaltmak barada däl, eýsem şertnama bir ýyldan ýokary möhlete baglaşylan bolsa, taraplaryň şertnamada ätiýaçlandyryş gatnaşyklaryny möhletinden öň bes etmek hakynda ylalaşygy göz önünde tutup bilmejekdikleri barada hem gidýändigini nazara almak gerek. Kanunyň şu kadasynda ätiýaçlandyryşanyň şertnamany ýatymagyň üç aýlyk möhletini hemişe berjaý etmäge borçludygy göz önünde tutulandyr.

Gürrüň ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ätiýaçlandyryşanyň başlangyjy bilen möhletinden öň ýatyrylmagy hakynda, şeýle hem onuň bir ýyldan ýokary we baş ýyla çenli möhlete baglaşylan ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatymagyň üç aýlyk möhletini berjaý etmelidigi barada gidýär diýip bolar.

Diýmek, ätiýaçlandyryşanyň başlangyjy bilen bir ýyldan ýokary we baş ýyla çenli möhlete baglaşylan ätiýaçlandyryş şertnamasyny möhletinden öň ýatymak umumy talaplary berjaý etmek bilen geçirilip bilner.

Şol bir wagtda, baş ýyldan ýokary möhlete baglaşylan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça taraplaryň her biri (ýagny ätiýaçlandyryjy hem, ätiýaçlandyryşany hem) ýatymagyň üç aýlyk möhletini berjaý etmelidir.

846-njy madda. Ätiýaçlandyryş wznosyny artdyrmagyň netije-

leri

Eger ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş wznosyny artdyrsa, ätiýaçlandyryşany şertnamany ýatymagyň bir aýlyk möhletini berjaý etmek bilen şertnamany togtadyp biler. Ätiýaçlandyryş wznosynyň az-kem artdyrylmagy şeýle hukugy döretmeýär.

Şu babyň mundan öňki kadalarynda ätiýaçlandyryş wznoslarynyň (baýraklaryň) ätiýaçlandyryş hyzmatlarynyň bahasy, ýagny ätiýaçlandyryş gatnaşyklarynyň subýektleriniň arasyndaky şonuň ýaly gatnaşyklary ykdysady taýdan durmuş geçirmegiň we maddalaşdyrmagyň gönüden-göni guraly bolup durýandygy bellänip geçildi.

«Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 17-nji maddasynda ätiýaçlandyrylan obýekt boýunça ätiýaçlandyryş wakasynyň ýüze çykmak töwekgelçiligi ýokarlanan mahalynda ätiýaçlandyryş guramasynyň, ätiýaçlandyryşanyň razylagy boýunça, ätiýaçlandyryş wznosynyň (ätiýaçlandyryş baýragynyň) möçberini artdyrmaga hakynyň bardygyny görkezilýär. TRK-nyň düşündirilýän kada bolsa ätiýaçlandyryşana ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş wznosynyň (baýragynyň) möçberini artdyrmak boýunça hereketleri bilen ylalaşmadyk ýagdaýynda ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatymaga hukuk berýär. Şunda ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatymak maksady barada ol ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ýatyrylmagy göz önünde tutulýan seneden üç aý öňünden duýdurmaga borçludur.

Mysal üçin, kompaniýa öz zawodynyň enjamyny ýangyndan ätiýaçlandyrypdyr. Ätiýaçlandyrylan enjamyň ýagdaýyna geçirilen nobatdaky barlag mahalynda ätiýaçlandyryjy zawodyň ätiýaçlandyrylan enjamyň ulanylýan jaýynda ýangyna garşy göreş çäreleriniň alnyp barylmaýandygynyň üstüni açypdyr, şunuň bilen baglylykda, töwekgelçiligiň derejesi ýokarlanylýdyr.

Bu ýagdaý ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş wznosynyň (baýragynyň) möçberini artdyrmaga hukuk berýär, eger ätiýaçlandyryşany munuň bilen ylalaşmaýan bolsa ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatymaga haky bardyr.

Şol bir wagtda, düşündirilýän kadada ätiýaçlandyryş wznosynyň ujypsyz derejede artmagynyň şu hukugyň, ýagny şertnamany ýatymak hukugynyň ýüze çykmagyna getirmeýändigini göz önünde tutulandyr.

TRK-nyň ätiýaçlandyryş wznosynyň ujypsyz derejede artýan möçberini kesgitlemeýändigini nazara alynmalydyr. Ätiýaçlandyryş guramalarynyň iş tejribesinde ätiýaçlandyryş wznosynyň ujypsyz derejede artmagy diýip ätiýaçlandyryş gatanjynyň Meýletin ätiýaçlandyryş kadalarynda göz önünde tutulan möçberlerinde artmagyna düşünilýär. Mysal üçin, Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň 2003-nji ýylyň 23-nji maýynda çykan 66-njy buýrugy bilen tassyklan, Kärhanalaryň emlägini meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynda töwekgelçiligiň derejesinden we

ätiýaçlandyryş pul möçberinden ugur alyp, her bir ýagdaýda, ätiýaçlandyryş wznosynyň (ätiýaçlandyryş baýragynyň) möçberi bellende peseldiji (0,6-den 1-e çenli) we ýokarladyryjy (1-den 5-e çenli) koeffisientleri ulanmagyň mümkindigi göz önünde tutulandyr.

847-nji madda. Habar bermek borjy

- 1. Ätiýaçlandyryşany şertnama baglaşylanda howpuň döremegi ýa-da ätiýaçlandyryş halaty üçin düýpli ähmiýeti bolan, özüne mälüm bolan ähli ýagdaýlary ätiýaçlandyryja habar bermelidir. Ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmegine ýa-da ony üýtgedilen mazmun bilen baglaşmagyna täsir edip biljek ýagdaýlar düýpli ýagdaýlar bolup durýar.**
- 2. Ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryşandan ýazmaça aýdyň we düşnükli ýagdaýda talaby hem düýpli ýagdaý hasap edilýär.**
- 3. Eger ätiýaçlandyryja düýpli ýagdaýlar hakynda habar berilmese, ol şertnamadan ýüz öwürüp biler. Ätiýaçlandyryjynyň düýpli ýagdaý hakynda habar bermekden öňünden niýet edip boýun gacýrmagy hem şeýle mana eýedir.**
- 4. Eger ätiýaçlandyryjy ýaşyryn ýagdaý hakynda bilse ýa-da ätiýaçlandyryşany şeýle ýagdaý hakynda habar berilmezliginde günäkär bolmasa, şertnamanyň togtadylmagy ýolberilmesizdir.**

Düşündirilýän kada laýyklykda, ätiýaçlandyryşany ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylanda howpuň döremegi ýa-da ätiýaçlandyryş halaty üçin düýpli ähmiýeti bolan, özüne mälüm bolan ähli ýagdaýlary ätiýaçlandyryja habar bermelidir. Şunuň bilen baglylykda, şu maddada görkezilen ýagdaýlar barada talabyň we jogap almagyň nähili görnüşde bolup geçýändigini barada sorag ýüze çykýar.

Meýletin ätiýaçlandyrys kadalary, goşundy görnüşinde, ätiýaçlandyryjy tarapyndan işlenip taýýarlanan ätiýaçlandyrmak üçin arzanyň standart blankasyny öz içine alýar.

Şu arzanyň blankasynyň TRK-nyň 944-nji maddasynyň ikinji böleginiň talaplary babatynda hem ätiýaçlandyryjynyň ýazmaça talaby ýaly ähmiýeti bardyr. Mysal üçin, arzanyň standart blankasynda sütün bar, şoňa laýyklykda ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyrylýan obýektiň goragynyň bardygy ýa-da ýokdugy baradaky talap soragyna jogap bermelidir. Düşündirilýän maddada gürrüňiň diňe ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň ýüze çykmak ähtimallygyny we mümkin bolan ýitgileriň möçberini kesgitlemek üçin zerurlygy nazara alynmalydyr.

Ätiýaçlandyryýan tarapyndan ýokarda görkezilen blanket talap boýunça maglumatlar ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys obýektiniň töwekgelçilik derejesine baha bermäge mümkinçilik berýän düýpli ýagdaýlar bolup durýar.

Ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylýan mahalynda şu ýagdaýlaryň takykklanmagynyň düýpli ähmiýeti bardyr, sebäbi olar ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmek ýa-da ony mazmunyny üýtgetmek bilen baglaşmak baradaky çözgüdine täsir edýär.

Deňiz ulagy bilen şeker daşalmak ätiýaçlandyrys obýekti bolup durýar diýeliň. Şunda ýüklenen şekeriň düzüminde cyglylygynyň derejesi baradaky maglumatlar ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň ýüze çykmak ähtimallygyna we ýitgileriň möçberine baha bermäge mümkinçilik berýän maglumatlar bolup durmaýar.

Anyk ýagdaýda ätiýaçlandyryjyny töwekgelçilige baha bermek üçin daşalýan ätiýaçlandyrylýan ýüküň niredede ýerleşdiriljekdigi, ýagny gäminiň trýumynda ýa-da palubasynda ýerleşdiriljekdigi baradaky maglumatlary almak has köp gyzyklandyryp biler.

Eger ätiýaçlandyrys obýekti daşalýan pagta bolup durýan bolsa, onda ýüklenýän pagtanyň düzüminde cyglylygynyň derejesi baradaky maglumatlaryň ätiýaçlandyryjy üçin düýpli ähmiýeti bolar, sebäbi pagtada kadadan artyk cyglylygynyň bolmagy onuň öz-özünden ot almagyna sebäp bolup biler.

Şeýlelikde, şunuň ýaly netije gelip çykýar: bellenip geçilen maglumatlaryň ähmiýetlilik derejesini kesgitlemegiň berk ölçegi ýok, düşündirilýän kada töwekgelçilik derejesi barada pikir ýöretmek üçin düýpli ähmiýeti bolup biljek ýagdaýlaryň belli bir toparyny kesgitlemek hukugyny ätiýaçlandyryjynyň özüne berýär.

Şu maddanyň birinji böleginde bellenip geçilenleriň ähmiýetlilik derejesini kesgitlemegiň berk ölçeginiň ýokdugy sebäpli, kanun çykaryjy töwekgelçilik derejesi barada pikir ýöretmek üçin düýpli ähmiýeti bolup biljek ýagdaýlaryň belli bir toparyny standart blanket talap ýoly bilen, bu barada ätiýaçlandyrys şertnamasynda görkezmek ýa-da bu maglumatlary ätiýaçlandyryýandan talap edip almak arkaly kesgitlemek hukugyny ätiýaçlandyryjynyň özüne berýär.

Mysal üçin, Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyrys guramasynyň baş direktorynyň 2004-nji ýylyň 10-njy awgustynda çykaran 71-nji buýrugy bilen tassyklan, Yükleri meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 8.2 bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyrys şertnamasynda ýa-da ätiýaçlandyryjynyň ýazmaça talabynda anyk gepleşilen ýagdaýlar düýpli ýagdaýlar diýip hasap edilýär.

Ýokarda görkezilen Kadalaryň 5.6. bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryja ýüki ibermegiň ep-esli gijikdirilýändig, ätiýaçlandyrys şertnamasynda şertleşilen ýoldan ýa-da adaty ýoldan sowulmalar, gatnawynyň gijä galýandygy, ýüküň gaýtadan ýüklenmeli, düşürilmeli yeriniň ýa-da bellenen maksadynyň üýtgändig, beýleki gämä gaýtadan ýüklenilýändig, ibermegiň usulynyň üýtgändig baradaky maglumatlary habar bermäge borçludur. Bu ýagdaýlar hem düýpli hasap edilýär.

Bu ýagdaýlaryň ätiýaçlandyryýana belli, şol bir wagtda ätiýaçlandyryja belli däl (belli bolmaly däl) wagtynda ätiýaçlandyryýanyň düşündirilýän maddada sanalyp geçilen maglumatlary ätiýaçlandyryja habar bermek borjy hökmany bolup durýar.

Eger ätiýaçlandyryja düýpli ýagdaýlar barada maglumatlar berilmese, ýa-da ätiýaçlandyryýan (TRK-nde «ätiýaçlandyryjy» diýlip görkezilipdir, munuň ýalňyşlyk bolmagy mümkin, sebäbi maglumatlary habar bermek borjy ätiýaçlandyryýanyň üstüne ýüklenýär) düýpli ýagdaýlar barada habar bermekden bilgesleýin boýun gaçyryýan bolsa, onda ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmäge haky bardyr. Mysal üçin, Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyrys guramasynyň baş direktorynyň 2006-njy ýylyň 6-njy martynda çykaran 24-nji buýrugy bilen tassyklan, Buraw işlerini meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 2.11 bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyryýan buraw işlerinde nebitiň, ýaglaryň ýa-da aerirlenen garyndylaryň buraw ergini hökmünde peýdalanylmagyna ýol bermeli däl.

Diýmek, görkezilen ýagdaýlar düýpli ýagdaýlar bolup durýar we eger ätiýaçlandyryýan şular ýaly garyndylaryň buraw ergini hökmünde peýdalanylýandygyny habar bermese ýa-da bilkastlaýyn gizlese, onda ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmäge haky bardyr.

TRK-nyň şu kadasynda ätiýaçlandyrys şertnamasynyň bes edilmegine ýol berilmeýän ýagdaýlar, hususan-da, aşadaky ýagdaýlar barada gürrüň gidýär:

1. ätiýaçlandyryja gizlenýän ýagdaý belli bolanda;
2. ätiýaçlandyryýanyň şunuň ýaly habar bermezlikde günäsi ýok bolanda.

Mysal üçin, oba hojalyk ekinlerini gurakçylykdan ätiýaçlandyryýan mahalynda ätiýaçlandyryýan Murgap derýasynda suwuň ýyl-ýyldan azalýandygyny agzamandyr.

Bu ýagdaý ätiýaçlandyryja öz käri boýunça boýunça belli bolmalydyr, sebäbi ol birnäçe ýyllaryň dowamynda ätiýaçlandyrmagyň şu görnüşini bilen meşgullanyp gelýär we onuň ygtyýarynda ýylyň belli bir wagtynda Murgap derýasynyň adaty ýagdaýy barada statistika maglumatlary bolýar.

Şeýlelikde, ätiýaçlandyryýana şu ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylan mahalynda möhüm ähmiýeti bolup biljek ýagdaýlary gizledi diýip günä bildirip bolmaz.

Ätiýaçlandyryjynyň töwekgelçilik ýagdaýlary barada bilmeýän, şol bir wagtyň özünde ätiýaçlandyryýanyň şu ýagdaýlar barada ätiýaçlandyryja habar bermezlikde günäkär däl ýagdaýlary hem bolup biler.

Mysal üçin: ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylýan mahalynda töwekgelçiligiň derejesini kesgitlemek möhüm ähmiýeti bolan, ätiýaçlandyryýanyň özüne belli, ätiýaçlandyryja belli däl we belli bolmaly däl ýagdaýlar barada agzamandyr.

Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryýanyň özüni günäli alyp barany görnüş duran ýaly.

Şol bir wagtyň özünde, bu barada jedel ýüze çykan halatynda ätiýaçlandyryýanyň ätiýaçlandyryja arza-anketada hem, ätiýaçlandyrys şertnamasynyň standart görnüşinde-de, ýazmaça talap iberilende hem ätiýaçlandyryjy tarapyndan görkezilmedik ýagdaýlary habar bermändig anyklanypdyr.

Şular ýaly ýagdaýlarda ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryjy tarapyndan soralyýan ýagdaýlar barada oňa habar bermegiň zerurlygyny bilmän biler, şunuň bilen baglylykda, ätiýaçlandyryş şertnamasyny bes etmek üçin esas bolmaýar.

848-nji madda. Nädogry maglumatlary habar bermegiň neti-

jeleri

- 1. Eger düýpli ýagdaý hakyndaky habarda nädogry maglumatlar bolsa, ätiýaçlandyryjy şertnamadan ýüz öwürüp biler.**
- 2. Eger maglumatlaryň nätakyklygy ätiýaçlandyryja mälim bolsa we ätiýaçlandyryýan nädogry maglumatlaryň berilmeginde günäkär bolmasa, şertnamadan ýüz öwürmek ýolberilmesizdir. Bu maglumatlar hakynda habar berlenden soň bir aýyň içinde ätiýaçlandyryjy şertnamany ýatyryp biler.**

TRK-nyň 848-nji maddasynyň birinji böleginde bar bolan kadalary ulanmagyň hökmany şertiniň ätiýaçlandyryýanyň ýaramaz niýetiniň bolmagy bolup durýandygyny, ýagny başga sözler bilen aýdylanda, şertnama baglaşylýan mahalynda ätiýaçlandyryýanyň özüniň ätiýaçlandyryja ýalan maglumatlary habar berýändigini barada bilendiginiň ýa-da bilmediginiň anyklanmalydygy göz önünde tutulmalydyr.

Düýpli ýagdaý barada nädogry maglumat beren ätiýaçlandyryýanyň hereketleri TRK-nyň 107-nji maddasyna laýyklykda, ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyryş şertnamasynyň aldarmagyň täsiri bilen amala aşyrylan geleşik hökmünde jedelleşmegi üçin esas bolup hyzmat edip biler.

TRK-nyň 4-nji babyna laýyklykda şunuň ýaly geleşikler jedelleşilýän bolup durýar, ýagny olar diňe kazyýet tertibinde hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner.

Şunda şertnamany hakyky däl diýip ykrar etmegi talap etmek hukugyndan ätiýaçlandyryjynyň öz garaýşyna görä peýdalanýandygy we nädogry maglumatlary bermekde ätiýaçlandyryýanyň ýaramaz niýetiniň bolandygy anyklansa, kazyýetde onuň hukugynyň goralmaga degişlidigi nazara alynmalydyr.

Eger berlen maglumatlaryň nädogrudygyny ätiýaçlandyryja belli bolan bolsa, onda onuň TRK-nyň 848-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, şertnamadan ýüz öwürmäge haky ýokdur. Mysal üçin, ätiýaçlandyryýan binany ýangyndan meýletin ätiýaçlandyrmak hakynda arzanyň blankasynda ätiýaçlandyrmaga degişli jaý demir-betondan galdyrylan bina bolup durýar diýip ýalňys görkezilýär.

Şol bir wagtda, bu bina hakykatdan karkasdan gurlan jaý bolup durýar, munuň ätiýaçlandyryş işinde uly ähmiýeti bardyr, sebäbi karkas bina demir-betondan gurlan bina garanynda töwekgelçilige köp sezewar bolýar. Ätiýaçlandyryja bu jaýyň demir-betondan dældigi bellidir, sebäbi bu binany birnäçe gezek ätiýaçlandyrypdyr, üstesine-de, ätiýaçlandyryş kompaniýasynyň özi ätiýaçlandyryjana degişli bolan ätiýaçlandyrylýan jaý bilen goňşy duran karkas jaýda ýerleşýär.

Ätiýaçlandyryjy, eger howpuň ýa-da ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagy üçin düýpli ähmiýeti bolan maglumatlarda ätiýaçlandyryýanyň günäsi bolmazdan nädogry maglumatlar bolan halatynda hem ätiýaçlandyryjy şertnamadan ýüz öwürmek hukugyndan mahrum edilýär. Mysal üçin, töwekgelçilige baha bermek üçin ätiýaçlandyrmaga degişli daşalýan ýük babatynda bilermeniniň netijenamasy gerek bolupdyr. Ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryja talap edilýän netijenamany beripdir. Soňra, ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylandan soň we ýükleri daşamagyň barşynda daşalýan ýük barada bilermeniniň ýalňys netijenamasynyň berlendigi ýüze çykypdyr, daşalýan ýük bolsa özüniň himiki düzümine we daşamagyň şertlerine laýyklykda, bilermeniniň netijenamasynda görkezilendäkä garanynda has yokary howpa sezewar bolupdyr.

Emma, ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmak ähtimallygy baradaky nädogry maglumatlaryň ätiýaçlandyryýanyň günäsi bilen berilmändigi bilen bagly, ätiýaçlandyryjynyň diňe şu esaslar boýunça şertnamadan ýüz öwürmäge haky ýokdur we onda ätiýaçlandyryş wznosyny artdyrmagy talap etmek hukugy peýda bolýar.

Yokarda görkezilenlerden töwekgelçilik barada maglumatlary talap etmek we ýygnamak borjy ätiýaçlandyryjynyň üstüne düşýär, şertnama gol çekmek bilen ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryýan tarapyndan özüne berlen we özüniň soraglara jogaplar görnüşinde toplan maglumatlarynyň ýeterliklidigini ykrar edýär, taraplar ol babatynda ätiýaçlandyryşyň amala aşyrylýan wakanyň häsiýeti barada ylalaşyk gazanypdyrlar we ätiýaçlandyryjynyň şertnamada beýan edilen erk-islegi onuň hakyky erkine laýyk gelýär we şu sebäplere görä, ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrnak ýa-da ony hakyky däl diýip ykrar etmek hakyndaky talaplary esassyz bolar diýen umumy netije emele gelýär.

849-njy madda. Habar bermezlik netijesinde ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrnak

Eger ätiýaçlandyryýan howpuň ýagdaýlary hakyndaky ýazmaça sowallara jogap bermeli bolsa, ätiýaçlandyryjy meseleleriň goýulmadyk, ýöne ätiýaçlandyryýanyň olar hakda önünden betpälli dyman ýagdaýlarynyň habar berilmezligi zerarly şertnamany ýatyrnak haklydyr.

Ätiýaçlandyryş işinde ätiýaçlandyryş töwekgelçiligi düşünjesi diýip, iş ýüzünde, ätiýaçlandyryýanyň obýektleriniň ätiýaçlandyryş goragy üpjün edilýän anyk howplary üçin ätiýaçlandyryjynyň jogapkärçiligine düşünilýär: ýangyn, awariýa, awtomobil ulagynyň ogurlanmagy we ş.m.

Şu ýagdaýlar hem ätiýaçlandyryjyda howpuň ýa-da ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagy üçin düýpli ähmiýeti bolan ähli ýagdaýlar barada habarly bolmak zerurlygyny döredýär. Elbetde, töwekgelçilige baha bermek üçin zerur bolan maglumatlaryň aglaba köpüsini ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryýandan alýar.

Ätiýaçlandyryýanyň howpuň ýa-da ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagy üçin düýpli ähmiýeti bolan özüne belli ähli maglumatlar barada ätiýaçlandyryja habar bermek borçlary hakynda TRK-nyň 847-nji maddasynda, «Ätiýaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 25-nji maddasynda, degişli Kadalarda we ätiýaçlandyryş şertnamalarynda görkezilendir.

Ätiýaçlandyryjynyň ýazmaça sorandygyna garamazdan, ätiýaçlandyryýanyň oňa howply ýagdaýlar barada habar bermeýän halatlarynda ätiýaçlandyryjynyň şu esaslar boýunça ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrnak, ätiýaçlandyryş şertnamasy heniz baglaşylmadyk bolsa, onda şertnamany baglaşmaktan ýüz öwürýändigini habar bermäge haky bardyr.

Eger howply ýagdaýlar bar bolup, olaryň bar mahalynda ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmak ähtimallygy örän yokary bolsa, onda düşündirilýän kadanyň talaplaryna degişlilikde, ätiýaçlandyryýan, olar barada sorag goýulmadyk hem bolsa,

olar barada ätiýaçlandyryja habar bermelidir. Eger ätiýaçlandyryjy şular ýaly ýagdaýlar barada ýaramaz niýet bilen agzamadyk bolsa, onda bu ýagdaý hem ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş şertnamasyndan ýüz öwürmäge hukuk berýär. Mysal üçin, himiýa zawody ätiýaçlandyrylanda ätiýaçlandyryň himikatlaryň saklanýan kameralarynyň biriniň tehniki ýagdaýynyň bilermenler toparý tarapyndan kanagatlanarsyz diýip hasap edilendigi we bir aýyň dowamynda ony düýpli abatlamagyň maslahat berlendigi barada ätiýaçlandyryjyny bilgeleşýin habarly etmändir.

Bu ýagdaýyň töwekgelçilige baha bermek üçin düýpli ähmiýeti bardyr, şeýlelikde, ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmäge ýa-da ony üýtgedilen şertler bilen, mysal üçin, şol kamerany ätiýaçlandyryş şertnamasynyň predmetinden aýryp baglaşmaga haky bardyr.

850-nji madda. Habar bermezlik netijesinde ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmagyň möhleti

1. **Ätiýaçlandyryjy şu bapda göz önünde tutulan maglumatlaryň habar berilmezliginden soň bir aýyň içinde şertnamany ýatyrp biler. Bu möhlet habar bermek borjynyň bozulandygy hakynda ätiýaçlandyryjy bilen pursatyndan başlanýar.**
2. **Ätiýaçlandyryjana şertnamanyň ýatyrylandygy hakynda habar berilmelidir.**

Şu kadada ätiýaçlandyryjynyň onuň dowamynda ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmaga hakynyň bar bolan möhletleri we şol möhletiň tamamlanýan wagty barada gürrüň gidýär.

Mysal üçin, ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan mahalynda ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryjandan howpuň ýa-da ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykýan ýagdaýlary barada sorapdyr we öz talap hatynda soralýan maglumatlaryň berilmeli senesini görkezipdir.

Eger görkezilen wagta çenli ätiýaçlandyryjy soralýan maglumatlary bermese, onda şol pursatdan başlap bir aýyň dowamynda, eger şol wagta çenli ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylmadyk bolsa, ätiýaçlandyryjynyň şertnamany baglaşmaktan ýüz öwürmäge haky bardyr.

Şu kadada görkezilen bir aý möhlet TRK-nyň 149-nji maddasynyň talaplaryna degişlilikde hasaplanýar we ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryjanyň soralýan maglumatlary bermek boýunça öz borçlaryny bozandygy belli bolan pursatyndan başlanýar.

Eger ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş şertnamasyny ätiýaçlandyryjan tarapyndan töwekgelçiliklere baha bermek üçin zerur bolan materiallaryň berilmändigi sebäpli ýatyrýan bolsa, onda ol düşündirilýän madda laýyklykda, bu barada ätiýaçlandyryja habar bermäge borçludur.

Elbetde, geljekde haýsydyr bir jedelleriň bolmazlygy üçin, ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmak hakyndaky habar ýazmaça görnüşde bolmalydyr we ätiýaçlandyryjana elin gowşurylmalydyr ýa-da onuň salgysyna sargyt haty arkaly iberilmelidir.

Ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmak hakyndaky habar, mundan başga-da, delillendirilmelidir we ätiýaçlandyryjyny şeýle çözüň kabul etmäge mejbur eden esaslary öz içine almalydyr.

851-nji madda. Ätiýaçlandyryş halaty bolandan soň şertnamany ýatyrmak

Eger ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş halaty bolandan soň şertnamany ýatyrsa, eger habar bermek borjy bozulan ýagdaý ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagyna we ätiýaçlandyryjynyň borçlaryny ýerine ýetirmegine täsir etmese, ol öz borçlaryny ýerine ýetirmekden boşadylmaýar.

TRK-nyň şu kadasynyň manysyndan ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş wakasy bolandan soň hem ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmaga hakynyň bardygy gelip çykýar.

Emma, ätiýaçlandyryş wakasy bolandan soň ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmagyň özi, eger ol barada habar bermek borjy ätiýaçlandyryjan tarapyndan bozulan ýagdaý ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagyna we ätiýaçlandyryjynyň borçlarynyň ýerine ýetirilmegine täsir etmeýän bolsa, ätiýaçlandyryjyny ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek borjundan boşatmaýar.

Mysal üçin: sement zawody tebigy betbagtçylyklardan ätiýaçlandyrylypdyr we şertnama baglaşylan mahalynda ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryjandan zawodyň önümçilik kuwwaty barada maglumatlary, ammar jaýlarynyň gysgaça häsiýetnamasyny we ş.m. bermegi haýys edipdir. Emma, soralýan maglumatlaryň berilmeli möhleti gelip ýetýänçä sement zawody ýer titremeden zyýan çekipdir. Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryjanyň soralýan maglumatlary bermändigine esaslanyp, özüniň şertnamany ýarytýandygyny habar beripdir we ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemekden ýüz öwrüpdür.

Görkezilen ýagdaýlarda ätiýaçlandyryjynyň hereketleri esassyzdyr, sebäbi ätiýaçlandyryjan tarapyndan soralýan maglumatlaryň berilmezligi ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagyna we ätiýaçlandyryjynyň borçlarynyň ýerine ýetirmegine hiç hili täsir edip biljek däldi.

Şeýlelikde, kanun çykaryjy bolup geçen ätiýaçlandyryş halaty, ätiýaçlandyryjy tarapyndan soralýan maglumatlar bilen ätiýaçlandyryjanyň özüniň bu barada habar bermek boýunça borçlarynyň ýerine ýetirilmezliginiň arasyndaky sebäp arabaglanysygyna seredýär.

852-nji madda. Ýokary derejeli howp hakyndaky habary bermek borjy

1. **Eger bu şertnamanyň baglaşylmagyna düýpli täsir etse, ätiýaçlandyryjan şertnama baglaşylandan soň dörän howpuň ýokarydygy hakynda ätiýaçlandyryja şolbada habar bermäge borçludur.**
2. **Şeýle ýagdaýda ätiýaçlandyryjy bir aýlyk möhleti berjaý etmek bilen şertnamany ýatyrmaga ýa-da ätiýaçlandyryş wznosynyň degişli artdyrylmagyny talap etmäge haklydyr. Eger ätiýaçlandyryjan niýet edip öňünden howpuň artmagyna getirse, ätiýaçlandyryjy bir aý möhleti berjaý etmezden şertnamany ýatyrp biler.**

Öňi bilen, şu kadada gürrüňiň ýokary howp hakynda däl-de, eýsem şertnama baglaşylandan soň howpuň ýokarlanandygy barada gidýändigini nazara almak gerek, şol howp hem ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny görkezilen şertlerde baglaşmak ýa-da ätiýaçlandyryş şertnamasyny onuň mazmunyny üýtgedip baglaşmak barada çözüdine düýpli täsir edýär.

Mysal üçin: aýakgap fabrigi bir ýyl möhlet bilen kärhananyň emlägini gulpy döwüp edilýän ogurlykdan ätiýaçlandyrmak hakynda şertnama baglaşypdyr. Ätiýaçlandyryş şertnamasynyň baglaşylan döwrüniň dowamynda aýakgap fabriginiň jaýyny we emlägini goramak degişli şertnama boýunça, Aşgabat şäheriniň polisiýa müdirliginiň edaradan daşarky goragy tarapyndan amala aşyrylypdyr.

Ätiýaçlandyryş şertnamasynyň baglaşylandan dört aý geçenden soň aýakgap fabriginiň edaradan daşarky gorag bilen kärhanany we onuň emlägini goramak hakyndaky şertnamasy fabrigiň tölege ukypsyzdygy sebäpli ýatyrylypdyr.

Howpuň ýokarlanandygy hakynda ätiýaçlandyryja habar bermek borjy ätiýaçlandyryýanda diňe şertnama baglaşylýan mahalynda ätiýaçlandyryja habar berlen ýagdaýlaryň üýtgän we şol üýtgemeleriň ätiýaçlandyryş halatynyň bolmak ähtimallygyna düýpli täsir edýän halatynda ýüze çykýar.

Ätiýaçlandyrmak boýunça gatnaşyklarda ýokarda getirilen mysaldaky ýagdaý ätiýaçlandyryjynyň çözgüdine täsir edýän düýpli şert bolup durýar, şunuň bilen baglylykda, anyk ýagdaýda ätiýaçlandyryýanda – aýakgap fabriginde ätiýaçlandyrylan obýekti goramagyň bes edilendigi barada ätiýaçlandyryja habar bermek borjy ýüze çykýar.

Elbetde, ätiýaçlandyryş töwegelçiliginde ol ýa-da beýleki üýtgemeleriň ähmiýetlilik derejesi hakyndaky mesele ätiýaçlandyryjy bilen ätiýaçlandyryýanyň arasyndaky agzalalyklaryň predmeti bolup biler, şunuň bilen baglylykda, şular ýaly ýagdaýlaryň sanawynyň şertnamada bolmagy ýa-da ätiýaçlandyryşyň standart kadalarynda getirilmegi örän möhümdir, şonuň netijesinde onda sanalyp geçilen maglumatlary habar bermek ätiýaçlandyryýanyň hökmany borjuna öwrülýär.

Mysal üçin: Kärhananyň emlägini meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 6.1 bölegine laýyklykda, gozgalýan emläk diňe ätiýaçlandyryş şertnamasynda görkezilen jaýlarda (ätiýaçlandyryş ýerlerinde) saklanýan wagtynda ätiýaçlandyrylan hasap edilýär. Ätiýaçlandyrylan emlägiň beýleki jaýa geçirilmegi ätiýaçlandyryjy bilen ylalaşylmalydyr. Eger ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryjynyň şunuň ýaly geçirmäge ýazmaça razylygyny almasa, onda şol emläk babatynda ätiýaçlandyryş goragy bes edilýär.

Howpuň ýokarlanandygy barada habar alnan halatynda, mysal üçin, aýakgap fabrigini goramak boýunça hyzmatlaryň bes edilendigi barada maglumat alnandan soň, ätiýaçlandyryjynyň, öz garaýyşyna görä, şertnamadan ýüz öwürmek hakynda ýa-da ätiýaçlandyryş şertnamasynyň tarif möçberiniň (stawkasynyň) ýokarlandyryjy koeffisientini, mysal üçin, ätiýaçlandyryş pul möçberiniň 0,4 göterimine deň bolan koeffisienti ulanmak bilen baglaşmak hakynda çözgüt kabul etmäge haky bardyr.

Ätiýaçlandyrmagyň başynda ätiýaçlandyrylan obýekt goralýardy, şonuň bilen baglylykda, gulpy döwüp ogurlyk etmegiň ähtimallygy örän pes derejededir, şonuň üçin hem töwegelçilige baha bermek bilen, ätiýaçlandyryjy peseldiji koeffisienti ulanyp, tarif möçberini (stawka) ätiýaçlandyryş pul möçberiniň 0,2 göterimine deň derejede kesgitläpdi. Emma, obýekti goramagyň bes edilendigi sebäpli, gulpy döwüp ogurlyk etmegiň töwegelçiligi düýpli ýokarlandy, diýmek, ätiýaçlandyryjynyň tarif stawkasyny iki esse artdyrmaga haky bardyr.

Kanun çykaryjy ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmak hakynda ýa-da ätiýaçlandyryş wznosyny degişli derejede artdyrmak hakynda özüniň kabul eden çözgüdini ätiýaçlandyryýana bir aý möhleti berjaý etmek bilen habar bermäge borçludygyny kesgitledi.

TRK-nyň düşündirilýän kadasyna laýyklykda, ätiýaçlandyryýanyň howpy bilkastlaýyn ýokarlandyran halatynda ätiýaçlandyryjynyň bir aý möhleti berjaý etmezden şertnamany ýatyrмага haky bardyr.

Mysal üçin: daýhan birleşigi pagta hasylyny gurakçylykdan ätiýaçlandyrypdyr. Birnäçe wagtdan soň gowaça ösdürüp ýetşdirmek we pagta ýygnamak boýunça meýilnama ýerine ýetirilmez öýdüp, daýhan birleşiginiň ýolbaşçylary emeli gurakçylyk döretmek we şeýle etmek bilen ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak üçin gowaçany suwarmagy bes edipdir. Bu barada belli bolan wagtynda ätiýaçlandyryjy haýal etmän, ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrmagy karar edipdir.

Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjynyň hereketleri TRK-nyň düşündirilýän kadasynyň talaplaryna laýyk gelýär we ätiýaçlandyryş şertnamasyny möhletinden öň ýatyrmak meselesi boýunça jedel ýüze çykanda şol hereketler esasly diýlip hasap edilmelidir.

853-nji madda. Ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagy hakynda habar bermek borjy

- 1. Ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy hakynda bilen halatynda ätiýaçlandyryýan bu hakda şolbada ätiýaçlandyryja habar bermelidir.**
- 2. Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş halaty bolan mahalynda ätiýaçlandyryş halatyny ýa-da borçlaryň möçberini belli etmek üçin zerur bolan islendik maglumatlary ätiýaçlandyryýandan talap edip biler.**
- 3. Eger ätiýaçlandyryýan habar bermek borçlaryny ýerine ýetirmese we şunuň bilen ätiýaçlandyryjynyň bähbitleri düýpli bozulmasa, ätiýaçlandyryjy ylalaşyga esaslanyp bilmez, şoňa laýyklykda ol öz borçlaryndan boşadylýar.**
- 4. Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş halaty bolandan soň we ätiýaçlandyryjynyň tölegleriniň möçberi kesgitlenenden soň öz borçlaryny ýerine ýetirmelidir.**

Ätiýaçlandyryş şertnamasynyň esasy şertleriniň biri hem ätiýaçlandyryýanyň ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy hakda haýal etmän habar bermek borjy bolup durýar.

Bu ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy hakda habar alnandan soň ätiýaçlandyryjynyň öz serişdeleri bilen ýitgini azaltmak, emlägi halas etmek boýunça zerur we gaýragoýulmasyz çäreleri görüp ýa-da ätiýaçlandyryýana degişli görkezmeleri berip, ýiten emlägi gözlemegi gurap, zeper ýeten emlägi amatly şertlerde satmaga ýardam edip bilmeği bilen bagly bolup biler.

Ätiýaçlandyryjy öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde, ätiýaçlandyryş öwez töleginiň möçberinde şu ätiýaçlandyryş halatyna degişli bolmadyk ugurdaş ýitgileriň möçberini aýyrmak üçin, emläge öz wagtynda barlag geçirilmegini gurap biler.

Köp möçberde ýitgileriň bolmagyna getiren ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy barada ätiýaçlandyryja öz wagtynda habar berilmegi hem ätiýaçlandyryja degişli çäreleri, mysal üçin, gaýtdan ätiýaçlandyryş ugry boýunça zyýanyň öwezini dolmak babatynda çäreleri görmäge mümkinçilik we esas berýär.

TRK-nyň düşündirilýän kadasynda habar bermegiň anyk möhleti bellenen däldir, ýöne kanunyň talaplaryny berjaý etmek bilen, ätiýaçlandyryýan ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy hakda haýal etmän habar bermelidir. Şol bir wagtda taraplaryň ylalaşygy boýunça, ätiýaçlandyryş şertnamasynda ätiýaçlandyryja habar bermegiň möhleti belleneip biler. Bu möhlet Ätiýaçlandyryş kadalarynda hem, ätiýaçlandyryş şahadatnamasynda (polisinde) hem anyklaşdyrylyp bilner.

Ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy hakda habar bermegiň usulynyň kanunçylykda kesgitlenen däldigini nazara almak gerek, ýöne iş ýüzünde çalt aragatnaşygyň islendik serişdeleri (telefon, faks, Internet we ş.m.) peýdalanylýan bilner. Zyýanyň möçberini çalt we takyk kesgitlemek hemişe mümkin bolmaýar, şunuň bilen baglylykda, iş ýüzünde bolup geçen ätiýaçlandyrys halatynyň häsiýeti barada gysgaça maglumaty öz içine alýan habaryň berilmegi ýeterlik diýlip hasap edilýär.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryandan ätiýaçlandyrys halatyny ýa-da borjuň möçberini anyklamak üçin zerur bolan islendik maglumatlary sorap almaga hukuk berýär.

Iş ýüzünde ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy hakda habar berýän, ýöne haýsydyr bir maglumatlary (subutnamalary) özbaşdak berip bilmeýän halatlary seýrek bolmaýar.

Mysal üçin, polisiýanyň ýol gözegçilik gullugy ýol-ulag hadysalary boýunça maglumatlary diňe ygtyýarly edaralaryň talap etmegi boýunça berýärler we şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy hakda habary almak bilen, polisiýanyň ýol gözegçilik gullugynyň edaralaryndan bolup geçen ýolulag hadysalary boýunça maglumatlary soramaga haky bardyr.

Raýat-hukuk häsiýetli şertnamalarda öz hukuklaryňy we borçnamalaryňy erkin kesgitlemek hakyndaky umumy ýörelgeden ugur almak bilen, ätiýaçlandyryjy we ätiýaçlandyryan şertnamada eger ätiýaçlandyryan ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygyny habar bermese, ätiýaçlandyryjynyň öz borçlaryndan boşadylýandygyny göz önünde tutup bilerler. Emma ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy hakda islendik görnüşde habar berilmezligi ony ätiýaçlandyrys öwez tölegini tölemek boýunça borçlaryndan boşatmak üçin esas bolup durýandygy hakyndaky ylalaşyk hakyky hasap edilip bilinmez. Kanun çykaryjy şunuň bilen baglylykda, ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy hakda habar berilmezligi ätiýaçlandyryjynyň borçnamalaryny ýerine ýetirmekten diňe şunuň bilen ätiýaçlandyryjynyň bähbitleriniň düýpli bozulýan halatynda mümkindigini belleýär.

Mysal üçin, eger ätiýaçlandyryja dokma kombinatyndaky ýangyn hakda habar berilmedik bolsa, onda bu ýagdaý ätiýaçlandyryjynyň bähbitleriniň düýpli bozulmagy bolup durýar diýlip ykrar edilip bilner, sebäbi ätiýaçlandyrys halaty hakda öz wagtynda habar berilse, ol ýitgileri azaltmak, emlägi halas etmek boýunça degişli çäreleri görüp ýada ätiýaçlandyryana degişli görkezmeleri berip bilerdi, mysal üçin: ätiýaçlandyryjynyň wekilleri tarapyndan barlanýança zyýan çeken emlägi ol ätiýaçlandyrys halatyndan soň nähili görnüşde bolan bolsa, şol görnüşde saklamak barada görkezme berlip bilner.

Ýene bir ýagdaýa seredeliň, howludan welosiped ogurlanypdyr, ogurlygyň bolandygy bilnenden soň ätiýaçlandyryan tarapyndan wakanyň bolup geçen ýerine polisiýanyň işgärleri çagyrylypdyr. Anyk ýagdaýda ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyrys halaty hakda habar berilmezligi ätiýaçlandyryjynyň bähbitleriniň düýpli bozulmagy diýlip hasap edilip bilinmez, sebäbi, birinjiden, zyýanyň ujypsyzdygy sebäpli, ikinjiden, ygtyýarly edara – polisiýa tarapyndan ogurlygyň bolandygynyň bellenendigi we wakanyň bolup geçen ýagdaýyna derňew geçirilendigi bilen bagly habar berilmezligi wakany ätiýaçlandyrys halaty diýip ykrar etmek üçin zerur bolan ýagdaýlaryň ýüze çykmagynyň we häsiýetiniň sebäplerini anyklamaga päsgel bermeýär.

Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys hukuk gatnaşyklarynda aýratyn orun eýeleýär, sebäbi onuň hereketleri ätiýaçlandyrys hukuk gatnaşyklarynyň ýüze çykyan esasy maksadyna ýetilmeği bilen baglydyr we ahyr netijede ätiýaçlandyryjynyň ähli borçlary bir wezipe, biziň pikirimiz, esasy meselede – pul tölemekde jemlenýär.

Ätiýaçlandyryjy tarapyndan şertnamada göz önünde tutulan pul möçberiniň tölenmegi şertnamanyň mazmunyna girýär, şol sebäpli oňa diňe degişli tarapyň öz şertnamaly borçnamalaryny ýerine ýetirmegi hökmünde seredilýär.

Düşündirilýän kada laýyklykda, ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygy anyklanandan we ätiýaçlandyrys tölegleriniň möçberi kesgitlenenden soň özüniň şertnamaly borçnamalaryny ýerine ýetirmäge borçludyr.

Ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygyny tassyklaýan faktlary toplamaga we ätiýaçlandyrys tölegleriniň möçberini kesgitlemäge ätiýaçlandyrys halaty hakda habar alandan soň girişýär.

Ätiýaçlandyrysýň her bir görnüşiniň aýratynlyklaryny hasaba almak bilen, ätiýaçlandyrys halatynyň bolandygyny tassyklaýan faktlary toplamagyň we ätiýaçlandyrys wakasy bilen baglylykda ätiýaçlandyrys tölegleriniň möçberini kesgitlemegiň tertibi dürli-dürli bolup biler.

§2. Ätiýaçlandyrys wznosy

854-nji madda. Ätiýaçlandyrys wznosyny geçirmek borjy

1.Ätiýaçlandyryan ätiýaçlandyrys gatanjyny töländen soň ätiýaçlandyrys şertnamasyny alýar.

2. Eger ätiýaçlandyrysdaky bähbit ýitirilse, ätiýaçlandyryjy öz üstüne alan töwekgelçiliginiň dowamlylygyna laýyk gelýän ätiýaçlandyrys wznosynyň bir bölegini talap edip biler. Ätiýaçlandyryjy ýitirilen hyzmatla laýyk gelýän haky talap edip biler.

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3,109-njy madda)

Ätiýaçlandyrys wznosy (gatanjy) ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyrys şertnamasyna ýa-da kanuna laýyklykda ätiýaçlandyrys üçin ätiýaçlandyryja geçirmäge borçly bolan tölegidir.

Ätiýaçlandyrys wznosy (gatanjy) ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyrys öwez töleglerini tölemek amala aşyrylýan degişli gaznalary emele getirmegiň esasy, hakykatdan ýeke-täk çeşmesi bolup durýar, şunuň bilen baglylykda, ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyrys wznosyny (gatanjyny) töländen soň ätiýaçlandyrys şertnamasyny (polisi) alýandygy kanun esasynda berkidilendir.

Iş ýüzünde ätiýaçlandyrys wznosyny geçirmek, esasan, ätiýaçlandyryana ätiýaçlandyrys şertnamasyny (polisi) bermek bilen bir wagtda, kähalatlarda bolsa ätiýaçlandyrys şertnamasyny resmileşdirmegiň barşynda amala aşyrylýar.

Eger ätiýaçlandyrys halatynyň bolmak mümkinçiligi aradan aýrylsa ýa-da ätiýaçlandyrys töwekgelçiliginiň bar bolmagy ätiýaçlandyrys halatyndan başga ýagdaýlar boýunça bes edilen bolsa, ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylan möhleti gelip ýetmezinden öň bes edilip bilner.

Elbetde, ätiýaçlandyrmak meýli aradan aýrylan bolsa we ätiýaçlandyryňan şertnamadan ýüz öwürse, onda ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys wznosynyň öz üstüne alan töwekgelçiliginiň dowamlylygyna laýyk gelýän bölegini talap edip biler. Mysal üçin: Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyrys guramasynyň baş direktorynyň 2006-njy ýylyň 29-njy sentýabrynda çykan 79-njy buýrugy bilen tassyklan, Daşary ýurtlara gidýän raýatlaryň saglygyny meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 9.2.2 bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyrys şertnamasynyň ätiýaçlandyryňanyň talap etmegi boýunça möhletinden öň bes edilen mahalynda ätiýaçlandyryjy oňa şertnamanyň geçen möhleti üçin ätiýaçlandyrys wznosyny (polisini) doly gaýtaryp berýär.

TRK-nyň 854-nji maddasynyň ikinji böleginde hem ätiýaçlandyryjynyň edilen hyzmatla laýyk gelýän hak-heşdegi almaga hukugy göz önünde tutulýar. Iş ýüzünde şunuň ýaly hak-heşdek ätiýaçlandyryjynyň işleri ýöretmek üçin çykdajylary bolup durýar. Mysal üçin: «Awtoulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki graždan jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 1997-nji ýylyň 18-nji oktýabrynda çykan 3361-nji kararynyň sekizinci böleginiň 3-nji bendine laýyklykda, işleri ýöretmek üçin çykdajylar ätiýaçlandyrys töleginiň möçberiniň 20 göterimi derejede belenendir.

855-nji madda. Birinji ätiýaçlandyrys wznosy
Birinji ýa-da bir gezekki ätiýaçlandyrys wznosy öz wagtynda tölenýänçä ätiýaçlandyryjy öz borçlaryndan azatdyr.

TRK-nyň mundan öňki maddalaryna düşündirişlerde ätiýaçlandyrys wznosynyň (baýragynyň) olardan ätiýaçlandyrys öwez tölegi tölenýän degişli gaznalary emele getirmeginiň esasy çeşmesi bolup durýandygy görkezilipdi. Şundan ugur almak bilen, ätiýaçlandyryňan

tarapyndan özüniň ätiýaçlandyrys gatanjyny tölemek borjunyň ýerine ýetirilmeginiň möhüm ähmiýeti bardyr.

Eger ätiýaçlandyrys şertnamasy birnäçe ýyla baglaşylan bolsa, onda ätiýaçlandyrys baýragyny tölemek her ýylda geçirilip bilner, ýagny ätiýaçlandyrys şertnamasynyň baglaşylýan birnäçe ýylyna möhletlere bölünip bilner.

Gysga möhletli ätiýaçlandyrys şertnamalary boýunça ätiýaçlandyrys gatanjyny bir wagtlaýyn (bir gezekde) tölemek göz önünde tutulýar.

Ätiýaçlandyrys wznosyny tölemek birnäçe döwürlere möhlete bölünen ätiýaçlandyrys şertnamalary boýunça ätiýaçlandyryjynyň borjy diňe ätiýaçlandyryňanyň ätiýaçlandyrys wznosyny töläp başlan mahalynda, ätiýaçlandyrys wznosynyň bir gezek tölenmegini göz önünde tutýan ätiýaçlandyrys şertnamalary boýunça bolsa ätiýaçlandyryjynyň borçlary şol wznos tölenenden soň ýüze çykýar.

Ätiýaçlandyrys gatanjynyň tölenmezliginiň netijeleri hakynda Ätiýaçlandyrysnyň meýletin görnüşleri boýunça kadalarda hem görkezilýär. Mysal üçin: Kärhanalaryň emlägini meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 8.4 bölegine ätiýaçlandyryňan tarapyndan ätiýaçlandyrys baýragynyň (ol bir gezek tölenende) ýa-da onuň birinji böleginiň (ätiýaçlandyrys baýragy möhletler boýunça tölenende) doly tölenmedik halatynda şertnamanyň baglaşylmadyk hasap edilýändigini we ätiýaçlandyryjynyň öz borçnamalaryndan boşadylýandygy görkezilýär.

856-njy madda. Ätiýaçlandyrys wznosynyň öz wagtynda tölenmezligi

Eger ätiýaçlandyrys wznosy öz wagtynda geçirilmese, ätiýaçlandyryjy şunuň geçirilmegi üçin iki hepdelik möhleti ýazmaça kesgitläp biler. Şunda gijä goýmagyň netijeleri hakynda görkezilmelidir.

Eger möhlet geçenden soň ätiýaçlandyrys halaty bolsa we şu wagta çenli ätiýaçlandyryňan wznos geçirmegini ýa-da prosentler tölemegini gijikdirse, ätiýaçlandyryjy öz borçlaryndan boşadylýar.

Ätiýaçlandyrys boýunça gatnaşyklar şertnamaly gatnaşyklar bolup durýar, şunuň bilen baglylykda kanun çykaryjy ol ýa-da beýleki tarapyň özüni günäli alyp barmagy bilen bagly şertnamany saklap galmak ýa-da ony ýatyrmak meselesini çözmegi taraplaryň özlerine berýär.

TRK-nyň 856-njy maddasynyň birinji böleginiň talaplaryna laýyklykda, eger ätiýaçlandyryňan ätiýaçlandyrys wznosyny öz wagtynda geçirmese, onda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyrys şertnamasyny ýatyrman, ätiýaçlandyryňana ätiýaçlandyrys wznosyny tölemek üçin iki hepdelik (elbetde, goşmaça) möhlet bermäge haky bardyr.

Ätiýaçlandyryňana ätiýaçlandyrys wznosyny tölemek üçin iki hepdelik möhlet berlendigi hakyndaky habar ýazmaça resmileşdirilýär. Şunda kanun çykaryjy ätiýaçlandyrys wznosyny tölemek üçin iki hepdelik möhlet berlendigi hakyndaky habarda onuň tölenmeli möhletiniň geçirilmeginiň netijeleriniň görkezilmelidigini göz önünde tutýar.

Ätiýaçlandyrys wznosynyň goşmaça wagtyň dowamynda tölenmezliginiň netijeleri hem birinji ýa-da bir gezeklik wznosyň öz wagtynda tölenmezligi babatynda TRK-nyň 855-nji maddasynda göz önünde tutulan netijelere meňzeşdir.

TRK-nyň 855-nji maddasyny düşündirmek bilen biz, eger ätiýaçlandyrys wznosy tölenmese, onda ätiýaçlandyryjynyň özüniň şertnamaly borçnamalaryndan azat bolýandygyny görkezipdik, şol borçnamalaryň esasy hem ätiýaçlandyrys öwez tölegini tölemek bolup durýar.

Ätiýaçlandyryňan özüne berlen iki hepdeäniň dowamynda ätiýaçlandyrys wznosyny tölemese, şol möhlet tamamlanan wagtynda ätiýaçlandyrys halaty bolanda näme etmeli?

TRK-nyň düşündirilýän maddasynyň ikinji böleginde berlen möhlet tamamlanandan soň ätiýaçlandyrys halaty bolanda we şol wagta çenli ätiýaçlandyrys wznosy ýa-da ol boýunça göterimler tölenmedik bolsa hem ätiýaçlandyryjynyň öz borçlaryndan boşadylýandygy görkezilýär.

Mysal üçin: 2011-nji ýylyň 19-njy awgustynda Aşgabat şäheriniň döwlet ätiýaçlandyrys guramasy tarapyndan jaý ýangyndan ätiýaçlandyrypdy. Ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyrys polisinde görkezilen üç gün möhletde D ätiýaçlandyryňan ätiýaçlandyrys gatanjyny tölemändir. 2011-nji ýylyň 23-nji awgustynda ätiýaçlandyryjy D raýata

2011-nji ýylyň 7-nji sentýabryna çenli ätiýaçlandyryş wznosyny tölemek barada ýazmaça habar iberipdir, onda görkezilen möhletde wznosyň tölenmedik ýagdaýynda ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ýatyryljakdygyny we ätiýaçlandyryş öwez töleginiň geçirilmejekdigini görkezipdir. 2011-nji ýylyň 9-njy sentýabryna geçilen gijede ätiýaçlandyrylan jaýda ýangyn bolupdyr, 2011-nji ýylyň 12-nji sentýabrynda D raýat özüniň ätiýaçlandyryş polisiniň bardygyna esaslanyp, ätiýaçlandyryş guramasyna ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek barada arza bilen ýüz tutupdyr.

Aşgabat şäheriniň döwlet ätiýaçlandyryş guramasy tarapyndan iki hepdelik möhletiň berlendigine garamazdan, ätiýaçlandyryşyň ätiýaçlandyryş gatanjynyň tölenmeli möhletini geçirendigi bilen bagly ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemekden ýüz öwürmek hakynda karar kabul edilipdir.

857-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznosynyň öz wagtynda tölenmezligi netijesinde şertnamany ýatyrnak Eger ätiýaçlandyryş ätiýaçlandyryş wznosyny öz wagtynda geçirmese, ätiýaçlandyryjy bir aý öňünden şertnamany ýatyrnak hakynda ätiýaçlandyryşy duýduryp hem-de bu möhlet netijesiz gutaranda ony ýatyrp biler.

TRK-nyň 375-nji maddasyna laýyklykda, borçnamalar şertlenilişi ýaly, bellenen wagtda we ýerinde, talaba laýyk, ynsaply ýerine ýetirilmelidir. Eger ätiýaçlandyryş ätiýaçlandyryş wznosyny ätiýaçlandyryş şertnamasynda şertleşilen wagtda geçirmese, onda şertnamaly gatnaşyklaryň erkinligine görä, ätiýaçlandyryjy şertnama ýatyrylmazyndan bir aý öňünden onuň ýatyryljakdygyny ätiýaçlandyryşy duýduryp we şol möhlet netijesiz tamamlanan ýagdaýynda ätiýaçlandyryş şertnamasyny bir taraplaýyn tertipde ýatyrp biler.

Eger bir aý tamamlanmazdan öň, ýagny şertnamanyň hakykatdan ýatyrylmazyndan öň ätiýaçlandyryş ätiýaçlandyryş wznosyny geçirse, onda ätiýaçlandyryş şertnamasy dowam etdirilmelidir, ýöne ätiýaçlandyryjy TRK-nyň 855-nji maddasyna laýyklykda, ätiýaçlandyryş wznosy tölenenden soň bolan ätiýaçlandyryş wakasy üçin jogapkärçilik çeker.

858-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznosyny tölemegiň togtadylmagy

Eger şertnama baglaşylandan soň ätiýaçlandyryjynyň ykdysady ýagdaýynyň ätiýaçlandyryş halaty bolan mahalynda şertnama boýunça onuň öz üstüne alan borçlaryny ýerine ýetirmegine real howp bolandaky ýaly ýaramazlaşandygy ýüze çykarylsa, ätiýaçlandyryş ätiýaçlandyryş wznosyny geçirmegini togtadyp biler.

Ätiýaçlandyryjynyň maliýe-ykdysady işiniň ätiýaçlandyryşlaryň öňündäki borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmäge gönükdirilendigi we doly hojalyk özbaşdaklygy esasynda amala aşyrylýandygy bellidir.

Ätiýaçlandyryjynyň fiziki we ýuridik şahslaryň emläk bähbitleriniň ätiýaçlandyryş goragyny amala aşyrmak, ýagny ätiýaçlandyryş töleglerini we ätiýaçlandyryş öwez tölegini geçirmek üçin hakyky mümkinçilik bolar ýaly, ätiýaçlandyryjy pul serişdeleriniň maksatlaýyn gaznalaryny emele getirmelidir (ätiýaçlandyryşyň görnüşleri boýunça ätiýaçlyk gaznalary, olar ätiýaçlandyryjynyň umumy ätiýaçlandyryş gaznasyny emele getirýär).

Şeýlelikde, ätiýaçlandyryş bazarynda ätiýaçlandyryjynyň ykdysady ýagdaýynyň möhüm ähmiýeti bardyr.

Ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşanlarynda fiziki we ýuridik şahslaryň ätiýaçlandyryş wakasy bolan halatynda hakyky goraga ynamlary bolmalydyr, şu babatda kanun çykaryjy düşündirilýän maddada ätiýaçlandyryjynyň ykdysady ýagdaýy ýaramazlaşanda we ätiýaçlandyryş halaty bolan mahalynda ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça üstüne alnan borçnamalaryň ýerine ýetirilmezligine hakyky howp bar wagtynda ätiýaçlandyryş gatanjyny geçirmegi bes etmek, şeýlelikde hem ätiýaçlandyryş şertnamasyny ýatyrnak mümkinçiligine ýol bermek bilen, olara kepillendirmе berýär.

§ 3. Zyýanyň ätiýaçlandyryşy

859-njy madda. Zyýany pul bilen tölemek borjy Ätiýaçlandyryjy zyýany pul bilen tölemelidir.

Mälim bolşy ýaly, pul – raýat-hukuk gatnaşyklarynda aýratyn haryt bolmak bilen, ählumumy ekwiwalent wezipesini ýerine ýetirýär we harytlaryň gymmatyny aňlatmak bilen gymmat ölçegi, harytlaryň dolanyşygyna araçy wezipesini ýerine ýetirmek bilen, dolanyşyk serişdeleri, tölegli (muzdly) häsiýeti bolan emläk gatnaşyklarynyň islendik obýektini diýen ýaly çalyşmaga ukyply töleg serişdeleri bolup durýar.

Şonuň üçin hem emläk ätiýaçlandyryşynda ýitgileriň öwezini dolmak, şahsy ätiýaçlandyryşda ätiýaçlandyryş pul möçberiniň tölenişi ýaly, TRK-nyň düşündirilýän maddasynda kesgittenişine laýyklykda, pul manysynda ýerine ýetirilýär.

Zyýanyň öwezini pul bilen dolmak zerurlygy öwezini dolmak düşüňjesiniň özünden gelip çykýar, ol ätiýaçlandyryjy tarapyndan ätiýaçlandyryş wakasynyň netijesinde ýetirilýän zyýany ýapmak üçin tölenýän pul möçberi bolup durýar.

860-njy madda. Zyýany tölemegiň çäkleri

Ätiýaçlandyryjy zyýany diňe ätiýaçlandyryş summasynyň çäklerinde töleýär.

Ätiýaçlandyryş pul möçberi ätiýaçlandyryş şertnamasynda kesgittelen ýa-da kanunda bellenen pul möçberi bolup durýar, ätiýaçlandyryş wznosynyň we ätiýaçlandyryş töleginiň möçberleri şondan ugur alnyp kesgittlenýär.

Emläk ätiýaçlandyryşynda ätiýaçlandyryş pul möçberi emlägiň şertnamanyň baglaşylan pursatyndaky hakyky gymmatynyň çäklerinde kesgittlenýär.

Şahsy ätiýaçlandyryş şertnamasynda ätiýaçlandyryş pul möçberi talaplaryň ylalaşygy boýunça belllenýär.

Şeýlelikde, ätiýaçlandyryş pul möçberi iş ýüzünde ätiýaçlandyryş obýektiniň şertleşilen gymmaty bolup durýar, şunuň bilen baglylykda ätiýaçlandyryş işinde ony ätiýaçlandyryş gymmaty diýip hem atlandyryrlar.

Ätiýaçlandyryş pul möçberiniň ätiýaçlandyryş şertnamasynyň aýrylmaz bölegi bolup durýandygy bilen baglylykda, ätiýaçlandyryş öwez tölegi (ätiýaçlandyryş tölegi) ätiýaçlandyryş pul möçberiniň çäginde ýokary bolup bilmez.

Mysal üçin: eger ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylan mahalynda daşalýan ýüke 2 million manat möçberde baha berilse, hakykatdan onuň gymmaty has ýokary bolsa, onda islendik ýagdaýda, hatda ýük doly heläk bolanda hem, ätiýaçlandyrys öwez tölegi ýüküň ätiýaçlandyrys gymmatyndan, ýagny 2 million manatdan ýokary bolup bilmez.

861-nji madda. Ätiýaçlandyrys deňeşdirmesi

1. **Eger ätiýaçlandyrys summasy ätiýaçlandyrylan bähbidiň gymmatyndan (ätiýaçlandyrys bahasy) ep-esli ýokary geçse, hem ätiýaçlandyrylan, hem ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys wznosyny bada-bat degişli ýagdaýda aşaklatmak bilen hetdenaşa ätiýaçlandyrysýň öňüni almak maksady bilen ätiýaçlandyrys summasyň aşakladylmagyny talap edip bilerler.**
2. **Eger ätiýaçlandyrylan ätiýaçlandyrysý ýokarlandyrmak arkaly bikanun girdeji almak üçin şertnama baglaşsa, şertnama hakyky däl hasap edilýär. Eger ätiýaçlandyryjy şertnama baglaşylan pursatynda hakyky dældigini bilmeýse, şertnamanyň hakyky dældigine çenli oňa tölenen wznoslar oňa galýar.**

Emläk ätiýaçlandyrysnda ätiýaçlandyrys pul möçberi ätiýaçlandyrylan bähbidiň gymmatyndan (ätiýaçlandyrylan bahadan) ýokary bolup bilmez. Dürli töwekgelçiliklerden ätiýaçlandyrmak kadadan çykma bolup hyzmat edip biler. Başgaça bolanda bu ätiýaçlandyryň ätiýaçlandyryjynyň hasabyna esassyz baýlaşmagyna getirip biler. Diýmek, ätiýaçlandyrys şertnamasy onuň artdyrylan bölegi babatynda hakyky bolmaz.

Eger ätiýaçlandyrys pul möçberiniň ätiýaçlandyrylan emlägiň hakyky gymmatyndan ýokary gelýändigini taraplar tarapyndan ätiýaçlandyrys şertnamasynyň hereket edýän döwründe anyklansa, onda ätiýaçlandyryjynyň hem, ätiýaçlandyryň hem adatdan daşary ätiýaçlandyrmadan gaça durmak we soňundan ätiýaçlandyrys wakasy bolanda esassyz baýlaşmagyň öňüni almak üçin ätiýaçlandyrys pul möçberini peseltmegi talap etmäge haky bardyr. Şunda taraplar ätiýaçlandyrys wznosynyň (gatanjynyň) degişli derejede peseldilmegi baradaky meseläni haýal etmän çözmäge borcludyrlar.

Eger ätiýaçlandyrylan bikanun girdeji almak maksady bilen, ätiýaçlandyrys pul möçberini bilkastlaýyn ýokarlandyran bolsa, onda şeýle şertnama ätiýaçlandyryjy tarapyndan jedelleşilip bilner we geleşigiň hakyky däl diýip hasap edilmeginden gelip çykýan ähli netijeler bilen bilelikde hakyky däl diýlip ykrar edilip bilner. Düşündirilýän madda laýyklykda, şeýle netijelere restitusiýa ýol bermezlik, ýagny ätiýaçlandyryň töläni ätiýaçlandyrys wznoslaryny oňa gaýtarmazlyk bolup biler. Elbetde, ätiýaçlandyrys wznoslary diňe onuň ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylan pursatynda ätiýaçlandyrys şertnamasyny hakyky däl diýip hasap edilmegine getiren ýagdaýlar barada bilmedik bolsa, ätiýaçlandyryjyda galar.

862-nji madda. Emlägi ätiýaçlandyrmagyň aýratynlyklary

Eger emläk ätiýaçlandyrylsa we işiň ýagdaýlaryndan başgaça ýüze çykmasa, emlägiň gymmaty ätiýaçlandyrys summasy hasap edilýär.

Iş ýüzünde şeýle ýagdaý bolýar, ýagny ätiýaçlandyrys şertnamalarynda, mysal üçin, öý emläginiň ätiýaçlandyrylýandygy görkezilýär, şol emlägiň sanawy getirilýär, umumy ätiýaçlandyrys pul möçberi görkezilýär, şondan ugur alnyp hem ätiýaçlandyrys wznosynyň möçberi bellenýär, ýöne her bir emlägiň gymmaty aýratynlykda görkezilmeýär.

Şu ýagdaýda ähli öý emläginiň ätiýaçlandyrylýandygy görnüp dur, onuň sanawy ätiýaçlandyrys hakyndaky arzada hem, ätiýaçlandyrys şertnamasynda (ätiýaçlandyrys şahadatnamasynda – polisde) hem getirilýär.

Eger ätiýaçlandyrys halaty bolanda emlägiň bir bölegine zeper ýetse, onda zeper ýeten zatlaryň hakyky gymmaty olaryň ätiýaçlandyrys pul möçberi bolar.

863-nji madda. Duşdan geçirilen peýdanyň ätiýaçlandyrysý Eger bu ätiýaçlandyrys şertnamasynda ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygyna nazarda tutulsa, ätiýaçlandyrys halatynyň bolmagy zerarly alynmadyk peýda hem ätiýaçlandyrysa degişlidir.

(2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3,107-njy madda)

Ätiýaçlandyrys gatnaşyklarynda duşdan geçirilen peýda diýlip eger ätiýaçlandyrys wakasy bolmadyk bolsa, ätiýaçlandyryjynyň özüniň adaty işiniň kadaly barýan şertlerinde alyp biljek, ýöne alynmadyk girdejilerine düşünilmelidir.

Türkmenistanyň kanunçylygyna göni göz öňünde tutulanlardan başga ýagdaýlarda, ätiýaçlandyrysý duşdan geçirilen peýda degişli etmek meselesini çözmegi kanun çykaryjy ätiýaçlandyrys şertnamasynyň taraplarynyň özlere goýýar, ýagny duşdan geçirilen peýdany ätiýaçlandyrmaga bermek we kabul etmek ýa-da şeýle etmezlik ätiýaçlandyrylan bilen ätiýaçlandyryjynyň erk-isleginiň erkin beýan edilmegi bolmalydyr.

Iş ýüzünde duşdan geçirilen peýdany ätiýaçlandyrmak köplenç halatda kärhanalaryň emlägi ätiýaçlandyrylanda ulanylýar. Mysal üçin: haly fabriginiň emlägini (şol sanda önümleri, enjamlary we binalary) ätiýaçlandyrys şertnamasy baglaşylanda ätiýaçlandyrylan, ätiýaçlandyrys wakasynyň bolan halaty üçin, duşdan geçirilen peýdany hem ätiýaçlandyrys goragyna almagy talap edipdir. Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrys wznosynyň (baýragynyň) ýokarlandyrylan stawkasyny (möçberini) talap edipdir, ätiýaçlandyrylan muňa razy bolupdyr.

Ätiýaçlandyrys halaty bolanda ätiýaçlandyryjy hakyky ýetirilen zyýanyň hem, duşdan geçirilen peýdanyň hem öwezini dolupdyr, şunda bu peýdanyň möçberini haly fabriginiň ätiýaçlandyrys şertnamasynyň hereket eden döwründen öňki döwürdäki ortaça görkezijileri boýunça kesgitläpdir.

864-nji madda. Zatlaryň jemine ätiýaçlandyrmak

Eger zatlaryň jemine ätiýaçlandyrylsa, ätiýaçlandyrys oňa girýän zatlaryň hemmesine degişlidir.

TRK-nyň 169-njy maddasyna degişli düşündirişlerde, eger şertnamada başgaça bellenmedik bolsa, çylşyrymly zat meselesi boýunça baglaşylan geleşigiň güýjüniň onuň ähli böleklerine degişli bolýandygy görkezilipdi.

Kanunyn düşündirilýän kadasy sonuň ýaly ýörelge boýunça ulanylýar. Mysal üçin: ätiýaçlandyryş şertnamasynyň predmeti jaý bolup durýar. Jaýyň diňe bir ýaşalyan otaglardan durmaýandygy, ařhana, eýwan, garaž, howludaky tamlar, mansarda, ýerzemin ýaly kömekçi jaýlary hem öz içine alýandygy düşnükli. Ätiýaçlandyryş şertnamasynda (ätiýaçlandyryş polisinde) jaýyň nämäni öz içine alýandygynyň anyklaşdyrylandygyna ýa-da dældigine garamazdan, ätiýaçlandyryş halaty bolanda, zatlaryň jeminiň ätiýaçlandyrylandygy bilen bagly, ätiýaçlandyryjy ýaşalyan jaý üçin hem, onuň düzümi böllekleri bolup duran ařhana, mansarda, garaž we ýerzemin üçin hem jogapkärçilik çeker.

865-nji madda. Ätiýaçlandyryş töleginiň möçberi
Ätiýaçlandyryjy dörän zyýandan geçýän summany ätiýaçlandyryşana tölemäge borçly dälir we eger ätiýaçlandyryş halaty bolan pursatynda ätiýaçlandyryş üçin hak ätiýaçlandyryş summasyndan geçende hem borçly dälir.

TRK-nyň mundan öňki kadalaryna degişli düşündirişlerde zyýanyň öweziniň diňe ätiýaçlandyryş pul möçberiniň çäklerinde dolunýandygy görkezilipdi.

Ätiýaçlandyryş pul möçberi ätiýaçlandyryş şertnamasynyň baglaşylýan mahalynda kesgitlenýär we ätiýaçlandyryş halaty bolanda ätiýaçlandyryjynyň jogapkärçiliginiň aňryçägi bolup durýar. Hakykatdan ätiýaçlandyryş üçin hak-heşdek bolup duran ätiýaçlandyryş wznosynyň ululygy hem ätiýaçlandyryş pul möçberinden ugur alnyp kesgitlenýär.

TRK-nyň düşündirilýän kadasy, hatda ätiýaçlandyryş wakasynyň bolan pursatynda ätiýaçlandyryş tarapyndan tölenen ätiýaçlandyryş wznosynyň möçberi (ömrü toplaýyş ätiýaçlandyryş şertnamasynda bolup biler) ätiýaçlandyryş pul möçberinden ýokary gelýän hem bolsa, ätiýaçlandyryjyny ýüze çykan zyýandan ýokary ätiýaçlandyryş pul möçberini tölemekden boşadýar.

Ýitgileriň öwezini dolmak maksatlarynda geçirilen çykdajylaryň şertnama boýunça ätiýaçlandyryş pul möçberiniň düzümine girmeyändigi, sonuň üçin hem olaryň ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek bilen bilelikde ätiýaçlandyryş pul möçberinden ýokary bolup biljekdigine garamazdan öweziniň dolunýandygy nazara alynmalydyr. Doly däl ätiýaçlandyrmada ätiýaçlandyryş tarapyndan geçirilen çykdajylaryň öwezini ätiýaçlandyryş pul möçberiniň ätiýaçlandyryş gymmatyna gatnaşygyna deň ölçegli dolunýar.

866-njy madda. Gysgaldylan ýa-da doly däl ätiýaçlandyryş.

Goşa ätiýaçlandyryş

- Eger ätiýaçlandyryş halaty bolan pursatynda ätiýaçlandyryş summasy ätiýaçlandyryş bahasyndan az bolsa (gysgaldylan ýa-da doly bolmadyk ätiýaçlandyryş), ätiýaçlandyryş diňe ätiýaçlandyryş summasyň bahasyna deň bolan zyýanyň bölegini we ätiýaçlandyryş üçin haky töleýär.**
- Ätiýaçlandyryjylaryň birnäçesiniň şol bir bähbidine bir wagtda ätiýaçlandyryş şahs bu hakda her bir ätiýaçlandyryjy şolbada habar bermäge borçludur.**
- Ätiýaçlandyryjylaryň birnäçesiniň şol bir töwekgelçiliginiň bähbidi ätiýaçlandyryşla we ätiýaçlandyryş summalary bilelikde ätiýaçlandyryş bahasyndan ýokary geçse ýa-da beýleki ätiýaçlandyryş bilen ätiýaçlandyryş şertnamasynyň bolmadyk mahalynda, her bir ätiýaçlandyryjy tarapyndan tölenip bilinjek öwezini dolmalydyr, umumy summasy başga sebäpler boýunça ähli ýitgilerden ýokary geçse (goşa ätiýaçlandyryş), onda ätiýaçlandyryjylar raýdaş bergidarlara hökmünde ätiýaçlandyryş bilen olara, şertnama baglaşylan summanyň çäklerinde ätiýaçlandyryşanyň önünde borçludylar, ýöne real zyýanyň möçberinden geçýän summany bilelikde almaga ätiýaçlandyryşanyň haky ýokdur.**

Gysgaldylan ýa-da doly bolmadyk ätiýaçlandyryşda hem, hakyky emlägiň (ýa-da ätiýaçlandyryş bahasynyň) ätiýaçlandyryş halatynyň bolan pursatynda ätiýaçlandyryş pul möçberinden köp bolmagyna garamazdan, ätiýaçlandyryş diňe ätiýaçlandyryş pul möçberiniň çäklerinde jogapkärçilik çekýär.

Mysal üçin: awtomobil ulag serişdesiniň hakyky gymmaty 30.000 manat bolmagynda ätiýaçlandyryş gymmaty taraplar tarapyndan 21.000 manat möçberde kesgitlenipdir, ýagny awtomobil ulag serişdesiniň özüniň hakyky gymmatynyň 70%-i derejesinde ätiýaçlandyrylypdyr.

Bolup geçen ätiýaçlandyryş halatyndan soň awtomobil ulag serişdesiniň dikeldiş gymmaty 24.000 manat möçberde kesgitlenipdir, bu ätiýaçlandyryş pul möçberinden ýokarydyr.

Anyk ýagdaýda ätiýaçlandyryş şu jogapkärçiligi çekýär: birinjiden, diňe ätiýaçlandyryş pul möçberiniň çäklerinde (21.000 manat); ikinjiden, awtomobil ulagynyň hakyky gymmatyna ätiýaçlandyryşlyk sebäpli, ätiýaçlandyryjynyň jogapkärçiligi ätiýaçlandyryş pul möçberiniň awtomobil ulagynyň hakyky gymmatyna bolan göterim gatnaşygyna, hususan-da, ätiýaçlandyryş halatynyň ýetilen zyýanyň (dikeldiş gymmatynyň) 70%-i derejesinde hasaplanar.

Eger haýsydyr bir wakalar sebäpli ätiýaçlandyryş birnäçe ätiýaçlandyryşda şol bir bähbidi (şol bir obýekti şol bir töwekgelçilikden) ätiýaçlandyryş bolsa, onda ol bu barada ätiýaçlandyryjylaryň her birine habar bermäge borçludur.

Geljekde haýsydyr bir jedelli we düşnüksiz ýagdaýlardan gaça durmak maksady bilen, habar ýazmaça häsiýetde bolmalydyr diýip pikir edýäris, çünki ätiýaçlandyryjylaryň habarly edilendigini subut etmek borjy ätiýaçlandyryşanyň üstüne düşýär.

Soňra ätiýaçlandyryjylar şeýle şertnamany dowam etmelidigini ýa-da dældigini özbaşdak çözüwler, şeýle hem goşa ätiýaçlandyryşyň bikanun girdeji almaga gönükdirilendigini ýa-da dældigini anyklaýarlar.

Islendik ýagdaýda, ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykanda ätiýaçlandyryşanyň esassyz baýlaşmagyndan gaça durmak üçin, ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek baradaky meseläni ätiýaçlandyryjylar (goşa ätiýaçlandyryş barada habarly) bilelikde çözüwler.

Düşündirilýän kada, hakykatdan, goşa ätiýaçlandyryş ýoly bilen esassyz baýlaşmagyň önüni almaga gönükdirilendir.

Şu kada laýyklykda, eger bähbit şol bir töwekgelçilikden birnäçe ätiýaçlandyryşda ätiýaçlandyryşla we ätiýaçlandyryşla pul möçberiniň jemlenen görnüşinde ätiýaçlandyryş bahasyndan ýokary ýa-da ähli ýitgilerden ýokary bolsa, onda

ätiyaçlandyryjlar ätiyaçlandyryanyň önünde ätiyaçlandyryan bilen şertnamanyň baglaşylan pul möçberiniň çäklerinde jogapkärçilik çekýärler.

Emma, islendik ýagdaýda, ätiyaçlandyryanyň ätiyaçlandyryjlaryň ählisinden alýan ätiyaçlandyryş öwez töleginiň möçberi hakyky zyýanyň möçberinden ýokary geçip bilmez.

Mysal üçin: hakyky gymmaty 500.000 manat bolan, «A» nokatdan «B» nokada barýan ýükli konteýner üç ätiyaçlandyryş guramasynnda ätiyaçlandyrylypdyr. Birinjisinde 400.000 manada deň ätiyaçlandyryş pul möçberine (hakyky gymmatynyň 80 göterimi), ikinjisinde, 200.000 manat (hakyky gymmatynyň 40 göterimi) we üçünjisinde 300.000 manat (hakyky gymmatynyň 60 göterimi) möçberde ätiyaçlandyrylypdyr.

Konteýneriň barýan ýolunda ätiyaçlandyryş wakasy bolup geçipdir, şonuň netijesinde ýetirilen hakyky zyýana 360.000 manat möçberde baha berlipdir.

Eger ätiyaçlandyryjlaryň her biri ätiyaçlandyryş öwez tölegini öz üstüne alan töwekgelçiligine deň ölçegli çäklerde geçirse, onda ätiyaçlandyryş öwez töleginiň jemi hakyky zyýanyň möçberinden hem, ätiyaçlandyrylan predmetiň hakyky gymmatyndan hem ýokary bolar we jemi 648.000 (288.000 + 144.000 + 216.000) manada deň bolar.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda, düşündirilýän madda laýyklykda, ätiyaçlandyryş öwez töleginiň möçberi şu görnüşde hasaplanyp çykarylýar. Üç ätiyaçlandyryjynyň umumy ätiyaçlandyryş pul möçberi 900.000 (400.000 + 200.000 + 300.000) manada deň bolar. Şunuň ýaly gatnaşykda umumy ätiyaçlandyryş pul möçberinden (100%) birinji ätiyaçlandyryjynyň paýy 44,44 göterime, ikinji ätiyaçlandyryjynyň paýy 22,22 göterime we üçünji ätiyaçlandyryjynyň paýy 33,34 göterime beň bolar.

Diýmek, birinji ätiyaçlandyryjy ätiyaçlandyryana 160.000, ikinji

80.000 manat, üçünji 120.000 manat öwezini doluş tölegini tölä, jemi 360.000 manat tölener.

867-nji madda. Goşa ätiyaçlandyryşyň hakyky dældigi

Eger ätiyaçlandyryan bikanun girdeji almak maksady bilen goşa ätiyaçlandyryşyny resmileşdirse, onda şu maksat bilen baglaşylan her bir şertnama hakyky däl diýlip hasap edilýär.

TRK-nyň 9-njy maddasynyň üçünji böleginiň talaplaryna laýyklykda, raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri öz hukuklaryny we borçlaryny päk ýürekli amala aşyrmaga, öz hereketleri (hereket etmezlikleri) bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmezlige borçludur. Düşündirilýän madda, umuman, ätiyaçlandyryanyň goşa ätiyaçlandyryş ýoly bilen baýlaşmagyny gadagan edýär.

Goşa ätiyaçlandyryş birnäçe ätiyaçlandyryjyda şol bir obýektiň (mysal üçin, öý emläginiň) şol bir töwekgelçiliklerden (mysal üçin, ýangyndan) ätiyaçlandyrylýan mahalynda bolup geçýär, eger ätiyaçlandyryanyň goşa ätiyaçlandyryş boýunça hereketleriniň bikanun girdeji almaga gönükdirilendigi anyklansa, onda şunuň ýaly ätiyaçlandyryş şertnamasy hakyky däl bolup durýar.

Goşa ätiyaçlandyryşy resmileşdirmek bilen ätiyaçlandyryjlaryň her birinden ätiyaçlandyryş öwez tölegini almak mümkinçiliginiň döredilýändigini düşnüklidir, düýp manysy boýunça şu hereketler köplenç halatda bikanun girdeji almaga, ýagny ätiyaçlandyryanyň esassyz baýlaşmagyna gönükdirilendir, muňa bolsa kanunda ýol berilmeýär (TRK-nyň 1016-njy maddalary).

Ätiyaçlandyryş predmetiniň şol bir obýekt (mysal üçin, awtomobil ulagy) bolup durýan, ýöne onuň dürli ätiyaçlandyryjlarda dürli töwekgelçiliklerden (mysal üçin, birinji ätiyaçlandyryjyda awariýadan, ikinjisinde ogurlanmadan) ätiyaçlandyrylmagy ätiyaçlandyryş şertnamasynyň hakyky dældigine getirip bilmez.

Emma, islendik ýagdaýda, ätiyaçlandyryş hakynda kadalar goşa ätiyaçlandyryş bolanda umumy öwez töleginiň ätiyaçlandyryş pul möçberinden ýokary bolup bilmejekdigini we ätiyaçlandyryjlaryň her biriniň öwez tölegini özüniň baglaşan şertnamasy boýunça ätiyaçlandyryş pul möçberiniň baglaşylan ähli şertnamalaryň umumy pul möçberine gatnaşygyna deň ölçegli tölemelidigini belleýär.

868-nji madda. Ätiyaçlandyryş halaty bolanda ätiyaçlandyryanyň günäsi

Eger ätiyaçlandyryan ätiyaçlandyryş bilen göz önünde tutulan halaty önünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlygy bilen getirse, ätiyaçlandyryjy öz borçlaryny ýerine ýetirmekden boşadylýar.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynda günä borçnamalaryň bozulandygy üçin jogapkärçilik ýüklemek üçin umumy esas bolup durýar.

Ätiyaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagynda ätiyaçlandyryanyň ýaramaz niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk görnüşinde günäsinin bolmagy ätiyaçlandyryjyny jogapkärçilikden boşatmak we ätiyaçlandyryş öwez tölegini tölemekden ýüz öwürmek üçin esas bolup durýar.

Mysal üçin: kem çykmagyň gizlemek we ätiyaçlandyryş öwez tölegini almak maksady bilen, ätiyaçlandyryan ammar jaýynda elektrik peýjini bilkastlaýyn öçürmän goýupdyr. Pejiň güýçli gyzmagy sebäpli ýangyn bolup geçipdir. Derňew edaralary tarapyndan ätiyaçlandyryanyň ätiyaçlandyryş şertnamasynda göz önünde tutulan ätiyaçlandyryş halatyna getiren bilkastlaýyn hereketleri barada habarly edilen ätiyaçlandyryjy ätiyaçlandyryş öwez tölegini tölemekden ýüz öwürýär.

Üçünji şahslaryň önünde raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiyaçlandyrmak şu kadadan çykma bolup durýar, şu ýagdaýda zyýan çeken ätiyaçlandyryanyň gödek seresapsyzlygy görnüşinde günäsi bolanda ätiyaçlandyryş öwez tölegini alýar.

Mysal üçin: ýol-ulag hadysasynyň netijesinde W raýatyň günäsi boýunça F raýatyň awtoulag serişdesine zyýan ýetirilipdir.

Şunda W raýat Türkmenistanyň Prezidentiniň 2016-njy ýylyň 11-nji noýabrynda çykan 14993-nji karary bilen tassyklan «Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň önündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiyaçlandyrmasy hakynda Düzgünnama» laýyklykda, özüniň üçünji şahslaryň önündäki raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiyaçlandyrypdyr, şunuň bilen baglylykda, F raýata ätiyaçlandyryjy tarapyndan ätiyaçlandyryş öwezini doluş tölegi tölenipdir.

«Ätiyaçlandyryş hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 29-njy maddasyna laýyklykda, ätiyaçlandyryanyň ýa-da onuň peýdasyna ätiyaçlandyryş şertnamasy baglaşylan şahsyň ätiyaçlandyryş wakasynyň bolmak howpuny ýokarlandyrmaga gönükdirilen ýa-da ätiyaçlandyryş wakasynyň ýüze çykmagyna getiren bilkastlaýyn hereketleri ätiyaçlandyryja ätiyaçlandyryş öwezini doluş tölegini doly ýa-da böllekleyin tölemekden ýüz öwürmäge hukuk berýär.

869-njy madda. Ätiyaçlandyryjynyň görkezmelerini ýerine ýetirmek borjy

1. **Ätiyaçlandyryan ätiyaçlandyrys bilen göz önünde tutulan halat bolanda zyýanyň önüni almaga ýa-da azaltmaga we şunuň**

bilen baglanyşykly ätiyaçlandyryjynyň görkezmelerini ýerine ýetirmäge borçludyr.

2. **Ätiyaçlandyryjy onuň görkezmelerini ýerine ýetirmegi netijesinde edilen çykdajylaryny tölemäge borçludyr.**

Ätiyaçlandyrys halaty wakasy bolan halatynda ätiyaçlandyryanyň esasy borçlarynyň biri zyýanyň önüni almak ýa-da azaltmak boýunça degişli çäreleri görmek bolup durýar. Şu kada imperatiw bolup durýar we ätiyaçlandyryanyň görkezilen borjy onuň ätiyaçlandyrys şertnamasynda görkezilendigine ýa-da däl-digine garamazdan ýüze çykýar. Ätiyaçlandyryjynyň öz ygtyýarlyklarynyň çäklerinde ätiyaçlandyryana zyýanyň önüni almak ýa-da azaltmak, emlägi halas etmek ýa-da aýawly saklamak boýunça görkezmeleri bermäge haky bardyr, ätiyaçlandyryan, düşündirilýän madda laýyklykda, şu görkezmeleri ýerine ýetirmäge borçludyr.

Ätiyaçlandyryjynyň görkezmeleriniň mazmuny ätiyaçlandyrys wakasynyň bolan ýagdaýlaryna we zyýanyň möçberiniň artmak howpunyň derejesine we ş.m. baglydyr.

Ätiyaçlandyryan ýitgileri azaltmak boýunça oýlanyşykly çäreleri görmäge we ätiyaçlandyrys halatynyň bolan ýagdaýlaryna baglylykda hereket etmäge borçludyr. Ätiyaçlandyryan tarapyndan emlägi halas etmek ýa-da gorap saklamak boýunça ýeterlik bolmadyk çäreleriň görülmegi ätiyaçlandyrys öwez töleginiň möçberini degişli derejede azaltmak üçin esas bolup hyzmat edip biler. Elbetde, munuň üçin ätiyaçlandyryjy emele gelen ýagdaýlarda emlägi halas etmek boýunça çäreleri görmegiň ätiyaçlandyryana elýeter bolandygyny, ýöne onuň ýeterlik alada etmändigini, onuň zerur çäreleri gören ýagdaýynda ýitgileri azaldyp boljakdygyny subut etmäge borçly bolar.

Eger ätiyaçlandyryan ätiyaçlandyryjynyň görkezmelerini ýerine ýetirmek bilen bagly çykdajy çeken bolsa ýa-da bu harajatlary zerurlyk bilen bagly bolan bolsa, ätiyaçlandyryan tarapyndan emlägi halas etmek boýunça görülen çäreleriň netijelerine garamazdan, ätiyaçlandyryanyň çykdajylary ätiyaçlandyryjy tarapyndan tölenmäge degişlidir.

Şunda jedel ýüze çykan ýagdaýynda geçirilen çykdajylaryň zerur bolmandygyny subut etmek borjy ätiyaçlandyryjynyň üstüne düşýär.

Zerur çykdajylar diýip ýitgileri azaltmak üçin gerek bolan we şunda olaryň ululygyny ätiyaçlandyryjynyň tarapynda mümkin bolan tygşytlama bolar ýaly görnüşde azaltmaga ukyply harajatlara düşünilýär.

Ätiyaçlandyryan tarapyndan ýitgileri azaltmak üçin edilen çykdajylaryň öwezi ätiyaçlandyryjy tarapyndan doly möçberde tölenýär. Bu çykdajylar şertnama boýunça ätiyaçlandyrys pul möçberiniň düzümine girmeyär, şonuň üçin hem olaryň ätiyaçlandyrys öwez tölegi bilen birlikde ätiyaçlandyrys pul möçberinden ýokary bolup biljekdigine garamazdan tölenýär. Doly däl ätiyaçlandyrys bolanda emlägi halas etmek boýunça çykdajylaryň öwezini dolmak TRK-nyň 866-njy maddasynyň birinji böleginiň kadalaryny ulanmak bilen geçirilýär.

Mysal üçin, emläk hakyky gymmaty boýunça doly däl, ýagny onuň 80%-i derejesinde ätiyaçlandyrylan bolsa, onda emlägi halas etmek boýunça zerur bolan çykdajylar hem harajatlaryň ähli möçberiniň 80%-i çäklerde tölenmäge degişlidir.

870-nji madda. Ýeňip geçip bolmajak güýjüň täsiri bilen dörän zyýanyň ätiyaçlandyryşy

Eger bu diňe ätiyaçlandyrys şertnamasynyň şertlerinde ýa-da

Türkmenistanyň kanunçylygynda nazarda tutulan halatynda, ätiyaçlandyryjy yeňip geçip bolmajak güýjüň täsiri netijesinde ýeten zyýan üçin jogapkärçilik çekýär.

Raýat-hukuk gatnaşyklarynda yeňip bolmajak güýje, hususan-da, ýer titremegi, suw basmagy ýa-da önünden görmek ýa-da önüni almak

(ýa-da önünde görüp bolýan, ýöne önüni almagyň mümkin bolmadyk) beýleki ýagdaýlary degişli edýärler. Ähli raýat-hukuk ulgamlarda yeňip bolmajak güýç jogapkärçilikden boşadýan ýagdaý bolup durýar.

Şol bir wagtda TRK-nyň 870-nji maddasyndaky kada ätiyaçlandyrys şertnamasynyň taraplaryna yeňip bolmajak güýç sebäpli ýetirilene zyýany ätiyaçlandyrmak mümkinçiligini berilýär, bu Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulandan başga ýagdaýlarda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň şertlerinde hem göz önünde tutulyp bilner.

Tutuslygyna alnanda, ätiyaçlandyrysýň umumy ýörelgeleri boýunça yeňip geçip bolmajak güýjüň hereketinden çekilen ýitgileriň öwezi dolunýar, şunda bu ýitgileriň öwezini dolmak ätiyaçlandyrysýň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar. Emma, yeňip geçip bolmajak güýjüň netijesinde ýüze çykan ýitgileriň ätiyaçlandyrys bilen ýapylmaktan aýrylmagy işewür dolanyşygynyň adaty bolup durýar we belli bir derejede giň ulanylýar. Ätiyaçlandyrys babatynda işde ulanylýan ätiyaçlandyrys kadalarynyň köpüsi şuna meňzeş töwekgelçilikleriň ätiyaçlandyrys bilen ýapylmagyny aradan aýyrýar.

Bu birinji nobatda, yeňip bolmajak güýjüň netijesinde ýüze çykan ätiyaçlandyrys halatlaryndan çekilmegi mümkin bolan ýitgileriň islendik ätiyaçlandyryjynyň maliýe ýagdaýynyň durnuksyz bolmagyna getirip biljek derejede ýokary bolup biljekdigi bilen düşündirilýär. Ikinjiden, şular ýaly töwekgelçilikler ätiyaçlandyrys şertnamasynyň baglaşylyan pursatda olaryň öz içine alyan wakalarynyň bolmak ähtimallygynyň derejesine baha bermegiň önüni kyndygy we bu wakalaryň adatdan daşary we giň gerimli häsiýetiniň bardygyny bilen bagly ätiyaçlandyrys bilen ýapmakdan aýrylýar.

Şonuň üçin hem şuna meňzeş töwekgelçilikleri ätiyaçlandyrmaga kabul etmek meselesi aýratynlykda çözülýär. Şeýle töwekgelçilikleriň kabul edilendigi şertnamada ätiyaçlandyrysýň standart şertlerine goşmaça ýörite görkezilmelidir, tersine bolanda olar ätiyaçlandyrylmagy hasap edilýär.

871-nji madda. Üçünji şahsyň zyýany tölemek talaby

1. **Eger ätiyaçlandyryan zyýany tölemek barada üçünji şahsa talap bildirse, eger ätiyaçlandyryjy ätiyaçlandyryana zyýany tölese, bu talap ätiyaçlandyryja geçýär. Eger ätiyaçlandyryan üçünji şahs babatda öz talabyndan ýa-da onuň talabyny üpjün etmäge bolan hukukdan ýüz öwürse, onda ätiyaçlandyryjy öz**

çykdaýjalarynyň öwezini dolmaga bolan hukugy amala aşyrmagyň netijesinde ýa-da talap bildirmek bilen baglanyşykly onuň aljak möçberindäki zyýanynyň öwezini dolmak borçlaryndan boşadylýar.

2. **Eger ätiýaçlandyryjanyň zyýanyň öwezini dolmaga bolan talap etmek hukugy onuň bilen bile ýaşayan maşgala agzasyna dahylly bolsa, onda hukugyň geçmegi aradan aýrylýar, muňa maşgala agzasynyň öňden niýet edip zyýan getiren halatlary degişli däl.**

Regres – latyn sözi bolup, yzyna (gaýdymlaýyn) hereket diýmegi aňladýar. Raýat-hukuk gatnaşyklarynda regres ýuridik we fiziki şahslara beýleki ýuridik we fiziki şahslar tarapyndan bildirilýän, tölenen pul möçberiniň öwezini dolmak hakynda gaýtarmak talaby bolup durýar.

Regres talaby ätiýaçlandyryş boýunça gatnaşyklarda ätiýaçlandyryjynyň ýeterilen zyýan üçin jogapkär ýuridik ýa-da fiziki şahsa bildirýän talap etmek hukugydyr.

Regres talaby emlägiň ýok edilmeginiň ýa-da zaýalanmagynyň olaryň ýüze çykmagynda üçünji şahsyň (ätiýaçlandyryjanyň däl) günäsi bolan wakalaryň netijesinde bolup geçen mahalynda peýdalanylýar. Bu aýratyn hem ýol-ulag hadysalaryna, ýangyn, goňsy jaýlardan suw geçen

(suwa basdyrmak), emlägiň ogurlanan ýagdaýlaryna degişlidir.

Şeýle ýagdaýlarda üçünji şahsyň günäsi boýunça ýeterilen zyýan üçin ätiýaçlandyryş öwez tölegini töläň ätiýaçlandyryjynyň şol üçünji şahsa regres talabyny bildirmäge haky bardyr.

Mysal üçin: jaýyň ikinji gatynda ýerleşýän öýüň ýaşaýjylarynyň gödek seresapsyzlygy netijesinde şol jaýyň birinji gatynda ýerleşýän öýi suw basypdyr. Şeýlelikde, birinji gatdaky öýüň eýesinde ikinji gatdaky öýüň eýesine zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugy ýüze çykypdyr, ýöne öýüň suw basmagyndan ätiýaçlandyrylandygy bilen bagly, ol ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek barada ýüz tutupdyr.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda birinji gatdaky öýüň eýesine ätiýaçlandyryş öwez tölegini töländen soň ätiýaçlandyryjyda tölenen ätiýaçlandyryş öwez töleginiň çäklerinde, ätiýaçlandyryş halatynyň ýüze çykmagynda günäli şahsa regres talap bildirmek hukugy ýüze çykýar.

Eger ätiýaçlandyryjan üçünji şahs babatda öz talabyndan ýa-da onuň talabyny üpjün etmäge bolan hukukdan ýüz öwürse, onda ätiýaçlandyryjy öz çykdaýjalarynyň öwezini dolmaga bolan hukugy amala aşyrmagyň netijesinde ýa-da talap bildirmek bilen baglanyşykly onuň aljak möçberindäki zyýanynyň öwezini dolmak borçlaryndan boşadylýar.

Mysal üçin: ýol-ulag hadysasyny derňemegiň barşynda zyýan çeken (ätiýaçlandyryjan) ätiýaçlandyryş halatynyň netijesinde özüne ýeterilen zyýanyň öwez tölegini alypdyr, ýöne muňa garamazdan, ätiýaçlandyryja ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek barada talap bildiripdir. Bu arza seretmegiň barşynda ätiýaçlandyryjanyň günäli şahsdan doly öwez tölegini alandygyny anyklamak bilen, ätiýaçlandyryjy onuň öwez tölegini tölemek baradaky arzasyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürýär, sebäbi, birinjiden, ätiýaçlandyryş öwez töleginiň tölenmegi şunuň ýaly ýagdaýlarda ätiýaçlandyryjanyň esassyz baýlaşmagyna getirer, ikinjiden, ätiýaçlandyryjyny günäli şahsa ätiýaçlandyryş öwez töleginiň pul möçberini gaýtarmak barada regres talap bildirmek hukugyndan mahrum eder.

Ätiýaçlandyryş tejribesi ätiýaçlandyryş wakasynyň we onuň bilen bagly zyýanyň ätiýaçlandyryjanyň onuň bilen bile ýaşayan maşgala agzalarynyň hereketleri bilen bagly hem bolup biljekdigini görkezýär.

Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjan zyýanyň öwezini dolmak baradaky talaby öz maşgala agzalaryndan başga adama bildirip bilmeýär, şunuň bilen bagly kanun çykaryjy ätiýaçlandyryjynyň günäli şahslara regres hukugyny aradan aýrylýar, muňa maşgala agzasynyň öňden niýet edip zyýan getiren halatlary degişli däl.

Mysal üçin: maşgala agzalarynyň biri ütügi öçürmändir, bu bolsa öýde ýangyn döremegine getiripdir. Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryja regres hukugy geçmeýär, sebäbi ätiýaçlandyryş wakasy ätiýaçlandyryjanyň maşgala agzalarynyň seresapsyz hereketleri sebäpli bolupdyr.

Başga bir ýagdaýda ätiýaçlandyrylan öý ätiýaçlandyryjanyň maşgala agzalarynyň biriniň otlamagy netijesinde ýanypdyr. Bu ýerde ätiýaçlandyryjanyň maşgala agzasynyň bilkastlaýyn hereketi görünip dur, bu bolsa ätiýaçlandyryjyny günäli şahsa (ätiýaçlandyryjanyň maşgala agzasyna) tölenen ätiýaçlandyryş öwez tölegini gaýtarmak hakynda regres talaby bildirmekden mahrum etmeýär.

872-nji madda. Ätiýaçlandyryş edilen emlägi eýeçilikden aýyrmagyň netijeleri

Eger ätiýaçlandyrylan emläk eýeçilikden aýrylsa, onda ätiýaçlandyryjanyň hukugy emläk ediniji geçýär.

Düşündirilýän kada diňe emlägi ätiýaçlandyryş şertnamalaryndan gelip çykýan hukuk gatnaşyklary boýunça ulanylýar.

Şu kada laýyklykda, emlägi ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça ätiýaçlandyryjynyň hukuklary we borçlary ätiýaçlandyrylan emläge bolan hukuklaryň ykbaly ýalydyr, şeýlelikde, ätiýaçlandyrylan emläge bolan hukugyň beýleki şahsa geçmegi bilen bagly ätiýaçlandyryş şertnamasy bes edilmeyär.

Mysal üçin: awtoulag serişdesi satylanda ätiýaçlandyryjanyň şu emläk babatynda hukuklary we borçlary täze eýesine geçýär.

Düşündirilýän kada emlägiň mejbury alynýan halatlaryna ýa-da bolmasa eýesiniň emläkden ýüz öwürýän halatlaryna ätiýaçlandyrylan emläge bolan hukugyň beýleki şahsa geçýän ýagdaýy hökmünde seretmeýär, sebäbi görkezilen ýagdaýlarda zadyň eýesi hukuk gatnaşyklaryndan çykýandygy bilen bagly ätiýaçlandyryş bähbidini ýitirýär we onuň ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça hukuklary hiç kime geçmeýär. **873-nji madda. Ätiýaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylmagy hakynda habar bermek borjy**

Ätiýaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylandygy hakynda ätiýaçlandyryja şolbada habar berilmelidir. Eger emläk ediniji ýada eýeçiligi aýryjy bu hakda ätiýaçlandyryja şolbada habar bermese, eger ätiýaçlandyryjynyň habary almalý pursatyndan bir aýdan soň ätiýaçlandyryş halaty bolsa, onda ol öwezini dolmak borjundan boşadylýar.

Ätiýaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylan halatynda, ýagny ätiýaçlandyrylan emläge bolan hukugyň beýleki şahsa geçýän ýagdaýynda emläk ediniji ýa-da öňki eýesi bu hakda ätiýaçlandyryja haýal etmän habar bermelidir.

Bu birinji nobatda, emlägiň eýesiniň üýtgemegi bilen ätiyaçlandyrys halatynyň bolmak ähtimallygynyň töwekgelçiliginiň ýokarlanylýan biljekdigi, onuň bolsa ätiyaçlandyryjynyň ätiyaçlandyrys şertnamasynyň öňki şertlerde dowam etmek ýa-da onuň şertlerini üýtgetmek, hususanda, ätiyaçlandyrys wznosyny artdyrmak baradaky çözgüdiňe täsir edip biljekdigi bilen baglydyr.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy eger ätiyaçlandyryja emlägiň eýesiniň üýtgändigini barada habar berilmese, ätiyaçlandyryjynyň ätiyaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylandygy hakynda habary almaly pursatyndan bir aýdan soň ätiyaçlandyrys halaty bolsa, onda ätiyaçlandyryjynyň öwezini dolmak borjundan boşadylýandygyny göz önünde tutupdyr.

874-nji madda. Ätiyaçlandyrylan emläk eýeçilikden aýrylanda ätiyaçlandyrys togtatmak

- 1. Ätiyaçlandyryjy şertnamany ýatyrnak üçin bir aýlyk möhleti berjaý etmek bilen emläk ediniji bilen ätiyaçlandyrys gatnaşygyny togtatmaga haklydyr. Eger ätiyaçlandyryjy emlägiň eýeçilikden aýrylandygy hakynda özüne mälüm bolan pursatyndan başlap bir aýyň içinde mundan peýdalanmasa, onda şertnamany ýatyrnak hukugy güýjüni ýitirýär.**
- 2. Emläk ediniji ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatyrnaga haklydyr, ol diňe şolbada ýa-da ätiyaçlandyrysnyň häzirki döwrüniň gutarmagyna çenli şertnamany ýatyrp biler. Eger emläk ediniji şony edinenden soň bir aýyň içinde bu hukukdan peýdalanmasa, ýatyrnak hukugy ýitirilýär, eger ätiyaçlandyrys hakynda edinijä mälüm bolmasa, onuň ätiyaçlandyrys gatnaşyklary hakynda bilen pursatyndan başlap, bir aýyň geçmegine çenli ýatyrnak hukugy güýjündedir.**
- 3. Eger ätiyaçlandyrys şertnamasy şu maddanyň kadalarynyň esasynda togtadylsa, eýeçilikden aýryjy ätiyaçlandyryja ätiyaçlandyrys wznosyny tölemäge borçludyr, ýöne ol şertnamanyň ýatrylan pursatyny goşmak bilen ätiyaçlandyrys döwründe onuň tölemelisinden ýokary bolmaly däldir; şu ýagdaýda emläk ediniji ätiyaçlandyrys summasynyň tölenmegi üçin jogapkärçilik çekmeýär.**

Ätiyaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylandygy hakynda habar alanda ätiyaçlandyryjynyň bir aý möhleti berjaý etmek bilen, emlägiň täze eýesi bilen ätiyaçlandyrys boýunça gatnaşyklaryny bes etmäge haky bardyr. Munuň üçin ätiyaçlandyryjy, ýüz öwürmeginiň sebäplerini görkezmek bilen, özüniň ätiyaçlandyrys boýunça gatnaşyklary dowam etmek isleginiň ýokdugy barada emlägi edinijä ýazmaça habar bermelidir.

Emma, ätiyaçlandyryjynyň ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatyrnak baradaky çözgüdi diňe emlägi eýeçilikden aýryjy ýa-da ediniji tarapyndan ätiyaçlandyrylan emlägiň eýeçilikden aýrylandygy (edinilendigi) hakynda özüne habar berlen pursatyndan başlap bir aýyň dowamynda kabul etmäge haky bardyr. Tersine bolan ýagdaýynda, ätiyaçlandyryjynyň dymmagyna geleşigi makullamak ýaly baha berler we ätiyaçlandyrys gatnaşyklary öňki şertlerde dowam eder hem-de ätiyaçlandyrys şertnamasy möhleti tamamlanýança öz güýjüni saklar.

TRK-nyň görkezilen kadasy emläk edinýäne (emlägiň täze eýesine) ätiyaçlandyrys şertnamasyny belli bir şertlerde ýatyrnak hukugyny berýär.

Birinji şertleriň biri hem ätiyaçlandyrylan emlägiň täze eýesi bolmak bilen we şertnamany ýatyrnak islegi bar bolanda, emläk edinýäniň ätiyaçlandyrylan emläge eýeçilik hukugy özüne geçen badyna ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatyrnaga hakynyň bardygy bolup durýar. Eger ätiyaçlandyrys şertnamasynyň uzak möhletli häsiýeti bar bolsa, onda emläk edinýäniň ony häzirki döwrüň tamamlanýan gününe çenli ýatyrnaga haky bardyr.

Eger emläk edinýän ätiyaçlandyrylan emlägi edinenden soň bir aýyň dowamynda özüniň şertnamany ýatyrnak hukugyndan peýdalanmasa, onda onuň şertnamany ýatyrnak hukugyny ýitirýändigini nazara alynmalydyr, ýöne bu diňe oňa edinilen emlägiň ätiyaçlandyrylandygy oňa mälüm bolan ýagdaýynda bolup biler.

Eger emläk edinýän emlägiň ätiyaçlandyrylandygyny bilmeýän bolsa, onda bu möhlet edinijä ätiyaçlandyrys gatnaşyklary barada mälüm bolan pursatyndan başlanýar.

Şu kada laýyklykda, ätiyaçlandyrys şertnamasynyň ätiyaçlandyryjy ýa-da emläk edinýän tarapyndan bes edilen halatynda, eýeçilikden aýryjy (ätiyaçlandyrylan) ätiyaçlandyryja, şertnamanyň ýatrylyan pursatyny hem goşmak bilen, ätiyaçlandyrylan bütün döwür üçin ätiyaçlandyrys wznosyny geçirmelidir.

Bu kanun çykaryjynyň ätiyaçlandyryja ätiyaçlandyrys wznosynyň öz üstüne alan töwekgelçiliginiň dowamlylygyna laýyk gelyän bölegini talap etmek hukugyny berýändigini bilen düşündirilýär (TRK-nyň 854-nji maddasy).

Eýeliginden aýryjy (ätiyaçlandyrylan) tarapyndan ätiyaçlandyrys wznosy tölenen halatynda emläk ediniji ätiyaçlandyrys pul möçberini tölemek jogapkärçiliginden boşadylýar.

Eger emläk edinýän tarapyndan ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylan pursatynda ätiyaçlandyrys wznosy doly tölenen bolsa, onda ätiyaçlandyrys şertnamasy şu maddada görkezilen ýagdaýlarda ýatrylanda ätiyaçlandyryjynyň özüniň işleri ýöretmek üçin çykdajylaryny aýyrmak bilen, ätiyaçlandyrys baýragynyň peýdalanylmadyk döwre deň ölçegli bölegini eýeçilikden aýryja gaýtarmaga borçludygyny nazara almak gerek.

875-nji madda. Başga şahsyň peýdasyna ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmak

Ätiyaçlandyrylan öz adyndan ätiyaçlandyryjy bilen başga şahsyň peýdasyna ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşyp biler.

Ätiyaçlandyrys boýunça gatnaşyklarda, köplenç halatda, ätiyaçlandyrylan bilen ätiyaçlandyryjy şertnamanyň taraplary bolup çykyş edýärler we düzgün bolşy ýaly, ätiyaçlandyrylanyň özi ätiyaçlandyrylan şahs we bähbit görüji bolup durýar. Emma, iş ýüzünde ätiyaçlandyrys şertnamasynyň üçünji tarapyň peýdasyna baglaşylýan halatlary hem seýrek bolmaly, şunda üçünji şahs ätiyaçlandyrys şertnamasy boýunça (ätiyaçlandyrys şahadatnamasynda) ätiyaçlandyrylan şahs diýlip atlandyrylýar.

Şahsy ätiyaçlandyryşda ätiyaçlandyrylan şahs hökmünde onuň ömrü, saglygy we zähmete ukyplylygy ätiyaçlandyrys goragynyň obýekti bolup durýan we şertnamaly gatnaşyklara laýyklykda şertleşilen ätiyaçlandyrys pul möçberini, töläp almagyň möçberini ýa-da gaýtarylmaga degişli ätiyaçlandyrys wznosyny (ätiyaçlandyrys wznosynyň bir bölegini) almaga hukugy bolan ätiyaçlandyrylan şahs çykyş edýär.

Köplenc ýagdaýlarda başga şahsyň peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasy iş berijiniň öz adyndan, öz serişdeleriniň hasabyna ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşýan wagtynda baglaşylýar. Şol şertnama boýunça işgärler ätiýaçlandyrylan şahslar bolup durýarlar, ätiýaçlandyryş obýekti bolup gulluk borçlaryny ýerine ýetirýän wagtlarynda bolup geçen betbagtçylykly ýagdaýyň netijesinde olaryň ömri we saglygy bilen bagly bähbitleri cykys edýär.

Başga şahsyň peýdasyna emläk ätiýaçlandyrylanda fiziki ýa-da ýuridik şahs ätiýaçlandyrylan şahs bolup durýar, şol hem ätiýaçlandyryşyň şertleri boýunça ätiýaçlandyryş öwez tölegini alyjy bolup durýar.

876-njy madda. Ätiýaçlandyryş şertnamasynda başga şahsyň hukuklary

- 1. Başga şahsyň peýdasyna ätiýaçlandyryşda şu şertnamadan gelip çykýan hukuklar şol şahsa degişlidir. Diňe ätiýaçlandyrylan ätiýaçlandyryş şertnamasyny talap etmek hukugyna eýedir.**
- 2. Ätiýaçlandyrylan şahs ätiýaçlandyryjy bilen ylalaşmazdan öz hukuklaryndan peýdalanyp biler we diňe ätiýaçlandyryş şertnamasy onuň elinde bolsa, öz hukuklarynyň sud boýunça amala aşyrylmagyny talap edip biler.**

Başga şahsyň peýdasyna baglaşylan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça öz peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan şahs şu şertnamadan gelip çykýan ähli hukuklardan diýen ýaly peýdalanýar, olaryň esasy ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak hukugy bolup durýar.

Şol bir wagtda peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan şahsyň ätiýaçlandyryjydan özüne ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny (polisi) bermegi talap etmäge haky ýokdur, sebäbi düşündirilýän kada laýyklykda, bu hukukdan diňe ätiýaçlandyryjanyň özi peýdalanýar.

Mysal üçin: işgärler önümçilikdäki betbagtçylykly ýagdaýlardan we hünär kesellerinden ätiýaçlandyrylanda ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polis) iş berijä berilýär, ol ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykanda ony tölemek üçin ätiýaçlandyryja berýär. Ätiýaçlandyryş şahadatnamasynyň (polisiň) iş berijä (ätiýaçlandyryjana) berilmegi ätiýaçlandyrylan işgäriň ätiýaçlandyryş halaty bolmazdyndan oň işden çykan ýagdaýynda, onuň ýerine kabul edilen täze işgäriň ätiýaçlandyrylan hasap edilýändigini bilen şertlendirilendir.

Ätiýaçlandyrylan şahsyň elinde ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polis) bolan ýagdaýynda ol özüniň hukuklaryny amala aşyrmak boýunça hereketlerini ätiýaçlandyryjan bilen ylalaşmazdan, ätiýaçlandyryş şertnamasyndan gelip çykýan hukuklaryndan peýdalanyp, şol sanda hukuklarynyň kazyýet boýunça goralmagynyň amala aşyrylmagyny talap edip biler. Anyk ýagdaýda kanun çykaryjy ätiýaçlandyrylan şahsyň ätiýaçlandyryş şahadatnamasyna (polise) kanuny eýelik etmegini, ýagny ätiýaçlandyrylan şahsa ätiýaçlandyryş şahadatnamasynyň (polisiň) ätiýaçlandyryjy ýa-da ätiýaçlandyryjanyň özi tarapyndan ätiýaçlandyryş şertnamasynyň şertlerine laýyklykda berilmegini göz önünde tutýar.

877-nji madda. Ätiýaçlandyryjanyň hukuklary

- 1. Ätiýaçlandyryjan şertnama boýunça ätiýaçlandyrylan şahsa degişli hukuklardan öz adyndan peýdalanyp biler.**
- 2. Eger ätiýaçlandyryş şahadatnamasy berilse, ätiýaçlandyryjan ätiýaçlandyrylan şahsyň razylygy bolmazdan ätiýaçlandyryş summasy alyp biler ýa-da eger ol diňe ätiýaçlandyryş şahadatnamasyna eýelik eden mahalynda hukugy ätiýaçlandyrylan şahsa berip biler.**
- 3. Eger ätiýaçlandyryjan diňe ätiýaçlandyrylan şahsyň, ätiýaçlandyryş şertnamasy bilen razy bolandygyny subut etse, ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrylanyň peýdasyna töleg geçirmäge borçludur.**

TRK-nyň 877-nji maddasynyň birinji böleginiň kadasy ätiýaçlandyryjana öz adyndan başga şahsyň peýdasyna baglaşylan şertnama boýunça ätiýaçlandyrylan şahsa degişli bolan hukuklardan peýdalanmaga rugsat berýär.

Kanunda göni görkezilýändigini bilen baglylykda, ätiýaçlandyrylan

shahsyň özüne degişli hukuklardan ätiýaçlandyryjanyň peýdalanmagyna razylygy talap edilmeýär diýip bolar.

Bu ätiýaçlandyryş babatyndaky işde ätiýaçlandyrylan şahsyň, hakykatdan, ätiýaçlandyryjan tarapyndan ätiýaçlandyryşyň goşmaça subýekti bolup durýandygyny bilen düşündirilýär.

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginde ätiýaçlandyryjanyň şertnama boýunça ätiýaçlandyrylan şahsa degişli hukuklardan öz adyndan peýdalanyp biljekdigi görkezilýär.

Şol bir wagtda ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyryş pul möçberini almak hukugyna ýa-da hukuklary ätiýaçlandyrylan şahsa bermek hukugyna diňe özüniň ätiýaçlandyryş şahadatnamasyna (polise) eýelik edýän mahalynda eýe bolýandygyny nazarda tutmak gerek.

Mysal üçin: Aşgabadynyň turba zawody öz işgärlerini önümçilikde bolýan betbagtçylykly ýagdaýlardan we hünär kesellerinden ätiýaçlandyrylypdyr, şunda ätiýaçlandyryş şertnamasynda taraplar ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şahadatnamasyny (polisi) ätiýaçlandyryş wznosy tölenenden soň berjekdigi barada şertleşipdirler.

Şeýlelikde, eger zawod tarapyndan ätiýaçlandyryş gatanjy tölenmezinden oň ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykse, onda, elbetde, ätiýaçlandyryş wznosyny tölemedik we elinde ätiýaçlandyryş şahadatnamasy (polis) bolmadyk zawodda (ätiýaçlandyryjanda) ätiýaçlandyryş öwez tölegini talap etmek, şeýle hem özüde peýda bolmadyk hukugy ätiýaçlandyrylan şahsa bermek hukugy bolmaz.

Bu kada kanunyň birinji ýa-da bir gezeklik ätiýaçlandyryş wznosy öz wagtynda tölenýänçä ätiýaçlandyryjynyň öz borçlaryndan boşadýandygyny baradaky kadasyndan gelip çykýar diýip bolar.

Kanunyň düşündirilýän kadasy laýyklykda, ätiýaçlandyryjy başga şahsyň peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmagyň ätiýaçlandyrylan şahs bilen ylalaşýandygyny barlamaga borçludur we diňe ätiýaçlandyryjan tarapyndan ätiýaçlandyrylan şahsyň ätiýaçlandyryş şertnamasy bilen razylygy subut edilenden soň ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyrylan şahsyň peýdasyna töleg geçirmäge borçludur.

Hususan-da, TRK-nyň 883-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, üçünjü şahsyň peýdasyna ömür ätiýaçlandyrylanda şol şahsyň ýa-da onuň kanuny wekiliniň ýazmaça razylygy talap edilýär.

Ätiýaçlandyrylan şahsyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmaga razylygyny almagyň zerurlygynyň kanun taýdan berkidilmegi, birinji nobatda, ätiýaçlandyrylan şahsyň ömrüni we saglygyny onuň ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak maksady bilen bikanun hereketler etmeginden goramagy üpjün etmäge gönükdirilendir hasap edip bolar.

§ 4. Graždan-hukuk jogapkärçiliginiň ätiýaçlandyryşy

878-nji madda. Düşünje

Graždan-hukuk jogapkärçiliginiň ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryjany jogapkärçilikden boşatmaga borçludur, bu borçnama ätiýaçlandyryş döwründe dörän jogapkärçilik babatda onuň üstüne üçünji şahsyň öňünde jogapkärçilik ýükleýär.

Raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyrmak, hakykatdan, ätiýaçlandyryjanyň özüniň üçünji şahsyň öňündäki ätiýaçlandyryş şertnamasynda kesgittelen ätiýaçlandyryş wakasy üçin jogapkärçiliginiň esasynda şol şahsa (zyýan çekene) ýitgileriň öwezini dolmak borjuny ätiýaçlandyryjynyň öz üstüne alyandygynyndan ybaratdyr.

Ätiýaçlandyryşyň şu görnüşü iki görnüşde (formada) amala aşyrylýar: meýletin – taraplaryň özläriniň erk-islegi boýunça adaty ätiýaçlandyryş şertnamasynyň baglaşmak ýoly bilen, hökmany – raýathukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmaga borçlandyryan kanunçylyk namalaryna laýyklykda amala aşyrylýar.

Elbetde, ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryjany tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak boýunça borçnamany zyýan ýetirmegiň ätiýaçlandyryş şertnamasynyň hereket edýän döwründe bolan halatynda çekýär.

Ýetirilen zyýan üçin raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyrmagyň has giň ýaýran görnüşü ulag serişdeleriniň eýeleriniň jogapkärçiligini hökmany ätiýaçlandyrmak bolup durýar.

Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy Türkmenistanyň Prezidentiniň 2016-njy ýylyň 11-nji noýabrynda çykaran 14993-nji karary bilen tassyklanan «Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy hakynda Düzgünnama» laýyklykda düzgünleşdirilýär.

879-njy madda. Gös-göni zyýany tölemek talaby

Eger zyýan ýeten şahs ätiýaçlandyryja talap bildirse, onda ol öz borçnamasynyň çäklerinde gös-göni zyýany tölemäge borçludur.

Ätiýaçlandyryşyň beýleki görnüşlerinden tapawutlylykda, raýathukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça, şertnamada bähbit döwürji hökmünde kimiň görkezilendigine garamazdan, kanuna laýyklykda diňe üçünji şahs – zyýan çeken bähbit döwürji bolup durýar.

Şunuň bilen baglylykda, kanunyň düşündirilýän kadasy zyýan çekene gönüden-göni ätiýaçlandyryja ýüz tutmagy we degişlilikde, oňa ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek hakynda göni talap bildirmek hukugyny berýär we ätiýaçlandyryjyny raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça özüniň ätiýaçlandyryjanyň öňündäki borçnamalarynyň çäklerinde zyýanyň öwezini dolmaga borçlandyryar.

880-nji madda. Sud çykdaýlary we suddan daşary çykdaýlary Eger işiň ýagdaýlaryndan ugur alyp şeýle çykdaýlary tölemeli bolsa, ätiýaçlandyryş üçünji şahsyň talaplaryndan gorumak üçin çekilen sud çykdaýlaryny we suddan daşary çykdaýlary öz içine alýar.

Her bir talabyň kanagatlandyrylmaga degişli dälidigi aýdyňdyr, sebäbi iş ýüzünde esaslandyrylmadyk talaplaryň bildirilýän halatlary seýrek bolmaly, olar kazyýet seljerişinde tassyk bolmaly we kazyýet tarapyndan şunuň ýaly talaplary kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmek barada çözgüt kabul edilýär.

Raýat iş ýörediş we arbitraž iş ýörediş kanunçylygynyň kadalarynda bar bolan kadalara laýyklykda her tarap öz talaplaryny we nägileliklerini esaslandyrmak üçin salgylanýan ýagdaýlaryny subut etmäge borçludur.

Şeýlelikde, üçünji şahsyň talaplarynyň esassyzdygyny (mysal üçin, zyýan çekene zyýan ýetirmeginde öz günäsiniň ýokdugyny) subut etmek üçin ätiýaçlandyryjanyň kazyýet we kazyýetden daşary çykdaýlary (mysal üçin, döwlet pajyny tölemek, ekspertiza bellemek, şaýatlary çagyrmak boýunça çykdaýlar ş.m.) çekmeli bolmagy mümkindir, şunuň bilen baglylykda, eger işiň ýagdaýlaryndan ugur alnanda olaryň öwezini dolmaly bolsa, ätiýaçlandyryşyň ätiýaçlandyryjanyň görkezilen çykdaýlarynyň öwezini dolmagy öz içine almalydygy kanunda göz öňünde tutulandyr.

881-nji madda. Ätiýaçlandyryjyny jogapkärçilikden boşatmak

Eger ätiýaçlandyryjanyň ýagdaýyň bolmagyny aňly-düşünjeli döretse, şonuň netijesinde oňa üçünji şahsyň öňünde jogapkärçilik ýüklense, onda ätiýaçlandyryjy jogapkärçilikden boşadylýar.

TRK-nyň mundan öňki maddalaryna düşündirişlerde ätiýaçlandyryş töwegelçiliginiň ähtimallyk we tötänleýinlik alamatlarynyň bolmalydygy görkezilipdi. Başgaça aýdylanda, şertnamada göz öňünde tutulan ätiýaçlandyryş wakasynyň bolmagyna getiren bilkastlaýyn hereketlere ätiýaçlandyryş halaty hökmünde seredilip bilinmez.

Şunuň bilen baglylykda, TRK-nyň düşündirilýän maddasynda ätiýaçlandyryş halatynyň ätiýaçlandyryjanyň bilkastlaýyn hereketleriniň netijesinde bolan bolsa, ätiýaçlandyryjynyň öz borçlaryndan boşadylýandygyny göz öňünde tutuldy.

Mysal üçin: üçünji şahslaryň öňünde jogapkärçiligi ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyryjanyň özüniň umumy garažda duran awtomobil ulag serişdesini bilkastlaýyn otlapdyr we netijede üçünji şahslaryň golaýda duran awtoulag serişdelerine zyýan ýetipdir.

Elbetde, şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjany üçünji şahslaryň öňünde jogapkärçilik çekýär, ýöne onuň netijesinde üçünji şahslara zyýan ýetmegi bolup geçen ýagdaýyň ýüze çykmagyna bilkastlaýyn hereketleriň sebäp bolandygy bilen bagly ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek jogapkärçiliginden boşadylýar.

882-nji madda. Hökmany döwlet ätiýaçlandyryşynda jogap-

kärçilik

1. **Eger ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryşyň öňündäki borçlardan doly ýa-da kem-käseýin azat bolsa, onda kanunda göz önünde tutulan hökmany döwlet ätiýaçlandyryşynda onuň üçünji şahsyň öňündäki jogapkärçiligi güýjünde galýar.**
2. **Eger ätiýaçlandyryjy üçünji şahsyň talaplaryny kanagatlandyrsa, üçünji şahsyň ätiýaçlandyryş babatdaky talaby ätiýaçlandyryja geçýär.** (2012-nji ýylyň 22-nji dekabryndaky Türkmenistanyň Kanunynyň redaksiýasynda Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3,109-njy madda)

Eger raýat-hukuk jogapkärçiligini ätiýaçlandyrmak hökmany döwlet ätiýaçlandyryşy hakynda kanunçylyk namalaryna laýyklykda geçirilen bolsa, onda ätiýaçlandyryjynyň dürli ýagdaýlara görä ätiýaçlandyryşyň öňündäki borçlaryndan doly ýa-da bölekleyin boşadylandygyna garamazdan, ätiýaçlandyryjynyň üçünji şahslaryň öňündäki jogapkärçiligi güýjünde galýar.

Mysal üçin, awtoulag serişdesi awariýadan meýletin ätiýaçlandyrylanda ätiýaçlandyryşan ýol-ulag hadysasyna serhoş ýagdaýda ýol beren bolsa, ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryş öwezini doluş tölegini tölemek borjundan boşadylýar. Şol bir wagtda raýat-hukuk jogapkärçiligi «Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy hakynda Düzgünnama» laýyklykda ätiýaçlandyrylan mahalynda, ýolulag hadysasynda günäli bolan ätiýaçlandyrylan awtoulag serişdesini serhoş ýagdaýda dolandyran hem bolsa, ätiýaçlandyryjy TRK-nyň düşündirilýän kadasyna laýyklykda, üçünji şahsa ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga borçludur.

Şu ýagdaýda «Awtomobil ulag serişdeleriniň eýeleriniň (gatnadyjylaryň) üçünji taraplaryň öňündäki raýat-hukuk jogapkärçiliginiň hökmany döwlet ätiýaçlandyrmasy hakynda Düzgünnamanyň» talaplaryna laýyklykda, zyýan çekene ýetirilen zyýanyň öwezini dolan ätiýaçlandyryjynyň awtoulag serişdesini serhoş ýagdaýda dolandyrmak bilen zyýan ýetiren şahsa (ätiýaçlandyryşana) regres talap bildirmek hukugy bardyr.

Eger düşündirilýän maddanyň birinji böleginiň talaplaryna laýyklykda, ätiýaçlandyryjy üçünji şahsyň talabyny kanagatlandyrsa, onda üçünji şahsyň öz wagtynda ätiýaçlandyryşana bolan talaby ätiýaçlandyryja geçýär.

Bu ýagdaý, eger zyýan ýetiren şahs hökmünde ätiýaçlandyryşana regres talap arzasyny bildirmek üçin esas bar bolsa, onda ätiýaçlandyryjynyň şeýle talaby bildirmäge hakynyň bardygyny aňladýar.

Awtoulag serişdesini serhoş ýagdaýda dolandyrmak bilen zyýan ýetiren şahsa (ätiýaçlandyryşana) ätiýaçlandyryjy tarapyndan regres talap bildirilmegi şeýle ýagdaýyň aýdyň mysaly bolup biler.

§ 5. Ömri ätiýaçlandyrmak

883-nji madda. Düşünje

1. **Ömri ätiýaçlandyrmak ätiýaçlandyryşyň hut özüne ýa-da başga şahsa degişli bolup biler.**
2. **Eger ömrüň ätiýaçlandyryş şertnamasy üçünji şahsyň peýdasyna baglaşylsa, onda bu şahsyň ýa-da onuň kanuny wekiliniň ýazmaça razylgy zerurdyr.**

Ömri ätiýaçlandyryş şertnamasynda diňe raýat (fiziki şahs) ätiýaçlandyrylan şahs bolup biler, ätiýaçlandyryşyň ornunda bolsa islendik şahs, şol sanda ýuridik şahs hem çykyş edip biler.

Ätiýaçlandyrylan şahsyň şertnama boýunça ätiýaçlandyryşan hem, bähbit görüji hem bolup biljekdigi nazarda tutulmalydyr.

Mysal üçin: şertnama boýunça ätiýaçlandyryşan öz ömrüni we saglygyny ätiýaçlandyryşan bolsa, onda ätiýaçlandyryş diňe onuň şahsy özüne degişli bolýar we şu şertnama boýunça ol bir wagtda ätiýaçlandyryşan hem, bähbit görüji hem bolup durýar.

Eger bir şahs başga şahsyň ömrüni we saglygyny ätiýaçlandyrsa, onda olaryň birinjisi ätiýaçlandyryşan, ikinjisi bähbit görüji bolup durýar.

Eger ömri ätiýaçlandyryş şertnamasy üçünji şahsyň peýdasyna baglaşylan bolsa, ýagny bir şahsyň ömri we saglygy ätiýaçlandyryş obýekti bolup durýan, bähbit görüjiniň bolsa düýbünden başga şahs bolup durýan ýagdaýynda ätiýaçlandyrylan şahsyň ýazmaça razylgy, kanunda göz önünde tutulan ýagdaýlarda bolsa (mysal üçin, kämillik ýaşyna ýetmedik şahsyň ömri we saglygy ätiýaçlandyrylanda) onuň kanuny wekiliniň ýazmaça razylgy zerurdyr.

Ätiýaçlandyrylan şahsyň (onuň kanuny wekiliniň) ýazmaça razylgy ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça ätiýaçlandyryşyň özüniň (ätiýaçlandyrylan bolup durmaýan) bähbit görüji bolup durýan halatynda hem talap edilýär.

884-nji madda. Şertnama baglaşmakdan ýüz döndermäge ýol bermezlik

Eger ätiýaçlandyryş şertnama baglaşylanda maglumatlary habar bermek borjuna bozsa, eger şertnama baglaşylandan soň baş ýyl geçen bolsa, ätiýaçlandyryş şertnamadan ýüz öwürüp bilmez. Eger maglumatlary habar bermek borjunyň ýerine ýetirilmezligi bilkastlaýyn bolmasa, şertnamadan ýüz öwürmäge ýol berilýär.

Ätiýaçlandyryş boýunça gatnaşyklardan gelip çykýan umumy kadalar boýunça, eger munuň üçin obýektiw sebäpleriň bardygy subut edilse, ätiýaçlandyryjyda şertnamany baglaşmakdan ýüz öwürmek hukugy saklanyp galýar.

Ätiýaçlandyryşyň iş tejribesiniň görkeziji ýaly, şunuň ýaly sebäpler ätiýaçlandyryş halatynyň bolmak howpunyň ýokarydygy bilen baglydyr. Ömri ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça ätiýaçlandyryş halatynyň bolmak howpunyň ýokarydygy adadça ätiýaçlandyrylan şahsyň ýaşy ýa-da onuň belli bir keselleri bilen baglydyr.

Mysal üçin: Türkmenistanyň Döwlet ätiýaçlandyryş guramasynyň 2005-nji ýylyň 2-nji awgustyndaky 52-nji buýrugy bilen tassyklanan,
Ömri meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalary iň pes we iň ýokary ýaşy şertnama baglaşmagyň şertleri diýip hasap edýär, şunuň bilen birlikde bolsa I-II topar maýyplaryny we belli bir keselleri bolanlary ätiýaçlandyrmaklygy aradan aýyrýar. Şunuň bilen baglylykda, ätiýaçlandyryşyň ätiýaçlandyryjynyň ondan sorayan maglumatlary bermek, şeýle hem ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny baglaşmakdan ýüz öwürmek ýa-da ony üýtgedilen şertler bilen baglaşmak baradaky çözgüdine täsir edip biljek, özüne belli bolan ähli maglumatlary ätiýaçlandyryja habar bermek borjuna göz önünde tutýar. Tersine bolanda ätiýaçlandyryjy şertnamadan ýüz öwürüp biler.
Şol bir wagtda, ömri ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça şertnama baglaşylandan baş ýyldan soň ätiýaçlandyryjy ýokarda görkezilen sebäp boýunça şertnamadan ýüz öwürüp bilmez.
Eger ätiýaçlandyryş görkezilen maglumatlary bilkastlaýyn habar bermedik bolsa, onda bu ýagdaý ätiýaçlandyryjynyň şertnamadan ýüz öwürmegi üçin esas bolup hyzmat edip biljekdigi hasaba alynmalydyr.

885-nji madda. Ätiýaçlandyryş wznoslary wagtal-wagtal tölenende şertnamany ýatyrmak

Eger ätiýaçlandyryş wznoslary wagtal-wagtal tölense, ätiýaçlandyryjy islendik pursatda, ýöne şol ätiýaçlandyryş döwrüniň tamamlanmagyna çenli ätiýaçlandyryş gatnaşyklaryny ýatyrp biler.

Ömri meýletin ätiýaçlandyrmagyň kadalarynyň 5.4 bölegine laýyklykda, taraplaryň ylalaşygy boýunça ätiýaçlandyryş wznoslary (baýraklary) bir wagtda ýa-da möhletlere bölüp (her ýylda, her çärekde, her aýda her bir soňky döwrüň 1-ne çenli) tölenip bilner.

TRK-nyň düşündirilýän kadasynda ätiýaçlandyryş wznoslarynyň döwürleýin tölenýän ýagdaýynda ätiýaçlandyryjynyň ömri ätiýaçlandyryş şertnamasyny şu ätiýaçlandyryş döwri tamamlanandan soň islendik wagtda ýatyrp biljekdigi göz önünde tutulýar.

Mysal üçin: ömri ätiýaçlandyryş şertnamasy baş ýyla baglaşylýan we ätiýaçlandyryş wznoslary her ýylda tölenýän halatynda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş şertnamasyny şu ätiýaçlandyryş ýylynyň tamamlanýan wagtynda ýatyrмага haky bardyr.

886-njy madda. Öwezini tölemek hukugyny üçünji şahsa bermek

- 1. Eger şertnamada başgaça görkezilmese, toplaýs ätiýaçlandyryşynda ätiýaçlandyryjy almak hukugyny üçünji şahsa berip biler, şeýle hem üçünji şahs başga şahsa berip biler. Ätiýaçlandyryjynyň hukugyny almak hukugyna eýe bolan üçünji şahs çalyşýar, şübhe bolanda üçünji şahsyň ady şertnama girizilen halatynda hem ykrar edilýär.**
- 2. Eger ätiýaçlandyryş başga görkezme bermese, almak hukugyna eýe bolan üçünji şahs ony diňe ätiýaçlandyryş halaty bolanda amala aşyryp biler.**

Diňe şahsy ätiýaçlandyryş şertnamasynyň toplaýs häsiýetiniň bardygy, hususan-da, onuň şahsyýete ätiýaçlandyryş halaty bilen ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak däl, eýsem goýlan maýanyň (anyk ýagdaýda – ätiýaçlandyryş baýragynyň) belli bir girdeji (göterim) getirmegini üpjün etmek maksadyň bolup biljekdigi hasaba alynmalydyr.

Şeýlelikde, şahsy ätiýaçlandyryş şertnamalaryny töwekgelçilikli we toplaýs şertnamalary diýip bölýärler.

Töwekgelçilikli şertnamalar diňe bolmagy we asla bolmazlygy mümkin bolan ätiýaçlandyryş halaty ýüze çykanda ätiýaçlandyryş töleginiň tölenmegini göz önünde tutýar (mysal üçin, betbagtçylykly ýagdaýlardan ätiýaçlandyrmak).

Toplaýs şertnamalarynda töleg hemişe geçirilýär, sebäbi olarda görkezilen töwekgelçilikleriň biri gutulgysyz ýagdaýda ätiýaçlandyryş halatyna öwürlip biler.

Mysal üçin: galan ömri ätiýaçlandyryş şertnamasy ätiýaçlandyryş pul möçberiniň ätiýaçlandyrylan şahsyň gepleşilen ýaşa ýeten mahalynda hem, şol şahsyň aradan çykan ýagdaýynda hem (bu ätiýaçlandyryş şertnamasynda gepleşilen ýaşa ýetmezinden ir bolup biler) tölenmegini göz önünde tutup biler.

TRK-nyň 886-njy maddasynyň birinji bölegi toplaýs ätiýaçlandyryşynda ätiýaçlandyryjynyň («ätiýaçlandyryş» diýlip görkezilmeli, sebäbi bähbit görüjini kesgitlemek hukugy diňe ätiýaçlandyryşy degişlidir. TRK-nyň 886-njy maddasynyň birinji böleginde ýalňyş giden bolmagy mümkin) ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak hukugyny üçünji şahsa berip, şeýle hem eger şertnamada başgaça görkezilmedik bolsa, üçünji şahsy başga şahsa salşyp bilýändigini göz önünde tutýar.

Şol bir wagtda kanun çykaryjy şu kadada «eger şertnamada başgaça görkezilmese» diýip görkezme bilen taraplaryň ätiýaçlandyryş şertnamasynda beýleki şertleri hem göz önünde biljekdiklerine, mysal üçin, ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugyny üçünji şahsa bermek mümkinçiliginden ýüz öwürmeklerine ýa-da soňundan üçünji şahsy çalyşmagy aradan aýyrmaklaryna ýol berýär.

Ätiýaçlandyryşyň ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugy bolan üçünji şahsy çalyşmak hukugy we üçünji şahsyň ady şertnama girizilen ýagdaýlarynda hem şübhe bolan halatynda ykrar edilýär.

Mysal üçin, A raýat ömri ätiýaçlandyryş toplaýs şertnamasyny baglaşypdyr we şunda ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugy bolan üçünji şahs hökmünde D raýaty görkezipdir, ol ätiýaçlandyryş şertnamasyna girizilipdir. Soňra A raýatda D raýatyň ätiýaçlandyryş tölegini almak üçin özüni (A raýaty) öldürip biler diýen şübhe dördäpdir, şunuň bilen baglylykda ol ätiýaçlandyryja üçünji şahsy çalyşmak barada ýüz tutupdyr.

Şeýle ýagdaýda ätiýaçlandyryjy ätiýaçlandyryşyň arzasyny kanagatlandyrmaga we onuň haýyşy boýunça şertnamanyň mazmunyny üýtgetmäge we ätiýaçlandyryş tölegini almak üçin görkezilen şahsy çalyşmaga borcludyr.

TRK-nyň düşündirilýän maddasynda görkezilişi ýaly, üçünji şahsda ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugy, ätiýaçlandyryş başga görkezme bermedik bolsa, diňe ätiýaçlandyryş halaty bolan mahalynda ýüze çykýar.

Ätiýaçlandyryşyň beýleki görkezmeleri, mysal üçin, ätiýaçlandyryş tölegini üçünji şahsa diňe üçünji şahs ony jaýlamak boýunça dessurlary ýerine ýetirenden soň tölemek baradaky görkezme bolup biler.

887-nji madda. Göwnejaý bolmadyk üçünji şahs

1. **Eger toplaýyş ätiýaçlandyryşynda üçünji şahsyň hukugy ätiýaçlandyryjynyň borjuna laýyk gelmese, bu hukuk ätiýaçlandyryşynda galýar.**
2. **Eger toplaýyş ätiýaçlandyryşynda üçünji şahs alnan peýda üçin öz hukugyny peýdalanmasa, bu hukuk ätiýaçlandyryşynda galýar.**

TRK-nyň 886-njy maddasyna degişli düşündirişlerde toplaýyş ätiýaçlandyryşynyň aýratynlyklary barada aýdylyp geçildi. Şular ýaly aýratynlyklaryň biri hem iş ýüzünde üçünji şahsyň hukugyna ätiýaçlandyryjynyň borçlarynyň hemişe laýyk gelip durmaýandygynyndan ybaratdyr.

Mysal üçin: toplaýyş ätiýaçlandyryşy şertnamasynda ätiýaçlandyryş halatlary diýlip şular görkezilipdir: ätiýaçlandyrylan şahsyň belli bir ýaşa ýetmegi ýa-da aradan çykmagy, şeýle hem şertnamada görkezilen üçünji şahsyň ätiýaçlandyryş tölegini diňe ätiýaçlandyrylan şahs aradan çykandan soň almalydygy göz önünde tutulypdyr.

Emma üçünji şahs öz talaplaryny ätiýaçlandyrylan şahs ätiýaçlandyryş şertnamasynda görkezilen ýaşa ýetendigi, şonuň bilen baglylykda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş pul möçberini tölemäge borçludygy we bu pul möçberini özüniň almaga haklydygyny, ýagny ätiýaçlandyryş şertnamasynda ätiýaçlandyryş tölegini alyjy hökmünde özüniň görkezilendigi bilen esaslandyryp, ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek üçin ätiýaçlandyryja ýüz tutupdyr.

Ätiýaçlandyryjy onuň ätiýaçlandyryş şertnamasynda diňe ätiýaçlandyrylan şahsyň aradan çykan halatynda onuň alyjy bolýandygyny, anyk ýagdaýda bolsa ätiýaçlandyrylan şahsyň belli bir ýaşa ýetmeginiň bolup geçendigini görkezmek bilen, üçünji şahsa ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemekden ýüz öwürüpdür.

Iş ýüzünde ömri ätiýaçlandyryş toplaýyş şertnamasy boýunça üçünji şahsyň özüniň ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak hukugyndan peýdalanmaýandygynyň ýa-da şeýle hukukdan ýüz öwürmeginiň dürli sebäpleri bolup biler.

Üçünji şahs özüniň ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugyndan näme üçin peýdalanmaýandygyny esaslandyrmaga borçly däl diýip pikir edýäris.

Üçünji şahsyň özüniň ätiýaçlandyryş pul möçberini almak hukugyndan peýdalanmaýan halatynda ätiýaçlandyryş pul möçberini almak hukugy ätiýaçlandyryşynda galýar.

888-nji madda. Ätiýaçlandyryjyny zyýany tölemek borjundan boşatmak

1. **Eger şertnama ätiýaçlandyryşyň däl-de başga şahsyň ölmek halatyna baglaşylsa, ätiýaçlandyryşyň şol şahsyň ölmegini bikanun hereketleri bilen döreden bolsa, onda ätiýaçlandyryjy öz borçlaryndan boşadylýar.**
2. **Eger ölmek halatyna ätiýaçlandyryşynda üçünji şahs almak hukugyna eýe bolsa, eger bu şahs öňünden niýet eden bikanun hereketleri bilen ömri ätiýaçlandyryşyň ölmegini getirse, bu hukuk ykrar edilmeýär.**

Iş ýüzünde ömri ätiýaçlandyryş şertnamasynyň ätiýaçlandyryşyň özüniň däl-de başga şahsyň ölmek halatyna baglaşylýan ýagdaýlary seýrek bolmaýar.

Şeýle şertnama kanunyň talaplaryna laýyk gelýär we olar boýunça, ätiýaçlandyryş wakasy bolan halatynda, tölegler geçirilýär, bu ýerde adaty däl zat ýok.

Şol bir wagtda ätiýaçlandyrylan şahsyň ölmegi ätiýaçlandyryşyň bikanun hereketleri sebäpli bolan bolsa, ýagny hakykatdan ätiýaçlandyryşyň özi ätiýaçlandyryş halatynyň bolmagyna sebäp bolan bolsa, onda ätiýaçlandyryjy öz borçlaryndan boşadylýar.

Ätiýaçlandyryşyň şunuň ýaly bikanun hereketleriniň netijeleri

Ömri meýletin ätiýaçlandyryşyň kadalarynda hem göz önünde tutulandyr.

Eger üçünji şahsyň ätiýaçlandyrylan şahsyň ölmegini sebäp bolan hereketleri anyklansa, onda şu maddanyň birinji böleginde göz önünde tutulan netijeler ýüze çykýar, ýagny ätiýaçlandyryş öwez tölegi tölenmeýär.

Emma, şu ýagdaýda almak hukugy, eger onuň özi ätiýaçlandyrylan şahs bolup durmaýan bolsa, ätiýaçlandyryşyň geçýär.

Eger seredilýän ýagdaýda ätiýaçlandyryşyň özi ätiýaçlandyrylan şahs bolup durýan bolsa, onda ätiýaçlandyryş tölegini almak hukugyna onuň mirasdarlary eýe bolar.

889-njy madda. Öz janyyna kast edilende öwezini tölemekden boşatmak

1. Eger şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ömri ätiýaçlandyrylan şahs öz janyyna kast etse, ömrüniň ätiýaçlandyryşynda ätiýaçlandyryjy öz borçlaryndan boşadylýar.

2. Ätiýaçlandyryşyň mirasdarlary geçirilen ätiýaçlandyryş wznoslarynyň gaýtarylyp berilmegini talap etmäge haklydyrlar.

Öz janyyna kast etmek özüni ýaşamakdan bilkastlaýyn mahrum etmekdir, şular ýaly hereketler we ätiýaçlandyryşyň, üçünji şahsyň TRK-nyň ýokarda görkezilen maddalarynda agzalan hereketleri özüniň bilkastlaýynlygy we bikanunlygy bilen ätiýaçlandyryş öwez tölegini almak hukugyndan mahrum edýär.

Emma TRK-nyň düşündirilýän kadasynda, eger şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, ätiýaçlandyrylan şahsyň öz janyyna kast eden ýagdaýynda ätiýaçlandyryjynyň ätiýaçlandyryş tölegini tölemekden boşadylýandygy barada aýdylýar.

Şertnamada göz önünde tutulyp bilinjek beýleki şertler başga şahslaryň bikanun hereketleriniň ätiýaçlandyrylan şahsyň öz janyyna kast etmegine getirýän halatlary bolup biler.

Şu ýagdaýda ätiýaçlandyryjy özüniň ätiýaçlandyryş tölegini tölemek boýunça borjuna ýerine ýetirmäge borçludur.

TRK-nyň düşündirilýän maddasynyň ikinji böleginde ätiýaçlandyryşyň mirasdarlarynyň geçirilen ätiýaçlandyryş wznoslarynyň gaýtarylyp berilmegini talap etmäge haklydyklary barada kada berkidilendir.

Bu hukuklar diňe ätiýaçlandyryşyň aradan çykan ýa-da kazyýetiň çözgüdi bilen onuň aradan çykan diýlip ygylan edilen halatynda durmuşa geçirilip bilner.

Ömri meýletin ätiýaçlandyryşyň kadalarynyň 6.7 bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyryşyň aradan çykmagy bilen bagly ätiýaçlandyryş şertnamasynyň bes edilen gününden üç ýylly dowamynda mirasdarlaryň geçirilen ätiýaçlandyryş wznoslaryny (töläp almak tölegini) gaýtarmagy talap etmäge haklary bardyr.

890-njy madda. Ätiyaçlandyrys şertnamasyny üýtgetmek

1. **Ätiyaçlandyryň ätiyaçlandyryşyň häzirki döwrüniň gutarmagyna çenli islendik pursatda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň mundan beýläk ätiyaçlandyrys wznoslarynyň geçirilmeginiň togtadylan şertnamasy bilen çalşyrylmagyny talap edip biler.**
2. **Eger ätiyaçlandyryň şeýle çalşyrylmagyny talap etse, onda şu pursatdan başlap şertnama arkaly göz önünde tutulan ätiyaçlandyrys summasy ýa-da peýdanyň summasy, eger ätiyaçlandyrys wznosy görnüşinde alnan summa bir gezekleýin wznos hökmünde garalsa, ätiyaçlandyrylan şahsyň ýaşyny nazara almak bilen kesgitlenýän summa bilen çalşyrylýar.**

Ätiyaçlandyryň (ätiyaçlandyrylanyň) ömri, saglygy we ätiyaçlandyrys möhletiniň tamamlanmagy (galan ömri) bilen bagly şahsy bähbitleri ätiyaçlandyrys obýekti bolup durýar.

TRK-nyň şu maddasynyň birinji böleginde ätiyaçlandyryana ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyny (ömri ätiyaçlandyrys şertnamasynyň ätiyaçlandyrylan şahsyň aradan çykan halatyna baglaşylan ýagdaýy göz önünde tutulýar) ätiyaçlandyrylan şahs tarapyndan belli bir ýaşa ýetilmeginiň ätiyaçlandyrys wakasy hasap ediljek ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyna çalşmak hukugy berilýär.

Ätiyaçlandyryň şunuň ýaly hukuga ätiyaçlandyrysýň häzirki döwri tamamlanmadyk halatynda we geljekde ätiyaçlandyrys wznoslaryny geçirmegi bes etmek şerti bilen eýe bolýandygyny göz önünde tutmak gerek.

Ätiyaçlandyryň aradan çykan halatyna baglaşylan ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyna ätiyaçlandyrylanyň belli bir ýaşa ýetmegi ätiyaçlandyrys wakasy hasap edilýän ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyna çalşmagy talap edýän halatynda, şol pursatdan başlap ätiyaçlandyrys pul möçberi ýa-da bähbidiň pul möçberi ätiyaçlandyrylan şahsyň ýaşyny hasaba almak bilen kesgitlenýän pul möçberine çalşylyar.

Şunda kanun çykaryjy ozal geçirilen ätiyaçlandyrys wznosynyň ähli möçberine «belli bir ýaşa ýetmek» halaty üçin bir gezeklik ätiyaçlandyrys wznosy hökmünde seredilmegini talap edýär.

Mysal üçin: A raýat 57 ýaşynda 10 ýyl möhlete ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşypdyr we şu şertnamanyň dowam edip gelýän 8 ýylynda ätiyaçlandyryja 12.600 manat möçberde wznos töläpdir.

Şu döwrüň ahýrynda A ätiyaçlandyryň ätiyaçlandyrys şertnamasyny 75 ýaşa ýetmegi göz önünde tutýan ätiyaçlandyrys şertnamasyna çalşmak hakynda arza bilen ýüz tutupdyr.

Şunda ätiyaçlandyryň özüniň geçiren ätiyaçlandyrys wznosynyň möçberine bir gezeklik ätiyaçlandyrys wznosy hökmünde serediljekdigi bilen ylalaşypdyr, şunuň bilen baglylykda ätiyaçlandyrys şertnamasyny çalşylypdyr.

891-nji madda. Şertnama togtadylanda tutup galynmalar Eger ömrüň ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýüz öwürmek, ýatýrmak ýa-da şikayat etmek netijesinde togtadylsa, onda ätiyaçlandyryjy şeýle şertnama boýun alan möçberindäki wznoslaryny gaýtarmaga borcludyr. Ätiyaçlandyryjy paýhasly tutup galmalary geçirip biler.

Raýat-hukuk häsiýetli şertnamalaryň islendigi ýaly, ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyny hem ýatýrylyp, jedelleşilip bilner ýa-da kanunda ýa-da şertnamada göz önünde tutulan ol ýa-da beýleki esaslar boýunça islendik tarapyň ondan ýüz öwürmäge haky bardyr.

Şeýle ýagdaýda kanunyň düşündirilýän kadasy ätiyaçlandyrys wznoslarynyň gaýtarylmagyny göz önünde tutýar, şunda ätiyaçlandyryja oýlanyşykly aýyrmalary geçirmek, ýagny geçirilen ätiyaçlandyrys gatanalarynyň bir bölegini özünde alyp galmak mümkinçiligi berilýär.

Ömri meýletin ätiyaçlandyrymagyň kadalarynda şertnamany möhletinden öň bes etmek üçin ätiyaçlandyryň ýazmaça arza bermek hukugynyň bardygyny göz önünde tutulýar. Şunda ätiyaçlandyrys şertnamasynyň soňky wznosyň tölenen aýyndan soňky aýyň birinden bes edilýär we ätiyaçlandyryana ätiyaçlandyrys işlerini ýöretmek üçin çykdajylar görnüşinde 7%-i aýyrmak bilen, ätiyaçlandyrys wznosynyň möçberi gaýtarylýar.

892-nji madda. Mejbury ýerine ýetirmeginiň netijeleri

1. **Eger karary mejbury ýerine ýetirmek ätiyaçlandyrys talaby boýunça geçirilse ýa-da sud önümçiligi ätiyaçlandyryjynyň batyp galmagy bilen amala aşyrylsa, zat alyjy hökmünde anyk görkezilen şahs ätiyaçlandyrys şertnamasyna ätiyaçlandyryň çalşmaga doly ygtyýarlydyr. Eger peýda almak hukugyna eýe bolan şahs şertnama gatnaşsa, ol kreditoryň ähli talaplaryny kanagatlandyrmalydyr ýa-da şertnama ýatýrylanda ätiyaçlandyryjydan öz talap edip biljek summasyň çäklerinde batyp galmagyň agdyklaýyndygyny üpjün etmelidir.**
2. **Eger peýda almak hukugyna eýe bolan şahs onuň alynmagyna gyzyklanmasa ýa-da ady boýunça atlandyrylmasa, onda şeýle hukuga ätiyaçlandyryň äri, aýaly ýa-da çagalary eýe bolýar.**

Ätiyaçlandyrys tölegini alyjy hökmünde görkezilen şahsa ätiyaçlandyrys şertnamasyna ätiyaçlandyryň çalşmak hukugy ätiyaçlandyryja bildirilen kanagatlandyrylan talap boýunça kazyýetiň çözgüdiň mejbury ýerine ýetirilýän ýa-da ätiyaçlandyryjynyň batandygy bilen bagly kazyýet önümçiligi amala aşyrylan halatynda berilýär.

Eger peýda almak hukugyna eýe bolan şahs ätiyaçlandyrys şertnamasyna ätiyaçlandyryň çalşmak bilen, ätiyaçlandyrys şertnamasyna işjeň gatnaşyja öwürülýär we şeýlelikde, karzdaryň ähli talaplaryny kanagatlandyrmak ýa-da batyp galmagyň agdyklaýyndygyny üpjün etmek borçnamasynyň özüne alýar. Kanun çykaryjy peýda almak hukugyna eýe bolan şahsyň karzdaryň talaplaryny kanagatlandyrmak ýada batyp galmagyň agdyklaýyndygyny üpjün etmek boýunça jogapkärçiliginiň möçberini onuň ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyny ýatýrylan halatynda ätiyaçlandyryjydan özüniň alyp biljek pul möçberinden geçmeli dälidigini kesgitleýär.

TRK-nyň 892-nji maddasynyň ikinji böleginiň talaplaryna laýyklykda, peýda almak hukugyna eýe bolan şahs peýda almaga gyzyklanmasa ýa-da ady boýunça görkezilmedik bolsa, onda şeýle hukuga ätiyaçlandyryň äri, aýaly ýa-da çagalary alyrlar

Ömri ätiyaçlandyrys şertnamalarynda we/ýa-da ätiyaçlandyrys şahadatnamalarynda (polislerde), düzgün bolşy ýaly, ätiyaçlandyrys wakasy bolan halatynda peýda alýan şahsyň ady görkezilýär. Eger şahs ady boýunça görkezilmedik bolsa (ýagny ätiyaçlandyrys polisinde peýda alýan şahsyň ady görkezilmedik bolsa) ýa-da görkezilen şahs ätiyaçlandyrys tölegini almak islemese, onda kanun çykaryjynyň belleýşi ýaly, ätiyaçlandyrys wakasy bilen bagly peýda almak hukugy ätiyaçlandyryň ärine, aýalyňa ýa-da çagalaryna geçýär.

Şu kadada kanun çykaryjynyň şertnama boýunça ätiyaçlandyryň özüniň ömrüniň ätiyaçlandyrylan halatlaryny göz öňünde tutandygy aýdyňdyr, sebäbi diňe şu ýagdaýda, ätiyaçlandyryň aradan çykmagy bilen bagly we peýda alýan şahsyň almakdan ýüz öwren mahalynda, şeýle hem şertnamada peýda alýan anyk şahs görkezilmedik bolsa, ätiyaçlandyrys öwez tölegini aljak adam bolmaýar.

Şunuň bilen baglylykda peýda almak hukugyny ätiyaçlandyryň ýokarda görkezilen maşgala agzalary aýýarlar.

Beýan edilen ýagdaýlarda şu halatda peýda almak hukugy ätiyaçlandyryň mirasdarlaryna geçmeýärmä diýen sorag ýüze çykýar.

Ýörite kadada peýda almak hukugynyň ätiyaçlandyryň ärine, aýalyňa ýa-da çagalaryna geçýändigini barada göni görkezilendigi bilen bagly, beýleki mirasdarlary, olaryň hem birinji nobatdaky mirasdarlary (mysal üçin, ene-atalary) bolup durýandyklaryna garamazdan, ätiyaçlandyryň äri, aýaly ýa-da çagalary bar wagtynda olar peýda almak hukugyna eýe bolup bilmezler.

§ 6. Betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrmak

893-nji madda. Düşünje

- 1. Betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrys şertnamasy hem ätiyaçlandyryň babatda, hem başga şahs babatda baglaşylyp bilner.**
- 2. Eger ätiyaçlandyrys şertnamasy ätiyaçlandyrylan şahs bilen däl-de, eýsem onuň peýdasyna baglaşylsa, onda ömrüň ätiyaçlandyrys kadalary bu şertnama degişlidir.**

TRK-nyň düşündirilýän kadasynda kanun çykaryjy ätiyaçlandyryň özi babatynda hem, ätiyaçlandyrylan şahs hasap ediljek başga şahs babatynda hem betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşmak mümkinçiligini göz öňünde tutupdyr.

Mysal üçin, F raýat özi babatynda ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşýan bolsa, onda ätiyaçlandyryň hökmünde hem, ätiyaçlandyrylan hökmünde-de F raýatyň özi görkeziler. Eger F raýat beýleki şahs babatynda, mysal üçin W raýat babatynda ätiyaçlandyrys şertnamasyny baglaşsa, onda ätiyaçlandyrys şertnamasynda (ätiyaçlandyrys polisinde) ätiyaçlandyryň hökmünde F raýat, ätiyaçlandyrylan hökmünde bolsa W raýat görkeziler.

Betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrys şertnamasynyň ömri ätiyaçlandyrys şertnamasyndan esasy tapawudy olaryň birinjisinde ätiyaçlandyrys halatynyň öňünden anyk betbagtçylykly ýagdaýyň (ýagny dürli daşky faktorlaryň bir pursatda, duýdamsyz täsiri) bolmalydygundan, ömri ätiyaçlandyrysda ätiyaçlandyrylanyň aradan çykmagynyň adaty şertlerde (garrylyk boýunça, kesel sebäpli we ş.m., şol sanda betbagtçylykly ýagdaýyň netijesinde) bolýandygundan ybaratdyr. TRK-nyň düşündirilýän maddasynyň ikinji böleginiň kadasy betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrys şertnamasy ätiyaçlandyrylan şahs tarapyndan däl-de (ýagny ätiyaçlandyryň özüniň ätiyaçlandyrylan bolup durmaýan ýagdaýy), eýsem onuň peýdasyna baglaşylýan bolsa, onda bu şertnama ömri ätiyaçlandyrys kadalarynyň degişli bolýandygyny görkezýär.

Mysal üçin, ömri ätiyaçlandyrys şertnamasy boýunça ätiyaçlandyrylan şahsyň özüne kast etmegi ätiyaçlandyrys töleginiň tölenmegini aradan aýyryan bolsa, onda betbagtçylykly hadysadan ätiyaçlandyrylanda ätiyaçlandyrylan şahsyň özüne kast etmegi, şeýle hem ätiyaçlandyrylan şahs tarapyndan öz bedenine zeper ýetirilmegi ätiyaçlandyryjyny ätiyaçlandyrys tölegini tölemekden boşadýar.

894-nji madda. Saglyga ýetirilen zyýanyň netijeleri

Eger ätiyaçlandyryjynyň borjy saglyga öňünden niýet edip ýitgi (zyýan) ýetirilmegine bagly bolmasa, onda öňünden niýet etmegiň bolmazlygy garşylykly subut edilýänçä çak edilýär.

TRK-nyň düşündirilýän kadasyna laýyklykda, eger ätiyaçlandyrys şertnamasy saglyga bilkastlaýyn zyýan (zelel) ýetirilmegi sebäpli bolan ätiyaçlandyrys wakasy üçin ätiyaçlandyryjynyň jogapkärçiliginiň ýüze çykýandygyny öz içine alýan bolsa, onda ätiyaçlandyrys tölegi hakynda mesele çözülenä ätiyaçlandyrys halatynyň bilkastlaýyn hereketlerden ýüze çykandygy subut edilýänçä, ätiyaçlandyrys halaty bilkastlaýyn hereketleriň netijesi bolup durmaýar diýip hasap edilýär.

Şundan ätiyaçlandyrys wakasyna getiren hereketleriň bilkastlaýyndygyny subut etmek borjynyň ätiyaçlandyryjynyň üstüne ýüklenýändigini gelip çykýar.

895-nji madda. Betbagtçylykly hadysany öňünden niýet edip getirmegiň netijeleri

- 1. Eger başga şahsyň ätiyaçlandyryşynda peýdasyna ätiyaçlandyrys şertnamasy baglaşylan şahs öňünden niýet eden bikanun hereketleri bilen öňünden niýet edip betbagtçylykly hadysanyň bolmagyňa getirse, ätiyaçlandyryjy özüniň borçlaryndan boşadylýar.**
- 2. Eger peýda almak hukugyna başga şahs eýelik etse, eger onda öňünden niýet edip bikanun hereketler bilen betbagtçylykly hadysany getirse, ol bu hukukdan mahrum edilýär.**

TRK-nyň şu babynyň mundan öňki kadalaryna degişli düşündirişlerde ätiyaçlandyrys töwekgelçiliginiň ähtimallyk we tötänleýinlik alamatlarynyň bolmalydygy aýdylypdy.

Şular ýaly alamatlaryň bolmazlygy şertnamada göz öňünde tutulan ätiyaçlandyrys wakasynyň bolmagyny aradan aýyryar we ätiyaçlandyryjyny öz borçlaryndan boşadýar.

Onuň peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan şahsyň başga şahsyň (ätiýaçlandyrylan şahsyň) ömrüne we saglygyna zyýan ýetmegine alyp baran bilkastlaýyn, bikanun hereketleri, betbagtçylykly hadysadan ätiýaçlandyryş şertnamasynda göz önünde tutulan ätiýaçlandyryş wakasynyň bolmandygyny tassyklaýan ýagdaý hökmünde, ätiýaçlandyryjyny ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemekden doly boşadýar.

Elbetde, şu şahs tarapyndan amala aşyrylan bilkastlaýyn, bikanun hereketler, kanunçylykda göz önünde tutulan usullar we serişdeler bilen subut edilmelidir.

Mysal üçin: A raýat betbagtçylykly ýagdaýdan ätiýaçlandyrylypdyr we şol şertnamada N raýat bähbit görüji hökmünde görkezilipdir. Belli bir wagtdan soň ätiýaçlandyryja A raýatyň ýol-ulag hadysasynda aradan çykandygy bilen bagly ätiýaçlandyryş öwez tölegini tölemek hakynda arza gelip gowşupdyr.

Derňewiň barşynda öz peýdasyna ätiýaçlandyryş şertnamasy baglaşylan N raýatyň agşam A raýat (ätiýaçlandyrylan) bilen tersleşendigi we bilkastlaýyn ony awtomobil ulag serişdesine basdyrandygy, şonuň netijesinde A raýatyň aradan çykandygy anyklanypdyr.

Bu ýagdaý, bähbit görüjiniň bikanun hereketleriniň netijesi hökmünde, ätiýaçlandyryjyny özünüň şertnamaly borçnamalaryny ýerine ýetirmekden boşadýar.

TRK-nyň 893-nji maddasynda betbagtçylykly hadysadan ätiýaçlandyrmagyň ätiýaçlandyrylan babatynda-da, başga şahs babatynda hem amala aşyrylyp bilinjekdigi göz önünde tutulandyr.

Şunda ätiýaçlandyryş şertnamalarynyň aglaba köpüsünde kimiň, ýagny, ätiýaçlandyryjanyň özünüň ýa-da başga şahsyň (ätiýaçlandyrylanyň) peýda alyjy bolup durýandygy takyk görkezilýär.

Eger ätiýaçlandyryş şertnamasynda peýda almak hukugyna başga şahsyň (ätiýaçlandyrylan şahsyň) eýe bolup durýandygy görkezilen bolsa, onda ol TRK-nyň şu kadasynda laýyklykda, betbagtçylykly ýagdaýyň ýüze çykmagyna onuň bilkastlaýyn bikanun hereketleriniň sebäp bolandygy anyklansa, peýda almak hukugyndan kesilýär.

896-njy madda. Betbagtçylykly hadysa hakynda habar bermek borjy

Eger borçlar peýda alýan şahsyň peýdasyna ýerine ýetirilmeli bolsa, onda bu şahs betbagtçylykly hadysa hakynda mälim etmäge borçludur. Bu kada maglumatlary habar bermek we dokumentleri bermek boýunça borçlara hem degişlidir.

TRK-nyň 853-nji maddasynda degişli düşündirişlerde ätiýaçlandyryjanyň ätiýaçlandyryş halatynyň bolandygy hakynda haýal etmän habar bermek borçlary baradaky ýagdaýlar giňişleýin beýan edilipdi.

TRK-nyň düşündirilýän kadasy şu borçlary, ondan gelip çykýan ähli netijeler bilen, peýda almak hukugyna eýe bolan şahsyň üstüne ýükleýär.

TRK-nyň şu kadasynda bu düzgün maglumatlary habar bermek we resminamalary bermek boýunça borçlara hem degişlidir.

Bu bolsa peýda alýan şahsyň ätiýaçlandyryja soralýan maglumatlary we resminamalary, şeýle hem howpuň şertnama baglaşylandan soň ýüze çykan ýokarlanmasy baradaky maglumatlary bermäge borçludygyny aňladýar.

897 madda. Regres hukugyna ýol bermezlik **Ätiýaçlandyrylan zyýan üçin jogapkär şahs babatynda regres hukugyna eýe däldir.**

TRK-nyň 871-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, ätiýaçlandyryjana ýetirilen zyýanyň öwezini dolan ätiýaçlandyryja zyýan ýetiren şahsa regres talabyny bildirmek hukugy geçýär.

Bu ätiýaçlandyryjynyň ýetirilen zyýan üçin jogapkär şahsyň ýerine zyýan çeken şahsa ýetirilen zyýanyň öwezini dolýandygy we regres hukugynyň ýüze çykmagynyň umumy ýörelgeleri boýunça onda tölenen pul möçberiniň öwezini dolmak hakynda gaýdymaýyn talabynyň ýüze çykýandygy bilen düşündirilýär.

Ätiýaçlandyrylan babatynda aýdylanda, onda onuň TRK-nyň 897-nji maddasyndaky kadalara laýyklykda ýetirilen zyýan üçin jogapkär şahsa regres talabyny bildirmek hukugy ýokdur. Sebäbi betbagtçylykly hadysadan ätiýaçlandyryş şertnamasy boýunça peýda alyja ýetirilen zyýanyň öwezi ätiýaçlandyrylan tarapyndan däl-de, ätiýaçlandyryjy tarapyndan dolunýar.

23 BAP. BANK HYZMATY

Giriş

TRK-nyň 23-nji babynda umuman hukuk jemgyýetiniň giňişleýin durmuşyna täsir edýän, döwletiň ykdysadyýetiniň esasy düzüm bölekleriniň biri hökmünde bank hyzmaty göz önünde tutulan. Beýleki daşary ýurt pullaryna gatnaşygy boýunça satyn alyjylyk ukybyny we durnuklylygyny hem goşmak bilen, milli puluň ýokary derejede goraglylygy we durnuklylygy bank hyzmatyny düzgünleşdirýän kadalaryň dogry we oňat hilli ulanylmagyna baglydyr. Munuň öz gezeginde, Türkmenistanyň Konstitusiyasynda berkidilen bazar gatnaşyklarynyň ösdürilmegi üçin uly ähmiýeti bardyr.

Bu bapda bank işiniň çekler, akkreditiwler we beýleki tölegler arkaly hasaplaşyklarynyň esasy hukuk gurallary göz önünde tutulan. TRK-nyň 913-915-nji maddalaryndaky goýumyň görnüşinde göz önünde tutulan erkin pul serişdeleriniň çekilmeginiň we toplanmagynyň, şeýle hem pul maýasynyň TRK-nyň 906-912-nji maddalaryna laýyklykda paýlanmagynyň durmuşda uly ähmiýeti bardyr.

Bu bapdaky täze girizilen zat – halkara maliýe ulgamynda ýaýran we häli-şindi ulanylýan borçnamalaryň üpjün edilmeginiň esasy görnüşleriniň biri hökmünde bank kepilligi.

§ 1. Hasaplaşyklar

898-nji madda. Düşünje

1. **Kredit edarasy bank şçýoty hakyndaky şertnama boýunça onuň müşderisiniň hasaplaşyk şçýotundan hasabynda bolan summalaryň çäklerinde tölegler geçirmäge hem-de şçýota gelip gowşan summalary ýazmaga borçludyr.**
2. **Eýelik edijiniň görkezmesiniň esasynda şeýle operasiýalary nagt pullar bilen hem geçirmek mümkindir.**
3. **Taraplaryň ylalaşmagy boýunça hyzmat etmek boýunça hasaplaşyk şçýotunyň eýesine çykdaýlary tölemek borjy ýüklenilip bilner.**

Bu maddany düşündirip başlanmazýandan öň, Bank hasabynyň şertnamasynyň mazmunyna garamagymyz zerur. Bank hasabynyň şertnamasyna laýyklykda, bank anyk hak üçin Türkmenistanyň bank kanunçylygynda göz önünde tutulan ähli bank operasiýalaryny geçirmäge borçlanýar.

Şertnamada, tölegleriň amala aşyrylyş möhletleri boýunça borçnamalaryň bozulany üçin jogapkärçiligi, şeýle hem şertnamanyň bozulmagynyň tertibini we şertnamanyň beýleki düýpli şertlerini hem goşmak bilen, karzlar we goýumlar boýunça göterim stawkalary, bank hyzmatlarynyň bahasy we olaryň ýerine ýetiriliş möhletleri, taraplaryň şertnamanyň bozulany üçin emläk jogapkärçiligi görkezilýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, karz edarasy şertnama baglaşmazyndan öň müşderini bank hyzmatlarynyň ediliş şertleri, şol sanda karzlar goýumlar boýunça göterim stawkalary, operasiýalar boýunça komission haklar, bank hyzmaty üçin töleg bilen tanyşdyrmaga borçludyr.

Hukuk nukdaýnazaryndan, bank hasaby bank bilen müşderiniň arasynda baglaşylan bu şertnamanyň düýp manysy bolup durýar. Şertnamalaýyn gatnaşyklar raýat hukugy babatda raýat-hukuk taýdan düzgünleşdirmegiň beýleki kanunlara garanynda öňdelik häsiýeti bolan esasy mazmunynyň biri bolup durýar. Şeýlelikde, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň namalaryny hem goşmak bilen, bank kanunçylygy TRK-nyň umumy düzgünlerine jedelsiz tabyndyrlar.

Bank hasabynyň şertnamasy boýunça nagt däl serişdeler köplenç amala aşyrylýan operasiýalaryň obýekti bolup durýarlar. Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan tassyklanan we 2006njy ýylyň 11-nji maýynda Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan №381 bellige alnan «Bank hasaby hakynda» Düzgünnama laýyklykda müşderi hasaby açmak we hyzmat etmek boýunça bank bilen ýazmaça görnüşde bank hasaby hakynda şertnama baglaşýar. Şertnamada hökmany suratda şu aşakdaky şertler bolmalydyr:

1. gatnaşýan taraplar;
2. mazmuny;
3. bankyň hyzmatlarynyň tölenilmeginiň möçberi we tertibi;
4. hyzmat ediş şertleri;
5. taraplaryň hukuklary we borçlary;
6. şertnamanyň hereket ediş möhleti, onuň üýtgedilmeginiň we bozulmagynyň tertibi;
7. taraplaryň ýuridik salgysy we töleg rekvizitleri.

Taraplaryň ylalaşmagy bilen şertnama goşmaça şertler hem goşulyp bilner.

Bank hasabynyň şertnamasyna laýyklykda bank şu aşakdaky borçnamalary amala aşyrmaga borçludyr:

8. müşderiniň hasabyna pul serişdelerini geçirmäge;
9. bu pul serişdelerini saklamaga;
10. hasabyň eýesiniň rugsady bilen ýa-da onuň görkezmesi esasynda pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegini amala aşyrmaga;
11. bank hasabynyň syryny kepillendirmäge;
12. Türkmenistanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan beýleki bank operasiýalary.

Düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde bank operasiýalarynyň nagt görnüşinde amala aşyrylmagy göz önünde tutulýar, Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2009-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda № 6 buýrugy bilen tassyklanan we 2009-njy ýylyň 24-nji fewralynda

Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 483 belgisi bilen bellige alnan «Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda» Düzgünnamanyň 63-64-nji böleklerine laýyklykda, hasapdan nagt pullaryň tölenilmegi we nagt däl geçirimleriň geçirilmegi amala aşyrylyp bilner. Bank edaralary bu hasaplar boýunça operasiýalaryň aýratyn häsiýetini hasaba almak bilen, her bir aýratyn ýagdaýda nagt pullary almak üçin talapnamalaryň esasylygyna we nagt däl hasaplaşyklaryň mümkinçiligine seretmelidirler.

Ygtyýarly şahslara nagt pullaryň berilmegi ygtyýarly şahsyň özi tarapyndan doldurylýan çykdaý kassa orderleri boýunça geçirilýär. Ygtyýarly şahs tarapyndan pul almak hukugynyň başga şahsa ynanylmagyna ýol berilmeýär.

Nagt pullaryň berilmegi şu aşakdaky maksatlar üçin amala aşyrylýar:

1. zähmet hakynyň tölenilmegi üçin we nagt däl geçirimler arkaly amala aşyrylyp bilinmeýän hojalyk, operasiýa we beýleki harajatlaryň tölenilmegi üçin;
2. eger banka degişli sebitde taýýarlamalary alyp barmaga hukuk berýän degişli resminama görkezilen bolsa, ilat bilen önüm taýýarlamak boýunça we şol taýýarlyklar bilen baglanyşykly ýükleri gaplamak we ibermek boýunça çykdaýlara hasaplaşyklar üçin;

ç) eger şeýle hasaplaşyklar nagt däl geçirmeler arkaly amala aşyrylyp bilinmeýän bolsa, işçi güýjüni guramaçylykly toplamak boýunça çykdaýlar üçin. Şunuň bilen birlikde bank serişdeleriň maksatlaýyn ulanylmagyna gözegçiligi amala aşyrýar;

d) esasy guramanyň ýerleşýän ýerinden daşarda ylmy, taslama-gözleg, geologiýa-aňtaw, gurnama, synag, sazlama, düşürme we beýleki işleri ýerine ýetirýän ekspedisiýalara ýa-da işgärleriň toparlaryna ýolbaşçylyk edýän ygtyýarly adamlara we sport toparlaryna we bellenen tertipde guralan konsert toparlaryna ýolbaşçylyk edýän ygtyýarly adamlara iş sapary we meýdan çykdaýlary üçin.

Düşündirilýän maddanyň üçünji bölegine laýyklykda, bank hasabynyň şertnamasy iki taraplaýyn, ylalaşykly, şeýle hem muft bolup durýar. Telekeçilik işiniň subýekti hökmünde bank müşderä hyzmat edileni üçin harajatlaryň tölenilmegi boýunça borçnamalary ýükleýär.

Taraplaryň ylalaşygy boýunça bank hyzmatlary üçin töleg anyk möhlet geçenden soň ýa-da her bir bank operasiýasy ýa-da geleşigi geçirilen mahalynda. Düzgün bolşy ýaly, hakyň möçberi bankyň içindäki resminama bilen – komission hak üçin nyrhlar bilen kesgitlenýär.

899-njy madda. Hasapdan göçürmeleri bermek borjy

1. **Kredit edarasy nagt hasaplaşyklar we nagt däl hasaplaşyklar boýunça buhgalterlik kitaplaryny ýöretmäge borçludyr.**
2. **Kredit edarasy şertnamada nazarda tutulan möhletlerde scýotuň eýesine scýotuň ýagdaýy hakyndaky habary (hasapdan göçürme) bermäge borçludyr, scýotuň eýesi bolsa scýotuň ýagdaýy hakyndaky habary islendik wagtda talap etmäge doly ygtyýarlydyr.**

Buhgalterçilik hasaba alşyň talabyna laýyklykda karz edaralaryny hem goşmak bilen, ähli hojalyk ýörediji subýektler buhgalter kitabyňy açmaga we ýöretmäge borçludyr. Müşderiler üçin hasaplar açylan mahalynda bu maglumat bankyň buhgalterçilik kitabyňa girizilýär.

Bank göçürmesi hasaplaşyk ýa-da gündelik hasaplar boýunça operasiýalaryň ýagdaýy hakynda we olary hasaba almak üçin esasy resminama bolup durýar. Karz edarasynyň müşderileri şeýle göçürmeleri bank bilen ylalaşylan başga möhletlerde yzygiderli alyp durýarlar. Bankyň müşderileriniň bankdan bu göçürmäniň berilmegini talap etmäge hukuklary bardyr. Müşderiniň bu hukugyna bankyň bank göçürmesini bermek boýunça borjy laýyk gelýär.

Zerurlyk bolan mahalynda göçürmäniň ýanyna beýleki kärhanalardan alnan resminamalar goşulýar, olaryň esasynda serişdeleriň hasapdan öçürilmegi ýa-da hasaplaşyk hasabyna ýazylmagy bolup geçýär. Müşderiniň bank hasabyndaky pul serişdeleri bank üçin karz bergisi bolup durýar, netijede müşderiniň hasaplaşyk hasabyna gelýän serişdeler karz boýunça, hasaplaşyk hasabyndan öçürmek we nagt pul bilen bermek bolsa – debet boýunça ýazylýar.

Bankyň göçürmesi buhgalterçilik ýazgylary üçin esas we hasaplar boýunça analitik hasaba alyş registri bolup durýar. Göçürmäniň barlanylmagy we işlenilmegi olar gelen gününde geçirilmelidir.

900-nji madda. Pul serişdelerini hasapdan öçürmek

Kredit edarasy scýot eýesiniň rugsady bilen ýa-da onuň görkezmesi esasynda pul serişdelerini scýotdan öçürmäge borçludyr. Eger şonuň ýaly bolmasa, ol ýetirilen zyýany we nädogry geçirilen summany scýot eýesiniň aktiwine täzedan çöwürmäge borçludyr.

Scýot eýesi, pul serişdelerine eýelik ediji bolmak bilen, bank scýotynyň üsti bilen özüniň pul serişdelerine özbaşdak ygtyýarlyk edýär, Türkmenistanyň Konstitusiasynyň 12-nji maddasyna laýyklykda «Eýeçilik eldegrilmesizdir». Şeýlelikde karz edaralary pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegini diňe scýot eýesiniň rugsady bilen ýa-da onuň görkezmesi esasynda amala aşyryýarlar. Serişdeler ýeterlik bolan mahalynda pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegi nobatlylyk tertibinde geçirilýär, bank hasabyndan ähli tölegleri amala aşyrmak üçin serişdeler ýeterlik bolmadyk mahalynda hem ähli tölegler nobatlylyk tertibinde geçirilýär.

«Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda» Düzgünnama laýyklykda hasapdan öçürmek şu aşakdaky nobatlylyk boýunça geçirilýär:

Tölegçileriň scýotlarynda scýota bildirilýän ähli talaplary kanagatlandyrmak üçin pul serişdeler ýeterlik bolmadyk mahalynda scýotdan pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegi şu aşakdaky nobatlylyk boýunça geçirilýär: birinji nobatda ömre we saglyga ýetirilen zeňliň öwezini dolmak hakynda talaplaryň kanagatlandyrylmagy üçin scýotdan pul serişdeleriniň geçirilmegini ýa-da berilmegini, alimentleriň tölenilmegini göz önünde tutýan resminamalar ýerine ýetirilýär; ikinji nobatda raýat-hukuk häsiýetli şertnamalar esasynda işleýän adamlara işden boşadylanda tölenýän kömek pullarynyň we zähmet hakynyň, awtorlyk galam haklarynyň we işgärlere öwez doluş tölegleriniň, şeýle hem şolara deňleşdirilen tölegleriň (fiziki şahslardan geçirimlerini we tutumlaryň ähli görnüşleri, döwlet durmuş ätiýaçlandyrylmasyna geçirimler, pensiýalaryň we kömek pullarynyň tölenilmegi) tölenilmegi üçin scýotdan pul serişdeleriniň geçirilmegini ýa-da berilmegini, alimentleriň tölenilmegini göz önünde tutýan resminamalar ýerine ýetirilýär. Şunuň bilen birlikde zähmet hakyna serişdeleriň berilmegi Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda tutumlaryň we geçirimleriniň barabarlykda tölenilmegi bilen bir wagtyň özünde geçirilýär; üçünji nobatda kreditorlaryň scýot eýesine degişli emlägiň girew bilen üpjün edilen talaplarynyň girewine goýulan emlägiň satylmagyndan gelen pul serişdeleriniň hasabyna ýerine ýetirilmegini göz önünde tutýan hasaplaşyk resminamalary ýerine ýetirilýär; dördünji nobatda Türkmenistanyň býujet ulgamynyň ähli derejelerine we döwlet býujetden daşary gaznalaryna tölegleri göz önünde tutýan resminamalary ýerine ýetirilýär; bäşinji nobatda obýektleriň goralmagy, ýangyç energetika önümleri üçin, şeýle hem scýot eýesiniň emlägi bilen üpjün edilen we üpjün edilmedik bankyň karzlary (blank karzlary) we olaryň göterimleri boýunça tölegleri göz önünde tutýan resminamalary ýerine ýetirilýär; altynjy nobatda pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegi boýunça nobatlylygyň ýokarda getirilen toparlary tarapyndan göz önünde tutulmadyk başga ugurlar boýunça tölegleri göz önünde tutýan resminamalary ýerine ýetirilýär. Şunuň bilen birlikde bank edarasyna resminamanyň gelen senesinden ugur alyp kesgitlenilýän her bir nobatlylyk topary boýunça senenama nobatlylygy saklanyp galýnär.

Şçýot eýesiniň hasabyndan onuň görkezmesi bolmazdan pul serişdeleriniň hasapdan öçürilmegi Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda ýa-da karz beriji bilen bergidaryň arasynda baglaşylan şertnama laýyklykda geçirilýär. Eýesiniň razylygy bolmazdan şçýotdaky hasapdan öçürilen serişdeler müşderiniň şçýotyna gaýtarylmaga we dikeldilmäge degişlidir.

901-nji madda. Şçýot eýesiniň tabsyrygyny ýatarmagyň netijeleri

1. **Şçýotuň eýesi heniz geçirmeginiň hakykatda amala aşyrylmagyna çenli kredit edarasyna berlen tabsyrygyny ýatarmaga haklydyr.**
Başga halatlarda kredit edarasy ýerine ýetirmekden ýüz öwürmek hakynda degişli şahslara şolbada habar bermäge borçludyr.
2. **Öz wagtynda ýatarylanda kredit edarasy summany eýesiniň şçýotyna täzedan geçirmäge borçludyr.**

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginde karz edarasyna töleg tabsyrygynyň ýatarylmagy baradaky meselä seredilýär. Şçýot eýesiniň töleg tabsyrygyny ýatarmak baradaky görkezmesi diňe müşderiniň pul serişdeleri heniz serişdeleri alyjynyň başga bankda ýerleşýän şçýotyna geçirilmedik bolan mahalynda ýazmaça görnüşde amala aşyrylyp bilner. Bu anyk ýagdaýda kanun çykaryjy diňe heniz pul serişdeleri müşderiniň şçýotynda duran mahalyndaky pursaty belleýär. «Heniz geçirmeginiň hakykatda amala aşyrylmagyna çenli» diýen ýagdaýyň bu tekratlanmasy şçýot eýesine öz pul serişdelerine olaryň dolý hukukly eýesi hökmünde ygtyýarlyk etmegine hukuk berýär. Karz edarasy pul serişdeleriniň geçirilmegini eýýäm amala aşyran halatynda, şçýot eýesiniň tabsyrygy ýatarmak arkaly serişdeleri gaýtarmak boýunça ähli talaplary togtadylýar. Karz edarasy, öz wagtynda ýüz öwrülen mahalynda pul serişdelerini müşderiniň şçýotyna buýruk bilen yzyna gaýtarmaga borçludyr.

902-nji madda. Syry saklamak borjy

1. **Kredit edarasy şçýot eýesi bilen işjeň gatnaşyklarda özüne mälim bolan şçýot we gaýry faktlar bilen baglanyşykly syry saklamaga borçludyr, kanunda göz öňünde tutulan halatlar ýa-da eger iş şçýot eýesiniň bähbitlerini çäklendirmeyän adaty bank habaryna degişli bolan halatlar muňa girmeyär.**
2. **Kredit edarasynyň bu borjy şertnama togtadylandan soň hem güýjünde galýar.**

Bu maddada bank işiniň esasy jähetleriniň biri düşündirilýär. Bankyň syryny saklamaklyk karz edarasynyň üstüne ýüklenilýär. «Bank syry» adalgasy bilen müşderiler barada «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanununda kesgitlenen maglumatlaryň aýratyn hukuk düzgüni kesgitlenýär, ol banka onuň bank işini amala aşyrmagyň barşynda belli boldy. Bu hukuk düzgüni bank edarasyny alan maglumatlaryny ýaýmazlyga borçly edýär, şeýle hem onuň Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda öz müşderileriniň razylygy bolmazdan üçünji şahslara maglumatlary bermeginiň tertibini kesgitleýär.

«Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 34-nji maddasyna laýyklykda «Bank syry – karz edaralarynyň müşderileriniň we korrespondentleriniň²⁹ bank hasaplary, amallary we goýumlary hakynda ýaýylmazlyga degişli maglumatlar».

Bank syrynyň berilmeginiň çäkleri we subýektleri Türkmenistanyň kanunçylygy bilen kesgitlenýär. «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 34-nji maddasynyň üçünji bölegine laýyklykda bank syryna degişli maglumatlar şu aşakdakylara berilýär:

1. karz edarasynyň müşderisine, onuň kanuny wekiline, müşderiniň-ýuridik şahsyň ýokarda duran edarasyna – şol sanda müşderi bilen karz edarasynyň özara gatnaşyklary bes edilenden soň hem, onuň bank hasaby we saklamakda duran gymmatlyklary babatda;
2. karz edarasynyň korrespondentine, onuň kanuny wekiline, korrespondentiň ýokarda duran edarasyna – şol sanda karz edaralarynyň arasyndaky korrespondent gatnaşyklary bes edilenden soň hem, onuň bank hasaby we saklamakda duran gymmatlyklary babatda;
3. Türkmenistanyň Merkezi bankyna;
4. öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda gözegçilik we gözegçilik barlag wezipelerini amala aşyran döwlet edaralaryna;
5. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda jenaýatçylykly ýol bilen alnan girdejileriň kanunlaşdyrylmagyna we terrorçylygyň maliýeleşdirilmegine garşy hereket etmek baradaky ygtyýarly döwlet edarasyna;
6. kazyýetlere, olaryň önümçiliginde duran işler babatynda;
7. derňew edaralaryna, olaryň önümçiliginde duran karz edarasynyň müşderileri babatynda jenaýat işleri boýunça;
8. salgyt edaralaryna – salgyt salmak meseleleri boýunça;
9. Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministrigine – Türkmenistanyň halkara şertnamalarynda daşary ýurt döwletleriniň ygtyýarly edaralaryna berilmegi göz öňünde tutulan maglumatlary we resminamalary;
10. auditor guramalaryna;
11. döwlet kepillendiriş edaralaryna, diplomatik wekilhanalara ýa-da konsullyk edaralaryna – mirasdüşerlik we hukuk oruntutarylyk işleri boýunça.

Gözegçilik we gözegçilik barlag wezipelerini amala aşyran halatlarynda we öz ygtyýarlyklaryna laýyklykda bank syryna degişli maglumatlary almaga hukugy bolan döwlet edaralary onuň üçünji taraplara ýaýylmagyndan goralmagyny üpjün edýärler.

Şertnama bozulandan soň, şeýle hem müşderi başga karz edarasynyň hyzmat etmegine geçenden soň, karz edarasy ýa-da oň bankyň gullukçylary bolanlary hem goşmak bilen, bank gullukçylary, şeýle hem oň banka hyzmatlary

(işleri) edýän ýa-da banka hyzmatlary (işleri) eden adamlara bank syryny düzýän maglumatlary ýaýmak gadagan edilýär.

903-nji madda. Şertnamany togtatmak

1. **Bank şçýoty hakyndaky şertnama taraplaryň ikisi tarapyndan islendik pursatda togtadylyp bilner.**
2. **Kredit edarasy diňe şçýot eýesiniň hasaplaşyk hyzmatyny başga hili alyp biler ýaly ýagdaýda şertnamany togtadyp biler, togtatmak üçin möhüm esaslaryň bolan halatlary muňa degişli däldir.**

Bank şçýoty hakyndaky şertnamanyň togtadylmagy müşderiniň şçýotyny ýapmak üçin hukuk esasy bolup durýar. Müşderiniň bank şçýoty, goýum şçýotlary muňa degişli däldir, şu aşakdaky ýagdaýlarda ýapylýar:

1. şçýot eýesiniň arzasy boýunça şçýotda pul serişdeleri bolmadyk mahalynda;
2. şçýot eýesiniň arzasy boýunça, bu şçýot boýunça işjeň operasiýalar togtadylmadyk şertinde, müşderiniň arzasy banka gelen pursatyndan başlap 30 senenama gününden soňa goýman;

c) Türkmenistanyň kanunçylygy bilen kärhananyň ýapylmagy

ýa-da üýtgedilip guralmagy boýunça wezipeler ýüklenen edaranyň çözgüdi esasynda;

1. Türkmenistanyň kazyýetleriniň kärhanany ýapmak ýa-da ony batan diýip ykrar etmek hakynda degişli çözgüdi esasynda;
2. banklaryň arasynda ylalaşylan möhletde başga bankyň hyzmat etmegine geçen mahalynda şçýot eýesiniň arzasy boýunça. Müşderiniň ýuridik işinde duran resminamalar kabul edýän banka berilýär (müşderiniň şçýot, kartoçka açmak üçin arzasy, bankyň müşderi bilen hasaplaşyk-kassa hyzmatynyň edilmegi üçin şertnamasy we salgyt edarasynyň şçýotyň ýapylmagy hakynda habary muňa degişli däldir). Resminamalaryň berilmegi berýän we kabul edýän banklaryň degişli ygtyýarlyk berlen adamlary tarapyndan kabul ediş-tabsyrys delilnamasynyň resmileşdirilmegi arkaly geçirilýär. Hyzmat edýän bankdan alnan karzlar boýunça we olara degişli göterimler boýunça bergiler bolan mahalynda başga bankyň hyzmat etmegine geçmek maksady bilen esasy işiň hyzmat edilmegi boýunça şçýotyň ýapylmagyna bar bolan bergiler diňe doly tölenenden soň rugsat berilýär. Başga bankyň hyzmat etmegine geçen müşderiniň salgysyna serişdeleriň hasapdan öçürilmegi üçin inkassa tabsyryklary we başga resminamalar gelen halatynda bu resminamalar hödürleýjä yzyna gaýtarylmagynyň sebäbiniň görkezilmegi bilen gaýtarylýar. 2-nji bentde bank şçýoty hakynda karz edarasy bilen baglaşylan şertnamany togtatmagyň möhüm esaslary kesgitlenýär. Bu kärhanany ýapmak ýa-da üýtgedip gurmak boýunça edaranyň çözgüdi esasynda ýada kazyýetiň kärhanany ýapmak ýa-da ony Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda batan diýip ykrar etmek hakynda degişli çözgüdi esasynda mümkindir. Müşderiniň şçýoty babatda tölenmedik hasaplaşyk resminamalarynyň kartotekasy bolan mahalynda bu resminamalaryň yzyna gaýtarylmagy amala aşyrylýar. 2-nji bölege laýyklykda müşderä başgaça ýagdaýda hasaplaşyk hyzmatyny almak mümkinçiliginiň berilmegi şçýoty ýapmak üçin şert bolup durýar. Bu başga bankda ýa-da karz edarasyna bank şçýotuny açmak bilen aňladylyp bilner.

904-nji madda. Çek esasynda töleg geçirmek

Degişli ylalaşyk mahalynda kredit edarasy şçýotuň eýesi tarapyndan gol çekilen çekleri Türkmenistanyň hereket edýän kanunlaryna laýyklykda tölemäge aktiwniň çäklerinde borçludyr. Munuň üçin nagt pulsuz hasaplaşyk hakyndaky şertnamanyň düzgünleri ulanylýar.

Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan 2009-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda № 6 buýrugy bilen tassyklanan we 2009-njy ýylyň 24-nji fewralynda Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 483 belgisi bilen bellige alnan «Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda» Düzgünnamanyň 87-nji bölegine laýyklykda, çek, bu çek berijiniň banka onda görkezilen pul möçberini çek saklaýja tölemegi amala aşyrmak barada hiç bir zat bilen şertlendirilmedik görkezmesini özünde jemleýän hasaplaşyk resminamasydyr. Bankda pul serişdeleri bolup, olara çekleri görkezmek arkaly ygtyýarlyk etmäge hukugy bolan şahs (ýuridik ýa-da fiziki) çek beriji bolup durýar. Peýdasyna çek berlen şahs (ýuridik ýa-da fiziki) çek saklaýjy bolup durýar. Çek berijiniň pul serişdeleri durýan bank bolsa çek boýunça töleýji bolup durýar. Bu gatnaşyklaryň gatnaşyjylary bolup, çek beriji – çegi ýazyp beren tarap, çek saklaýjy – ýazylyp berlen çegiň eýesi, töleýji – görkezilen çek boýunça tölegi amala aşyran bank çykyş edýärler.

Çek, çek berijiniň pul serişdeleriniň hasabyna ýa-da çek berijiniň alan bank karzlaryň hasabyna töleýji tarapyndan tölenilýär. Limitlendirilmedik çekler çek berijiniň esasy işine hyzmat etmek boýunça bank şçýotuna ýazylyr, çek berijiniň şeýle-de onuň tölenilmäge hödürlenilmegi üçin bellenen möhlet geçmezinden öň ony yzyna almaga hukugy ýokdur.

Çegiň çek saklaýja hyzmat edýän edara tölegi almak üçin görkezilmegi çegiň tölenilmek üçin hödürlenilmegi hasap edilýär.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda çekde hasaplaşyk resminamalary üçin bellenen ähli hökmany rekwizitleri bolmalydyr, şeýle hem onuň bank işiniň özboluşlylygy we Türkmenistanyň salgyt kanunçylygy bilen kesgitlenilýän goşmaça rekwizitleri hem bolup biler. Çegiň formasy Türkmenistanyň banklary tarapyndan Türkmenistanyň Merkezi banky bilen ylalaşylmagy arkaly özbaşdak kesgitlenilýär.

Çekleriň dolanyşyk cygry banklar we olaryň müşderileri bilen çäklendirilen halatlarynda çekler banklar we olaryň müşderileriniň arasynda baglaşylýan çekler bilen hasaplaşyklar hakyndaky şertnama esasynda ulanylýarlar.

Banklar tarapyndan çykarylýan çekler müşderiler bilen baglaşylýan şertnamalar we banklar tarapyndan işlenip düzülýän we çekleriň ulanylmagynyň tertibini we şertlerini kesgitleýän, çekler bilen operasiýalary geçirmegiň bankyň içindäki düzgünlerine laýyklykda çekler bilen hasaplaşyklar hakynda bankara ylalaşyklaryň esasynda bankara hasaplaşyklarynda ulanylyp bilner.

Çekleriň ulanylmagynyň tertibini we şertlerini kesgitleýän çekler bilen operasiýalary geçirmegiň bank düzgünlerinde şular göz önünde tutulmalydyr:

1. çegiň formasy, onuň rekwizitleriniň (hökmany, goşmaça) sanawy we çegi doldurmagyň tertibi;
2. bu çekler bilen hasaplaşyklara gatnaşyjylaryň sanawy;
3. çekleri tölege tölenilmegi üçin hödürlemegiň möhleti;
4. çekleriň töleniliş şertleri;
5. hasaplaşyklaryň ýöredilmegi we resminama dolanyşygy boýunça operasiýalaryň düzümi;
6. çekler bilen operasiýalaryň buhgalterçilik resmileşdirilmegi;
7. çekleri arhiwleşdirmegiň tertibi.

905-nji madda. Çekiň inkassasiýasy

Kredit edarasy we goşmaça ylalaşmazdan hasaplaşyk şertnamasy boýunça kredit edarasyna öz wagtynda görkezmek arkaly eýesi tarapyndan görkezilen çekleriň indossirlenilmegini geçirmäge, tölenmedik mahalynda bolsa üpjün etmek boýunça zerur çäreleri görmäge sçýot eýesiniň önünde borçludyr.

Bu maddada çekleriň inkassasiýasy kesgitleýär. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda inkasso boýunça hasaplaşyklar, serişdeleri alyjynyň (talap edijiniň) bankynyň (mundan beýläk – alyjynyň banky) talaby boýunça we müşderiniň hasabyna hasaplaşyk resminamalary esasynda töleýjiden serişdeleri almak boýunça hereketleri amala aşyran bank operasiýasyny özünde jemleýär. Inkassalanan çek inkasso tabşyrygynyň ýerine ýetiriliş tertibinde tölenýär.

Çek boýunça töleýji bank özüne elýeterli bolan usullar bilen çegiň hakykylygynyň barlanyş tertibini geçirmäge, şeýle hem çegi hödürleýjiniň onuň ygtyýarlyk beren şahsy bolup durýandygyna göz ýetirmäge borçludyr. Töleýji bank indossirlenen çek tölenilen halatynda geçiriş ýazgylarynyň dogrulygyny barlamaga borçludyr. Töleýjiniň çegiň tölenilmegini tamamlan mahalynda özüne tölegiň gol çekilip alnandygyny tassyklaýan çegiň berilmegini talap etmäge hukugy bardyr.

Töleg töleýji tarapyndan gaýragoýulmasyz we doly möçberde amala aşyrylmalydyr, bölekleyin tölege bolsa diňe üstüni dolmak ýeterlik bolmadyk ýagdaýynda rugsat berilýär. Amala aşyrylan töleg töleýjini, hat-da hödürleýji üçin çek ýitirilen ýa-da ogurlanan halatynda hem jogapkärçilikden boşadýar.

Töleýji çek boýunça tölegi geçirmekden ýüz öwürän halatynda çek saklaýjynyň çek boýunça borçly bolan ähli şahslary (çek berijini, indossanty, awalisti) bu resminamanyň tölenilmegi boýunça jogapkärçilige çekmäge hukugy bardyr. Şunuň bilen birlikde çek saklaýjy özüniň saýlamagyna görä çek boýunça borçly bir, birnäçe ýa-da ähli şahslara talap bildirmäge haky bardyr. Çek saklaýjynyň çek boýunça borçly şahslardan çegiň pul möçberini tölemegini, özüniň tölegi almak üçin goşmaça harajatlarynyň öweziniň dolunmagyny, şeýle hem pul borçnamasynyň ýerine ýetirilmändigini üçin göterimleriň tölenilmegini talap etmäge haky bardyr.

§ 2. Bank krediti

Giriş

Bank karzy bank işiniň ösdürilmegine laýyklykdaky esasy ugurlaryň biri bolup durýar. TRK laýyklykda bank karzy kreditoryň zaýom görnüşinde karzy bermäge ýa-da bermäge borçly şertnamasy hökmünde kesgitleýär. Karz şertnamasynyň hukuk tebigaty, olaryň arasynda birnäçe tapawutlaryň bolmagyna garamazdan, zaýom şertnamasyndan gelip çykýar.

Bu ýagdaýda esasy pursat – diňe karz edaralaryna bank karzynyň berilmegi bolup durýar. «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda, «karz edarasy – Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan berlen ygtyýarnamanyň esasynda Türkmenistanyň kanunçylygyna göz önünde tutulan bank amallarynyň ähli ýada aýry-áýry görnüşlerini amala aşyrmaga hukugy bolan we esasy

maksady peýda almak bolup durýan ýuridik şahs (bank ýa-da bank däl karz edarasy)».

Töleglilik, möhletlilik we yzyna gaýtarmaklyk karzlaşdyrmagyň esasy ýörelgeleri bolup durýar, şeýle hem karz edaralary karz serişdeleriniň üpjünçiligi we maksatlaýyn peýdalanylmagy görnüşindäki fakultativ ýörelgeleri hem göz önünde tutup biler. Karzlaşdyrmagyň görkezilen bu esasy ýörelgelerinden ugur alyp karz şertnamasynyň mazmuny düzülýär we bellenilýär.

906-njy madda. Düşünje

Kreditor bank kreditiniň şertnamasy boýunça karz alyja muzdsuz krediti karz formasynda berýär ýa-da bermäge borçludyr.

Türkmenistanyň Merkezi bankynyň Müdiriýetiniň başlygynyň 2006-njy ýylyň 25-nji sentýabrynda çykaran 63-nji buýrugy bilen tassyklanan we Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 2006-njy ýylyň 27-nji sentýabrynda №414 belgi bilen bellige alnan «Bankyň karz bermegi hakynda» Düzgünnama laýyklykda karz şertnamasy, ýazmaça görnüşde baglaşylan raýat-hukuk şertnamasydyr, bank ol boýunça karz alyja onda göz önünde tutulan möçberde we şertlerde pul serişdelerini bermäge borçlanýar, karz alyjy bolsa alan pul möçberini yzyna gaýtarmaga we ol boýunça göterimleri tölemäge borçlanýar.

Ýokarda aýdylan kesgitlemeden ugur alsak, karz şertnamasy konsensual bolup durýar we ol kreditor bilen karz alyjy ylalaşygy baglaşan pursatyndan güýje girýär. Karz şertnamasy şonuň ýaly hem özara, ýagny iki taraplaýyn bolup durýar. Bu ýagdaýda kreditor karz bermegi öz üstüne alýar, karz alyjy bolsa pul serişdelerini hasaplanyp ýazylan göterimleri bilen yzyna gaýtarmaga borçlanýar. Karz şertnamasy boýunça ygtyýarlyk berlen karz edaralary tarapyndan (nagt we nagt däl görnüşde) diňe pul serişdeleriniň berilýändigini, zaýom şertnamasy boýunça bolsa zaýom beriji tarapyndan anyk borçnamalar bolmazdan puly, şonuň ýaly-da zadýň berlip bilinýändigini ýatlap geçmek zerurdyr. Kreditor tarapyndan karz şertnamasy boýunça diňe karz edaralary subýektler bolup bilýärler, «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda: karz şertnamasy – «karz edarasy – Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan berlen ygtyýarnamanyň esasynda Türkmenistanyň

kanunçylygynda göz öňünde tutulan bank amallarynyň ähli ýa-da aýry-äýri görnüşlerini amala aşyrmaga hukugy bolan we esasy maksady peýda almak bolup durýan ýuridik şahs (bank ýa-da bank däl karz edarasy)», başga tarapdan, hojalyk işini amala aşyran fiziki şahslar hem, şonuň ýaly-da, ýuridik şahslar.

Diňe pul serişdeleri karz şertnamasynyň predmeti bolup durýarlar. Karzlar banklar tarapyndan milli we daşary ýurt pullarynda berlip bilner. «Bankyň karz bermegi hakynda»³⁵ Düzgünnama laýyklykda milli puldaky karzlar Türkmenistanyň dahyllylary, şonuň ýaly-da dahylsyzlary bilen hasaplaşyklar üçin berilýär. Daşary ýurt pulundaky karzlar, eger Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda we Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa, Türkmenistanyň dahylsyzlary bilen hasaplaşyklar üçin berilýär.

Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda we Türkmenistanyň kanunçylygynda göz öňünde tutulan halatlarda milli puldaky karzlar Türkmenistanyň dahylsyzlary bilen hasaplaşyklary amala aşyrmaga daşary ýurt puluny satyn almak üçin berlip bilner.

Daşary ýurt pulundaky karzlar eksporta gönükdirilen ýa-da importy azaldýan şunuň ýaly önümleriň önümçiligi ýa-da önümçiliginiň giňeldilmegi üçin, Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynda we Türkmenistanyň kanunçylygynda başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa, önümleri (çig maly) gaýtadan işlemek we/ýada saklamak boýunça enjamlaryň we olara gerekli ätiýaçlyk şaýlarynyň satyn alynmagy üçin berilýär.

Karz serişdelerini dogry düzgünleşdirmek maksady bilen, banklar şu aşakdaky ýagdaýlardan başga halatlarda, maksatlaýyn wezipeler boýunça karz serişdeleriniň berilmegini özbaşdak kesgitleýärler.

Karzlyrň şu maksatlar bilen berilmegine rugsat berilmeyär: ýuridik şahslaryň tertipnama gaznasyna gatançlaryň amala aşyrylmagyna; karzyň resmileşdirilmegi bilen baglanyşykly hyzmatlaryň bahasynyň tölenilmegine; gymmatly kagyrlar boýunça diwidentleriň tölenilmegine; önümçilige degişli däl harajatlaryň (puşmana tölegleriniň, jerimeleriň, neustoiýkalaryň we ş.m.) töleginiň amala aşyrylmagyna;

Türkmenistanyň kanunçylygyna garşy gelýän tölegleriň amala aşyrylmagyna.

907-nji madda. Bank krediti boýunça prosent stawkalary 1. Taraplaryň ylalaşmagy bilen kredit boýunça bellenilen ýada üýtgeýän prosent stawkalary kesgitlenip bilner.

- 1. Eger şertnama arkaly üýtgeýän prosent stawkalary nazarda tutulsa we olary kreditor kesgitlese, ol adalatlylyk esasynda olary kesgitlemäge borçludyr. Ol bazar stawkalaryň ýokarlanýş ýa-da aşaklaýyş çäğine görä öz stawkalaryny olar bilen laýyk getirmelidir.**
 - 2. Prosentleriň üýtgedilmegi Türkmenistanyň Merkezi bankynyň diskont stawkasyna laýyk gelmelidir.**
 - 3. Kredit şertnamasy baglaşylanda prosent stawkalarynyň ýokarlanmagynyň we aşaklamagynyň çäkleri hem-de üýtgetmeleriň arasyndaky iň az aralyk kesgitlenilmelidir.**
 - 4. Kreditor kredit boýunça prosent stawkalary hakynda karz alyja elýeter formada habar bermäge borçludyr.**
 - 5. Eger ýyllyk prosent stawkasy görkezilmese, diňe kanun tarapyndan göz öňünde tutulan ýyllyk prosent ulanylýar.**
- Eger ýyllyk prosentler hasaplananda çykdajylaryň tölenmegi göz öňünde tutulmadyk bolsa, bu çykdajylar tölenmeyär.**

Bank karzy zaýomdan tapawutlylykda hemişe muzdly bolýar, ýagny beren karzy üçin karz edarasy degişli göterim stawkalary boýunça (düşündirilýän maddanyň birinji bölegi) pul serişdelerini alýar.

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda karz edaralary esasy maksady girdeji almak bolan bank operasiýalarynyň ähli ýa-da aýry-äýri görnüşlerini amala aşyýarlar.

Bankyň girdejisi bank işiniň amala aşyrylany üçin komission we göterim töleglerinden emele gelýär. Göterim – esasy pul borçnamasynyň möçberiniň ýüzden bir böleklerinde beýan edilýän, anyk möhletiň gelmeginde pul möçberleriniň tölenilmegini göz öňünde tutýan, beýlekiler bilen bir hatardaky borçnamalaryň predmeti (esassyz alnan ýada tygşytlanan we ş.m. karzyň gaýtarylmagy).

Müşderileriň we korrespondent banklaryň çekilen we ýerleşdirilen serişdeleri boýunça degişli göterimler banklar we olaryň kontragentleriniň arasynda baglaşylyan şertnamalara laýyklykda bankyň belleýän tertibi esasynda hasaplanyp ýazylýar. Degişli göterimler çekilen serişdeler we ýerleşdirilen serişdelere degişli talaplar boýunça borçnama ýüze çykan pursatyndan başlap olaryň (borçlaryň ýa-da talaplaryň) doly üzlüsilýän pursatyna çenli döwür üçin hasaplanyp ýazylýar. Her bir bankyň özüniň içeri (karz, depozit, hasaba alyş) syýasatyna laýyklykda şertnamalarda bellenilen ýa-da üýtgeýän göterim stawkalaryny ulanmak bilen şu usullar bilen göterimleriň hasaplanyp ýazylmagyny göz öňünde tutmaga hukugy bardyr:

- ýönekeý göterimleriň formulalary boýunça; - çylşyrymly göterimleriň formulalary boýunça.

Eger şertnamada göterimleriň hasaplanyp ýazylyş usuly göz öňünde tutulmadyk bolsa, onda göterimleriň hasaplanyp ýazylmagy maliýe serişdeleri üçin islegiň we teklibiň hasaba alynmagy bilen Türkmenistanyň Merkezi bankynyň gaýtadan

maliýeleşdirmeginiň stawkasyna gönükdirilen üýtgäp duran göterim stawkasynyň ulanylmagy bilen ýönekeý göterimleriň formulasy boýunça amala aşyrylýar.

Karz stawkalary bellenen hem-de üýtgäp duran (ýüzýän) bolup bilýärler. Üýtgäp duran göterim stawkasy – bu bazaryň konýunkturasyndan hem-de karz serişdeleriniň tekliپ edilmeginiň bankara stawkalaryndan emele gelýän uzak möhletli karzlar boýunça stawkadyr. Bankara göterim stawkasy – bankara bazaryndaky karzlar boýunça göterim stawkasy. Bankara bazar – bu karz serişdeleriniň lomaý bazarydyr. Özüniň esasynda taraplaryň karz şertnamasy boýunça ylalaşygy bilen göz öňünde tutulan adalatly üýtgeýän göterim stawkalary emele gelýän LIBOR şu güne çenli iň meşhur halkara maliýe bazarlarynyň biri bolup durýar.

Diskont stawkasy – bu täjirçilik banklarynyň Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan resmi taýdan bellenen gaýtadan maliýeleşdirmeginiň stawkasydyr. Gaýtadan maliýeleşdirmegiň stawkasynyň üýtgemeleri pul-karz syýasatynyň ösüşiniň ýa-da peselmeginiň hereketine täsir edýär. Birinji ýagdaýda, täjirçilik banklary tarapyndan Merkezi bankdan karz almak mümkinçiligi karz edaralarynyň likwidligine täsir edýär, ikinji ýagdaýda bolsa – karzyň özüne düşýän bahasyna.

Gaýtadan maliýeleşdirmegiň stawkasynyň hemişe üýtgemegi täzeden berilýänler boýunça, şeýle hem hereket edýän karzlar boýunça göterim stawkalarynyň üýtgemeginiň zerurlygyna täsir edýär. Mundan bankyň we zaýomçynyň karz şertnamasyna Merkezi bankyň gaýtadan maliýeleşdirmeginiň stawkasyna laýyklykda göterim stawkasynyň birtaraplaýyn üýtgedilmeginiň şertlerini goşup bilýändigleri gelip çykýar. Bu ýagdaýda bank karz şertnamasy boýunça göterimleri, soňra zaýomça habar bermek bilen, birtaraplaýyn üýtgetmäge bolan hukugy özünde saklaýar.

Bähbitleriň goralmagynyň we karz şertnamasy boýunça karz serişdeleriniň gaýtarylmagynyň töwegelligini peseltmek maksady bilen taraplar bellenen we üýtgäp duran göterim stawkasyndan başga göterimleriň ýokarlanmagynyň we aşaklamagynyň çäklerini hem göz öňünde tutup bilerler.

Karz edarasynyň birtaraplaýyn tertipde göterim stawkasyny üýtgetmäge hukugynyň bardygy sebäpli, bu zaýomçynyň ýagdaýynyň ýaramazlaşmagyna getirip biler, 5-nji bent kreditora bu barada özüne amatly görnüşde habar bermek borjuna yükleyär.

Karz şertnamasyna laýyklykda taraplar şertnamalaýyn işi amala aşyrmak üçin habarlaryň we habar bermegiň formasyny, usulyny we häsiýetini özbaşdak kesgitleýärler. Eger birnäçe sebäplere görä, şeýle hem taraplaryň ylalaşygy boýunça karz şertnamasynda göterim stawkalary göz öňünde tutulmadyk bolsa, onda karzlaşdyrmagyň we TRK-nyň 906-njy maddasynyň ýörelgelerine laýyklykda karzlaryň berilmegi göterim görnüşinde muddly formada amala aşyrylýar. Göterim stawkasynyň möçberi Türkmenistanyň Merkezi bankyň ýa-da Türkmenistanyň kanunçylygynyň gaýtadan maliýeleşdirmeginiň stawkasyna laýyklykda kesgitlenýär.

908-nji madda. Kanun tarapyndan bellenen prosent stawkalary

1. **Eger karz alyjy bank kreditiniň şertnamasy boýunça onuň üstüne ýüklenen tölegleri bökdese, onda berginiň summasynyň üstüne degişli döwür üçin Türkmenistanyň Merkezi bankynyň diskont tarifi üçin bellenen üç prosentden ýokary geçýän summa hasaplanyp goşulmalydyr.**
2. **Eger kreditor karzy yzyna gaýtarmagy gijä goýmak sebäbi boýunça bank krediti şertnamasyny togtatsa, onda kanun tarapyndan bellenen prosent tarifi talap etmek hukugy ýüze çykýar. Bu kada aýy-aýry halatlarda köp ýa-da az zyýanyň bardygyny kreditoryň ýa-da karz berijiniň subut etmek hukugyna degişli däldir.**

Düşündirilýän maddada karzyň yzyna gaýtarylmagynyň möhleti geçirilen halatynda bank karzy üçin göterim stawkasynyň kanunçylyk taýdan kesgitlenmeginiň tertibi göz öňünde tutulýar.

Karz öz wagtynda üzlüşilmedik halatynda bank tarapyndan karz şertnamasynda göz öňünde tutulan ýokarlandyrylan stawka boýunça göterim hasaplanyp ýazylýar.

Karz boýunça berginiň üzülmeginiň, bankyň karz bilen baglanyşykly çykdajylarynyň we başga tölegleriň nobatlylygy karz şertnamasy bilen kesgitlenilýär.

Görkezilen ýokarlandyrylan göterim stawkalaryna karz şertnamasy boýunça pul borçnamasynyň ýerine ýetirilmändigi üçin jogapkärçiligiň özbaşdak görnüşi hökmünde garamak gerek, emma bu jogapkärçiligiň bu görnüşine garanyňda esasy berginiň we göterimiň ýüze çykan gaýtarylmazlyk töwegelliginiň tölegi hökmünde göterim stawkasynyň ýokarlanmagyna hem ýol berip bolar. Bu ýagdaýda bank karz edarasy hökmünde öz töwegelliklerini seredilýän maddada göz öňünde tutulan göterimiň ýokarlandyrylmagynyň hasabyna üpjün edýär.

Karz edarasy tarapyndan karz şertnamasy togtadylan halatynda kanunda bellenen göterim tarifi ikinji bölege laýyklykda talap etmek hukugy ýüze çykýar. Seredilýän bölegiň dispozitiw häsiýeti bar, şeýlelikde karz edarasynyň karz alyjynyň ykdysady ýagdaýyny hasaba almak we hojalyk ýagdaýynyň çylşyrymlaşmagynyň öňüni almak bilen ýokarlandyrylan stawka boýunça göterimleriň tutulyp alynmagyny talap etmek hukugyny ulanmakdan ýüz öwürmäge hukugy bardyr.

909-njy madda. Goşmaça üpjünçiligi ulanmak

1. **Eger kredit berlende zat ýa-da şahsy üpjünçilik ylalaşylsa, onda kreditor karzy doly däl üzülişende goşmaça üpjünçiligiň ulanylmagyny talap edip biler.**
2. **Kreditor karz alyjynyň talap etmegi boýunça üzülişmegiň ylalaşylan çäklerinden ýokary geçýän üpjünçiligi gaýtarmaga borçludyr.**

Bank karzlary diňe göwnejaý üpjünçiligiň döredilýän şertinde berilýär. Düzgün bolşy ýaly, bu ipoteka, girew, zamunlyk ýa-da bank kepilligi.

Düşündirilýän madda kreditoryň karz şertnamasy boýunça borçnamasynyň üpjün edilmeginiň goşmaça serişdelerine bolan hukugyny berkidýär. Belli bolşy ýaly, karz alyja karz serişdelerini beren karz edarasy karzyň yzyna gaýtarylmazlyk töwegelligine sezewar bolup bilýär. Bu ýagdaýda karzyň yzyna gaýtarylmazlygy karz alyjynyň töleg tölemäge ukypsyzlygy, şeýle hem onuň päk ýürekli däldigi bilen şertlendirilip bilner. Anýk ýagdaýda borçnamanyň ýerine

ýetirilmeginiň üpjün edilmegi kreditoryň pul serişdelerini yzyna gaýtarmazlygy boýunça agzalan karz töwekgelliklerini mümkin boldugyça peseldýär.

Üpjünçilik karz boýunça karz şertnamasynyň borçnamasynyň ýerine ýetirilmeginiň goşmaça kepilligi hökmünde çykyş edýär. Görkezilen üpjün etme karz alyjyda öz wagtynda we göwnējaý görnüşde karz şertnamasy boýunça öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmegine isleg döredýär we höweslendirýär.

Üpjün etme bank kepilliginden başga esasy şertnamanyň öňünde akssessor (garaşly) borçnama bolup durýar. Islendik üpjün etmäniň maksady emlägi eýeçiligine edinmek däl-de, onuň bahasyndan emläk taýdan kanagatlanma bolup durýar. Şeýlelik bilen kreditor, ilkinji nobatda, girewiň tizleşdirilip tutulyp alynmagyna we amala aşyrylmagyna üns berýär.

Kreditoryň karz doly üzülmelik halatynda karz alyjydan goşmaça üpjün etmäniň ulanylmagyny talap etmäge hukugy bardyr. Berlen karz boýunça esasy talap – karzyň yzyna gaýtarylmazlyk töwekgelligini mümkin boldugyça peseltmek. Kreditoryň talaplarynyň üpjün etmegiň goşmaça serişdeleriniň hasabyna kanagatlandyrylmagy üçin TRK-nyň degişli kadalary ulanylýar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda kreditor karz alyjynyň talaby boýunça üzlüşmegiň ylalaşylan çäklerinden ýokary geçýän üpjün etmäni gaýtmaga borçludur.

Göterimleri, esasy bergini, ýitgileri we hakyky pursatyna çenli möhletiniň geçirilmegi zerarly sezewar edilen ýerine ýetirilmeligi hem goşmak bilen, karz berijiniň talabyň doly möçberde kanagatlandyrylmagy berlen karzyň üpjün edilmeginiň esasy ölçegleriniň biri bolup durýar. Şeýlelikde, karz şertnamasy boýunça berginiň kanagatlandyrylmagy üçin karzyň umumy möçberiniň hakyky kanagatlandyrylan pursatyny bellemek ýeterlikdir.

Karz edarasy emläk bilen üpjün bolan bergidar tarapyndan bölekleyin ýerine ýetirilen halatynda karzyň yzyna gaýtarylmazlyk töwekgelligini mümkin boldugyça azaltmak maksady bilen, özüniň garamagyna görä karz alyjynyň talaby boýunça üpjün etmäni gaýtmaga bolan hukugynyň öz ygtyýarynda galdyryar.

910-njy madda. Şertnamany togtatmak

- 1. Eger kredit üçin belli bir döwre bellenen prosent stawkasy ylalaşylsa, eger prosentler boýunça borçnama gaýtaryp bermek üçin kesgitlenen möhlete çenli tamamlansa we prosent stawkasy hakynda täze ylalaşyk baglaşylmasa, karz alyjy kredit şertnamasyny togtadyp biler. Togtarmagyň möhleti bir aýdyr.**
- 2. Eger karz alyjy sarp ediji bolsa we kredit ipoteka bilen üpjün edilmese, togtatmak hukugy kredit alnandan soň alty aýyň geçmegi bilen ýüze çykýar, togtatmak möhleti bolsa üç aýa deňdir**
- 3. Togtarmak hukugy on ýylyň geçmegi bilen islendik halatda hereket edýär. Togtarmak möhleti alty aýy düzýär.**
- 4. Bergidar üç aýlyk möhleti berjaý etmek bilen tarif stawkasyny ulanmak arkaly islendik pursatda karzy togtadyp biler.**

Düşündirilýän maddada karz alyjynyň dürli ýagdaýlar bolan halatynda karz şertnamasyny bozmaga hukugynyň bardygy göz önünde tutulýar.

1-nji bentde karz alyjynyň haçan-da şertnamada bellenen göterim stawkasy göz önünde tutulan halatynda, karz şertnamasyny möhletinden öň togtatmaga bolan hukugy berkidilen. Bu hukugyň karz alyjyda ýüze çykmagy şertnamanyň möhletiniň geçendigine ýa-da geçmändigine garamazdan, göterim stawkasynyň soňky böleginiň tölenilmegi bilen baglanyşyklydyr.

Halkara bank tejribesinde uzak möhletli karzlaşdyrmak mahalynda rollower karzlar ulanylýar. Rollower karz şertnamasy bilen garyşyk göterimler, bellenen we sonuň ýaly-da üýtgeýän duran (ýüzýän) göterimler göz önünde tutulan.

Uzak möhletli karzlaşdyrma mahalynda karz serişdeleriniň bahasynyň bazaraky üýtgeýän durmalary hasaba alynýar.

Düşündirilýän düzgün bolşy ýaly, taraplar karz şertnamasynda birnäçe döwürler boýunça garyşyk häsiýetli göterim stawkasyny göz önünde tutup bilerler. Karz alyjy karz şertnamasynyň ýagdaýyny we uzak möhletli üzmegiň şertlerini hasaba almak bilen birtaraplaýyn tertipde anyk möhlet geçenden soň göterim stawkasy görkezilen döwür üçin bir görnüş bilen bellenen karz şertnamasyny togtadyp biler. Soňky döwür gelen mahalynda göterim stawkasynyň beýleki görnüşiniň ulanylmagy karz alyjynyň karz edarasyna bu barada bir aý öňünden habar bermek bilen karz şertnamasyny bozmaga hukugy bardyr.

Şeýlelikde, kanun çykaryjy karz alyjynyň uzak möhletli ykdysady bähbitlerini goramak maksady bilen karz alyjy tarapyndan göterim stawkalarynyň dürli görnüşlerini peýdalanmagyna üns berýär.

Sarp ediji karz alyjynyň, eger şertnama ipoteka bilen üpjün edilmelik bolsa karz şertnamasyny bozmaga bolan hukugy berkidilýär. Bu bentde gozgalmaýan emläk-ipoteka görnüşündäki karz borçnamasynyň üpjün edilmeginiň berliş ýagdaýlaryna seredilýär.

Eger alan karzyny üpjün etmek üçin üpjünçiligi bermedik sarp ediji karz şertnamasynyň tarapy bolup durýan bolsa, onuň karz şertnamasyny bozmaga hukugy bardyr, togtatmak hukugy karz alandan soň alty aýdan ýüze çykýar, togtatmak möhleti bolsa üç aýa deňdir.

Karz berlenden soň ipoteka berilmedik halatynda, karz edarasynyň alty aý geçenden soň karz şertnamasyny togtatmaga hukugy bardyr, togtatmak möhleti bolsa üç aýa deňdir.

On ýyl geçenden soň her bir tarapyň şertnamany bozmaga hukugy bardyr. Şertnamany bozmagyň möhleti alty aýa deňdir (3-nji bent).

Karz alyjynyň şu maddanyň birinji böleginde görkezilen ýagdaýlaryň göz önünde tutulmagy bilen, üýtgeýän tarif stawkasy bolan karz şertnamasyny togtatmaga hukugy bardyr.

911-nji madda. Kredit möhletinden öň yzyna gaýtarylanda zyýany tölemek

Eger karz alyjy kredit gatnaşyklarynyň gutarmagyna çenli krediti yzyna gaýtarsa, onda kreditor zyýanyň degişli suratda tölenmegini talap edip biler. Şunda, zyýany tölemek tygşytlanylýan çykdajylaryň gymmatyna, şeýle hem ssuda walýutasyny başgaça ulanmagyň netijesinde kreditoryň alyp biljek peýdasyna hasaplanýar ýada eger karz alyjy sonuň alynmagyna öňünden niýet edip ýol bermedik halatynda şeýle edilýär.

Düşündirilýän madda kreditora, eger karz şertnasynda başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, karz möhletinden ön yzyna gaýtarylan mahalynda zeperini öwezini dolunmagyny talap etmäge hukugyny berkidýär. «Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda «karz edarasy – Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan berlen ygtyýarnamanyň esasynda Türkmenis-

tanyň kanunçylygynda göz önünde tutulan bank amallarynyň ähli ýa-da aýry-aýry görnüşlerini amala aşyrmaga hukugy bolan we esasy maksady peýda almak bolup durýan ýuridik şahs (bank ýa-da bank däl karz edarasy)».

Düşündirilýän madda laýyklykda karz alyjy şertnamany togtatmagyň we karzy möhletinden ön yzyna gaýtarmagyň inisiatory bolup durýar. Bu hukugyň amala aşyrylmagy kreditora zeper ýetirmeli däl we ol şertnama adaty togtadylan mahalynda alyan ähli zatlaryny almalydyr.

Karzyň maksady göterim görnüşinde girdeji almakdan ybarat bolup durýar. Karz önünden ylalaşylmazdan ýa-da görkezilen şertler karz şertnasynda görkezilmedik mahalynda möhletinden ön üzlüşilen halatynda, karz alyjy kreditora TRK-nyň 14-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda giderilen peýda görnüşindäki düşewündiň öwezini dolmaga borçludur. Şonda göterimler kreditoryň karz serişdelerini hakykatda peýdalanan wagty üçin tölenilmelidir.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, kreditoryň ssuda pulunyň başgaça ulanylmagynyň netijesinde alyp biljek peýdasynyň ýa-da karz alyjynyň onuň alynmagyna bilkastlaýyn ýol bermedik peýdasynyň öwezi dolunmalydyr. Eger şertnama möhletinden ön togtadylmadyk bolanda kreditoryň almaly göterimleri bu peýdanyň beýan edilmesi bolup durýar.

912-nji madda. Kredit bölekler boýunça yzyna gaýtarylanda kredit gatnaşyklaryny togtatmak

Eger krediti bölekler boýunça yzyna gaýtarmak göz önünde tutulsa we karz alyjy azyndan iki möhleti bassyr gijikdirse, kreditor kredit gatnaşyklaryny togtadyp biler. Eger goşmaça iki hepdelik möhlet berlenden soň hem tölegler geçirilmese, togtatmak güýje girýär.

Düşündirilýän maddada kreditoryň iň azyndan yzly-yzyna iki möhlet gijikdirendigine anyk şaýatlyk edýän düýpli ýagdaý ýüze çykan mahalynda karz gatnaşyklarynyň karz edarasy tarapyndan birtaraplaýyn bozulmagy arkaly togtadylmagyna seredilýär.

Bu ýagdaýda kreditor tarapyndan karz şertnasyň bozulmagy üçin esas berýän ýagdaýa baha bermegiň esasy kesgitlemesi bar – bu anyklaşdyrylan wagt sebäbiniň, ýagny hut yzly-yzyna iki möhletiň hasaba alynmagy bilen, borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň gijikdirilmegi. Mysal üçin, karz alyjy karzy we bu karz üçin göterimleri tölemek boýunça borçnamalaryny ýerine ýetirmegini yzly-yzyna iki aý gijikdirýär.

Karz alyjynyň maliýe ýagdaýynyň ýaramazlaşmagy karz edarasy üçin ýeterlik we karz alyjynyň karz ukyplylygy barada ikeriňlenmäniň ýüze çykmagyna aýdyň esas bolup durýar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, kreditora bergidara tölegler togtadylandan soň goşmaça iki hepde möhlet bermek borjy galýar. Bu möhlet üstünliksez geçenden soň şertnama togtadylýar.

Karz gatnaşyklarynyň togtadylmagy netijesinde karz edarasynyň göterimleriň, esasy berginiň we beýleki çykdajylaryň möhletinden ön üzülmegini talap etmäge hukugy bardyr. TRK-nyň 415-nji maddasyna laýyklykda, kreditoryň gijigendigi zerarly ýetirilen ýitgileriň öwezini dolunmagyny talap etmäge, şeýle hem TRK-nyň 421-nji maddasyna laýyklykda alynyp bilinmedik girdeji görnüşindäki zeperini öwezini dolmaga haky bardyr. Şeýlelikde, karz edarasy diňe karzyň hakykatda ulanylandygy üçin däl, eýsem karz şertnasyň doly döwri üçin hem göterimleri hasaplap ýazyp biler, sebäbi karz gatnaşyklarynyň togtadylmagy karz alyjynyň günäsi bilen bolup geçdi.

§ 3. Goýum

913-nji madda. Düşünje

- 1. Kredit edarasy pul summasyny (goýumy) geçirmek arkaly oňa bolan eýeçilik hukugyny edinýär we möhleti gelende şol walýutada alnan summany gaýtarmaga borçludur.**
- 2. Eger möhlet kesgitlenmese, pul summası islendik wagtda talap edilip bilner. 3. Goýumlara degişlilikde prosentler gosulmalydyr.**

Bank goýumynyň (depozitiniň) tebigaty hukuk jähetinden zaýom şertnasy esasynda oňa mahsus aýratynlyklary bilen gurulýar.

Karz edaralarynyň başga adamlaryň, şol sanda raýatlaryň pul serişdelerini goýumlara (depozitlere) çekip, girdeji almaga gönükdirilen işjeň bank operasiýalaryny amala aşyrmak bilen ol pul serişdelerini peýdalanýandyklary şeýle aýratynlyklaryň biri bolup durýar.

Maliýe akymlaryny gönükdirmek we paýlamak boýunça tölegli hyzmatlary edýän karz edarasy özüniň erkin pul serişdelerini teklipe edýän adam we olara zerurlyk çekýän adamyň – karz alyjynyň arasyndaky baglanyşdyryjy zweno bolup durýar.

Bank goýumy (depozit) bank kanunçylygynyň we düşündirilýän Kodeksiň düzgünleriniň esaslaryndan ugur alyp banklar we bank däl karz-maliýe guramalary tarapyndan pul serişdeleriniň çekilmegine gönükdirilen passiw bank operasiýasy bolup durýar.

Fiziki we ýuridik şahslar tarapyndan saklamak hem-de girdeji almak maksady bilen ýerleşdirilýän milli we/ýa-da daşary ýurt pulundaky pul serişdeleri bank goýumy (depoziti) bolup durýarlar.

Fiziki we ýuridik şahslardan goýumlary almak bilen karz edarasynyň olara eýeçilik hukugyny edinmegi düşündirilýän kadanyň aýratynlygy bolup durýar. Bu karz edarasynyň goýumyň mazmuny bolup durýan pul möçberlerine erkin eýelik etmäge, peýdalanmaga we ygtyýar etmäge haklydygyny aňladýar.

Kanun, şol bir wagtyň özünde, karz edarasyny goýumçydan alan şol walýutadaky pul möçberini möhletiniň gelmegine laýyklykda yzyna gaýtarmaga borçlandyrýar.

Bank goýumy (depoziti) düşünjesine has anyk garap, goýumyň (depozitiň) banklar we bank däl karz-maliýe guramalary tarapyndan baglaşylan şertnama esasynda pul serişdelerini geçirmek üçin goýum (depozit) scýotunyň açylmagy bilen utgaşandygyny hasaba almak gerek.

Bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasy ony baglaşan ýa-da olar tarapyndan bolmalysy ýaly ygtyýarlyk berlen şahslar tarapyndan gol çekilýän ýeke-täk resminamanyň düzülmegi arkaly resmileşdirilýär.

TRK-nyň 128-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasyna adaty raýat-hukuk geleşigi hökmünde şahsyň beýleki şahsyň adyndan gol çekmegi ynanç haty esasynda mümkindir.

Goýumçylaryň özlerine degişli pul serişdelerini goýumlara (depozitlere) ýerleşdirmek üçin banky we (ýa-da) bank däl karz-maliýe guramasyny saýlamakda erkindiklerine hem-de bir ýa-da birnäçe bankda we (ýa-da) bir ýa-da birnäçe bank däl karz-maliýe guramalarynda goýumlary (depozitleri) edinip bilýändigine üns bermek hem zerurdyr.

Düşündirilýän kada laýyklykda goýum (depozit) scýoty şeýle scýoty açýan şahsyň saýlamagyna görä milli pulda (manatda), şonuň ýaly-da daşary ýurt walýutasynda açylyp bilner.

Emma banklaryň scýotlary özi babatda türkmen manadynyň resmi hümmeti Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan belenilýän daşary ýurt pulunda açmaga ygtyýarlydyklaryny göz önünde tutmak gerek.

Ýuridik we fiziki şahslar özläriniň goýýan pul serişdelerini wagtlaýyn saklap galmak üçin we goýulan serişdeler boýunça girdeji almak maksady bilen bank goýumy scýotlaryny (depozit scýotlaryny) açýarlar. Pul serişdeleri goýumlara belli bir möhlete ýa-da näbelli möhlete, ýagny talap edýänçäler ýerleşdirilip bilner.

Anyk möhlete goýulýan bank goýumy (depoziti) diýlip tiz bank goýumyna (depozitine) we şertli bank goýumyna (depozitine) düşünilýär, onda goýumyň pul möçberi goýumçy tarapyndan anyk we taraplaryň önünden agzap geçen möhletine goýulýar. Şonda öz pul serişdelerini haýsy möhlete ýerleşdirjekdigini goýumçynyň özi kesgitleýär, şeýle-de oňa ýerleşdirmegiň karz edarasy tarapyndan teklipe edilýän amatly şertlerini erkin saýlamak hukugy berilýär.

Möhleti anyklanmadyk (ýa-da eger goýum (depozit) talap edilýänçä ýerleşdirilen bolsa) bank goýumy (depoziti) babatda bolsa TRK-nyň 913-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda şeýle goýum boýunça goýulan pul serişdesi goýumçy tarapyndan islendik wagt talap edilip bilner.

Bank goýumy (depoziti) gaýtarylmanyk ýa-da öz wagtynda gaýtarylmanyk halatynda goýumçy karz edarasynydan goýumy (depoziti) gaýtarmagyny kazyýet tertibinde talap edip biler. Şonda TRK-nyň 147-nji maddasynyň ikinji böleginiň «b» kiçi bendine laýyklykda talap ediş wagt möhletiniň möhleti goýumçylaryň bank we karz edaralaryna goýan goýumlary babatdaky talaplaryna degişli däldir.

Bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasynyň möhletiniň geçmegi bilen baglanyşykly ýa-da şeýle şertnamanyň hereket edýän wagtynda, şeýle hem goýumçynyň öz pul serişdelerini talap edýän mahalynda goýum ýa-da goýumyň (depozitiň) möçberine laýyklykda, göterimler görnüşinde girdeji tölenilýär.

Fiziki we ýuridik şahslar bank goýumy (depoziti) boýunça girdejini göterimler, şeýle hem goýumyň anyk görnüşinde göz önünde tutulan başga görnüşde, goýumçy bilen karz edarasynyň arasynda baglaşylan şertnamada kesgitlenen şertlerde we tertipde alýarlar.

Bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasy girew şertnamasynydan tapawutlylykda hemişe muzdly bolup durýar. Bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasynyň muzdly häsiýetini hasaba almak bilen bankyň goýumça göterim tölemek borjy bu şertnamanyň düýpli şerti bolup durýar (TRK-nyň 341-nji maddasy). Goýum (depozit) boýunça göterimleriň tölegi bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasynyň gurluşynda hem göz önünde tutulýar.

Tölege degişli göterimleriň möçberi şertnamada kesgitlenilýär we bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasynyň görnüşine, goýumyň (depozitiň) möçberine, pul serişdeleri girizilýän möhlete (bank goýumynyň (depozitiniň) möhletli şertnamasy üçin, goýumyň (depozitiň) göterim stawkasyna täsir edýän başga faktorlaryň) baglydyr.

Goýum (depozit) boýunça göterimler goýuma (depozite) goýulan pul serişdeleri girizilen pulunda tölenilýär.

Goýum (depozit) boýunça göterimleriň goşulyp ýazylmagynyň we tölenilmeginiň tertibi Türkmenistanyň Merkezi bankynyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna we içerki bank düzgünlerine laýyklykda amala aşyrylýar.

914-nji madda. Kredit edaralarynyň ýolbaşçylarynyň jogap-

kärçiligi

- 1. Süýşürintgini alyjy we kredit edarasynyň ýolbaşçysy likwidlik we bankyň boniteti hakyndaky habary goýumça bermäge borçludyr.**
- 2. Nädogry maglumatlary bermekde günäkär ýa-da zerur habary bermekden ýüz öwren şahs maglumatlaryň nädogrulygy netijesinde dörän zyýany goýumça tölemäge borçludyr.**
- 3. Likwidlik we bankyň boniteti hakynda nädogry maglumatlary jemagat önünde reklama broşýuralarynda ýa-da başga hili ýaýradýan bankyň ýolbaşçylary raýdaşlyk jogapkärçiligini çekýärler.**

Bu kada ulanylan mahalynda, ilki bilen, fiziki we ýuridik şahslaryň pul serişdeleriniň çekilmegine bolan hukugyň süýşürintgileri alyjylara hem-de fiziki we (ýa-da) ýuridik şahslaryň pul serişdeleriniň goýumlara (depozitlere) çekilmegine ygtyýarnamalary bolan karz edaralaryna degişlidir.

Bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasy baglaşylan mahalynda karz edarasy müşderiniň talaby boýunça bank operasiýalarynyň amala aşyrylmagy üçin ygtyýarnamany we maliýe ýagdaýy hem-de bankyň anyk döwri üçin işiniň netijeleri hakyndaky maglumatlary bermäge borçludyr.

Elbetde, önünde ygtyýarnamanyň bardygyna garamazdan, karz edarasynyň diňe özüniň durnukly maliýe ýagdaýy bolan şertinde şahslaryň (aýratyn-da fiziki şahslaryň) goýumlaryny çekmäge ahlak taýdan hukugy bardyr.

Bankyň durnukly maliýe ýagdaýy diýlip, düzgün bolşuna laýyklykda, ýitgileriň bolmazlygyna, Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan belenen ykdysady kada ölçegleriniň ýerine ýetirilmeğine, doly möçberdäki gümürtik we ygtybarsyz aktiwler boýunça bolup biljek ýitgileriň üstüniň dolunmagynyň ätiýaçlyklarynyň döredilmegine, Türkmenistanyň Merkezi

bankynda deponirlenen hökmany serişdeleriň emele getirilmegi boýunça talaplaryň berjaý edilmegine, býujetiň öňünde bergileriniň bolmazlygyna we ş.m. düşünilýär.

Düşündirilýän kada laýyklykda, öz pul serişdelerini karz edarasyna goýan mahalynda goýumçynyň bankyň likwidligi we boniteti hakynda, oňa karara gelmäge, öz süýşürüp goýan serişdelerini ol ýa-da beýleki karz edarasyna goýmaga ýa-da goýmazlyga karara gelmäge mümkinçilik berýän bankyň hakyky ýa-da bolup biljek ýagdaýyny görkezýän hil we san görkezijileri we ş.m. barada habarly bolmaga haky bardyr.

TRK-nyň 914-nji maddasynyň birinji böleginde bar bolan kadalaryň imperatiw häsiýetinden ugur alyp, goýumça şeýle maglumatlaryň berilmegi süýşürintgini alyjynyň we karz edarasynyň ýolbaşçysynyň borjy bolup durýar.

Bu maddanyň birinji bölegi düşündirilýän mahalynda süýşürintgileri alyjynyň we karz edarasynyň ýolbaşçysynyň goýumça özüniň erkin pul serişdelerini ýerleşdirmegi üçin bank edarasyny saýlamakda karara gelmäge mümkinçilik berýän anyk maglumatlary bermelidigi barada borjy görkezilipdi.

Eger şeýle maglumat ygtybarsyz häsiýete eýe bolsa ýa-da goýumça zerur maglumatlary bermekden ýüz öwrülse näme etmeli.

TRK-nyň 914-nji maddasynyň ikinji böleginde nädogry maglumatlaryň berilmeginiň ýa-da zerur maglumatlaryň berilmeginden ýüz öwrülmeğiniň netijeleri görkezilýär.

Kanunyň bu kadasynda «günäkär» sözi esasy söz bolup durýar, mundan haýsy-da bolsa bir nädogry berlen maglumatyň goýumça zeperiň öwezini dolmak boýunça jogapkärçilige eltmeýändigini barada netije gelip çykýar. Nädogry maglumatlary berýän şahs goýumçyny karz

edarasyny saýlamagy babatda ýalňyşdyryp, onuň öz pul serişdelerini hut bu karz edarasyna goýmagyny gazanmak we ş.m. pikiri bilen bilkastlaýyn hereket etmelidir.

Elbetde, ol ýa-da beýleki maglumatlary bermekden ýüz öwürmegiň özi hem öz-özünden kanunyň bu kadasynda görkezilen netijelere getirip bilmez. Şahsyň bu ýagdaýda hem günäkär hereket etmegi zerur, ýagny goýumçyda bank goýumy boýunça geleşigi amala aşyrmak hakyky erkini emele getirmek üçin gerek bolan «zerur» maglumaty bermändir. Elbetde, eger «A» goýumçy karz edarasyndaky öz goňsusy raýat «B»-niň pul goýumynyň möçberini we bu goýum boýunça hasaplanyp ýazylýan göterimler barada maglumat berilmegini talap etse, onda «A» goýumçy üçin öz pul serişdelerini bu karz edarasyna goýmak barada karara gelmek üçin şeýle maglumat zerur bolup durmaýar.

Üstesine-de, karz edarasy şeýle maglumaty beren ýagdaýynda TRK-nyň 902-nji maddasynyň müşderiler bilen işjeň gatnaşyklar mahalynda özüne belli bolan scýot we başga faktlar bilen baglanyşykly syry saklamak borjy baradaky talabyny bozar.

Şeýlelikde, eger goýumça ýetirilen zeper ol maglumatlaryň berilmezligi ýa-da zerur maglumatlary bermekden ýüz öwürilmegi netijesinde ýüze çykan halatynda onuň öweziniň dolunýandygy baradaky netijä gelinmelidir.

Bu anyk ýagdaýda kanun çykaryjy jemagat öňünde edilen anyk netijäniň gazanylmagyna gönükdirilen islendik beýannamalaryň, maglumatlaryň, habarlaryň, mahabatyň we ş.m. ygtybarly bolmalydygyny ugur alýar.

Köpsanly karz edaralarynyň žurnallaryny, habarçy-gazetlerini mahabat broşýuralaryny, maglumatlaryny neşir edýändiklerini ýa-da özüniň ykdysady kuwwaty barada başga usullar bilen maglumatlary ýaýradýarlar, bilelikde hyzmatdaşlyk etmäge, şonda ýokary göterimleri söz berip, şeýle hem likwidligi kepillendirip we bankyň bonitetini mahabatlandyryp özlari bilen amatly şertnamalary baglaşmaga çagyryandyklary bellidir.

Şeýle mahabatyň goýumlara (depozitlere) pul serişdelerini çekmegiň esasy bolup durýandygy we karz edaralaryna beýleki şahslaryň pul serişdelerini, şonuň bilen birlikde köp girdeji alyp, işjeň bank operasiýalaryny amala aşyrmak bilen peýdalanmaga mümkinçilik berýändigini jedelsizdir.

Karz edaralary özläriniň likwidligi we boniteti hakynda ýaýradýan maglumatlarynyň ygtybarlylygyna jogapkärçilik çekýärler.

Düşündirilýän madda bankyň ýolbaşçylarynyň raýdaş jogapkärçiligini göz öňünde tutýar, sebäbi olar öz weziye borçlaryna laýyklykda, bank barada resmi taýdan ýaýradylýan maglumatlaryň ygtybarlylygyna gözegçilik etmäge we ony üpjün etmäge borçludylar.

Şeýle jogapkärçilik, eger onuň ýetiren zeperi bankyň öz likwidligi we boniteti hakynda nädogry maglumatlary ýaýratmagynyň netijesi bolup durýan bolsa, goýumça zeperiň öweziniň dolunmagynda beýan edilip bilner.

915-nji madda. Süýşürintgi kitapçasy

Eger kredit edarasy süýşürintgi kitapçasyny berse, onda ol ony hem adyna, hem görkeziji üçin doldurmaga doly ygtyýarlydyr. Eger görkeziji doly ygtyýarly bolmasa, eger kredit edarasy kitapçany dolduranda öňünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen hereket etmedik bolsa, onda kredit edarasy jogapkärçilikden boşadylýar.

Eger fiziki şahs goýumçy bolsa, onda bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasy süýşürintgi kitapçasynyň resmileşdirilmegi arkaly baglaşylyp bilner.

Resmileşdirilmegi goýumçy tarapyndan scýota geçirilen pul serişdeleriniň beýleki şahslara geçirilmeginiň mümkinçiligini göz öňünde tutýan resminama süýşürintgi kitapçasy bolup durýar we ol bank goýumynyň (depozitiniň) şertnamasynyň ýazmaça formasynyň berjaý edilmeginiň tassyknamasy bolup hyzmat edýär.

Karz edaralary tarapyndan umumy kabul edilen kadalara laýyklykda süýşürintgi kitapçasyna şular görkezilýär:

goýumçynyň familiýasy, ady, atasynyň ady we ýaşaýan ýeri (atly süýşürintgi kitapçasy üçin); goýum boýunça scýotuň san belgisi; scýotda hasaba ýazylan we hasapdan öçürilen pul serişdeleri; goýumyň puly; goýum boýunça göterimler; karz edarasyna süýşürintgi kitapçasy görkezilen pursatynda scýotda galan pul serişdeleri; goýumyň yzyna gaýtarylyş möhleti.

Goýum barada süýşürintgi kitapçasyna görkezilen maglumatlar goýum boýunça karz edarasy bilen goýumçynyň arasyndaky hasaplaşyklar üçin esas bolup durýarlar.

Goýumyň berilmegi, ol boýunça göterimleriniň tölenilmegi we goýumçynyň onuň goýum boýunça hasabyndan pul serişdeleriniň başga şahslara geçirilmegi barada tabşyrygynyň ýerine ýetirilmegi boýunça operasiýalar karz edarasy tarapyndan diňe süýşürintgi kitapçasyny görkezilen mahalynda amala aşyrylýar.

Düşündirilýän kadada süýşürintgi kitapçasynyň iki görnüşini tapawutlandyrylýar:

- atly süýşürintgi kitapçasyny; - görkezijä süýşürintgi kitapçasyny.

Atly diýlip, diňe onda ady görkezilen adama goýum hem-de bu goýum boýunça göterimleri almaga hukugy berýän süýşürintgi kitapçasyna düşünilýär.

Atly süýşürintgi kitapçasyny – süýşürintgi kitapçasynyň bir görnüşini, ol boýunça goýumy, onuň hasaplanyp ýazylan göterimlerini almak, şeýle hem ol boýunça çykdaýy we başga operasiýalary geçirmek hukugy diňe adyna ol resmileşdirilen goýunça degişli we atly süýşürintgi kitapçasyny boýunça bu hukugy başga birine berip bolmaýar.

Eger atly süýşürintgi kitapçasyny ýitirilen ýa-da görkezmek üçin ýaramsyz ýagdaýa düşen bolsa, karz edarasy goýumçynyň arzasy boýunça oňa täze atly süýşürintgi kitapçasyny berýär ýa-da goýumçynyň talaby boýunça oňa goýum boýunça hasabynda galan pul möçberini we goýumça düşýän göterimleri töleýär.

Görkezijä süýşürintgi kitapçasyny diýlip, goýum almak, şeýle hem şol goýum boýunça göterimleri almak hukugy bu süýşürintgi kitapçasyny görkezen adamda bolýan süýşürintgi kitapçasyna düşünilýär.

Görkezijä süýşürintgi kitapçasyny şeýle ölçeğiň bolmagy bilen baglanyşykly gymmatly kagyzlara we ýitirilen görkezijä süýşürintgi kitapçasyny boýunça hukuklaryň dikeldilmegi gymmatly kagyzlar üçin göz önünde tutulan tertipde amala aşyrylýar.

Görkezijä süýşürintgi kitapçasyny boýunça hukuklaryň başga birine berilmegi diňe onuň başga adama hakykatda gowşurylmagy arkaly amala aşyrylyp bilner, bu pursatdan başlap görkezijä süýşürintgi kitapçasyna onuň tarapyndan tassyklanýan umumylykda ähli hukuklara geçýär.

Banklaryň tejribesinde süýşürintgi kitapçasynyň çykarylyş prosesine şu tapgyrlar degişlidir: goýberiliş şertleriniň tassyklanymagy; bellige alyş; ýerleşdiriş; satylyşyna gözegçilik.

Görkezijä süýşürintgi kitapçalaryny çykaryan karz edarasy görkezijä süýşürintgi kitapçasynyň nusgasyny, şeýle hem olaryň dolanyşyga goýberilmeginiň şertlerini we doly tertibini tassyklamalydyr.

Görkezijä süýşürintgi kitapçasyny, gymmatly kagyz bolmak bilen ynanyçly dolandyryşyň obýekti bolup bilmez.

Ýitirilen görkezijä süýşürintgi kitapçasyny boýunça hukuklaryň dikeldilmegi iş ýörediş kanunçylygynda göz önünde tutulan tertipde kazyýet tarapyndan amala aşyrylýar.

Goýumyň berilmegi (nagt pul serişdeleriniň ýa-da/we nagt däl tertipde tölenilmegi), bank tarapyndan göterimleriň tölenilmegi we başga operasiýalaryň geçirilmegi diňe goýumçy tarapyndan onuň görnüşine garamazdan görkezilen mahalynda bank tarapyndan amala aşyrylmalydyr we süýşürintgi kitapçasynyň görkezijisiniň hukuk güýji barlanandan soň jogapkärçilik hut karz edarasynyň üstüne ýüklenilýär.

Atly süýşürintgi kitapçasyny görkezilen mahalynda bank edarasy bu kitapçanyň eýesi baradaky maglumatlaryň görkezijisiniň şahsyýetini tassyklaýan beýleki maglumatlar bilen, ýagny görkezijisiniň pasport maglumatlary bilen laýyk gelýändigini barlamalydyr.

Eger goýum almak üçin görkezijä süýşürintgi kitapçasyny görkezilýän bolsa, onda karz edarasy bu kitapçanyň bildirilýän talaplara laýyk gelýändigini, görkezijisiniň şahsyýeti baradaky maglumatlary barlamaga we bank resminamalarynda goýumyň berlendigini bellemäge borçludur.

Görkezijisiniň hukuk güýji bolmadyk halatynda, karz edarasy düşündirilýän kada laýyklykda onuň netijelerine diňe, eger ol bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlygy boýunça hereket eden halatynda jogap berýär. Başga ýagdaýlarda, ýagny mysal üçin, eger görkezijä süýşürintgi kitapçasyny ýitirilip, onuň eýesi bolsa ýitirilen görkezijä süýşürintgi kitapçasyna öz hukuklaryny dikeltmek boýunça öz wagtyndaky we gerekli çäreleri görmedik bolsa, bu kitapça hukuga ters eýelik edýän adam bolsa, görkezijä süýşürintgi kitapçasyny peýdalanylýan goýum alan bolsa, ol jogapkärçilik çekmeýär.

§ 4. Dokumentar (haryt) akkreditivi. Dokumentar inkasso

916-njy madda. Düşünje

1. **Akkreditivi açmak arkaly kredit edarasy (banky açan) müşderiniň (akkreditiv tabşyrygyny bereniň) haýysy we buýrugy boýunça görkezilen dokumentiň ýerine üçünji şahsa (remitente) onuň görkezmesi boýunça ýa pul summasyny tölemäge ýa-da remitent tarapyndan geçirilen wekseli tölemäge, ýa-da aksepti geçirmäge, ýa-da eger kreditiň şertleri ýerine ýetirilse, bu operasiýany amala aşyrmagy başga banka tabşyrmaga borçludur.**
2. **Müşderi ylalaşylan haky tölemäge borçludur.**

Akkreditiv (Accreditivus latyn sözünden – ynanyşykly) – bankyň müşderiniň tabşyrygy boýunça onuň şertnama boýunça kontragentine berilýän şertli pul borçnamasy. Akkreditiv nähili atlandyrylsa-da ýa-da ýazylsa-da, çagyryşsyz bolup durýan we şeýlelik bilen emitent bankyň gownejaý resmileşdirilen tekliplama boýunça töleg şertnamasynyň ýerine ýetirilmegini pugta amala aşyrmak borjuna düýýän islendik ylalaşygy aňladýar. Akkreditiv, hatda eger ol bu babatda hiç hili görkezmäni özünde jemlemeýän bolsa hem, çagyryşsyz bolup durýar.

Akkreditiv özüniň tebigaty boýunça satyn almak-satmak şertnamasyndan ýa-da onuň esaslanyp biljek başga şertnamasyndan özbaşdaklaşan geleşigi özünde jemleýär. Banklaryň şeýle kontrakt boýunça, eger oňa haýsy-da bolsa bir salgyatlanma akkreditive girizilen hem bolsa, asla baglanyşykly däl ýa-da jogapkärçilik çekmeýärler. Munuň netijesinde, bankyň töleg şertnamasynyň ýerine ýetirilmegini amala aşyrmak ýa-da akkreditiv boýunça başga borçnamany ýerine ýetirmek borjy buýruk berijiniň onuň emitent bank ýa-da benefisiar bilen gatnaşyklaryna esaslanýan talaplaryna ýa-da garşy bolmalaryna tabyn däl.

Banklaryň arasynda ýa-da buýruk beriji bilen emitent bankyň arasynda bar bolan şertnamalaýyn gatnaşyklar benefisiara asla degişli däl.

Emitent bank buýruk berijiniň akkreditiviň aýrylmaz bölegi hökmünde akkreditiviň esaslandyrylan kontraktynyň göçürme nusgalaryny, hasabyň we başga şeýle resminamalaryň daşky görnüşlerini goşjak bolmak islendik synanyşyklarynyň öňüni almalydyr.

Akkreditiwler boýunça hasaplaşyklarda şu aşakdaky taraplar gatnaşýarlar: Emitent bank – buýruk berijiniň haýyşy boýunça ýa-da öz adyndan akkreditiw çykaryp goýýan bank; Buýruk beriji – haýyşy boýunça akkreditiw çykarylyp goýulýan tarap; Benefisiar – peýdasyna akkreditiw çykarylyp goýulýan tarap; Awiza edýän bank – emitent bankyň haýyşy boýunça akkreditivi awiza edýän (mälim edýän) bank;

Ýerine ýetiriji bank – akkreditiw ýerine ýetirilmegi göz öňünde tutýan bank, ýa-da eger akkreditiw islendik bankda ýerine ýetirilmegi göz öňünde tutýan bolsa, islendik bank.

Bu kadalar 2009-njy ýylyň 19-njy ýanwarynda Türkmenistanyň Merkezi banky tarapyndan tassyklanan, Türkmenistanyň Adalat ministrligi tarapyndan 2009-njy ýylyň 24-nji fewralynda 483 belgii bilen hasaba alnan, «Türkmenistanda nagt däl hasaplaşyklar hakynda düzgünnama» bilen düzgünleşdirilýär.

Tassyk ediji bank – emitent bankyň ygtyýarlyklary ýa-da haýyşy esasynda akkreditive öz tassyklamasyny goşýan bank. Mälim bolşy ýaly, bank tejribesinde akkreditiwleriň birnäçe görnüşleri ulanylyp bilner:

- basyrylan (deponirlenen) ýa-da basyrylmadyk (kepillendirilen); - çagyrylýan we çagyrylmaýan; - tassyk edilen.

Hat-da karz edaralary bu hasaplaşmalar boýunça, giň bank tejribesinden ugur alyp, akkreditiwleriň beýleki görnüşlerini peýdalanylýan bilýän hem bolsalar, göz öňünde tutulýan sanaw doly däl bolup durýar.

Akkreditiw operasiýalarynyň çäklerinde bu geleşik boýunça taraplar akkreditiwleriň şu aşakdaky görnüşlerini görnüşlerini kabul edip bilerler:

Ätiýaçlyk akkreditivi – Stand-By akkreditivi; dokumentar

häsiýeti bolan bank kepilliginiň görnüşü;

Kumulýatiw akkreditiw – buýruk berijä gündelik akkreditiviň harç edilmedik pul möçberini şol bankda açylýan tazesiniň pul möçberine geçirip ýazmaga rugsat berilýär; Öwez doluş akkreditivi beýleki akkreditiviň üpjünligi bolup hyzmat edýän borçnamany özünde jemleýär;

«Gyzyl bellikli» akkreditiw – benefisiara haryt ýüklenip ugradylan we haryt-ygtyýar ediş resminamalary berlen pursatyna çenli akkreditiviň hasabyna hakujy almaga mümkinçilik berýär;

Rewolwer-akkreditiw – emitentiň peýdalanylýan akkreditivi anyk pul möçberine çenli we anyk möhletiň dowamynda dolulygyna ýa-da böläkleýin dikeltmek borçnamasyny göz öňünde tutýar;

Erkin negosiasiýaly akkreditiw – benefisiara ony tölege hödürlemek maksady bilen islendik banka ýüz tutmaga mümkinçilik berýär.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, taraplaryň ylalaşygy boýunça hasaba, şeýle hem bu kada hyzmat edileni üçin müşderi bankyň nyrhnamasynda görkezilen ylalaşylan haky tölemäge borçludyr.

917-nji madda. Inkasso tabşyrygy

Inkasso tabşyrygy bilen inkasso operasiýasyna doly ygtyýarly bolan kredit edarasy (bank) müşderiniň (ynanyjynyň) tabşyrygy boýunça akseptiň ýerine ýa-da zerur bolanda, töleýjiniň töleginiň ýerine gymmatly söwda kagyzlaryny bermegi öz üstüne borçnama edip alýar .

Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda, inkasso tabşyrygy – bu hasaplaşyk resminamasy bolup durýar. Onuň esasynda bolsa, töleýjiniň hasabyndan jedelsiz tertipde pul serişdeleriniň hasapdan aýrylmagy geçirilýär. Inkasso tabşyrygy esasan şu aşakdaky ýagdaýlarda ulanylýar:

1. Türkmenistanyň kanunçylygynda pul serişdeleriniň tutulyp galynmagynyň jedelsiz tertibi bellenen halatynda, şeýle hem pul serişdeleri gözegçilik wezipelerini ýerine ýetirýän edaralar tarapyndan tutulyp galynan mahalynda;
2. ýerine ýetiriliş resminamalary boýunça tutulyp galynan mahalynda;

ç) töleýjä hyzmat edýän banka töleýjiniň hasabyndan onuň ygtyýary bolmazdan, pul serişdeleriniň hasapdan aýrylmagyna hukuk berlen şertinde, taraplar tarapyndan şertnama boýunça göz öňünde tutulan.

Pul serişdeleri ýerine ýetiriliş resminamalary boýunça tutulyp galynan mahalynda inkasso tabşyrygynda ýerine ýetiriliş resminamasynyň senesine we san belgisine, şeýle hem mejbury ýerine ýetirilmegine degişli karary çykaran edaranyň adyna salgylanma bolmalydyr.

Pul serişdeleriniň sçýotlardan tutulyp alynmagy üçin ýerine ýetiriş resminamalary esasynda aýrylyp goýlan inkasso tabşyryklary talap edijiniň banky tarapyndan ýerine ýetiriş resminamasynyň asyl nusgasynyň ýa-da onuň öwezliginiň ýanyna goşulmagy bilen kabul edilýär.

Eger inkasso tabşyrygynyň ýanyna goşulýan ýerine ýetiriş resminamasy bellenen möhlet geçenden soň hödürlenen bolsa, banklar jedelsiz tertipde pul serişdelerini hasapdan aýyrmak üçin inkasso tabşyryklaryny ýerine ýetirmäge kabul etmeýärler.

Döwürleýin tölegleriň tutulyp alynmagy (alimentleriň tutulyp alynmagy, saglyga ýetirilen zeperiň öweziniň dolunmagy we başgalar) barada ýerine ýetiriş resminamalary tölegleriň bellenen wagtynyň bütin dowamynda güýjüni saklap galýarlar. Alimentleriň tölenilmegi baradaky kepillendiriş taýdan tassyk edilen ylalaşyklar babatynda hem şeýle tertip hereket edýär.

Görkezilen halatlarda ýerine ýetiriş resminamalarynyň ýerine ýetirmäge hödürlenýän möhletleri her bir töleg üçin aýratynlykda hasaplanylýar.

Bank ýanyna goşulan ýerine ýetiriş resminamasy bolan inkasso tabşyrygyny alan gününiň soňundan gelýän günden gijä galman inkasso tabşyrygyny ýerine ýetirýär. Bergidaryň hasabynda talaplary kanagatlandyrmak üçin pul serişdeleri bolmadyk ýa-da ýetmeýän mahalynda bank ýerine ýetiriş resminamasynda bergidaryň hasabynda pul serişdeleriniň ýokdugy zerarly görkezilen talaplaryň doly ýa-da bölekleyin ýerine ýetirilmändigini hakynda bellik edýär. Inkasso tabşyrygy ýerine ýetirilmedik ýa-da bölekleyin ýerine ýetirilen mahalynda ýanyna goşulan ýerine ýetiriliş resminamasy bilen kartotekada goýulýar. Inkasso tabşyryklary pul serişdeleriniň nobat boýunça gelşine laýyklykda ýerine ýetirilýär.

Pul serişdeleriniň hasapdan aýrylmagynyň jedelsiz tertibi şertnamanyň şertlerine laýyklykda borçnamalar boýunça ýerine ýetirilýär.

Pul serişdeleriniň jedelsiz tertipde şertnamada göz öňünden tutulan halatlarda hasapdan aýrylmagy bank tarapyndan bank hasaby şertnamasynda pul serişdeleriniň jedelsiz tertipde hasapdan aýrylmagy hakynda şertler bolan mahalynda amala aşyrylýar. Töleýji hyzmat edýän banka pul serişdeleriniň jedelsiz tertipde hasapdan aýrylmagy üçin inkasso tabşyryklaryny çykaryp goýmaga hukugy bolan kreditor (serişdeleri alyjy) hakynda, tölegleriň geçirilmeli borçnamalary, şeýle hem şertnama (senesi, san belgisi we jedelsiz hasapdan aýyrmaga hukugy göz öňünde tutulýan degişli bent) hakynda maglumatlary bermäge borçludyr.

Bank hasaby hakynda şertnamada pul serişdeleriniň jedelsiz tertipde hasapdan aýrylmagy hakynda şertleriň bolmazlygy, şeýle hem kreditor (serişdeleri alyjy) hakynda maglumatlaryň we ýokarda görkezilen beýleki maglumatlaryň bolmazlygy bank tarapyndan şertnama laýyklykda çykarylyp goýulýan inkasso tabşyryklarynyň tölenilmeginden boýun gaçyrmak üçin esas bolup durýar.

Inkasso tabşyrygynyň çykarylyp goýulmagynyň kanunylygy we serişdeleri tutup galmagyň esasyňy görkezmegeň dogrulygy üçin jogapkärçiligi serişdeleri alyjy (tutup galyjy) çekýär. Banklar özleriniň hasaplaryndan jedelsiz tertipde pul serişdeleriniň hasapdan aýrylmagyna garşylyklaryna mazmuny boýunça seretmeýärler.

Banklar şu ýagdaýlarda pul serişdelerini jedelsiz tertipde hasapdan aýyrmagy togtadýarlar:

1. Türkmenistanyň kanunçylygyna laýyklykda gözegçilik wezipelerini amala aşyran edaranyň tutup galmagy togtatmak hakynda çözgüdi boýunça;
2. kazyýetiň tutup galmagy togtatmak hakynda çözgüdi bolan mahalynda;
3. Türkmenistanyň kanunçylygynda göz öňünde tutulan başga esaslar boýunça.

Banka berilýän resminamada inkasso tabşyrygynyň tutulup galynmagy togtadylmaly maglumatlar görkezilýär.

Pul serişdeleriniň inkasso tabşyrygy boýunça hasapdan aýrylmagy dikeldilen mahalynda onuň ýerine ýetirilmegi onda görkezilen nobatlylyk toparynyň hem-de toparyň içinde resminamalaryň gelmeginiň senenama nobatlylygynyň saklanyp galynmagy bilen amala aşyrylýar.

918-nji madda. Halkara hukugynyň adatlary

Eger başga zat ylaşylmasa, taraplaryň hukuklary we borçlary halkara dolanyşygyndaky dokumentar akkreditiviň ýa-da dokumentar inkassonyň ykrar edilen adatlary boýunça kesgitlenýär.

Halkara hukugynyň adatlary – bu halkara gatnaşyklarynda birnäçe gezek ulanmaklygyň netijesinde emele gelen hem-de hiç bir halkara şertnamalarynda ýa-da kadalaşdyryjy hukuk namalarynda göz öňünde tutulmadyk özüňi alyp barmaklygyň düzgünleridir. Halkara hukugynyň adatlary ähli ýa-da käbir döwletleriň özara gatnaşyklarynda uzak wagtyň dowamynda emele gelen özüňi alyp barmaklygyň kadalaryny özünde jemleýär.

Bu kadalar halkara hukugynyň adatlarynyň ulanylyş ýörelgelerini kesgitleýär. Eger başgaça ylaşylmadyk ýa-da agzalmadyk bolsa, halkara täjirçilik hukugynyň kadalary Türkmenistanyň milli kanunçylygyndan olaryň agdyk gelmegi ykrar edilýär.

Halkara hukugynyň adatlarynyň ornaşdyrylmagy we ulanylmagy Halkara söwda palatasynyň tarapyndan neşir edilen, mysal üçin şu aşakdakylar ýaly resminamalar esasynda bolup geçýär:

1. Dokumentar akkreditiwler üçin birleşdirilen kadalary we adatlary MTP № 522 2007 ýylyň USP 600;
2. Inkasso neşiri boýunça birleşdirilen kadalar MTP № 522 1995 ý.

Halkara söwda işini we maliýe-karz institutlarynyň işini giňeltmek üçin, halkara hukugynyň adatlaryny, şonuň ýaly-da Halkara söwda palatasynyň neşir eden düzgünlerini ulanmak zerurdyr. Mysal üçin, şertnamalaýyn kepillikler boýunça birleşdirilen kadalar, Halkara Söwda adalgalarynyň düşündirilmeginiň kadalary, birinji talap we UNIDRUA halkara täjirçilik şertnamalarynyň ýörelgelerini peýdalanmak boýunça kepillikler üçin birleşdirilen kadalar.

Olar hat-da halkara maliýe we bank tejribesinde bar bolan adatlary hususy tertipde kodlaşdyran bolsalar hem bu kadalaşdyryjy namalaryň teklipe ediji we fakultativ häsiýeti bardyr.

§ 5. Bank kepilligi

Türkmenistanyň raýat kanunçylygyna laýyklykda bank kepilligi – bu borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň üpjün edilmeginiň täze we ýokary likwidligi bolan usullarynyň biridir. Bank kepilligi, zamunlygyň bir görnüşini bolmak bilen, ondan düýpli tapawudy bar. Aksessor bolup durýan zamunlyk şertnamasyndan tapawutlylykda, bank kepilligi aksessor däl. Onuň bolmaklygy hukuk manysynda alanyňda esasy borçnama bagly däl we halkara bank işinde onuň uly orny bardyr.

919-njy madda. Düşünje

Bank kepilliginiň güýjünde bank, başga kredit edarasy ýa-da ätiýaçlandyryş guramasy (kepil) başga şahsyň (prinsipalyň) haýyşy boýunça öz üstüne alan borçnamasynyň şertlerine laýyklykda prinsipalyň kreditoryna (benefisiara) benefisiaryň ýazmaça talabynyň esasynda pul summasyny tölejekdigi hakynda ýazmaça borçnama alýar.

Bank kepilligi borçnamalary üpjün etmegiň görnüşleriniň biri bolmak bilen, bu maddada göz önünde tutulýşy ýaly, diňe karz edaralary we ätiýaçlandyryş guramalary tarapyndan berilýär. Türkmenistanyň bank tejribesinde bank kepilligini diňe karz edaralary berýärler.

TRK-nyň 23-nji babynyň 5-nji paragrafynda bar bolan kepillik hakynda kadalar 1992-nji ýylyň talaby boýunça Kepillikler üçin birleşdirilen kadalara laýyklykda halkara tejribesiniň hasaba alynmagy bilen göz önünde tutulandyrlar.

Bank kepilligi özbaşdak şertnama bolup durýar, ol boýunça karz edarasy birtaraplaýyn tertipde bergidar (prinsipal) öz borçlaryny ýerine ýetirmedik halatynda benefisiara (kreditora) pul möçberini (kepillik pul möçberini) geçirmäge söz berýär. Şular bank kepilliginiň şertnamasynyň gatnaşyjylary bolup durýarlar: kepil hökmünde çykyş edýän karz edarasy; bergidar, onuň tabşyrygy boýunça we onuň talabyny kanagatlandyrmak üçin prinsipal atlandyrylýan kepil çykyş edýär; kepilden kanagatlanma alýan kreditor, benefisiar bolup durýar.

Bank kepilligi prinsipalyň başlangyjy boýunça benefisiaryň haýryna borçnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin berilýär. TRK-nyň 925-nji maddasyna laýyklykda, bank kepilligi ýazmaça görnüşde resmileşdirilýär, bozulan halatynda ol geleşigi TRK-nyň 79-njy maddasyna laýyklykda hakyky däl diýip ykrar edip bolar.

Bu geleşigiň ýerine ýetirilmegi boýunça kepiliň borçnamasy diňe pul görnüşinde bolup durýar.

Bank kepilligi – bu birtaraplaýyn şertnamadyr, ol zamunlyk şertnamasyndan kepilligiň – kepil hökmünde ýörite subýekti – karz edarasy bar bolan özbaşdak şertnamadygy bilen tapawutlanýar.

Bank kepilligi, TRK-nyň 921-nji maddasyna laýyklykda, zamunlykdan esasy tapawutlandyryjy şerti bilen, üpjünçiligiň aksessor serişdesi bolup durmaýar we ol üpjünçiligi üçin berlen esasy borçnama bagly däldir.

Bank kepilliginde şular ýaly başga şertleri hem göz önünde tutmak bolar: bank kepilliginiň yzyna alynmagyna ýol berilmezligi (922-nji madda); benefisiara degişli talabyň başga şahsa berilmegine ýol berilmezligi (923-nji madda); bank kepilliginiň güýje girmegi (924-nji madda); kepiliň benefisiaryň talabyny almak boýunça borjy (926-nji madda). Bank kepilligi birnäçe görnüşlere bölünýär:

1. şertnamany ýerine ýetirmegiň bank kepilligi (kepiliň agzalyp geçilen pul möçberi prinsipal tarapyndan şertnamalaýyn borçnamalar bozulan halatynda tölenýär);
2. bäsleşik kepilligi (bäsleşik söwdalary mahalynda resmileşdirilýär);
3. tölegiň yzyna gaýtarylmagynyň bank kepilligi (öň alnan hakujaý tölegleri boýunça prinsipal tarapyndan şertnamalaýyn borçnamalar bozulan halatynda benefisiaryň haýryna tölenilýär).
Halkara bank tejribesinde şeýle hem ibermegiň, hyzmat etmegiň, karzy we eksport karzlaryny üpjün etmegiň bank kepillikleri göz önünde tutulýar.

920-nji madda. Bank kepilligi üçin hak

1. **Bank kepilligi benefisiar babatdaky öz borçlarynyň prinsipal tarapyndan göwnejaý ýerine ýetirilmegini üpjün edýär.**
2. **Bank kepilliginiň berlendigi üçin prinsipal kepile ylaşylan hak töleýär.**

Bank kepilligi borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň üpjün edilmeginiň ýokary likwidligi bolan serişdeleriň biri bolup durýar. Eger ol benefisiara berlen bolsa, prinsipal bilen benefisiaryň arasyndaky gatnaşyklar bank kepilliginiň ykbalyna hiç-hili täsir edip bilmezler.

Kepil bergidaryň borçnamalaryny ýerine ýetirmäge borçly däldir.

Ol benefisiara bergidar tarapyndan borçnamalaryň ýerine ýetirilmeligi ýüze çykan mahalynda, benefisiara diňe pul möçberini töleýär.

Bank kepilligi muzdly bolup durýar. Prinsipal bu şertnamanyň başlaýjysy bolmak bilen, karz edarasyna hak tölemek borçnamasynyň öz üstüne alýar.

Prinsipalyň hak tölemegi bank kepilligi berilmeginden öň ylaşylymalydyr. Karz edarasy hakdan başga-da üçünji şahslaryň çekilmegini hem goşmak bilen kepiliň kepilligiň resmileşdirilmegi we berilmegi bilen baglanyşykly çykarylan çykdajylaryň öweziniň dolunmagyny göz önünde tutup biler.

921-nji madda. Kepil borçnamasynyň esasy borçnamadan garaşsyzlygy

Kepiliň benefisiar babatdaky bank kepilligi tarapyndan göz önünde tutulan borçnamalary olaryň arasyndaky özara gatnaşyklarda ony üpjün etmek üçin berlen esasy borçnama, hatda kepillikde bu borçnama görkezme bolanda, garaşly däldir.

Bu maddada bank kepilliginiň aksessor häsiýeti we «kepil borçnamasynyň esasy borçnamadan garaşsyzlygy» has aýdyň beýan edilýär. Esasy borçnamanyň düýpli we başga şertleri bank kepilliginiň garaşsyzlygyna täsir edip bilmezler. Şunuň bilen birlikde hiç bir ýuridik netijeler kepillige täsir edýän esasy borçnama bozulan mahalynda ýüze çykyp bilmezler. BMG-niň Garaşsyz kepillikler we ätiýaçlyk akkreditiwler hakynda konwensiýasynyň 3-nji maddasyna laýyklykda bank kepilliginiň garaşsyzlygy, onuň:

1. esasy geleşigiň ýa-da haýsy-da bolsa bir başga borçnamanyň bolmagyna ýa-da hakykylygyna bagly däldigi bilen;
2. haýsy-da bolsa bir şert bilen ýa-da haýsy-da bolsa bir anyk däl hereket bilen kesgitlenmeýändigini bilen, beýan edilýär.
Bank kepilligine bu borçnamanyň esasy borçnamadan özbaşdaklygynyň ýörelgeleri häsiýetlidir hem-de benefisiaryň kepile prinsipal bilen benefisiaryň arasyndaky şertnamalaýyn gatnaşyklaryň ýerine ýetirilmändiginiň ýa-da talaba laýyk ýerine ýetirilmändiginiň subutnamalary berilmeginden kepil tarapyndan öz borçnamalarynyň ýerine ýetirilmelidigi baradaky talabyny bildirmäge hukugy bardyr. Bu ýagdaýda benefisiar öz bankynyň üsti bilen bank kepilligini çykaryar we akseptsiz (jedelsiz) tertipde kepiliň korrespondent şýotundan agzalan pul möçberini aýryp öçürüp biler.

922-nji madda. Bank kepilligini yzyna almaga ýol bermezlik

Eger bank kepilliginde başgaça göz öňünde tutulmasa, ol yzyna alnyp bilinmez.

Seredilýän madda bank kepilliginiň yzyna alnyp bilinmezliginiň prezumpsiýasyny belleýär. Taraplar şeýle hem kepilligiň yzyna alynmagyny göz öňünde tutup bilerler. Bu ýagdaýda kepillik bank kepilliginde görkezilen ilki başdaky şertleri yzyna almaga we üýtgetmäge bolan hukuga eýedir. Şeýlelik bilen kepilligiň üpjünçilik wezipeleri ep-esli peselýär we esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmelik töwekgelligi artýar.

Bank kepilliginiň yzyna alyp bolýanlygy halatynda yzyna almagyň mümkinçiligini we tertibini, anyk ýagdaýlary we şertleri göz öňünde tutmak zerurdyr. Bu taraplar bank kepilliginiň anyklaşdyrylan görnüşinde görkezilip bilner.

923-nji madda. Benefisiara degişli talabyň başga şahsa berilmegine ýol bermezlik

Eger kepillik tarapyndan başgaça göz öňünde tutulmasa, bank kepilliginden ugur alyp benefisiaryň kepillik babatdaky talap etmek hukugy üçünjü şahsa berlip bilinmez.

Düşündirilýän maddada bank kepilligi boýunça talap etmek hukuklarynyň, şeýlelik bilen benefisiaryň ykdysady we hukuk bähbitlerini goramagyň ähli mümkinçiliklerini güýçlendirmek bilen, üçünjü şahslara berlip bilinmeýändigini takyk görkezilen. Eger kepillik benefisiaryň kepillik talap etmek hukugynyň geçirilmegine ýol berýän bolsa, onda ony iki ýol bilen amala aşyrmak bolar:

- bähbit alyjynyň çalşylmagy bilen talabyň birine geçirilmegi (TRK-nyň 465-nji maddasy);

- pul serişdeleriniň üçünjü şahsa üýtgedilip geçirilmegi. Bu iki usulyň arasyndaky tapawut, birinji ýagdaýda tarapyň esasy borçnama boýunça çalşylmagy bolup geçýär, ikinjisinde pul serişdeleriniň başga alyjysy görkezilýär.

924-nji madda. Bank kepilliginiň güýje girmegi

Eger kepillik arkaly başgaça göz öňünde tutulmasa, bank kepilligi onuň berlen gününden güýje girýär.

Bu madda bank kepilliginiň berlişiniň we güýje girişiniň şertleri bellenilýär. Kepillik onuň berlen senenama gününden başlap güýje girýär.

Bank kepilliginiň güýje girmegi, bu pursatdan başlap benefisiara kepillik borçnamalary boýunça talaplaryny bildirmek hukugy berilýär.

Eger bank kepilliginde başgaça agzalyp geçilýän bolsa, onda bu resminama görkezilen senesinden ýa-da anyk şertler başlan mahalynda güýje girýär. Bu ýagdaýda kepillik soňa goýmak şerti bolan geleşigi özünde jemleýär (TRK-nyň 121-nji maddasy).

925-nji madda. Talap bildirmegiň formasy

1. **Benefisiaryň bank kepilligi astyndaky pul summalarynyň tölegleri hakyndaky talaby kepillikde görkezilen dokumentleri goşmak bilen ýazmaça formada kepillikde görkezilmelidir. Talapda ýada goşundyda benefisiar üpjün edilmeginde kepillik berlen esasy borçnamanyň prinsipal tarapyndan bozulmagynyň nämede aňladylýandygyny görkezmelidir.**
2. **Benefisiaryň talaby berlen kepilligiň möhletiniň gutarmagyna çenli kepillikde görkezilmelidir.**

Düşündirilýän maddada benefisiaryň pul serişdelerini tölemek boýunça kepillik bildirýän talaplarynyň bank kepilliginde görkezilen resminamalaryň ýanyna goşulmagy bilen ýazmaça görnüşde amala aşyrylýandygy kesgitlenýär. Kepilliň benefisiaryň talaplarynyň hakykylygyny kybaplaşdyrmak maksady bilen goşmaça resminamalary talap etmäge hukugy ýokdur.

1-nji bölege laýyklykda benefisiar özüniň kepillik bildirýän talabynda prinsipal tarapyndan esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini ýa-da ýaramaz ýerine ýetirilendigi kesgitlemäge borçludur. Bildirilýän talaplaryň anyklaşdyrylmagy kepillik benefisiaryň haýryna töleg geçirmek borçnamasyny aýyрмаýar.

Eger kepillik esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmegi ýa-da onuň başga esaslar boýunça togtadylmagy barada belli bolan bolsa, kepillik bu barada benefisiara we prinsipala habar bermäge borçludur. Bu habara garamazdan, benefisiar tarapyndan ikinji gezek goýulan talap kepillik tarapyndan kanagatlandyrylmadyr (TRK-nyň 987-nji maddasynyň ikinji bölegi). Şunda bank kepilliginiň esasy borçnamadan aksessorsyz häsiýeti beýan edilýär.

BMG-niň Garaşsyz kepillikler we ätiýaçlyk akkreditiwler hakynda konwensiýasynyň 15-nji maddasyna laýyklykda talap bildirmegiň formasy, ýeri we möhletleri boýunça şertleri görkezilen. Bank kepilliginde görkezilen möhlete laýyklykda, benefisiar tarapyndan talap görkezilen möhletde bildirilmelidir, şeýle edilmese ol öz talaplaryny bank kepilliginiň hasabyna kanagatlandyrmak mümkinçiligini ýitirýär. TRK-nyň 927-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, eger bu talap kepillikde kesgitlenen möhlet tamamlanandan soň bildirilen bolsa, kepillik benefisiara onuň talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmelidir.

926-njy madda. Benefisiaryň talabyny almak boýunça kepillik borjy

1. **Benefisiaryň talabyny alandan soň kepillik şolbada bu hakda prinsipala habar bermelidir we onuň bilen baglanyşykly ähli dokumentler bilen birlikde oňa talabyň kopiýasyny bermelidir.**
2. **Kepilik benefisiaryň talabyna goşulan dokumentler bilen paýhasly möhletde garalmalydyr hem-de dokumentler goşulan talabyň kepilligiň şertlerine laýyk gelýändigini belli etmek üçin paýhasly yhlaslylyk görkezmelidir.**

Bu maddada kepillik benefisiaryň kepillik pul möçberini tölemek baradaky talabyny alandan soňky borçlary bellenen. Ilki bilen, ol bu barada prinsipala habar bermäge we benefisiaryň gerekli resminamalary bilen talabynyň göçürmesini ibermäge borçludur.

Benefisiaryň talaby barada kepilli tarapyndan öz wagtynda habar berilmezligi kepillik babatda ýuridik netijelere eltmeýär, emma prinsipaldan hak alynmagyna täsir edip biler.

2. 2-nji bentdäki göz önünde tutulan paýhasly möhlet seredilýän ýagdaýyň ähli ahwalatlaryny hasaba almak bilen kesgitlenilýär. Paýhasly möhletiň bozulmagy TRK-nyň 928-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, benefisiara kepile kepilligiň möçberinden artyk jogapkärçiligi ýüklemek hukugyny berýär.

927-nji madda. Benefisiaryň talabyny kanagatlandyrmakdan kepilliň ýüz öwürmegi

1. **Eger bu talap ýa-da oňa goşulan dokumentler kepilligiň şertlerine laýyk gelmese ýa-da olar kepillik tarapyndan kesgitlenen möhlet tamamlanandan soň kepile berilse, kepilli benefisiara onuň talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmelidir. Kepilli benefisiaryň talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürýändigini hakynda benefisiara şolbada habar bermelidir.**
2. **Eger benefisiaryň talabynyň kanagatlandyrylmagyna çenli bank kepilligi tarapyndan üpjün edilen esasy borçnamanyň degişli böleginde eýýäm doly ýerine ýetirilendigi, başga esaslar boýunça togtadylandygy ýa-da hakyky dälidigi kepile mälim bolsa, onda ol şolbada bu hakda benefisiara we prinsipala habar bermelidir. Kepiliň şeýle duýdurýşyndan soň alnan benefisiaryň gaýtadan eden talaby kepilli tarapyndan ýerine ýetirilmäge degişlidir.**

Düşündirilýän maddada bank kepilligi boýunça talaplaryň kanagatlandyrylmagynda kepilliň ýüz öwürmeginiň iki esasy görkezilýär:

- talap ýa-da goşulan resminamalar kepilligiň şertlerine laýyk gelmezligi; - bank kepilliginiň möhlet geçenden soň berilmegi.

Bank kepilliginde göz önünde tutulmadyk başga esaslar boýunça, kepilli benefisiaryň talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz öwürmäge haky ýokdur.

Seredilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda degişli bölegiň esasy borçnamasynyň eýýäm doly ýerine ýetirilendigi, başga esaslar boýunça bes edilendigi ýa-da hakyky dälidigi belli bolan kepile talap bildirilen mahalynda bank kepilligi şertsiz birtaraplaýyn borçnama bolmak bilen, kepilli bu barada prinsipala habar bermelidir.

Bu ýagdaýda kepilli prinsipala goýlan bank kepilligi barada habar bermek bilen, taraplara – prinsipala we benefisiara esasy borçnama babatdaky meseläni sazlaşdyrmaga taraplara mümkinçilik berýär. Şunuň bilen birlikde kepilli benefisiar babatda «ýüz öwürmäge hukugy» ýokdur sebäbi bu bank kepilliginiň garaşsyzlygynyň talabynyň kepilligiň üpjün etmegiň usuly hökmündäki hukuk ygtybarlylygynyň gowşamagynyň öňüni almak maksady bilen, gönümel bozuldygy bolardy. Benefisiaryň ikenleş talaby mahalynda kepilli, hatda hukuga laýyk gelmeýän hem bolsa, kepillik boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmäge borçludur.

928-nji madda. Kepiliň borçnamalarynyň çäkleri

1. **Kepiliň benefisiar babatdaky bank kepilligi arkaly göz önünde tutulan borçnamasy kepilligiň berlen summasyny tölemek bilen tölenilýär.**
2. **Eger kepillik tarapyndan başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa, kepillikden gelip çykýan borçnamalaryň ýerine ýetirilmändigini ýa-da göwnējaý ýerine ýetirilmändigini üçin kepilli benefisiar babatdaky jogapkärçiligi kepilligiň berlen summasy bilen çäklenmeýär.**

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginde kepilli benefisiaryň öňündäki borçnamalarynyň çäkleri anyklaşdyrylandyr. Benefisiar bu kada laýyklykda kepilden bank kepilliginiň berlen anyk möçberinden artyk tölemegini talap edip bilmeýär. Mysal üçin, bank kepilligi 5 mln. manat möçberinde berlen, prinsipalyň benefisiaryň öňündäki umumy bergisiniň möçberi esasy bergisini we hasaplanyp goşulan göterimlerini hem goşmak bilen, 5,1 mln. manatdan ybarat. Bank kepilligine laýyklykda, eger kepilli esasy bergisiniň möçberini töläň bolsa, öz üstüne alan borçnamasyny ýerine ýetiren hasap edilýär. Şeýlelikde, galan 100 müň manat möçberindäki pul möçberi tölemek, prinsipalyň görkezilen pul möçberini goşulan göterimleri boýunça benefisiaryň haýryna geçirmekligi amala aşyrmak borjy bolup durýar.

Bu maddanyň ikinji böleginde kepilli özüniň benefisiaryň öňünde öz üstüne alan borçnama kepilligi ýa-da olary ýerine ýetirendigi, emma ýaramaz ýerine ýetirendigi üçin jogapkärçiligi barada düzgün göz önünde tutulan. Şeýle ýagdaý ýüze çykan halatynda, kepilli diňe bir bank kepilligi berlen pul möçberiniň çäklerinde däl, eýsem ol şeýle-de özüniň hukuga sygmaýan hereketleri bilen benefisiara ýetiren zeleli üçin hem jogapkärçilik çekmeli bolar.

929-njy madda. Kepiliň borçnamalaryny togtatmagyň esaslary

1. Kepiliň benefisiar babatdaky borçnamalary aşakdaky ýagdaýlarda togtadylýar:

1. kepilligiň berlen summasyny benefisiara tölemek bilen;
2. kepillik arkaly kesgitlenen, onuň berlen möhletiniň gutarmagy bilen;
- w) benefisiaryň kepillikden gelip çykýan öz hukuklaryndan ýüz öwürmegi we olary kepile gaýtaryp bermegi bilen;
- g) benefisiaryň öz hukuklaryndan ýüz öwürýändigini hakynda kepilliň ýazmaça tassyklamasy bilen.

1. **Şu maddanyň 1 punktunyň «a», «b» we «w» kiçi punktlarynda göz önünde tutulan esaslar boýunça kepilli borçnamalarynyň togtadylmagy oňa kepilligiň, yzyna gaýtarylyp berlendigine ýa-da berilmändigine bagly däl.**
2. **Kepilligiň togtadylandygy hakynda mälim bolan kepilli şolbada bu hakda prinsipala habar bermelidir.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi kepiliň benefisiaryň öňündäki borçnamalaryny togtadyan esaslaryň doly we gutarnykly sanawyny özünde jemleýär.

2-nji bentde benefisiara pul möçberi tölenen halatynda, kepillik bilen kesgitlenen möhletiň geçmegi hem-de benefisiaryň öz hukuklaryndan ýüz öwürmegi bilen, kepiliň benefisiaryň öňündäki borçnamasynyň togtadylmagyna täsir etmeýän ýagdaý hökmünde bank kepilliginiň gaýtarylmalygynyň ýa-da gaýtarylmalazlygynyň faktynyň özi görkezilýär.

Seredilýän maddanyň üçünji böleginde göz öňünde tutulan kada üns bermek zerurdyr, ol ýerde şolbada prinsipala habar berilmelidigi baradaky bu kadanyň berjaý edilmezligi bank kepilliginiň ýuridik netijelerine eltmeýär, sebäbi bu hukuk gatnaşyklary diňe kepile we prinsipala degişlidir.

930-njy madda. Regres hukugy

1. **Kepiliň bank kepilligi boýunça benefisiara berlen summanyň tölenmegini regres tertibinde prinsipaldan talap etmek hukugy ýerine ýetirilmegi üçin kepillik berlen, kepiliň prinsipal bilen ylalaşygy arkaly kesgitlenýär.**
2. **Eger kepiliň prinsipal bilen ylalaşygynda başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa, kepilligiň şertleriniň tersine ýa-da kepiliň benefisiar babatdaky borçnamalary bozandygy üçin benefisiara tölenmeli summanyň gaýtarylyp berilmegini prinsipaldan talap etmäge kepiliň hukugy ýokdur.**

Bu maddanyň birinji bölegi bilen şu düzgün kesgitlenilýär, oňa laýyklykda kepili regres tertibinde prinsipaldan pul serişdeleriniň öweziniň dolunmagyny talap etmek hukugy şertsiz däl, çünki bu ýagdaýda regres kepil bilen prinsipalyň arasyndaky ýerine ýetirilmegi üçin bank kepilligi berlen ylalaşykda göz öňünde tutulmalydyr. Şeýlelikde, eger regres hukugy ylalaşykda kesgitlenmedik bolsa, onda regrese hukugyň bolmazlygynyň prezumpsiýasy hereket edýär.

Düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde, prinsipalyň kepiliň öňündäki jogapkärçiligini çäklendirmek maksady bilen, kepiliň prinsipaldan benefisiara tölenen pul möçberini yzyna gaýtarmagyny talap etmäge haky bolmadyk halatyndaky iki pursat görkezilýär.

Birinjiden, kepilligiň şertlerinden ötri kepil benefisiara pul serişdeleriniň tölenen halatynda, mysal üçin, kepil benefisiara bank kepilliginiň özünde göz öňünde tutulandan köp pul möçberini töläň halatynda, şonda onuň artyk tölenen pul möçberiniň tapawudyny talap etmäge hukugy ýokdur. Ikinjiden, kepil öz günäsi bilen benefisiaryň öňündäki ylalaşykda öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmedik halatynda ol ýagdaýlaryň her biri aýry-ayrylykda hereket edip biler.

Eger kepiliň prinsipal bilen ylalaşygynda prinsipal kepiliň ähli çeken çykdajylarynyň öweziniň dolunmagy hakynda borçnamanyň öz üstüne alyandygy göz öňünde tutulan bolsa, onda ýokarda görkezilen iki ýagdaý kepil tarapyndan prinsipala regres talap etmek hukugyny amala aşyrmakda ýüz öwürmegine esas bolup bilmez.

24 BAP. ZAMUNLYK

931-nji madda. Düşünje

1. **Zamunlyk şertnamasy boýunça zamun bolýan üçünji şahsyň kreditorynyň öňünde soňky tarapyndan öz borçnamalaryny ýetirmegi üçin jogap berjekdigine borçlanýar.**
2. **Zamunlyk geljekki ýa-da şertli borçnamalar babatda hem berlip bilner.**

Bazar gatnaşyklarynyň çalt depginde ösýän döwüründe dürli guramaçylyk-hukuk görnüşleri bolan kärhanalaryň, şol sanda ýuridik şahsy döretmän telekeçilik işi bilen meşgullanýan fiziki şahslaryň raýat-hukuk gatnaşyklaryna girmegi baglaşylýan geleşikleriň agramly böleginiň borçnamalaryň ýerine ýetirilmegi bilen kepillendirmegini talap edýär, ýagny borçnamalaryň ýerine ýetirilmeginiň degerli üpjün edilmegini talap edýär.

Geleşikleriň köpüsi boýunça, esasan, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň girew, zamunlyk, bank kepillendirmesi, jerime ýaly görnüşleri we kanunda ýa-da şertnamada göz öňünde tutulan beýleki usullar ulanylýar. Elbetde, borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň sanalyp geçilen usullary bergidara täsir ediş derejesi we ähmiýeti boýunça dürli-dürli bolup durýar.

Diýmek, bergidaryň öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge mundan beýläkki gatnaşygy kreditoryň borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň haýsy usulyny saýlap aljakdygyna bagly bolar.

Iş tejribesi borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň netijeli görnüşleriniň biri hökmünde zamunlyk şertnamasynyň hojalyk gatnaşyklarynda giň ýaýrandygyny görkezýär.

TRK-nyň düşündirilýän maddasy zamunlyga raýat-hukuk borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň ähmiýetli usullarynyň biri hökmünde seredýär. Düýp manysy boýunça zamunlyk zamun bolýan hökmünde çykyş edýän şahsyň (ýuridiki we/ýa-da fiziki şahsyň) beýleki şahsyň kreditorynyň öňünde onuň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi üçin jogap bermäge borçlanýandygynyň ybaratdyr.

Şeýlelikde, zamunlyk bergidaryň öz üstüne alan borçnamasynyň ýerine ýetiriljekdigine kreditora goşmaça kepillendirmesi berýär. Tersine bolan ýagdaýynda, kreditor öz talaplaryny zamun bolýana bildirip biler, şeýlelikde, zamunlykda görkezilen borçnamanyň ýerine ýetirilmändigi üçin kreditoryň öňünde bergidar bilen bir hatarda ýene bir şahs – zamun bolýan jogapkär bolýar.

Iş ýüzünde zamunlyk şertnamalaryň baglaşylýan we ýerine ýetirilýän mahalynda belli bir kynçylyklar ýüze çykýar, olaryň yggy gabat gelýänleriniň biri hem zamunlyk şertnamalarynda zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň möçberiniň (çägininiň) bolmazlygy bolup durýar. Şunuň bilen baglylykda, kazyýet tejribesi eger şertnamanyň tekstinde zamun bolýanyň degişli jogapkärçiliginiň çäkleri bellenilmedik bolsa, onda ol kreditoryň öňünde bergidaryň jogap berýän möçberinde jogap berýär diýen pikirden ugur alýar.

Zamun bolýanyň bergidaryň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmändigi üçin jogap bermek borjy zamun bolýanyň bergidaryň ähli borçnamalarynyň öz üstüne alyandygyny aňlatmaýandygyny göz öňünde tutmak gerek. Belli bir ýagdaýlarda, hakyky sebäpler boýunça zamun bolýan olary ýerine ýetirmäge ukypsyz bolup biler, şonuň üçin hem zamun bolýan, umumy kada boýunça, bergidar tarapyndan ýerine ýetirilmedik borçnamanyň pul görnüşinde öwezini dolmak borjuny çekýär. Şunuň bilen baglylykda, zamunlyk pul borçnamalarynda has giň ýaýrawa eýe boldy.

Bergidar tarapyndan borçnamanyň bozulmagynda zamun bolýan günäkär däl hem bolsa, ol bergidar tarapyndan öz borçnamasynyň ýerine ýetirilmändigi üçin kreditoryň öňünde jogapkärçilik çekýär.

Zamunlyk borçnamany üpjün etmegiň aksessor serişdesi bolup durýar, sebäbi ol esasy borçnamanyň bolmagyna doly baglydyr (TRKnyň 933-nji maddasy).

Umuman alnanda zamunlyk şertnamasynyň kesgitlemesi we düýp manysy ozal hereket eden kanunçylyk bilen deňeşdirilende takmynan öňküsi ýaly bolup galdy. Şol bir wagtda TRK-nyň 931-nji maddasynyň ikinji bölegi Türkmenistanyň raýat kanunçylygynda täzelik bolup durýar, onuň düýp mazmuny zamunlyk şertnamasynyň geljekde ýüze çykjak borçnamany üpjün etmek üçin ýa-da şertli borçnama babatynda hem baglaşylyp bilinjekdiginden ybaratdyr. Şeýlelikde, 1963-nji ýylda kabul edilen, diňe zamun bolýanyň üpjün etmekçi bolýan ozaldan bar borçnama (hakyky talap) bolanda zamunlyk şertnamasynyň baglaşylmagyna ýol beren TRK-nden tapawutlylykda, düşündirilýän kada zamunlyk şertnamasyny geljekde ýüze çykjak borçnamany üpjün etmek üçin ýa-da şertli borçnama babatynda baglaşmak mümkinçiligine ýol berýär.

Bu täze kada karz şertnamalary baglaşylanda aýratyn ähmiýete eýe bolýar.

Meselem, mysal üçin, «Türkmenistan» DTB Türkmenistanyň

Arbitraž kazyýetine ýüz tutup, karz alyjydan – «A» hususy kärhasyndan we zamun bolýandan – «F» hojalyk jemgyýetinden borçnamany ýerine ýetirmegi we karz şertnamasyny boýunça esasy bergini we ol boýunça göterimleri tölemegi talap edipdir. «F» hojalyk jemgyýeti zamunlyk şertnamasyny taraplaryň hakykatdan baglaşmandyklaryny, sebäbi oňa karz şertnamasyndan ozal gol çekilendigini, üstesine-de bank tarapyndan «A» HK-na berlen karzdan ýokary pul möçberine baglaşylandygyny habar beripdir.

Arbitraž kazyýeti kreditoryň hak isleg arzasyny kanagatlandyrmak bilen, öz çözgüdinde TRK-nyň 931-nji maddasyna laýyklykda, zamunlyk şertnamasynyň geljekki ýa-da şertli borçnamalary üpjün etmek üçin baglaşylyp bilinjekdigini, zamunlyk şertnamasynyň tekstinde bar bolan maglumatlaryň üpjünçiligini haýsy borçnama boýunça berlendigini kesgitlemäge mümkinçilik berýändigini, «A» HK-nyň alan karzynyň pul möçberiniň zamunlyk berlen pul möçberinden ýokary dälendigini, şu zamunlygyň hasabyna başga karz şertnamalarynyň baglaşylmandygyny görkezipdir.

Zamunlyk zamun bolýan bilen üçünji tarapyň (baş bergidaryň) kreditorynyň arasyndaky şertnamalaýyn gatnaşyk bolup durýar. Borçnamasyny zamunlyk bilen üpjün edilýän bergidar esasy tarap bolup durýar (TRK-nyň 933-nji maddasy).

Zamunlygyň kreditory we üpjün edilen borçnamanyň kreditory – şol bir şahsdyr. Mysal üçin, karz berýän bank şol bir wagtda bergidaryň we zamun bolýanyň kreditory bolup durýar.

Kreditordan tapawutlylykda, üpjün edilen borçnamanyň bergidary we zamun bolýan – dürli-dürli şahslardyr. Şahsyň öz borçnamasynyň zamuny bolmagy mümkin däl.

Zamun bolýanyň we kreditoryň zamunlygyň esasy subýektleri bolup durýandyklary sebäpli, zamun bolýan bilen bergidaryň arasyndaky hukuk gatnaşyklary, zamunlygyň bergidaryň borçnamasyny bolmasa ýüze çykmaýandygyna garamazdan, kreditör bilen zamun bolýanyň arasynda bolup geçşi ýaly aýdň görünmeýär.

Zamun bolýanlar hökmünde fiziki şahslar hem, ýuridik şahslar hem, şeýle-de döwlet çykyş edip biler. Döwletiň zamun bolýan hökmünde gatnaşmagy halkara söwdasynda kabul edilendir.

932-nji madda. Ýazmaça forma

- 1. Zamunlygyň hakyky bolmagy üçin zamun bolýanyň, ýazmaça arzasy we zamun bolýanyň mukdar taýdan iň uly kesgitlenen jogapkärçilik summasynyň zamunlyk hakyndaky dokumentde görkezilmegi zerurdyr.**
- 2. Eger kimdir biri öz professional işini ýerine ýetirmeginiň çäklerinde zamunlyk hakynda mälim etse, ýazmaça formanyň berjaý edilmegi hökman däl.**

TRK-nyň düşündirilýän maddasy zamunlygyň hakyky bolmagy üçin zamun bolýanyň ýazmaça arzasynyň bolmagyny, onda zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň mukdar taýdan kesgitlenen iň ýokary pul möçberiniň görkezilmegini ýeterlik diýip ykrar edýär.

Emma tejribe zamunlygyň, esasan, ýazmaça zamunlyk şertnamalaryny düzmek ýoly bilen resmileşdirilýändigini görkezýär, olarda zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň möçberi takyk beýan edilýär, zamunlyk şertnamasynyň hereket edýän möhleti, taraplaryň hukuklary we borçlary, borçnamalaryň ýerine ýetirilmändigini üçin jogapkärçilik we öz üstüne alnan borçnamalaryň soňundan gürrüňsiz ýerine ýetirilmegine mümkinçilik berjek beýleki zerur şertler görkezilýär.

TRK-nyň 932-nji maddasynyň birinji böleginde göz önünde tutulan ýazmaça görnüşiniň berjaý edilmezligi, şu maddanyň ikinji böleginde göz önünde tutulan ýagdaýlardan başga halatlarda, TRK-nyň 84-nji maddasyna laýyklykda, kanuny talaplaryna laýyk gelmeýän geleşik hökmünde zamunlygyň hakyky bolmazlygyna getirer we ol baglaşylan pursatyndan başlap ýuridik netijelere getirmez.

TRK-nyň 932-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, eger şahs özüniň professional işiniň çäklerinde zamunlyk yglan etse, ýazmaça görnüşini berjaý etmek talap edilmeýär. Şu maddanyň ikinji böleginde gürrüňi edilýän professional işe banklaryň ýa-da ätiýaçlandyryş guramalarynyň işi degişli edilmelidir. Olar tarapyndan yglan edilen zamunlyk ýazmaça görnüş berjaý edilmese hem hakyky hasap edilýär we olaryň üstüne zamun bolýanyň borjuna ýükleýär.

Bu ýagdaý adaty ýuridik we fiziki şahslardan tapawutlylykda banklaryň we ätiýaçlandyryş guramalarynyň, özläriniň professional işi bilen bagly, zamunlygyň ähmiýetine gowy düşündikler we onuň netijelerinden habarlydyklary bilen düşündirilýär.

933-nji madda. Zamun bolýanyň borçnamasynyň möçberi

- 1. Zamun bolýanyň borçnamalarynyň möçberini bellemek üçin baş borçnamanyň mazmuny kesgitleýji bolup durýar. Eger baş borçnama baş bergidaryň günäsiniň ýa-da gijikdirilmegi netijesinde üýtgedilse hem şol ulanylýar. Zamun bellenen soň baş bergidar tarapyndan amala aşyrylan geleşik zamun bolujynyň borçnamalarynyň möçberine täsir etmeýär.**
- 2. Zamun bolýan şertnamany ýatyrmak babatda we sud seljerişi boýunça çykdaýlary çekýär, ol kreditora baş bergidar tarapyndan tölenmelidir.**

TRK-nyň 933-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, zamunlyk borçnamasy üpjün etmegiň aksessor serişdesi bolup durýar: zamunlygy bellemek üçin baş borçnamanyň mazmuny kesgitleýji bolup durýar. Üpjün edilen talabyň täze kreditora berilmegi bilen zamunlyk hem oňa öz-özünden geçýär.

Zamunlygyň aksessorlygy ony üçünji tarapa bermek ýa-da özbaşdak girew ýüküni bellemek mümkinçiliginde hem ýüze çykýar.

Baş borçnamanyň bes edilmegi bilen zamunlyk hem öz-özünden bes edilýär. Şunda baş borçnamanyň haýsy esasyda, ýagny ýerine ýetirilmegi, hasaba goşulmagy, hakyky däl hasap edilmegi ýaly esaslarda bes edilendiginiň ähmiýeti ýokdur.

Zamunlyk hakyndaky resminamalarda zamun bolýanyň borçnamalarynyň möçberini kesgitlemek TRK-nyň 932-nji maddasynyň birinji böleginiň esasy talaplarynyň biri bolup durýar.

Zamun bolýanyň borçnamalarynyň möçberi we sonuň bilen bolsa esasy borçnamany zamunlyk arkaly üpjün etmegiň möçberi zamunlyk şertnamasynyň şertlerinde ýa-da zamunlyk hakynda ýazmaça resminamada kesgitleýär.

TRK-nyň düşündirilýän kadasy zamunlyk hakynda resminamalarda borçnamalaryň möçberiniň kesgitlemedik halatlaryny göz önünde tutýar we zamun bolýanyň borçnamalarynyň möçberi bellenen baş borçnamanyň mazmunynyň kesgitleýji bolup durmalydygyny görkezýär. Bu bolsa zamunlyk hakynda resminamalarda zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň mukdar taýdan kesgitlenen iň ýokary pul möçberi görkezilmedik bolsa, onda zamun bolýanyň baş borçnamanyň çäklerinde doly jogapkärçilik çekýändigini aňladýar.

Diýmek, baş bergidaryň günäsi bilen ýa-da onuň möhletiniň geçirilmegi sebäpli baş borçnama üýtgeşe, onda zamun bolýanyň borçnamasy, mysal üçin, göterimleri, jerimleri we ş.m. hasaba almak bilen, baş borçnamanyň artan ähl möçberine degişli bolar.

Şol bir wagtda, eger baş borçnama babatynda zamunlyk bellenen soň baş bergidar kreditör bilen başga bir geleşik baglaşan bolsa, onda bu ýagdaý zamun bolýanyň borçnamasynyň möçberine hiç hili täsir etmeýär, sebäbi şeýle geleşik özbaşdak bolup durýar we, eger bu kreditora zerur bolsa, ol boýunça zamunlyk hakynda täze resminama berilmelidir.

Iş ýüzünde islendik raýat-hukuk geleşikleriniň ýatyrylmagy belli bir netijelere, şol sanda maddy harajatlara, kähalatda bolsa kazyýet çykdaýlaryna alyp barýar.

TRK-nyň 933-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, zamun bolýan üçin beýleki ähli «ýaramaz» netijeler hem ýüze çykýar: ol berginiň esasy pul möçberini, kreditoryň tölemeli göterimlerini töleýär; kreditoryň bergini töletdirmek boýunça kazyýet çykdaýlarynyň öwezini dolýar; kreditoryň şertnamany ýatyrmak, bergidar tarapyndan öz borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegini ýa-da bolmalyşy ýaly ýerine ýetirilmegini sebäpli çeken beýleki ýitgilerini ýapýar.

TRK-nyň 931-nji maddasynyň ikinji bölegine, şeýle hem kanunyň zamun bolýanyň borçnamalarynyň möçberini kesgitlemek baradaky talaplaryna laýyklykda, zamunlyk hakyndaky resminamalarda taraplar şertnamanyň esasynda zamun bolýanyň diňe bergidar tarapyndan baş borçnamanyň ýerine ýetirilmegi üçin jogap berýändigini we haýsydyr bir beýleki çykdaýlary çekmeýändigini belläp biljek ýaly görünýär.

Şu maddanyň ikinji böleginiň kadalarynyň dispozitiw bolup durýandygy sebäpli, zamun bolýany şertnamanyň esasynda şertnamany ýatyrmak we kazyýetde seljermek boýunça çykdaýlaryň öwezini dolmak borjundan boşatmaga ýol berlip bilner.

Şeýlelikde, eger şertnamada ýa-da zamunlyk hakyndaky başga bir resminamada baş borçnama babatynda zamun bolýanyň bölekleyin jogapkärçiligi bellenen bolsa, onda ol şu ýagdaýda, zamunlyk şertnamasy boýunça öz üstüne alan borçnamasynyň çäklerinde şertnamany ýatyrmak we kazyýetde seljermek boýunça çykdaýlary çekmäge borçlydyr.

934-nji madda. Zamun bolýanyň ýüz döndermegi
Kreditör baş bergidar babatda mejbur ýerine ýetirmegiň netijesiz synanyşyklaryny amala aşyrança, zamun bolýan kreditora ýerine ýetirmekden ýüz dönderip biler.

TRK-nyň 934-nji maddasy zamunlygyň subsidiar häsiýetini belleýär: kreditör zamun bolýandan üpjün edilen borçnamany kanagatlandyrmagy diňe baş bergidary mejbury ýerine ýetirmäge synanyşyklardan soň talap edip biler. Şeýle kynçylygyň bardygyny bilýän banklar zamunlyk resmileşdirilýän mahalynda zamun bolýanlary raýdaşlyk jogapkärçiligine borçlandyryrlar (TRK-nyň 935-nji maddasy), bu olara baş bergidary hem, zamun bolýany hem jogapkärçilige çekmäge mümkinçilik berýär.

1963-nji ýylyň TRK bilen deňeşdirilende täze TRK karzdaryň ýagdaýyny üýtgedip, oňa öz hukuklaryny we kanun tarapyndan goralýan bähbitlerini goramak üçin goşmaça kepillendirmeleri üpjün etdi.

1963-nji ýylda kabul edilen TRK boýunça, eger 3 aýyň dowamynda karzdar zamun bolýana hak isleg arzasyny bildirmese zamunlyk bes edilen hasap edilýärdi, üstesine-de bu möhlet kesilýän, dikeldilmäge degişli däl bolup durýardy.

Düşündirilýän madda zamun bolýana talaplary bildirmek üçin haýsydyr bir möhleti bellemeýär (hak isleýiş wagtynyň möhleti muňa girmeyär), bu bolsa kreditora zamun bolýana bildirilýän talaplar babatynda öz hukuklaryny amala aşyrmakda has giň mümkinçilik berýär. Ol kreditory diňe onuň baş bergidaryň özüne borçnamalaryny mejbury ýerine ýetirtmek üçin kanunda göz önünde tutulan ähli çäreleri görmelidigi babatynda çäklendirýär, diňe bu çäreleriň ählisi netijesiz bolan ýagdaýynda kreditora zamun bolýana talap arzasyny bildirmek mümkinçiligini berýär.

Eger kreditör baş bergidaryň özüne borçnamalaryny mejbury ýerine ýetirtmek üçin ýeterlik çäreleri görmese we eger olaryň ählisiniň netijesiz bolandygy subut edilmese, onda zamun bolýan, TRK-nyň düşündirilýän maddasy bilen baglylykda, ýerine ýetirmekden ýüz dönderip biler.

935-nji madda. Zamun bolýanyň raýdaşlyk jogapkärçiligi
Eger zamun bolýan öz üstüne raýdaşlyk ýa-da başga deň ähmiýetli görnüşdäki jogapkärçiligi alsa, eger baş bergidar tölegi gijä goýsa ýa-da netijesiz duýdurylsa ýa-da onuň tölege ukypsyzdygy görünüp dursa, onda oňa mejbury töletmäge synanyşyksyz talap bildirilip bilner.

Zamun bolýanyň TRK-nyň 934-nji maddasynda göz önünde tutulan subsidiar jogapkärçiliginiň üpjün edilen talaby kanagatlandyrmak üçin goşmaça kynçylyklary döredýändigini sebäpli, kreditörler (esasan, banklar) zamun bolýanlar bilen

diňe raýdaşlyk jogapkärçiligine ylalaşýarlar. Düşündirilýän maddadaky kada laýyklykda, zamun bolýan kreditoryň baş bergidar babatynda mejbury ýerine ýetirtmek synanyşyklaryny amala aşyrmadygyna salgylanyp, ýüz döndermek hukugyndan mahrum bolýar. Emma, zamun bolýanyň bu hukukdan diňe raýdaşlyk jogapkärçiligini ýa-da şoňa deň ähmiýetli jogapkärçiligi öz üstüne alan halatlarynda mahrum edilýändigine üns bermek gerek.

Eger zamunlyk şertnamasynda zamun bolýanyň raýdaşlyk ýa-da şoňa deň ähmiýetli jogapkärçiligi (mysal üçin, göni jogapkärçilik) öz üstüne alýandygy bellenen bolsa, onda kreditor şu ýagdaýda baş bergidardan bergini mejbury töletdirmäge synanyşyk etmezden zamun bolýandan borçnamany ýerine ýetirmegi talap etmek hukugyny alýar.

Kanunýň şu kadasy ulanylanda kreditoryň şunuň ýaly hukugynyň diňe belli bir şertler bolan ýagdaýynda ýüze çykýandygyny nazara almak gerek. Şular ýaly şertleriň biri hem borçnamalaryň ýerine ýetirilmeli möhletiniň gelip ýetmegi we baş bergidar tarapyndan töleg möhletiniň geçirilmegi bolup durýar. Beýleki şert netijä garamazdan, kreditoryň baş bergidara borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhletiniň gelip ýetendigini duýdurmagy ýa-da eger emele gelen ýagdaýlardan baş bergidaryň tölege ukypsyzlygy aýdyň görünýändigini, mysal üçin, batandygy bilen bagly onuň garşysyna ýatryş önümçiliginiň gozgalmagy bolup durýar.

936-njy madda. Zamun bolýanyň birnäçesi

Eger birnäçe şahs şol bir borçnama boýunça zamunlyk berse, onda olar hatda öz üstlerine zamunlygy bilelikde almalar hem, olar

raýdaş bergidarlara hökmünde jogap berýärler.

Zamun bolýan we bergidar baş borçnama bes edilýänçä kreditoryň öňünde doly jogapkärçilik çekýän hem bolsalar, olaryň borçlarynyň esaslarynyň tapawutlanýandygyny göz öňünde tutmak gerek. Mysal üçin, bergidar kreditor bilen karz şertnamasy boýunça gatnaşyklarynda, zamun bolýan bolsa şol kreditor bilen zamunlyk gatnaşyklarynda bolýar. Düşündirilýän kadada, eger birnäçe şahs şol bir borçnama boýunça zamunlyk berse, onda olar hatda öz üstlerine zamunlygy bilelikde almalar hem, olaryň raýdaş bergidarlara hökmünde jogap berýändigleri bellenyär.

Şunuň bilen baglylykda, bilelikdäki zamunlygyň we bergidar bilen raýdaşlyk zamunlygynyň özüniň hukuk mazmuny boýunça tapawutlanýandygyna üns bermek gerek.

Bilelikdäki zamunlyk boýunça zamun bolýanlar, olaryň kreditoryň öňündäki jogapkärçiliginiň subsidiar ýa-da göni jogapkärçilik bolup durýandygyna garamazdan, kreditoryň öňünde raýdaşlyk jogapkärçiligini çekýärler. Biri-birine bagly bolmazdan dürli zamunlyk borçnamalary boýunça şol bir bergidara üçin zamun bolan şahslar (birnäçe zamun bolýanlar), TRK-nyň 935-nji maddasynyň talaplary bilen bagly olaryň üstüne kreditoryň öňünde bergidara bilen raýdaşlyk jogapkärçiligi ýüklenýän hem bolsa, biri-biri babatynda raýdaş borçly bolmaýarlar.

937-nji madda. Öňki kreditorlar tarapyndan alnan borçnama üçin jogapkärçilik

Öňki kreditorlar tarapyndan öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmäge kreditoryň öňünde borç edilen zamun bolýan adaty zamun bolýanyň baş bergidara bilen bilelikde bolşy ýaly, olar bilelikde jogapkärçilik çekýär.

Şu ýagdaýda täze zamun bolýan bar bolan borçnama boýunça raýat-hukuk gatnaşyklaryna girýär we baş bergidaryň borçnamasy ozalky birnäçe zamun bolýanlaryň zamunlygy bilen üpjün edilen hem bolsa, baş bergidaryň borçnamasyny ýerine ýetirmek boýunça kreditoryň öňünde jogapkärçiligi üstüne alýar.

TRK-nyň düşündirilýän kadasy täze zamun bolýanyň kreditoryň öňünde baş bergidara bilen bilelikde öňki zamun bolýanlar bilen bir hatarda jogapkärçilik çekýändigini görkezýär.

Biziň pikirimiz, borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhleti gelip ýetende TRK-nyň 936-njy maddasynda bellenen kadalar ulanarlykly bolup durýar, ýagny täze zamun bolýan hem, öňki zamun bolýanlar hem, şol bir borçnama boýunça adaty zamunlyk beren adamlar hökmünde kreditoryň öňünde baş bergidara bilen bilelikde raýdaşlyk jogapkärçiligini çekerler.

938-nji madda. Zamun bolýanyň jogapkärçilik çäkleri

- 1. Zamun bolýan ähli halatlarda diňe zamunlyk hakyndaky dokumentde görkezilen iň ýokary summanyň çäklerinde jogapkärçilik çekýär.**
- 2. Başga ylalaşyk bolmadyk mahalynda, zamun bolýan aşakdakylar üçin ýokarda görkezilen iň ýokary summanyň çäklerinde jogapkärçilik çekýär, ýagny:**

- 1. baş borçnama laýyk gelýän summa, hususanda, baş bergidaryň günäsi bilen ýa-da tölegiň gijikdirilmegi netijesinde esasy bergi üýtgände. Şertleşik puşmana puly ýa-da şertnama tamamlananda göz öňünde tutulan zyýanyň umumy summasy üçin ol, diňe şeýle halatda, eger bu babatda ýörite ylalaşylan bolsa, jogapkärçilik çekýär;**
- 2. eger zamun bolýanyň borçnamalary ýerine ýetirmek arkaly olardan gaça durmaga mümkinçiligi bolsa, baş bergidarlara tölenmäge degişli şertnamany togtatmak boýunça çykdajylar we sud harajatlary üçin;**

w) eger bu göni ylalaşylsa, şertnama laýyklykda baş bergidara tarapyndan tölenmäge degişli prosentler üçin jogapkärçilik çekýär.

Zamunlyk hakyndaky resminamalarda baş bergidara tarapyndan borçnama bozulanda zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň çäkleriniň we möçberiniň görkezilmegi möhüm ýagdaý bolup durýar. Ol is ýüzünde gabat gelýän, zamunlyk şertnamalaryny ýerine ýetirmegiň barşynda ýüze çykýan degerli kynçylyklar bilen baglydyr, şu sebäbe görä, zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň möçberi (çägi) zamunlyk şertnamasynyň mazmunynda anyk goýulmalydyr.

Eger şertnamada degişli jogapkärçiligiň çäkleri bellenişsiz bolsa, onda TRK-nyň düşündirilýän maddasynyň birinji böleginde bar bolan, zamun bolýanyň mümkin bolan aňryçäk jogapkärçiligi baradaky kadalar ulanarlykly dälir we şunuň

ýaly ýagdaýda zamun bolýan bergidar kreditoryň öňünde näderejede jogapkär bolsa, şol möçberde jogap berer (TRK-nyň 933-nji maddasynyň birinji bölegi, 938-nji maddasynyň ikinji böleginiň «a» kiçi bendi).

Zamunlyk şertnamasynda ýa-da zamunlyk hakynda başga bir resminamada, zamun bolýanyň mümkin bolan aňryçäk jogapkärçiligi görkezilmedik bolsa, onda TRK-nyň 938-nji maddasynyň 2 böleginiň «a» kiçi bendine laýyklykda zamun bolýan kreditoryň öňünde bergidaryň jogap berýän möçberinde jogap berýär.

Bu ýagdaý, baş borçnamanyň bergidaryň günäsi bilen ýa-da onuň berginiň üzülmeli möhletini geçirendigi sebäpli pul möçberi artan ýagdaýynda hem zamun bolýanyň baş borçnama laýyk jogapkärçiligi çekýändigini aňladýar.

Şol bir wagtda, kanun çykaryjy, eger bu taraplar tarapyndan zamunlyk şertnamasynda ýörite şertleşilen we ylalaşylan bolsa, zamun bolýanyň şertnamanyň tamamlanýan wagtynda esasy borçnama boýunça göz öňünde tutulan jerime ýa-da zyýanyň umumy möçberi üçin jogapkärçilik çekýändigini göz öňünde tutupdyr.

TRK-nyň 933-nji maddasynyň ikinji bölegine degişli düşündirişlerde zamun bolýanyň şertnamany ýatyrnak we kazyýetde seljermek boýunça çykdaýlary çekmek borjynyň şertnama boýunça taraplaryň ylalaşygy bilen aýrylyp bilinmejekdigi aýdylypdy. Degişlilikde, bu ýerde gürrüň kanunyň dispozitiw kadasy barada gidip biler, ol bolsa taraplaryň ylalaşygy bilen üýtgedilip bilner.

Şol bir wagtda TRK-nyň 938-nji maddasynyň 2 böleginiň «b» kiçi bendinde kanun çykaryjy şu kadanyň üstüni ýetirýär we zamun bolýanyň şertnamany ýatyrnak we kazyýetde seljermek boýunça çykdaýlaryň öwezini dolmak babatynda jogapkärçiligini onda özüniň zamunlyk beren baş borçnamasyny ýerine ýetirmek ýoly bilen şu çykdaýlardan gaça durmak mümkinçiliginiň bardygyny bilen baglanyşdyrýar.

Zamun bolýanyň baş borçnamany ýerine ýetirmek we şeýle etmek bilen şertnamany ýatyrnak we kazyýetde seljermek boýunça çykdaýlardan gaça durmak mümkinçiliginiň bolandygy ýa-da bolmandygyny kesgitlenilýän ýagdaý bolup durýar we her bir anyk ýagdaýda ony kesgitlemek aýratyn, ähli taraplaýyn, doly we obýektiw çemeleşmegi talap edýär.

Pul borçnamalarynyň, esasan, belli bir göterimleri tölemegi öz içine alýandygy we göterimleri tölemegiň şunuň ýaly şertnama boýunça bergidaryň borjy bolup durýandygy ýatdan çykarylmalý däl.

Bellenip geçilişi ýaly, zamunlyk zamun bolýan hökmünde çykyş edýän şahsyň beýleki şahsyň kreditorynyň öňünde bergidaryň öz borçnamasyny ýerine ýetirmegi üçin jogap bermäge borçlanýandygynyndan ybaratdyr.

Şeýle-de bolsa, TRK-nyň 938-nji maddasynyň ikinji böleginiň «ç» kiçi bendinde kanun çykaryjy kreditor bilen baş bergidaryň arasyndaky şertnama boýunça bellenen göterimler üçin, eger bu göni ylalaşylan bolsa, zamun bolýanyň jogapkärçilik çekýändigini kesgitleýändigine üns bermek gerek.

Göni ylalaşyk diýip kanun çykaryjynyň şunuň ýaly jogapkärçilik hakynda ylalaşygyň zamunlyk şertnamasynyň özünde ýa-da zamunlyk hakynda beýleki resminamada zamun bolýanyň şeýle jogapkärçiligi öz üstüne alýandygynyň görkezilendigini göz öňünde tutandygyny belläp bolar.

939-njy madda. Zamun bolýanyň garşylygy

- 1. Zamun bolýan baş bergidara degişli ähli garşylyklaryny kreditora bildirip biler. Baş bergidar aradan çykan halatynda, zamun bolýan borçnama boýunça mirasdaryň çäklendirilen jogapkärçiligine salgyylanyp bilmez.**
- 2. Eger baş bergidar garşylyk bildirmekden ýüz dönderse, onda zamun bolýan garşylyk bildirmek hukugyny ýitirmeýär.**

Zamun bolýanyň borçnamalary barada aýdylanda kanun çykaryjynyň oňa degişli hukuklary berendigini hem ýatdan çykarmak bolmaz. Zamun bolýanyň hukuklarynyň gelip çykan çeşmesine garamazdan, olar aýratyn we döredilen (gytaklaýyn) hukuklara bölünýär. TRK-nyň 939-njy maddasynda gürrüň zamun bolýanyň gytaklaýyn (döredilen) hukuklary barada gidýär, olar baş bergidara degişlidir, ýöne zamun bolýan olary öz bähbitlerini goramak üçin peýdalanmaga ygtyýarlydyr.

Şular ýaly hukuklaryň biri hem zamun bolýanyň kreditora baş bergidara degişli bolan ähli garşylyklary bildirip bilýändigini bolup durýar, bu barada TRK-nyň düşündirilýän kadasynda anyk görkezilendir.

Baş bergidara degişli bolan anyk hukuklary sanap çykamak iş ýüzünde mümkin däl, sebäbi olar şertnama we kanuna bagly ýüze çykýar, şeýle hem kreditor bilen baş bergidaryň arasynda nähili şertnamanyň baglaşyandygyna baglylykda olar dürli görnüşde bolup biler.

Mysal üçin, karz şertnamasynyň alsak, onda baş bergidar ol boýunça göterimleriň hasaplanyp ýazylyşynyň dogrulygy babatda garşylyk görkezip ýa-da ondan girew emläginiň tükel saklanmagyny üpjün etmegi talap edip biler.

Düşündirilýän madda laýyklykda zamun bolýanyň hem şunuň ýaly hukuklary bardyr.

TRK-nyň 1241-nji maddasynyň talaplaryna laýyklykda, mirasdüşerler miras berýäniň kreditolarynyň bähbitlerini doly kanagatlandyrmaga, emma olaryň her biriniň alnan aktiwdäki paýyna deň ölçegde kanagatlandyrmaga borçlydyrlar.

Daşyndan seredilende, baş bergidar merhum bolan ýagdaýynda zamun bolýan kanunyň görkezilen kadasyna salgyylanmak bilen, kreditora borçnamalary ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge hakly ýaly bolup görünýär.

Emma bu beýle däl.

Düşündirilýän maddada, zamunlygyň raýat-hukuk borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmegiň kanunda we şertnamada kepillendirilen usullarynyň biri bolup durýandygyny hasaba almak bilen, kanun çykaryjy zamun bolýanyň baş bergidaryň mirasdüşeriniň borçnama boýunça çäklendirilmedik jogapkärçiligine salgyylanmak mümkinçiligini aradan aýyrýar.

Kanunyň bu kadasy kreditoryň bähbitleriniň goşmaça goragy we borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini üpjün etmede ýene bir kepillendirme bolup durýar diýip bolar.

Kanunda zamun bolýanyň bähbitleri zamunlyk şertnamasy boýunça borçnamalary ýerine ýetirmegiň çäklerinde onuň soňundan baş bergidaryň mirasdüşerlerine özüniň baş bergidara bolan regressiw talaplaryny bildirmek hukugy bilen goralýar.

Çünki ýokarda belläp geçişimiz ýaly, TRK-nyň 1241-nji maddasynyň talaplaryna laýyklykda, mirasdüşerleriň miras berýäniň kreditolarynyň bähbitlerini doly kanagatlandyrmaga, emma olaryň her biriniň alnan aktiwdäki paýyna deň ölçegde kanagatlandyrmaga borçlydyklaryny göz öňünde tutmak gerek.

Raýat kanunçylygynyň degişli kadalarynda ol ýa-da beýleki raýat hukuklaryny amala aşyrmak şolar ýaly hukuklara eýe bolan adamlaryň erk-islegi bolup durýandygy bellendir.

Zamunlyk bilen üpjün edilen şertnamalaýyn borçnamalar hem şu umumy kadalardan çykma bolup durmaýar. Diýmek, zamunlyk bilen üpjün edilen borçnama boýunça baş bergidaryň, zamun bolýanyň oňa razylygy bolmasa hem, kreditora garşylyk bildirmek babatynda öz hukuklaryny amala aşyrmakdan ýüz döndermäge haky bardyr.

Şol bir wagtyň özünde, TRK-nyň 939-njy maddasynyň ikinji bölegi bilen bagly, şu maddanyň birinji bölegine laýyklykda kreditora ähli garşylyklary bildirmek babatynda baş bergidara degişli bolan hukuklara eýe bolan zamun bolýan, hatda baş bergidar olary amala aşyrmakdan ýüz öwren mahalynda hem şu garşylyga bolan hukugyny ýitirmeýär.

Şeýlelikde, bergidaryň olardan ýüz dönderendigine ýa-da döndermändigine garamazdan, zamun bolýan baş borçnama boýunça bergidara degişli bolan ähli garşylyklary kreditora bildirmek hukugyny saklap galýar.

940-njy madda. Talapnamalaryň hasaba goşulmagyna jedelleşilmegine we mümkinçiligine edilýän salgylanmalara garşylyk bildirmek

1. **Baş bergidaryň borçnamasynyň esasynda ýatan geleşige onuň jedelleşmäge hakynyň bolýandygyna görä, zamun bolýan kreditora ýerine ýetirmekden ýüz dönderip biler.**
2. **Baş bergidaryň tutup almaga degişli talabynyň garşysyna öz talabyny hasaba goşmak arkaly kanagatlanma almaga kreditoryň mümkinçiligi barka, şu zeýilli hukuk zamun bolýanyň tarapynda diýlip ykrar edilýär.**

Baş bergidardan gytaklaýyn (döredilen) hukuklardan başga-da, zamun bolýan kreditora öz garşylygyny bildirmäge bolan aýratyn hukuklara hem eýedir. Olaryň käbiri TRK-nyň 940-njy maddasynda berkidilendir.

Zamunlyk usuly arkaly borçnamanyň ýerine ýetirilmegini üpjün etmek bilen bagly karzdar bilen zamun bolýanyň arasynda ýüze çykan borçnamalaýyn hukuk gatnaşygy şu ýagdaýda esasy borçnama hökmünde çykyş edýän üpjün edilýän borçnama babatynda goşmaça bolup durýar. Goşmaça häsiýeti bolan zamunlygyň aýratynlygy, öňi bilen, esasy borçnamanyň hakyky dældiginiň zamunlygyň hakyky dældigine alyp barýandygyna ýüze çykýar. Şol bir wagtda zamunlygyň hakyky dældigi esasy borçnamanyň hakyky dældigine getirmeýär.

Diýmek, TRK-nyň 940-njy maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, baş bergidaryň zamunlyk şertnamasynyň esasynda ýatýan geleşigi jedelleşmek hukugyna eýe bolup duran wagtynda, zamun bolýanyň kreditora borçnamany ýerine ýetirmekden ýüz döndermäge haky bardyr, sebäbi kazyýet tarapyndan esasy borçnamanyň hakyky däl diýlip hasap edilen ýagdaýda ol özüniň dowam etmegini bes edýär, bu bolsa ony üpjün etmegiň, ýagny şu ýagdaýda zamunlygyň bes edilmegine getirer.

Özara talaplary hasaba goşmak bilen borçnamany bes etmek barada TRK-nyň 6-njy babyna degişli düşündirişlerde aýdylyp geçilipdi. Eger özara talaplary hasaba goşmak bilen zamunlyk bilen üpjün edilen esasy borçnama bes edilse, onda şeýle borçnamanyň bes edilmegi, düzgün bolsy ýaly, ony üpjün etmegiň bes edilmegine getirer.

Şundan ugur almak bilen, kanun çykaryjy TRK-nyň 940-njy maddasynyň ikinji böleginde baş bergidaryň üzülmäge degişli talabynyň garşysyna kreditorda öz talaplaryny hasaba goşmak ýoly bilen kanagatlanma almak mümkinçiligi saklanyp galýan wagtynda, zamun bolýanyň kreditora ýerine ýetirmekden ýüz döndermek hukugyny göz önünde tutupdyr.

Mysal üçin, «A» gurluşyk firmasy «B» bankdan karz alypdyr, «W» ätiýaçlandyryş kompaniýasy bolsa bankyň önünde gurluşyk firmasynyň öz borçnamasyny ýerine ýetirmegi üçin jogap bermek borçnamasyny öz üstüne almak bilen, zamun bolýan hökmünde çykyş edipdir.

Borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhletiniň gelmegi we borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini bilen bagly bank berginiň 100.000 manat möçberdäki galan bölegini töletdirmek barada zamun bolýan hak isleýiş arzasy bilen ýüz tutupdyr. Şu geleşikde zamun bolýan hökmünde çykyş eden ätiýaçlandyryş kompaniýasy bankyň öz tabşyrygy boýunça gurlan desga üçin gurluşyk firmasynyň önünde 160.000 manat möçberdäki bergisiniň bardygyna salgylanyp, kreditora ýerine ýetirmekden ýüz dönderipdir, gunda ýerine ýetirilmeli möhleti gelen özara talaplaryň hasaba goşulan ýagdaýynda gurluşyk firmasynyň bankyň önündäki bergisi dolulygyna üzülýär.

Şu ýagdaýda zamun bolýanyň – ätiýaçlandyryş kompaniýasynyň borçnamalary ýerine ýetirmekden ýüz döndermegini esasly diýip ykrar etmeli, sebäbi talap edilýän hasaba goşmagyň geçirilmegi gurluşyk firmasynyň bankyň önündäki borçnamasyny bes edýär.

941-nji madda. Zamun bolýanyň jogapkärçiligini azaltmak **Eger kreditor zamun bolýanyň zyýanyna girew hukuklaryny ýa-da üpjünçiligiň gaýry serişdelerini ýa-da ýeňillikleri azaltsa, onda zamun bolýanyň jogapkärçiligi ýokarda görkezilen azaldylmaga laýyk gelýän summada azaldylýar.**

Zamun bolýanyň kreditora garşylyk bildirmek hukugyna eýedigini aýdylyp geçilipdi. Şeýle ýagdaýlaryň biri TRK-nyň 941-nji maddasynda göz önünde tutulandyr. Hususan-da, gürrüň baş borçnamanyň zamunlykdan başga-da, borçnamany üpjün etmegiň beýleki goşmaça serişdeleri, mysal üçin, girew bilen üpjün edilen halatlary barada gidýär.

Şunuň ýaly ýagdaýlarda kreditor tarapyndan girew hukuklarynyň ýa-da bergidar tarapyndan öz borçnamalaryny üpjün etmek üçin berlen beýleki üpjünçilik serişdeleriniň islendik görnüşde azaldylmagyna ýa-da berlen ýeňillikler bilen azaldylmagyna kanun çykaryjy zamun bolýanyň zyýanyna gönükdirilen hereketler hökmünde baha berýär, sebäbi zamun bolýanyň jogapkärçiligi beýleki üpjünçiligiň ýatyrylmagynyň hasabyna ýokarlanýar.

Mysal üçin, «D» raýat «I» baş bergidaryň 300.000 manat möçberdäki borçnamasy boýunça zamun bolup çykyş edipdir, bu borçnama zamunlykdan başga-da, 50.000 manat möçberde nyh kesilen girew emlägi bilen hem üpjün edilipdir. Baş bergidaryň arzasy boýunça «A» kreditor bergidaryň emlägini girewden boşadypdyr, bergidar bolsa, öz gezeginde, bu emlägi satypdyr we alnan pullary öz firmasynyň başga maksatlary üçin peýdalanylýar.

Şu anyk ýagdaýda kreditor zamun bolýanyň zyýanyna hereket edipdir, sebäbi şu ýagdaýda zamun bolýan bergidara degişli girew predmetiniň hasabyna geljekde öwez tölegini almak hukugyndan mahrum bolupdyr, kreditor öz talabyny girew predmetiniň hasabyna kanagatlandyryp we şeýle etmek bilen zamun bolýany jogapkärçilikden boşadyp bilerdi. Diýmek,

düşündirilýän kada bilen bagly, girew saklanyp galan ýagdaýynda zamun bolýanda jogapkärçilik azalardy ýa-da düýbünden aýrylardy.

942-nji madda. Baş bergidar tarapyndan tölegi gijä goýmagyň

netijeleri

1. **Eger baş bergidar tölegi gijä goýsa, kreditor bu hakda zamun bolýana habar bermelidir. Kreditor zamun bolýanyň talap etmegi bilen esasy berginiň ýagdaýy hakyndaky maglumatlary oňa bermelidir.**
2. **Eger kreditor bu hereketlerden birini ýerine ýetirmese, ol berjaý etmezligiň zyýan ýetirip biljek möçberinde zamun bolýanyň garşysyna öz talabyna bolan hukugyny ýitirýär.**

Zamunlyk şertnamasy, raýat-hukuk häsiýetli islendik şertnama ýaly, taraplara dine ol ýa-da beýleki hukuklary bermän, eýsem olar üçin belli borçnamalary hem döredýär.

Düşündirilýän kada laýyklykda, kreditoryň şular ýaly borçnamalarynyň biri hem onuň baş bergidaryň borçnamanyň möhletini geçirendigi barada zamun bolýana habar bermäge borçludygyny bolup durýar. Bu öňi bilen, zamunlygyň borçnamany ýerine ýetirmedik bergidar üçin beýleki şahsyň jogapkärçiligini üpjün etmek üçin bellenýändigini bilen baglydyr.

Baş bergidar tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini baradaky habary almak bilen, kreditoryň öňündäki borçnamany özbaşdak ýerine ýetirmegi üçin bergidar mümkin bolan ähli çäreleri görer ýaly zamun bolýan oňa nähilidir bir görnüşde täsir etmek mümkinçiligine eýe bolýar.

Mundan başga-da, şunuň ýaly habar zamun bolýana borçnamanyň öz wagtynda ýerine ýetirilmändigini bilen bagly göterimleri we beýleki çykdajylary tölemekden gaça durmak ýa-da olary mümkin boldugyça azaltmak üçin oňa borçnamany ýerine ýetirmek babatynda dessin çäreleri görmek mümkinçiligini berer.

Borçnamany ýerine ýetiren zamun bolýanyň baş bergidara regres hukugy bardyr. Şunuň bilen baglylykda kanun çykaryjy zamun bolýana esasy berginiň ýagdaýyna gözegçilik etmek hukugynyň berýän we islendik wagtda zamun bolýanyň talaby boýunça esasy berginiň ýagdaýy barada maglumatlary bermäge karzdary borçlandyrýar.

Kreditor bilen bergidaryň arasyndaky gatnaşyklar zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň möçberine we häsiýetine gönüden-göni täsir edýär.

Baş bergidar tarapyndan töleg möhletiniň geçirilendigi barada kreditor tarapyndan zamun bolýana öz wagtynda habar berilmeginiň möhüm ähmiýetiniň bardygyny göz önünde tutmak gerek, sebäbi zamun bolýan baş bergidar tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmändigini üçin jogapkärçiligi hem, zamunlyk şertnamasy boýunça özüniň töleg möhletini geçirendigi üçin kreditoryň önünde özbaşdak jogapkärçiligi hem çekýär.

TRK-nyň 942-nji maddasynyň ikinji bölegindäki kadalar ulanylanda esasy berginiň zamun bolýanyň razylyk bermedik islendik üýtgemeleriniň onuň üçin amatsyz ýagdaý bolup durýandygyny, mysal üçin, zamun bolýanyň jogapkärçiliginiň artmagyna getirip biljekdigi babatda prezumpsiýadan ugur alynmalydyr.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy kreditor baş bergidaryň möhleti geçirendigi barada zamun bolýana habar bermäge we zamun bolýanyň talaby boýunça oňa berginiň ýagdaýy baradaky maglumatlary bermäge borçly edýär. Düşündirilýän maddalara laýyklykda, eger kreditor şu hereketleriň haýsy hem bolsa birini ýerine ýetirmese, onda ol ýerine ýetirmezligiň getirip biljek zyýanyň möçberinde zamun bolýanyň garşysyna talap bildirmek hukugyny ýitirýär.

Diýmek, her bir anyk ýagdaýda takmynan şu ýagdaýlary kesgitlemegiň aýratyn ähmiýeti bardyr:

1. kreditor haýsy hereketleri ýerine ýetirmändir;
2. kreditor tarapyndan görkezilen hereketleriň ýerine

ýetirilmezligi näçe wagtlaý dowam edipdir;

ç) zamun bolýana ýetirilen zyýan anyk nämede ýüze çykyndyr;

d) kreditoryň hereket etmezligi zamun bolýana zyýan ýetirilmegine getirip bilermi, eger getirip biljek bolsa, ol näçe möçberde bolar we ş.m.

943-nji madda. Möhletsiz zamunlyk mahalynda şertnamany togtatmak

1. **Eger zamunlyk möhletsiz bolsa, zamun bolýan şertnamany togtatmagyň üç aýlyk möhletini berjaý etmäge borçludyr.**
2. **Möhletli zamunlykda baş ýylyň geçmegi bilen üç aýlyk möhleti berjaý etmek arkaly şertnama togtadylyp bilner.**
3. **Şertnama bir taraplaýyn togtadylanda zamun bolýan togtadylmagyna çenli alnan borçnamalaryny ýerine ýetirmäge borçludyr.**

Zamunlyk şertnamasy TRK-nyň 6-njy babynyň göz önünde tutulan umumy esaslar boýunça bes edilýär.

TRK-nyň Düşündirilýän kadasynda kanun çykaryjy şertnamany bes etmegiň möhletlerini tertipleşdirýär we onuň netijelerine seredýär.

TRK-nyň 943-nji maddasynyň birinji böleginde eger zamunlyk şertnamasy onuň hereket edýän möhleti görkezilmän (möhletsiz) baglaşylan bolsa, onda zamun bolýanyň başlangyjy boýunça ony bes etmegiň zamun bolýanyň bu barada baş bergidara zamunlyk şertnamasynyň bes edilmegi göz önünde tutulýan senesinden üç aý öňünden duýduran ýagdaýynda mümkinçiligi görkezilýär.

Eger möhletli zamunlyk şertnamasy öz hereketini baş ýyldan gowrak dowam edip gelýän bolsa, onda ony bes etmek diňe zamun bolýan geljekde şertnamanyň bes ediljekdigini üç aý öňünden ygylan eden ýagdaýynda bolup biler. Zamunlygy bes etmek barada duýdurýş ýazmaça görnüşde ygylan edilmelidir, bu baş bergidar tarapyndan borçnamanyň kabul edilen pursatynda zamunlygyň bolandygyny babatynda mümkin bolan jedelleri aradan aýyryar.

Zamun bolýanyň zamunlyk şertnamasyny bir taraplaýyn tertipde bes edýän ýagdaýynda nämä etmeli?

Bu soraga jogap TRK-nyň 943-nji maddasynyň üçünji böleginde getirilýär. Onda görkezilen kada laýyklykda, eger zamun bolýan zamunlyk şertnamasyny bir taraplaýyn bes edýän bolsa, onda ol zamunlyk şertnamasynyň bes edilýän wagtyna çenli öz üstüne alan borçnamalaryny ýerine ýetirmäge borçludur.

Şunda eger esasy borçnama bes edilen bolsa, zamunlygyň mundan beýläk dowam etmeginiň manysynyň ýitýändigini göz önünde tutulmalydyr. Mundan başga-da, zamunlygy bes etmek üçin onuň bilen üpjün edilen borçnamanyň haýsy esasyda bes edilendiginiň ähmiýeti ýokdur.

Diýmek, esasy berginiň bes edilen ýagdaýynda zamunlygyň bir taraplaýyn tertipde bes edilmegi zamun bolýan üçin karzdaýyň önünde haýsydyr bir borçnamalary döretmeýär.

944-nji madda. Zamun bolýanyň boşatmak hakyndaky talaby 1. Eger zamun bolýan baş bergidaryň tabşyrygy boýunça zamunlyk berse ýa-da ol zamunlyk bermegi netijesinde kesekiniň işini tabşyryksyz ýöretmek hakyndaky düzgünlere laýyklykda ynanyjynyň, baş bergidar babatdaky hukuklaryna eýe bolsa, onda ol zamunlykdan boşatmagy baş bergidardan talap edip biler, eger:

1. **baş bergidaryň emläk ýagdaýy düýpli ýaramazlaşsa;**
2. **zamunlyk berlenden soň baş bergidaryň ýaşaýan ýeriniň, döran kärhananyň, ýerleşýän ýeriniň ýa-da baş bergidaryň bolýan ýeriniň üýtgemegi netijesinde baş bergidar babatdaky sud seljermesi düýpli çylşyrymlaşsa;**

w) kreditor zamun bolýan babatda mejbury ýerine ýetirmek

hakynda suduň çözgüdini gazansa.

2. Eger baş borçnamany ýerine ýetirmegiň möhleti heniz gelip ýetmese, onda baş bergidar boşatmagyň ýerine zamun bolýana degişli üpjünçiligi berip biler.

Zamunlyk adaty baş bergidaryň haýsy boýunça berilýär, mundan başga-da, ol hak-heşdege dalaş etmäge haklydyr, şeýle hem zamun bolýan baş bergidaryň tölege ukyplylygyna we kreditoryň önündäki borçnamany ýerine ýetirmek babatynda onuň päk ýürekliiligine bil baglaýar.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy zamun bolýana birnäçe hukuklary berýär, olaryň dogry amala aşyrylmagy onuň kanun arkaly goralýan bähbitlerini goramaga gönükdirilendir.

TRK-nyň düşündirilýän maddasy zamun bolýana belli bir şertlerde zamunlykdan boşatmagy talap etmek hukugyny berýär. Munuň üçin zamunlygyň baş bergidaryň tabşyrygy boýunça berilmegi ýa-da zamun bolýanyň kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmek baradaky görkezmelere laýyklykda baş bergidar babatynda ynanylan wekiliň hukuklarynyň esasynda hereket etmegi talap edilýär. Eger tabşyryk görkezilen şertlerde berlen bolsa, onda zamun bolýan baş bergidara zamunlykdan boşatmak barada talap bildirmek hukugyna eýedir, bu şu ýagdaýlar bolanda mümkindir:

1. **baş bergidaryň emläk ýagdaýy düýpli ýaramazlaşsa:**
Baş bergidaryň emläk ýagdaýynyň düýpli ýaramazlaşandygy barada netijeler kreditor bilen borçnamalaýyn gatnaşyklara giren pursatynda baş bergidaryň emläk ýagdaýynyň nähili bolandygyndan we zamun bolýanyň özüniň zamunlykdan boşadylmagyny talap eden pursatynda nähili ýagdaýda bolandygyndan ugur alnyp çykarylmaladyr.
2. **zamunlyk berlenden soň ýüze çykan, baş bergidaryň ýaşaýan ýeriniň kärhananyň, ýerleşýän ýeriniň ýa-da baş bergidaryň bolýan ýeriniň üýtgemegi netijesinde baş bergidar babatdaky kazyýet seljermesiniň geçirilmegi düýpli kynlaşan halatynda.**

Zamunlyk boýunça şertnamalaýyn gatnaşyklara girmek bilen, zamun bolýan bu ýagdaýlaryň ählisine baha berýär, eger bergidar borçnamalary ýerine ýetirmegiň möhleti gelen pursatynda tölege ukypsyz bolsa, onda kreditoryň önündäki borçnamany ýerine ýetirmek bilen, özüniň baş bergidara regres talabyny bermek hukugyny aljakdygyna bil baglaýar.

Raýat-hukuk kanunçylygynyň kadalaryna laýyklykda, talap arzalarynyň aglaba köpüsiniň bergidaryň ýa-da onuň emläginiň ýerleşýän ýeri boýunça berilýändigini mälimdir.

Eger baş bergidar zamun bolýan tarapyndan zamunlyk berlenden soň özüniň ýerleşýän ýerini üýtgetse, onda elbetde, bu zamun bolýanyň onuň garşysyna kazyýet seljermesini gozgamak islän ýagdaýynda zamun bolýan üçin belli bir kynçylyklara getirer, şunuň bilen baglylykda kanun çykaryjy oňa zamunlykdan boşatmagy talap etmek hukugynyň berýär.

ç) kreditor zamun bolýan babatda mejbury ýerine ýetirmek

hakynda suduň çözgüdini gazansa.

Eger kreditor zamun bolýanyň hasabyna borçnamany mejbury ýerine ýetirmek ýoly bilen kanagatlandyrylan bolsa, onda bu ýagdaý hem zamun bolýana baş bergidardan zamunlykdan boşatmagy talap etmek hukugyny berýär.

Zamunlyk bilen üpjün edilen borçnama eýýäm ýerine ýetirilen

bolsa, zamunlykdan boşatmagy talap etmegiň näme zerurlygy bar diýen sorag ýüze çykyp biler.

Şunda kanun çykaryjy zamunlygyň baş bergidaryň borçnamalarynyň möçberini çäklendirmezden berlen ýa-da zamunlygyň belli bir pul möçberiniň çäklerinde berlip, baş bergidaryň bolsa «zamunlygy bölekleyin peýdalan» ýagdaýlaryny göz önünde tutupdyr diýip bolar.

Şeýle ýagdaýlarda baş bergidaryň ygtybarsyzlygyna göz ýetiren we kazyýetiň borçnamany mejbury ýerine ýetirtmek hakyndaky çözgüdi bilen bagly jogapkärçilik çeken zamun bolýanyň, elbetde, mundan beýläk zamunlykdan boşatmagy talap etmegi kanuny bolar.

945-nji madda. Talabyň zamun bolýana geçmegi

Zamun bolýanyň kreditory kanagatlandyryndygyna görä, kreditoryň baş bergidar babatdaky talaby oňa geçýär. Talabyň geçmegi kreditoryň zyýanyna amala aşyrylyp bilinmez. Baş bergidaryň onuň bilen zamun bolýanyň hukuk gatnaşyklaryna esaslanan garşylygy şunuň bilen galtaşmaýar.

Eger zamun bolýan bergidaryň kreditoryň öňündäki borçnamasyny ýerine ýetiren bolsa, onda bu ýagdaý bergidary jogapkärçilikden boşatmaýar, sebäbi kreditoryň borçnama boýunça bergidar babatyndaky hukuklary zamun bolýanyň kreditoryň talaplaryny kanagatlandyran möçberinde zamun bolýana geçýär. Eger kreditoryň öňündäki borçnamany zamun bolýan ýerine ýetiren bolsa, onda esasy borçnama bes edilmeyär. Zamun bolýan kreditoryň ornuny eýeleýär we şu borçnama boýunça kreditoryň hukuklary, şol sanda kreditora girew saklaýjy hökmünde degişli bolan hukuklar hem oňa geçýär.

Zamun bolýan kreditoryň öňündäki borçnamanyň ýerine ýetirilmeli möhletiniň geçirilen döwründe bergidara karz bermek bilen, bergidara karz berýän ýaly görünýär (oňa karz berýär). Bu ýagdaý zamun bolýana bergidardan kreditora tölenen pul möçberi üçin göterimleri tölemegi we bergidaryň ýerine borçnamany ýerine ýetirmek bilen bagly çekilen beýleki ýitgileriň öwezini dolmagy talap etmäge hukuk berýär. Zamun bolýanyň pul serişdeleriniň bikanun peýdalanylandygy üçin, zamun bolýanyň bergidardan şol serişdeleriň möçberi üçin göterimleri tölemegi talap etmäge haky bardyr. Şeýlelikde, zamun bolýan tarapyndan borçnama ýerine ýetirilenden soň kreditör zamun bolýana bergidara bildirilýän talaplary tassyklaýan resminamalary gowşurmaga we bu talaplary üpjün edýän talaby bermäge borçlydyr.

Mundan başga-da, raýat kanunçylygy zamun bolýana özüniň kreditoryň öňündäki borjuny (bergisini) üpjün etmek üçin garyşyk görnüşli şertnama, mysal üçin, kreditoryň öňündäki zamunlyk şertnamasyny üpjün etmegiň hasabyna bergidaryň emlägini girew goýmak barada şertnama baglaşmak mümkinçiligini berýär.

Talaplary geçirmegi amala aşyrmak eger ol kreditora zyýan ýetirilmegine getirmeýän bolsa bolup biler.

Esasy borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň hakyky dälidigi ony üpjün edýän borçnamanyň hem hakyky dälidigine getirjekdigi eýýäm aýdylýp geçildi.

Şol bir wagtda, tersine baglylygyň ýokdugyny göz öňünde tutmak gerek, sebäbi üpjün edýän borçnamanyň (zamunlygyň) hakyky bolmazlygy esasy berginiň hakykylygyna täsir etmeyär.

Şunuň bilen baglylykda, kanun çykaryjy bergidaryň özi bilen zamun bolýanyň arasyndaky hukuk gatnaşyklaryna esaslanýan garşylygyň talabyň zamun bolýana geçmeginiň täsirini ýetirmeýändigini hem göz öňünde tutýar.

25 BAP. KONTOKORRENT (TEKUŞIÝ SÇÝOT)

Mälim bolşy ýaly, kontokorrent hasaby boýunça reglamentleşdirmekde tejribäniň ýüze çykmasyny düzgünleşdirmek maksadyna eýerilýär, onda özara işjeň gatnaşykda bolýan taraplar biribirine bildirýän talaplaryny hasaplaşmagy yzygiderli geçirip durýarlar. Şeýlelik bilen, muny ulanmagyň esasy cygry bank gündelik sçýoty (kontokorrent) bolup durýar, onda birek-birege bildirilýän talaplar yzygiderli hasaplanyp durulýar we unifikirlenen raýdaş talapnamada jemlenilýär (saldo).

946-njy madda. Düşünje. Mazmuny

- 1. Kontokorrent şertnamasy boýunça taraplar işewür gatnaşyklardan ýüze çykan talaplary we bir sçýota tölegler boýunça borçnamalary girizmegi we şolary aýratynlykda yzygiderli hasaplaşyklar geçirilýänçä ýerine ýetirmezligi özlerine borçnama edip alýarlar.**
- 2. Hasaplaşyklar netijesinde ýüze çykarylan sçýotuň saldosity ylalaşylan möhletde tölenmäge degişlidir. Eger sçýot hasaplaşyklarynda summanyň galyndysy degişli bolan tarap şony tölemegi talap etmese, bu galyndy kontokorrente geçirilýär.**
- 3. Hasaplaşyklar saldonyň talabyny ýüze çykarýar, ol ýerine ýetirmek maksady bilen kontokorrente ýerleşdirilen talaby çalyşýar.**
- 4. Eger başgaça bellenmese, rasçýotlar ýylda bir gezek geçirilýär.**

Resminamalaryň dolanyşygyny ýönekeýleşdirmek we hojalygy ýörediji subýektleriň ykdysady işjeňligini çaltlandyrmak maksady bilen, raýat kanunçylygynda öz aralarynda özara hasaplaşygyň geçirilmegi üçin birnäçe gurluşlar göz öňünde tutulan, olaryň biri – bu operasiýalaryň kontokorrent sçýoty arkaly amala aşyrylmagy.

Ýuridik edebiýatda «kontokorrent hasabynyň şertnamasynyň gönüden-göni maksady garşylyklaýyn geleşikler boýunça hasaplaşyklaryň aýratyn usulyň – özara talaplaryň saldosityny ýola goýmak islegi bolup durýar».

Taraplaryň ýeke-täk sçýota öz talaplaryny we tölegler boýunça borçnamalary salmak we agzalan möhlet gelen mahalynda bu sçýot boýunça galyndynyň (saldo) möçberinde biri-birine töleg tölemegi amala aşyrmak özara borçnamasy kontokorrent şertnamasynyň esasy düýp manysy bolup durýar.

Bu şertnama garyşyk bolup durýar we gündelik sçýotuň şertlerini özüne alýar, sebäbi taraplaryň arasynda kesgitlenen operasiýalary we karz alyş şertnamasynyň şertlerini amala aşyrýar. Bu ýagdaýda, sçýot boýunça saldo ýüze çykan mahalynda bergidar karz alyjy kreditoryň haýryna saldonyň (galyndynyň) möçberinde tölegleri amala aşyrýar.

Kontokorrent hukuk gatnaşygy boýunça gatnaşyjylar özleriniň biri-birine bildirýän talaplaryny hasaba ýazýarlar. Eger bir tarapyň

kontragente bildiren talaplary şol bada töleg arkaly üzlüslýän bolsa, onda bu pul möçberi kontokorrentiň hasabyna girizilmeyär we kontokorrentiň şertnamasynyň taraplaryň arasynda ýeri ýok.

Kontokorrentiň hasabynda saldo (galyndylar) görnüşinde bellenen talaplar şu aşakdaky düzgünleri emele getirip biler:

1. taraplaryň hiç birisi bir umumy hasaba girizilen aýraýyry talaplara ygtyýar edip, ýagny biriniň haýryna aýryp ýa-da olary

goýup, olar boýunça talap bildirip, olary hasaba alynmagy üçin hödürläp we ş.m. bilmez

2. bir umumy hasaba girizilen talaplar ýerine ýetirilmegi bilen üzlüslilip bilinmez.

3-nji bentde transformasiýanyň, geleşikden ýüze çykan talapdan saldo-talabyň ýüze çykmagynyň geçişi göz önünde tutulan. Şunda hasaplaşyk hereketini talaplaryň eýesiniň razylygy bolmazdan, geçirip bolmaýandygyny belläp geçmek zerurdyr. Bu talaba laýyklykda, saldo diňe ony taraplar ykrar eden halatynda ýüze çykýar. Munuň üçin esaslar TRK-nyň 355-nji maddasynda goýlupdyr. Şunda taraplara anyk möhletli dowamynda garşy çykmalaryny hödürlemäge yzygiderli mümkinçilik berilýär. Eger bu şeýle bolup geçmeýän bolsa, onda hasaplaşyk ylalaşylan hasap edilýär.

Mundan şeýle sowal gelip çykýar, eger gündelik talapdaky hasaplar nädogry bellenen hem-de hasaplaşylan, emma 355-nji madda laýyklykda, ykrar edilen bolsa näme bolup geçýär. 3-nji bentden mundan soň saldo talaby hakyky diýip netije çykarsa bolardy. 355-nji madda laýyklykda ykrar etmäniň esas bolup durýan häsiýeti bolman, eýsem diňe bir ygylan ediji häsiýeti bar. Bu bolsa ykrar edeniň ony ýatymaga hem mümkinçiliginiň bardygyny aňladýar. Ýöne muňa garamazdan, ol hasabynyň ýalňyşdygyny subut etmelidir.

4-nji bölege laýyklykda, talabyň yzygiderli ölçilmeği (saldolaşdyrylmagy) amala aşyrylýar, şunda kanun bir ýyl döwürden ugur alýar. Durmuş tejribesinde, gündizlik saldo ýa-da haýal etmän geçirilýän hasaplaşyk ýaly has gysga hasaplaşyklar köp duş gelýär.

947-nji madda. Kontokorrenti ýatymak

Şübhe bolan mahalynda kontokorrent islendik wagtda ýatyrylyp, sçýot bolsa ýapylyp bilner.

Bu madda kontokorrenti ýapmagyň düzgünleriniň birini göz önünde tutýar. Taraplar hereketleri amala aşyranlarynda şübhelenmeler ýüze çykan mahalynda kontokorrentiň gatnaşyjylary hasaplaşygy bes edip bilerler, ýagny TRK-nyň 9-njy maddasyna laýyklykda «Grazdan hukuk gatnaşyklarynyň subýektleri özläriniň hukuklaryny we borçlaryny ynsaplylyk bilen amala aşyrmaga borçludylar, özläriniň hereketleri (hereketsizligi) bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmeli dälidir».

Kontokorrentiň şertnasy möhletsiz ýa-da belli bir möhlete baglaşylyp bilner. Birinji ýagdaýda ol – taraplaryň arzasy boýunça, ikinjide möhlet geçenden soň tamamlanýar. Adatça şertnama bir kontokorrent döwürden gowrak wagt dowam edýär.

Onda, eger şeýle bolýan bolsa, geçen döwürň netijesinden çykarylan saldo geljek döwürň hasabyna birinji madda hökmünde başlanýar.

948-nji madda. Amala aşyrylan tölegler boýunça prosentler Eger şertnamada başgaça bellenilmedik bolsa, göz önünde tutulan tölegler boýunça kanunda nazarda tutulan prosent stawkalarynyň möçberinde prosentler tölenmelidir.

Kontokorrentde saldonyň ýüze çykmagynyň pursatyny göz önünde tutmak bilen, bu hasapdaky galan pul möçberi talap hökmünde karlaşdyrmak bolup durýar. Eger kontokorrentiň şertnasynda taraplaryň arasyndaky hasaplaşyk gatnaşyklarynyň öwez dolduryjylygy göz önünde tutulan bolsa, onda saldo üçin göterim stawkasynyň göz önünde tutulmagy zerurdyr. Göterim stawkasynyň möçberi taraplaryň arasynda şertnama laýyklykda, aýratynlykda agzalýar.

949-njy madda. Kontokorrente geçirilen talabyň şahsy ýa-da zat üpjünçiligi

1. **Eger kontokorrente girizilen talaplar üçin şahsy ýa-da zat üpjünçiligi bolsa, onda kreditor sçýot ýapylandan soň hem onuň peýdasyna bar bolan saldonyň summasy üçin bu üpjünçiligiň hasabyna kanagatlandyrylmagyny talap edip biler.**
2. **Şu maddanyň 1 punktunyň kadasy talap boýunça bilelikdäki raýdaslyk jogapkärçiligi bolan mahalynda hem ulanylýar.**

Kanun çykaryjy bu maddada üpjünçiligi kontokorrentiň hasaby boýunça saldo ýüze çykandan soň kreditoryň bähbitleriniň goralmagy hökmünde göz önünde tutýar. Ýagny, şahsy ýa-da zat üpjünçiligi bilen.

Mysal üçin, girewiň üpjünçiligine, girew boýunça talap hukugy däl-de, diňe emläk berlip bilner.

Şu maddanyň ikinji böleginde, eger kontokorrentiň şertnasy boýunça taraplar öz üstüne raýdaslyk häsiýetli goşmaça jogapkärçiligi alan bolsalar, onda şahsy ýa-da zat görnüşinde üpjünçiligiň ýüze çykyp bilýändigini göz önünde tutulan.

26 BAP. BERGI BORÇNAMALARY

§ 1. Görkezijä bergi borçnamalary

950 madda. Düşünje

1. **Eger şahs özünde dokumenti saklaýjynyň ýerine ýetirmek borçnamasy bolan dokumenti (görkeziji üçin bergi borçnamasy) berse, onda saklaýjy bu şahsdan ýerine ýetirmegi talap edip biler, muňa haçanda saklaýjynyň dokumente ygtyýar etmäge hakynyň bolmadyk hatlary girmeýär.**
2. **Dokumente degişli ýazgyny girizmek arkaly ýörite formany berjaý etmäge baglylykda dokumentdäki goluň hakykylygy goýlup bilner. Gol tehniki taýdan mümkin bolan islendik usul bilen ýerine ýetirilip bilner.**

TRK-nyň 26-njy baby gymmatly kagyzlaryň we olar bilen baglanyşykly bergi borçnamalarynyň aýry-aýry görnüşleriniň raýat dolanyşygyna gatnaşmagynyň käbir meselelerini düzgünleşdirýän kadalary öz içine alýar. TRK-da berkidilen «bergi borçnamalary» diýen düşünje gymmatly karzlaryň sinonimi hökmünde ulanylýar. Şonuň üçin hem bu bapda gymmatly kagyzlaryň aýratynlyklary barada gürrüň ediler. Şunuň bilen baglylykda, bu aýratynlyklaryň gymmatly kagyzlaryň beýleki görnüşleri babatynda ulanylýandygyny hem belläp geçmek gerek.

2014-nji ýylyň 8-nji noýabrynda kabul edilen, «Gymmatly kagyzzar bazary hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 1-nji maddasyna laýyklykda, gymmatly kagyzzar – bu mälüm edilende birine geçirilmegi we amala aşyrylmagy mümkin bolan, özünde berkidilen emläk hukuklaryny tassyklaýan resminamalar bolup durýar. Gymmatly kagyzzar öz gezeginde atly gymmatly kagyzzara we teklipe ediji gymmatly kagyzzara bölünýär. Atly gymmatly kagyzzara – özlerine bolan hukuklaryň geçmegi we olarda berkidilen emläk hukuklarynyň ýerlenmegi eýesiniň hökmany ýagdaýda kybaplaşdyrylmagyny we onuň adynyň gymmatly kagyzzaryň

eýeleriniň sanawynda bellige alynmagy talap edilýän gymmatly kagyzzar degişlidir.

Teklipe ediji üçin gymmatly kagyzzara bolsa, özlerine bolan hukuklaryň geçmegi we olarda berkidilen emläk hukuklarynyň durmuşa geçirilmegi eýesiniň hökmany ýagdaýda kybaplaşdyrylmagy talap edilmeyän gymmatly kagyzzar degişlidir. Maýa goýum (düýpli) gymmatly kagyzzar - atly gymmatly kagyzzaryň ýa-da teklipe ediji üçin gymmatly kagyzzaryň maýa goýum serişdesi hökmünde dolanyşykda bolýan we ýuridik şahsyň gatnaşma paýy, oňa gatnaşmagyň paýy ýa-da başga bähbitli görnüşde eýeçiligiň bardygyny tassyklaýan görnüşü. Gymmatly kagyzzaryň möhüm alamatlaryna şular degişlidir: a) hukugyň resminamada bellenilmegi;

b) hukugy amala aşyrmak üçin resminamany görkezmeğiň hökmanylygy;

c) hukugy bermegiň resminamany bermek bilen baglylygy.

Bergi borçnamalary şu şertlere laýyk gelýär. TRK-nyň 950-nji maddasynyň birinji böleginden gelip çykyşyna laýyklykda, bergi borçnama diňe ýerine ýetirmek borjy resminamada bellenen halatynda bolýandygy gelip çykýar. Ýerine ýetirmegiň haýsy borçnama üçin amala aşyrylýandygyny takykklamak talap edilmeýär. Şunda gürrüň adaty pul tölemek talaby barada gidýär. Mysal üçin, bankda şahsyň bank çekiniň esasynda pul tölemegi talap edýän mahalynda çekde onuň haýsy borçnama üçin bu pullary alýandygy görkezilmeyär. Ikinji şert TRK-nyň 952-nji maddasyna beýan edilendir, şoňa laýyklykda ýazmaça berkidilen talaby geçirmek, TRK-nyň 465-nji maddasynyň tapawutlylykda, bermek ýoly bilen däl-de, resminama bolan eýeçilik hukugyny geçirmek ýoly bilen bolup geçýär. Onsoňam, TRK-nyň 954-nji maddasyna laýyklykda, hukugyň kreditory diňe özüniň bergidara resminamany beren mahalynda ýerine ýetirmegi talap edip biler. Şol bir wagtda şu sözleşmeden bergidaryň (mysal üçin, bankyň) resminama (mysal üçin, bank çeki) görkezilen mahalynda öz borçnamasyny ýerine ýetirmelidigi (ýagny çekde görkezilen pul möçberini tölemelidigi) gelip çykýar.

TRK-nyň 950-nji maddasynyň ikinji böleginde gymmatly kagyzzaryň daşky alamatlary görkezilýär. Emma olar şunuň ýaly resminamalaryň gymmatly kagyzzaryň wezipesini ýerine ýetirmegi üçin ýeterlik däl. Resminamada bellenen hukuk kreditorynyň (mysal üçin, bank çekiniň eýesiniň) bergidaryň (mysal üçin, bankyň) kreditoryň bilmeýän we bilip bilmejek nägileliklerinden goralan bolmagy möhüm ýagdaý bolup durýar. Kreditory goramak, birinji nobatda, resminamada bellenen hukugyň berilmegi, TRK-nyň 952-nji maddasyna salgylanmanyň esasynda, geçirmegiň bermek kadalary boýunça däl-de, zat hukugynyň kadalary boýunça, hususan-da, gozgalýan zatlara eýeçilik hukugyny geçirmegiň kadalary boýunça amala aşyrylýar. Şu salgylanmanyň esasynda gozgalýan zatlaryň ynsaplylyk bilen edinilmegi baradaky kadalar hem ulanylýar (TRK-nyň 210-njy we 211-nji maddalary). Bu bolsa edinen şahsyň resminamany (gymmatly kagyzzar) we şeýlelikde, resminamada ýazylyp bellenen hukuk asla bolman biljek ýa-da iň bolmanda, şu görnüşde bolman biljek hem bolsa, resminamada berkidilen hukugy päk ýürekden alyp biljekdigini aňladýar (mysal üçin, bergidaryň eýýäm tölandigi ýa-da onuň esasynda bergi borçnamasy görkezilen şertnamanyň hakyky dälidigi ýa-da bergidara başga nägileligiň degişlidigi sebäpli). Şu ýagdaýda bergidar, resminamada ýazylyp bellenen talap mundan beýläk dowam etmeýän hem bolsa, kreditora pul tölemelidir. Ol diňe öz pullaryny birinji kreditordan (mysal üçin, çek beren şahsdan) yzyňa alyp biler. Mysal üçin, ony tölemek üçin bank çeki berlen borçnama hakyky däl bolsa, bank çekde göz önünde tutulan tölegi barybir amala aşyrmalydyr. Şu ýagdaýda bergidar (bank) onuň puly diňe resminama berlen ýagdaýynda töleg geçirmäge borcludygyny (TRK-nyň 954-nji maddasynyň birinji bölegi) arkaly goralýar we ol adaty, eger gymmatly kagyzzaryň eýesine ýerine ýetirmegi amala aşyran (pul töläň) bolsa, öz borçnamalaryndan boşadylýar (TRK-nyň 954-njy maddasynyň ikinji bölegi). Bergidaryň kreditor babatda hukugy bolan beýleki ähli nägilelikleri babatda hem şunuň ýaly ýörelge bardyr. TRK şu ýagdaýda hem, TRK-nyň 470-nji maddasynyň tapawutlylykda, diňe käbir aýratyn ýagdaýlarda bergidaryň bergi borçnamasynyň (gymmatly kagyzzaryň) ony ynsaplylyk bilen edinen eýesi babatynda nägilelik bildirmäge rugsat berýär. Ýol berilýän nägileliklere gymmatly kagyzzaryň galpdygy (TRK-nyň 953-nji maddasynyň birinji bölegi) baradaky nägilelik hem degişlidir. TRK-nyň 953-nji maddasynyň ikinji bölegi ýene-de şu ýagdaýdan kadadan çykmalary belleýär. Munuň tersine, bergidar bergi borçnamasyny birinji kreditordan soňky bolup satyn alan bergi borçnamasynyň kreditorynyň garşysyna onuň ony, mysal üçin, birinji kreditor bilen ylalaşandygy, ony ýerine ýetirmegiň diňe bir ýyldan soň amala aşyrylyp bilinjekdigi ýaly nägilelikleri bildirip bilmeýär. TRK-nyň

953-nji maddasynyň 3-nji we 4-nji böleklerine laýyklykda, bergidar täze kreditora diňe kreditora mälüm bolan ýa-da kreditoryň olar barada bilmeli bolan nägileliklerini bildirip bilýär.

Görkezilen alamatlary bolmadyk beýleki resminamalar gymmatly kagyzzar bolup bilmez. Meselem, TRK-nyň 441-nji we 468-nji maddalarynda ýatlanylýan bergi resminamalary diňe bar bolan talaplary subut etmegi ýeňilleşdirýän resminamalar bolup durýar. Ýöne bu talaby bermek we bildirmek babatynda bergi resminamalarynyň ähmiýeti ýokdur.

Gymmatly kagyzzar dürli alamatlar boýunça toparlara bölünip bilner.

1. Gymmatly kagyzzar resminamada kreditorely kesgitlemegiň usuly boýunça toparlara bölünip bilner. Kreditor resminamada ady boýunça atlandyrylyp bilner (atly gymmatly kagyzzar) ýa-da ol resminama eýelik edilýändiginden anyklylyp bilner (görkeziji üçin gymmatly kagyzzar). Birinji kreditorely ady boýunça atlandyrmagyň, ýöne oňa, öz gezeginde, beýleki şahsy kreditor hökmünde kesgitlemek hukugyny bermegiň ýene bir mümkinçiligi bardyr (orderlik gymmatly kagyzzar). Atly we orderlik gymmatly kagyzzary soňra, hukugyň diňe bir resminamada bellenenidigine ýa-da gymmatly kagyzzaryň eýesiniň sanawa girizilendigine baglylykda bölüp bolar. Ikinji ýagdaýda gürrüň bellige alnan gymmatly kagyzzar barada gidýär. Şu görnüşde, mysal üçin, «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 22-nji maddasyna laýyklykda paýnamalar çykarylyp bilner. Şunda sanawa girizilmegine goşmaça ygtyýarlygyň subutnamasy bolmaly

resminamany bermek gerekmi diýen meseläni aýdyňlaşdyrmaly. Adatça ol sanawdan göçürme görnüşinde berilýär, ýöne bu resminamalar babatynda gürrüň gymmatly kagyzlar hakynda gitmeýär.

2. Gymmatly kagyzlary resminamada berkidilen hukugyň mazmuny boýunça hem bölüp bolar. Bir tarapdan, bergi borçnamalary bar, olarda ýerine ýetirmegi talap etmek hukugy bellenýär, ol pula bolan ýa-da beýleki zatlary ibermäge bolan hukugy bermekden ybarat bolup biler. Beýleki tarapdan, olara korporativ gymmatly kagyzlar garşy durýar, olarda haýsydyr bir ýuridik tarapda agza bolmagyň özi eýýäm resminamalaşdyrylan hukuk bolup durýar. Raýdaşlyk hukugynyň anyk mysaly paýnamalar bolup durýar. Çäklendirilen jogapkärçilikli jemgyýetdäki paý, munuň tersine, gymmatly kagyz görnüşinde berkidilip

bilinmez. Maýa goýum gaznalaryndaky paýlar, adatça, gaznanyň emlägine gatnaşýandygyny resmileşdirýär we olar, esasan, bergi borçnamalaryna degişli edilip bilner. Bu ýerde anyk ýagdaýda TRK-nyň bergi borçnamalary hakyndaky 950-nji maddasyny beýlekiler babatynda näderejede ulanyyp boljakdygyny barlap bolar. Şu manyda, gymmatly kagyzlaryň üçünjü topara hökmünde zat-hukuk gymmatly kagyzlaryny agzap bolar. Olar ýerine ýetirmek hukugyna däl-de, zat hukugyna şaýatlyk edýär. Muňa, mysal üçin, ammar şahadatnamasy (TRK-nyň 828-nji maddasy) we konosament (Deňiz söwda gatnawynyň kodeksi, 130-njy madda) degişlidir. Onuň tersine, ýan haty (TRK-nyň 682-nji maddasy) gymmatly kagyznyň talaplaryna laýyk gelmeýär, sebäbi ol diňe subut etmek wezipesini ýerine ýetirýär, mundan başga-da, talap etmek hukugy berlende ýa-da durmuşa geçirilende onuň hiç hili uzaga gidýän ähmiýeti bolmaýar.

Ç) Gymmatly kagyzlaryň üçünjü topara bölünşi gymmatly kagyzlar bazarynda çykarmak üçin niýetlenen gymmatly kagyzlar bilen munuň üçin niýetlenmedik gymmatly kagyzlaryň arasyndaky tapawuda esaslanýar. 2014-nji ýylyň 8-nji noýabrynda kabul edilen «Gymmatly kagyzlar bazary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 3-nji maddasyna laýyklykda, olara paýnamalar, obligasiýalar, geçirilýän wekseller, geçirilýän bank depozit sertifikatlary, gymmatly kagyzlaryň bazarynda aýlanýan gymmatly kagyzlardan döredilýän gymmatly kagyzlar degişlidir. Türkmenistanyň Ministrler Kabineti tarapyndan gymmatly kagyzlaryň Türkmenistanyň gymmatlyk bazaryndaky emissiýasy we dolanyşygy göz önünde tutulýan gymmatly kagyzlaryň başga görnüşleri hem kesgitlenip bilner.

D) Indiki topara bölmegiň esasy gymmatly kagyznyň görnüşi (formasy) emele getirýär. Kagyz görnüşinde resminamany bermek ýa-da kitaba girizmek görnüşinde hukugy berkitmek adaty döp bolup durýardy. Ýewropada «gymmatly kagyz» düşüňjesi şundan gelip çykypdy. Ýöne häzirkizaman tehnika hukuklary beýleki görnüşlerde, aýratyn hem elektron sanawa girizmek görnüşinde berkitmegi mümkin edýär. Şu ýagdaýda hukuk, resminamada beýan edilmeýär ýa-da sertifikat görnüşinde berkidilmeýär.

TRK-nyň 950-nji maddasy görkeziji üçin bergi borçnamasynyň (gymmatly kagyznyň) kesgitlemesini öz içine alýar. Borçnamanyň resminamada ýazylyp bellenmegi, ýöne kreditoryň ady boýunça

görkezilmeýändigini onuň alamatlary bolup durýar. Resminamany saklaýjy, esasan, özi babatynda ýerine ýetirmegi talap edip biler, ýöne diňe özüniň resminama ygtyýarlyk hukugy bar bolanda şeýle edip biler.

Bergi borçnamasy «resminama» görnüşinde çykarylmaladyr. Bu bolsa onuň iň bolmanda, ýazmaça görnüşiniň zerurlygyny aňladýar. TRKnyň görkezilen maddasynyň ikinji böleginden görnüşi ýaly, görnüşi (formany) berjaý etmek üçin, TRK-nyň 94-nji maddasyndan tapawutlylykda, bergidaryň öz eli bilen gol çekmegi zerur däldir. Bu ýerde tehniki serişdeleriň kömegi bilen köpeldilen goluň bolmagy ýeterlidir.

TRK-nyň 950-nji maddasy her bir borçnama üçin resminamanyň resmileşdirilmeginden ugur alýar. Adatça, ýa bir şahadatnamada birnäçe borçnamalar ýazylyp bellenýän jemi (summar) sertifikatlar resmileşdirilýär ýa-da hiç hili şahadatnama resmileşdirilmeýär. Iki ýagdaýda hem kreditoryň adyna hukuk (atly hukuk) sanawdaky degişli ýazgydan gelip çykýar. Şu ýerde meňzeşligi boýunça TRK-nyň 950-nji maddasy ulanylyp bilnermi diýen sorag jedelli bolup galýar. Gymmatly kagyzlaryň dolanyşygyny gowulandyrmagyň zerurlygy, birinji nobatda, onuň peýdasyna bolup durýar. Resminamada borçnama beýan edilmelidir. Adatça ol pul möçberiniň tölemegine gönükdirilendir. Käbir ýagdaýlarda harytlary ibermek hem borçnamalaryň predmeti bolup biler. Borçnama, bergidaryň kreditora resminamany berýän we borçnamanyň ýüze çykmalygyny ikisiniň hem ylalaşan pursatynda emele gelýär. Şunda borçnamanyň ýüze çykmagy bergidaryň öz üstüne borçnama alýan hukuk esasynda bagly däldir. Eger, mysal üçin, bergidar kreditora pul bergisi bardyr diýip pikir edendigi sebäpli (hakykatda bergisi ýok) bergi borçnamasyny (mysal üçin, bank çekini) çykaran bolsa, onda barybir bergi borçnamasy ýüze çykýar. Şunda bergidar ony yzyna bermegi kreditordan diňe TRK-nyň 1016-njy maddasyna laýyklykda talap edip biler.

Borçnamanyň bergidary – bu şahadatnama beren şahsdyr. Ýöne ol resminamadan (şahadatnamadan) tanalýan bolmalydyr, tersine bolanda bergi borçnamasy hakyky däldir.

Borçnamanyň kreditorynyň resminamada ady boýunça anyk görkezilmegi hökman däldir, ýöne ol, iň bolmanda, tanalýan bolmalydyr. Görkeziji üçin bergi borçnamasynda bergidaryň degişli saklaýjy babatynda borçnamany ýerine ýetirmek erki ýa resminamadan gelip çykalydyr ýa-da, iň bolmanda, ýagdaýlaryň esasynda görünmelidir (TRK-nyň 960-njy maddasy). TRK-nyň 950-nji maddasyndan saklaýjynyň resminama eýelik etmäge ygtyýary ýok bolan ýagdaýlarda bergidaryň saklaýjy babatynda borçnamany ýerine ýetirmäge borçly däldigi gelip çykýar. Bu ýerde saklaýjynyň, elbetde, resminamany saklaýandygynyň esasynda, muňa hukugy bardygyny, ýöne diňe oňa talap maddy-hukuk esaslary boýunça degişli bolan halatynda borçnamany ýerine ýetirmegi talap edip biljekdigi göz önünde tutulýar. Eger kimdir biri bergidaryň borçnamany ýerine ýetirendigini bilse-de, bergi borçnamasyny satyn alýan bolsa, resmi we maddy ygtyýarlyklar TRK-nyň 953-nji maddasyna laýyklykda bölünip bilner. Ýöne bu ýerde subut etmek işi bergidaryň üstüne ýüklenýär.

Iş ýüzünde bergi borçnamalary, birinji nobatda, döwletiniň bergi borçnamalary (2011-nji ýylyň 25-nji martynda kabul edilen «Türkmenistanyň Merkezi banky hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasy), kärhanalaryň obligasiýalary (1999-njy ýylyň 23-nji noýabrynda kabul edilen «Paýdarlar jemgyýetleri hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 30-njy maddasy) we gymmatly kagyzlar görnüşinde (2014-nji ýylyň 8-nji noýabrynda kabul edilen «Gymmatly kagyzlar bazary hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 1-nji maddasy) gabat gelýär. TRK-nyň 950-969-njy maddalarynyň kadalary şular ýaly gymmatly kagyzlar babatynda diňe olaryň ýörite kanuncylykda düzgünleşdirilmedik halatlarynda ulanylýar.

951-nji madda. Dokumenti beren şahsnyň garşylygy
Dokumenti beren şahs bergi borçnamasyny saklaýja diňe ony bermegiň hakykylygyna dahylly ýa-da dokumentiň tekstinden gelip çykýan, ýa-da dokumenti beren şahs bilen dokumenti saklaýjynyň arasyndaky gös-göni gatnaşyklara esaslanan garşylyklary bildirip biler.

Şu madda, şeýle hem TRK-nyň 953-nji maddasy bergidaryň resminamany saklaýjy babatynda nähili garşylyklary bildirip biljekdigi baradaky meseleleri düzgünleşdirýär. Bergidaryň garşylygynyň umumy

ýörelgesi şu Kodeksiň 470-nji maddasynda beýan edilendir. Ýöne ýatlanylýan kadalar umumy kadalardan çykmalary hem öz içine alýar.

Garşylyklaryň iki topary tapawutlandyrylmalydyr.

Birinji topara resminamada ýazylyp bellenen borçnamanyň ýüze çykmagyna degişli garşylyklar girýär (mysal üçin, galplyk, hukuk kämilliginiň bolmazlygy, mejbur etme). TRK-nyň 953-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, bergidar bu garşylygy, onuň bu barada bilýändigine ýa-da bilmeýändigine garamazdan, islendik saklaýjy babatynda bildirip biler. Ikinji topary resminamada görkezilen nägilelikler emele getirýär (mysal üçin, resminamadaky ýerine ýetirmek üçin goşmaça wagt bermek ýa-da borçnamanyň bir böleginden boşatmak baradaky bellikler). Şeýle hem bergidar şular ýaly garşylyklary islendik saklaýjy babatynda bildirip biler. Ýene bir topary resminamalardan görünmeýän hem bolsa, olaryň ýüze çykmagy bergidar bilen saklaýjynyň arasyndaky gatnaşyklar bilen baglanyşykly garşylyklar emele getirýär (mysal üçin, öwezini dolmak, goşmaça möhlet bermek). Şeýle hem şular ýaly garşylyklar saklaýjy babatynda bildirilip bilner.

952-nji madda. Hukuklaryň geçiş kadalary

- 1. Dokument arkaly berlen hukuk gozgalýan zatlary bermegiň bellenen kadalaryna laýyklykda geçýär. Hukuk üçünji şahs bilen baglaşylan şertnama boýunça hem berlip bilner.**
- 2. Dokumenti doly ygtyýarly saklaýjy diýlip haýsydyr bir ýol bilen ýitirilen dokumenti edinen şahs hasap edilýär, muňa haçanda onuň bu dokumenti edinip, bet niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen hereket eden halatlary girmeýär.**

TRK-nyň 952-nji maddasynyň birinji bölegi gymmatly kagyza ýazylyp bellenen talaplary geçirmegiň tertibini kesgitleýär. Bu meseläni düzgünleşdirmek üçin TRK-nyň 952-nji maddasynyň birinji bölegi TRK-nyň gozgalýan zatlara eýeçilik hukugynyň geçiş tertibini belleýän

209-njy we soňky maddalaryna salgylanýar. Şeýlelikde, resminamada ýazylyp bellenen borçnama TRK-nyň 465-nji maddasyna laýyklykda däl-de, eýsem resminamanyň özüni eýeçilige bermek arkaly geçirilýär. «Resminamadaky hukuk resminama bolan hukukdan soň gelýär».

TRK-nyň 210-njy maddasynda göz öňünde tutulan netijeler iş ýüzünde ähmiýetli bolup durýar. Şu görkezmä laýyklykda, eýelik etmäge ygtyýary bolmadyk şahsnyň eýelik edýän gozgalýan emlägi ynsaply kreditor tarapyndan edinilýär. Bergi borçnamasynyň edinilmegi üçin bu ýagdaý diňe bir eýeçilige hukuk berýän resminamanyň däl, eýsem şol resminamada bellenen talabyň hem ynsaplylyk bilen edinilendigini aňladýar.

Mysal: bergidar bergi borçnamasyny beripdir we öz borçnamasyny ýerine ýetiripdir. Diýmek, borçnama üzülýär. Ýöne ol resminama almagy ýatdan çykarýar. Şondan soň saklaýjy päk ýürekli satyn alyja resminamany berýär. Borçnama bes edilen hem bolsa, bergidar barybir täze saklaýja ýene tölemeli bolýar. Ol diňe TRK-nyň 1016-njy maddasyna laýyklykda, birinji saklaýjydan öz puluny yzyna almaga synanyşyp biler.

TRK-nyň 211-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, eger zat ogurlanan ýa-da elden alnan bolsa, ynsaplylyk bilen edinmek aýrylýar. Şu maddanyň ikinji bölegine laýyklykda bolsa, bu kada görkeziji üçin gymmatly kagyzlar babatynda, şeýle hem köpçülikleýin söwdalar ýoly bilen kesekä geçen zatlar babatynda ulanylmaýar. TRKnyň 952-nji maddasynyň ikinji böleginde ýene kadadan çykma bar, şunda resminamany satyn almak bilen ýaramaz niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk boýunça hereket eden şahs resminamany kanuny saklaýjy hasap edilmeyär. Şundan ýene-de şu kadanyň diňe bir ýitirilen, görkeziji üçin bergi borçnamasy babatynda däl, eýsem ogurlanan bergi borçnamasy babatynda hem ulanylýandygy gelip çykýar. Bu kadadan çykmany çäklendirmek TRK-nyň 953-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda resminama bergidardan onuň ony birinji saklaýja bermezinden öň ogurlanan halatynda bolýar. Bu ýerde bergidar saklaýja, onuň bu barada bilýändigine ýa-da bilmeýändigine garamazdan, ogurlygyň bolandygyny görkezýän ýagdaýlary getirip biler.

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginden bergi borçnamasynyň resminamanyň özüni eýeçilige bermek ýoly bilen geçirilip bilinjekdigi gelip çykýar, ýöne bu ýeke-täk ýol däldir. Resminamada berkidilen hukuk, talaby bermek ýoly bilen hem geçirilip bilner. Bu ýerde saklaýjyny goramak üçin ýörite kadalar ulanylmaýar.

953-nji madda. Görkezijä nägilelikler (pretenziýalar) 1. Dokumenti beren şahs bergi borçnamasyny onuň bermändigini islendik saklaýjy bilen bergi borçnamasynyň hakykylygyny jedelleşip biler. Ol mundan başga-da, dokumentden gelip çykýan islendik garşylykly talaby saklaýja bildirip biler.

- 1. Eger dokumenti beren şahs dokumente gol çekmek üçin tehniki serişdelerini peýdalansa, ol eýesi babatda bu serişdäni ulanmak hukugyna eýe däldigine salgylanyp bilmez, muňa edinjiniň galplyk hakynda bilen ýa-da harsal çemeleşen halatlary girmeýär.**
- 2. Eger dokument ilki başky saklaýjy tarapyndan başga şahsa berilse, onda dokumentni beren şahs indiki saklaýja onuň ilki başky saklaýjy bilen gös-göni gatnaşyklaryndan gelip çykýan garşylykly talaby öňe sürüp bilmez, muňa dokumenti soňraký saklaýjynyň bet niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen bergidaryň zyýanyna hereket eden halatlary girmeýär.**

3. **Eger garşylykly talap gös-göni gatnaşyklardan gelip çykmasa, diňe eýeçilikden aýyrmak arkaly ýa-da ony edinmekde bet niýet bilen hereket etmek ýa-da gödek seresapsyzlyga ýol bermek bilen dokumenti eýeçilige edilen saklaýja garşylykly talap bildirilip bilner.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi, şeýle hem TRK-nyň 951-nji maddasy bergidaryň – resminamany beren şahsyň şu resminamany saklaýja nähili nägilelik bildirip biljekdigini düzgünleşdirýär. Biraz başgaça beýan edilýändigine garamazdan, şu maddanyň mazmuny köp babatda TRK-nyň 951-nji maddasynyň birinji böleginiň mazmuny bilen gabat gelýär. Şahsyň bergi borçnamasyny bermändigini baradaky nägilelik, galplygy we resminamanyň bergidardan bergidaryň ony birinji saklaýja bermezinden öň ogurlanandygy baradaky nägileligini öz içine alýar.

953-nji maddanyň ikinji bölegi gollary ýasamak üçin tehniki serişdeler peýdalanylýan halatynda bergidaryň şu serişdeleri peýdalanmaga özüne ygtyýar berilmändigine salgylanyp bilmejekdigi manysynda TRK-nyň 950-nji maddasynyň ikinji böleginiň üstüni ýetirýär.

TRK-nyň 953-nji maddasynyň üçünji bölegi eger bergidar bilen birinji saklaýjynyň arasyndaky hukuk gatnaşyklarynda şu nägilelik üçin esas bar bolsa, bergidaryň resminamany edinen babatynda nägilelik bildirip biljekdigi baradaky meselä seredýär. TRK-nyň 470-nji maddasy diňe saklaýjynyň nägilelik barada bilýän ýa-da bilmäge borçly bolan mahalynda şu kadany ulanmak mümkinçiligine ýol berýär.

TRK-nyň 953-nji maddasynyň dördünji böleginiň meselesi taraplaryň özara hukuk gatnaşyklaryna gönüden-göni esaslanmaýan nägilelikler bolup durýar. Muňa TRK-nyň 951-nji maddasynda bolşy ýaly, bergi borçnamasyny bermegiň hakykylygyna degişli bolan nägilelikler degişlidir. Hukuk netijelerindäki möhüm tapawut TRK-nyň 951-nji maddasy bolan ýagdaýynda nägileligiň hemişe saklaýja bildirilip bilinjekdiginden, garşylyklaýyn talabyň bolsa, tersine, TRK-nyň 953-nji maddasynyň dördünji bölegindäki ýaly, diňe edineniň ol barada bilen ýada bilmeli bolan mahalynda bildirilip bilinjekdiginden ybaratdyr. Bu ýerde olarda ynşaplylyk bilen edinmek ýörelgesini goramak nukdaýnazarýndan bergidaryň öz üstüne degişli töwekgelçiligi almaga mejbur bolan nägilelikleri göz önünde tutulýar.

Mysal: eger bergidar gorkuzmak arkaly bergi borçnamasyny bermäge mejbur bolan bolsa, onda TRK-nyň 951-nji maddasy degişli bolýar. Eger ol saklaýjynyň şahsyýeti barada ýalňyş pikir eden bolsa, onda ol resminamanyň hakykylygundan şikaýat edip biler. Eger resminama üçünji tarap tarapyndan edinen we ol şikaýat etmek mümkinçiligi barada bilmedik bolsa, onda TRK-nyň 953-nji maddasynyň dördünji bölegi degişli bolýar, sebäbi ýalňyşma töwekgelçiligini bergidar çekmelidir.

954-nji madda. Dokumenti beren şahsyň borçlary 1. Dokumenti beren şahs diňe özüne gymmatly kagyzzar berlende öz borçnamasyny ýerine ýetirmäge borçludur.

2. Eger bergidar öňünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen hereket etmese we saklaýjynyň päk ýürekli dälidigini subut etmäge mümkinçiligi bolsa, onda ol borçnamany ýerine ýetirýän saklaýjynyň öňünde öz borçnamalaryndan boşadylýar.

TRK-nyň 954-nji maddasy bergi borçnamasynyň beýleki aýratyn alamatlaryny göz önünde tutýar. TRK-nyň Düşündirilýän maddasynyň birinji böleginde TRK-nyň 441-nji maddasyndan tapawutlylykda, eger kreditor resminama bermedik bolsa, bergidaryň borçnamany ýerine ýetirmäge borçly dälidigi aýdylýar. Ýöne eger kreditor şahadatnamany berse, onda bergidar, eger ol ýol berilýän iki nägileligiň birini bildirip bilmese, ýerine ýetirmäge borçludur.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi bergidary goramaga hyzmat edýär. Ol, eger bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen hereket etmedik bolsa we saklaýjynyň päk ýürekli dälidigini subut etmek mümkinçiligi bolanda, bergidaryň borçnamany ýerine ýetirmek boýunça borjundan boşadylýar.

Mysal: ogyr, görkeziji üçin bergi borçnamasyny (mysal üçin, bank çekini) ogurlaýar we ony bergidara ýerine ýetirmek üçin berýär. Bergidar töleýär. Bu ýerde ogyr, resminamada berkidilen hukugyň eýesi bolmaýar, ýöne, eger bergidar ogurlyk barada bilmedik bolsa, onda tölegiň netijesinde ol öz borçnamasyndan boşadylýar, sebäbi ol ony bir gezek ýerine ýetirdi.

955-nji madda. Ady ýazylan dokumenti özgertmek

Görkeziji üçin bergi borçnamasyny belli bir doly ygtyýarly şahsyň adyna bolan dokumenti özgertmek işi diňe dokumenti beren şahs tarapyndan amala aşyrylyp bilner. Ýöne dokumenti beren şahs şeýle özgertmä borçly däl.

TRK-nyň 955-nji maddasy görkeziji üçin resminamany ady ýazylan resminama öwürmegiň tertibini öz içine alýar. Şunuň ýaly özgertmäge bolan hukuk diňe resminamany beren şahsda bolýar. Mysal üçin, eger ätiýaçlandyryş kompaniýasy görkeziji üçin çek beren bolsa, diňe onuň bu çeki ady ýazylan çeke öwürmäge hukugy bardyr. Görkeziji üçin resminamany ady ýazylan resminama özgertmek – bu resminamany çykaran şahsyň hukugydyr, ýöne hatda resminama alan tarap resminamany özgertmäge gyzyklanýan hem bolsa, bu onuň borjy däl.

956-njy madda. Gaýtadan bermek

Eger görkezijä berlen bergi borçnamasy zaýalanmak netijesinde mundan beýläk dolanyşyga ýaramsyz bolsa, onda bergi borçnamasynyň esasy mazmunyny we tapawutlandyryjy alamatlaryny anyk belli etmek mümkinçiliginde ony saklaýjy zaýa bolan dokumenti yzyna gaýtaranda özüne täze bergi borçnamasynyň berilmegini dokumenti beren şahsdan talap edip biler. Saklaýjy ähli çykdajylary çekýär we olary awans bilen tölemelidir.

Düşündirilýän madda, eger bu resminamanyň (mysal üçin, çekiň) zaýalanmagy we onuň mundan beýläk dolanyşyk üçin ýaramsyzlygy sebäpli bolan bolsa, bergi borçnamasyny (mysal üçin, çeki) saklaýjynyň özüne täze bergi borçnamasyny bermegi talap etmek hukugyny belleýär. Emma, TRK-nyň şu maddasyna laýyklykda, saklaýjyda özüne täze bergi borçnamasyny bermegi talap etmek hukugynyň ýüze çykmagy üçin, zeper ýeten mahalynda bergi borçnamasynyň esasy mazmuny we tapawutly aýratynlyklary anyklyk bolar ýaly bolmalydyr. Eger resminama zeper ýetmeginiň netijesinde bergi borçnamasynyň esasy mazmuny we tapawutly aýratynlyklary anyklamak mümkin bolmasa, onda saklaýjynyň özüne täze

bergi borçnamasyny bermegi talap etmek hukugy kanagatlandyrylmaga degişli däldir. Mysal üçin, eger obligasiýa onuň görnüşini, pul möçberini tapawutlandyryp bolmaz ýaly derejede zaýаланan bolsa, şu obligasiýany saklaýjynyň obligasiýany täzesine çalyşmagy talap etmäge hukugy ýokdur.

957-nji madda. Dokumenti güýjüni ýitiren diýip hasaplamak

1. **Görkeziji üçin ýitirililen ýa-da ýok edilen bergi borçnamasy eger dokumentde başgaça göz öňünde tutulmadyk bolsa, sud tarapyndan güýjüni ýitiren diýlip ygylan edilip bilner.**
2. **Dokumenti beren şahs soňky saklaýjynyň talap etmegi boýunça işe sudda garamak üçin we tölegleri geçirmegi gadagan etmek üçin zerur bolan ähli maglumatlary oňa bermäge hem-de zerur şahadatnamalary bermäge borçludur. Soňky saklaýjy şahadatnamalary bermek boýunça çykdaýlary awans bilen töleýär.**

Düşündirilýän maddada bergi borçnamasynyň ýitirilmegi ýa-da ýok edilmegi netijesinde ony güýjüni ýitiren diýip ykrar etmegiň tertibi we şertleri göz öňünde tutulandyr.

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginde bergi borçnamasyny güýjüni ýitiren diýip ykrar etmegiň dine kazyýetiň çözgüdiniň esasynda ygylan edilip bilinjekdigi bellenýär.

Resminamany güýjüni ýitiren diýip ykrar etmek üçin kazyýetiň çözgüdi ýeke-täk usul bolup durmaýar. Mysal üçin, eger resminamany güýjüni ýitiren diýip ykrar etmegiň Türkmenistanyň kadalaşdyryjy hukuk namalaryna laýyk gelýän beýleki şertler göz öňünde tutulan bolsa, onda şeýle ýagdaýda resminama kazyýetiň çözgüdi bolmasa hem güýjüni ýitiren diýlip ykrar edilip bilner. Mysal üçin, eger resminamada ony çykaranyň günäsini anyklamak mümkin bolmasa, resminama ýuridik güýji bolmadyk resminama diýlip ykrar edilýär. Şu ýagdaýda kazyýetiň çözgüdi hökman däldir.

2-nji bent kazyýetde ýitirilendigi ýa-da ýok edilendigi sebäpli bergi borçnamasyny güýjüni ýitiren diýip ygylan etmek baradaky işe guralan mahalynda resminamany beren şahsyň jogapkärçiligini belleýär. Kazyýetiň talaby boýunça däl-de, soňky saklaýjynyň talaby boýunça, resminama beren şahs kazyýet seljerişi üçin we tölegleri geçirmegi gadagan etmek üçin zerur bolan ähli maglumatlary we zerur bolan subutnamalary bermäge borçludur. Bu ýerde bergi borçnamasynyň güýjüni ýitiren diýip ykrar edilmeginen gelip çykýan hukuklaryny tassyklap biljek zerur maglumatlary saklaýjynyň bilip biljekdigini belläp geçmek gerek.

958-nji madda. Dokumenti güýjüni ýitiren diýip

hasaplamagyň netijeleri

Eger görkeziji üçin bergi borçnamasy güýjüni ýitiren diýlip hasap edilse, onda peýdasyna bu dokumentiň hereketini togtatmak hakynda karar çykarylan şahs, dokumentden talap bildirmek hukugyna garamazdan, dokumenti beren şahsdan güýjüni ýitiren diýlip hasap edilen dokumentiň ýerine görkeziji üçin täze bergi borçnamasynyň berilmegini talap edip biler. Şol şahs ähli çykdaýlary çekýär we olary awans bilen tölemelidir.

Düşündirilýän madda resminamany saklaýjynyň resminamany gaýtadan almak hukugyny belleýär. Ol TRK-nyň 957-nji maddasyna goşmaça hökmünde saklaýja bergi borçnamasy güýjüni ýitiren diýlip ykrar edilenden soň resminamadan gelip çykýan talap bildirmek hukugyna garamazdan, resminama beren şahsdan güýjüni ýitiren diýip ykrar edilen resminamanyň ýerine görkeziji üçin täze bergi borçnamasyny bermegi talap etmäge hukuk berýär.

Täze resminamany bermek bilen baglanyşykly çykdaýlary resminamany beren şahs çekýär.

959-njy madda. Hak isleýişi bildirmek wagty

1. **Görkeziji üçin bergi borçnamasyndan gelip çykýan talap dokument boýunça ýerine ýetirmek möhleti gelip ýetenden soň otuz ýylyň geçmegi bilen togtaýar.**
2. **Dokumentiň özünde ony beren şahs başga hili dowamlylygy we görkezilen möhletiniň başlanýan wagtyny belläp biler.**
3. **Hak isleýişi bildirmek wagtynyň başlanýan wagty we onuň dowamy dokumenti görkezen şahsyň peýdasyna tölegleriň geçirilmegini gadagan etmek hakyndaky beýannamanyň saklaýjy tarapyndan girizilmegi bilen togtadylýar.**

Bergi borçnamasynyň ýerine ýetirilmeli möhleti kanundan, beýleki kadalaşdyryjy hukuk namalardan, borçnamanyň şertlerinden ýada borçnamanyň düýp mazmunyndan gelip çykýar. Bu möhlet Düşündirilýän maddanyň birinji böleginde görkeziji üçin bergi borçnamasyndan gelip çykýan talaplaryň hak isleýiş wagtynyň umumy möhleti bilen kesgitlenýär. Bu möhlet resminama boýunça ýerine ýetirilmeli möhletiň gelip ýeten pursatyndan soň otuz ýyla deňdir. Şu möhlet tamamlanandan soň görkeziji üçin bergi borçnamasyndan gelip çykýan talap bes edilýär.

Düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde resminamany beren şahsa hak isleýiş wagtynyň TRK-nyň 959-njy maddasynyň birinji böleginde göz öňünde tutulandan başga bir möhletini we möhletiň dowam etmeginiň başga hili başlanmagyny kesgitlemek hukugy berilýär.

Düşündirilýän maddanyň üçünji bölegine laýyklykda, olaryň bolmagy hak isleýiş wagtynyň möhletiniň başlanmagyny we onuň dowam etmegini togtatmak üçin esas bolup durýan diýlip hasap edilýän ýagdaýlar göz öňünde tutulandyr. Bergi borçnamasyny saklaýjy tarapyndan resminamany görkezen şahsa tölegleri geçirmegi bes etmek baradaky arzanyň berilmegi şeýle ýagdaý bolup durýar.

960-njy madda. Kreditory görkezmezden görkeziji üçin bergi borçnamalary

Eger şahs kreditoryň ady agzalmadyk bergi borçnamasyny berse, onuň saklaýjy babatdaky borçnamany öz üstüne almagy hyýal edendigine şaýatlyk ediji ýagdaýlarda, şu Kodeksiň 950 maddasynyň 1 punktunyň 952 - 954 hem-de 959 maddalarynyň kadalary ulanylýar.

Düşündirilýän madda TRK-nyň 950-nji maddasynyň birinji böleginiň üstüni ýetirýär. Ondan bergi borçnamasynda kreditoryň adynyň agzalandygynyň hökmany ýagdaýda onuň hakyky dældigine getirmeyändigini gelip çykýar. Şular ýaly resminama, eger ýagdaýlardan bergidaryň resminamanyň degişli saklaýjysy babatynda ýerine ýetirmegi isleýändigini gelip çykýan bolsa, bergi borçnamasy bolup durýar.

§ 2. Orderlik bergi borçnamalary

961-nji madda. Düşünje

1. **Bergi dokumentini beren şahs agzalan adama dokumenti görkezende tölegi wada berse, orderlik bergi borçnamasy görnüşinde berlip bilner.**
2. **Gol tehniki taýdan islendik mümkin bolan serişde bilen ýerine ýetirilip bilner.**

Düşündirilýän madda orderlik bergi borçnamasynyň kesgitlemesini öz içine alýar. Şunda gürrüň belli bir kreditoryň adyna berlen gymmatly kagyz barada gidýär. Ady ýazylan bergi borçnamasyndan tapawutlylykda, orderlik bergi borçnamasy bergidaryň diňe bir ady agzalan şahs babatynda däl-de, eýsem şol şahs tarapyndan agzalan şahslaryň biri babatynda hem borçnamanyň ýerine ýetirýändigini baradaky goşmaçany öz içine alýar. Düzgün bolşy ýaly, orderlik bergi borçnamalary üçin «.... üçin ýa-dabuýrugy boýunça» diýen aňlatmalar peýdalanylýar. Orderlik gymmatly kagyzlarda gol tehniki serişdeler bilen ýerine ýetirilip bilner, mysal üçin, faksimile (goluň nusgasynyň basylymagy).

962-nji madda. Indossament

1. **Hukuk indossament arkaly we dokumenti bermek bilen berlip bilner.**
2. **Indossament dokumentde edilýär ýa-da oňa goşulýar.**
3. **Indossament indossatoryň adyndan görkezme talap etmeyer we diňe gollardan ybarat (blanket indossamenti) bolup biler. Doly ygtyýarly eýesi öz adyndan ýa-da kesekiniň adyndan blanket indossamentini dolduryp biler, doldurylmadyk dokumenti berip ýa-da onuň özi belli bir şahsa onuň soňraký indossirlenilmegini geçirip biler.**

Indossament – bu gelip çykyşy italyança bolan sözdür («indossament») «arkasynda, ýagny resminamanyň arka ýüzünde» diýmegi aňladýar. Bu gymmatly kagyzlary saklaýjylaryň ählisiniň sanawy bolup, olar şol resminamanyň arka tarapynda görkezilendir.

Käbir ýagdaýlarda, eger orderlik bergi borçnamasy beýleki kreditora berilýän bolsa, onda hukugyň täze kreditora geçmegi üçin resminamanyň ýöne bir berilmegi ýeterlik däl. Mundan başga-da, ygtyýarly saklaýjynyň täze kreditoryň adyny resminamada bellige almagy zerurdyr. Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, muny ýa resminamanyň özüne we oňa goşundyda satyn alanyň adyny ýazmak ýoly bilen amala aşyryp bolar.

Düşündirilýän maddanyň üçünjü böleginde indossamentiň anyk şahsyň peýdasyna berilmeginiň hökmany bolup durmaýandygy, şeýle hem onuň «açyk», doldurylmadyk bolup biljekdigi göz önünde tutulandyr. Şunuň ýaly indossament blanket indossamenti diýlip atlandyrylýar. Şu ýagdaýda bergi borçnamasy görkeziji üçin borçnama öwrülýär.

TRK-nyň 964-nji maddasyna laýyklykda, orderlik bergi borçnamasyndan bolan ygtyýarly hukuk eýesi indossamentleriň ulgamy bilen – zygiderli indossamentler bilen tassyklanýar.

963-nji madda. Hukugyň geçmegi

Eger orderlik bergi dokumenti indossamentiň esasynda edinilse, degişlilikde şu Kodeksiň 953 maddasy ulanylýar.

Düşündirilýän madda laýyklykda, eger orderlik bergi resminamasyny satyn almak ýörite geçiriji ýazgyny resmileşdirmek ýoly bilen

(indossament bilen) amala aşyrylan bolsa, onda şular ýaly resminamalar babatynda nägilelik bildirmäge degişlilikde TRK-nyň 953-nji maddasynyň birinji bölegi ulanylýar.

964-nji madda. Ýerine ýetirmek talaby

Zygiderli indossamentler arkaly tassyklanylan order bergi borçnamasyny saklaýjy wada laýyklykda gol çekilen dokumenti bermeginiň ornuna ýerine ýetirmegi talap edip biler, muňa onuň ygtyýarlyklarynyň bolmadyk halatlary girmeyär.

Orderlik bergi borçnamasynyň saklaýjynyň hukuklaryny kanunlaşdyrmak indossamentleriň hataryndan gelip çykýar we ol birinji saklaýja çenli alyp barýar. Bu bolsa gymmatly kagzyň arka ýüzünde şol kagzyň ozalky eýeleriniň ählisiniň görkezilendigini aňladýar. Şol sanawa iň soňky ýazylan tarap gol çekilen resminamany (mysal üçin, bank çekini) bermegini ýerine ýerine ýetirmegi talap edip biler.

Düşündirilýän maddanyň ahyrýndaky çäklendirme bergidaryň TRK-nyň 953-nji maddasy boýunça ýol berilýän garşylyga salgyylan ýa-da bergidaryň indossamentiň hakykylygyny jedellesýän ýagdaýlaryna degişlidir.

965-nji madda. Doly ygtyýarly bolmadyk şahsa tölegiň netijeleri

Zygiderli indossamentler arkaly öz hukugyny subut eden doly ygtyýarly bolmadyk şahsa töleg, eger bergidar öňünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlyk boýunça hereket etmedik bolsa, ony boşadýar.

Düşündirilýän madda TRK-nyň 954-nji maddasynyň ikinji bölegindäki meňzeş wezipäni ýerine ýetirýär we bergidaryň goragy bolup hyzmat edýär. Ol, eger indossamentler hatarynyň üstünden ýüze çykarylan saklaýjy babatynda ýerine ýetirmegi geçirýän bolsa, öz borçnamasyndan boşadylýar, bergidaryň soňky indossamentde ýüze çykarylan saklaýjynyň bergidardan ýerine ýetirmegi almaga ygtyýarly dälidigini bilen ýa-da bilmäge borçly bolan halatlary muňa girmeyär.

966-njy madda. Dokumenti çalyşmak we güýjüni ýitirmek
Eger order bergi borçnamasynda uly gymmatly talaplar kepillendirilse, bergi dokumentini görkezijä çalyşýan we bu dokumenti güýjüni ýitiren diýip hasap edýän dokumenti bermegiň kadalary degişlilikde ulanylýar.

Düşündirilýän madda orderlik bergi resminamasyny çalyşmagyň tertibini kesgitleýär we görkeziji üçin täze resminamany bermegiň TRKnyň 957-nji we 958-nji maddalarynda göz önünde tutulan degişli kadalaryna salgylanýar. Bu ýerde TRK-nyň 966-njy maddasyna laýyklykda, diňe orderlik bergi borçnamasynda ep-esli gymmatly bolan kepillendirilen talabyň görkeziji üçin resminamany çalyşmak üçin hukuk esasy bolup durýandygyny bellemek zerurdyr. «Ep-esli gymmatly» mazmuny her bir anyk ýagdaýda takyklandyrmalydyr.

967-nji madda. Talaplaryň hak isleýişini bildirmek wagty Orderlik bergi borçnamalaryndan gelip çykýan talaplaryň hak islegini bildirmek wagty babatynda görkeziji üçin bergi borçnamalary babatynda hereket edýän kadalar ulanylýar.

Hak isleýiş möhleti babatynda düşündirilýän madda TRK-nyň 959-nji maddasyna salgylanýar, ol ýerde gymmatly kagyzlar üçin hak isleýiş wagtynyň umumy möhleti diýlip resminama boýunça ýerine ýetirilmeli möhlet gelip ýetenden soň otuz ýyl bellendir. Resminama berlen mahalynda has gysga ýörite möhletler hem belleni bilner.

§ 3. Şahsy bergi borçnamalary

968-nji madda. Düşünje

- 1. Belli bir şahsyň adyna düzülen dokumentler bergidara diňe dokumenti tabşyrmagyň, ýerine töleg ýüklemek şerti bilen berlip bilner.**
- 2. Eger başgaça kesgitlenmese, dokumentde görkezilen hukuk bu hukuk üçin bellenen kadalar boýunça berilýär.**
- 3. Eger başgaça kesgitlenmese, eger dokument ýetirilse ýa-da ýok edilse, ol aýratyn önümçilik tertibinde güýjüni ýitiren diýlip yglan edilýär. Az-kem gymmatly hukugy özünde saklaýan dokumentler ýitirilende bu kada ulanylmaýar.**

Şahsy bergi borçnamalary diýip olarda şu resminamalaryň ygtyýarly saklaýjylary görkezilen atly gymmatly kagyzlara düşünilýär. Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi şahsy bergi borçnamalarynyň kesgitlemesini öz içine alýar. Olar borçnamanyň kreditorynyň resminamada ady boýunça görkezilendigi bilen häsiýetlendirilýär. Orderlik bergi borçnamalarynyň tersine şahsy bergi borçnamalary gymmatly kagyzlar üçin göz önünde tutulan usul boýunça berlip bilinmez.

Düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde gürrüň esasan resminamada ýazylyp bellenen hukugyň diňe umumy kadalar boýunça, ýagny TRK-nyň 465-nji we soňky maddalaryna laýyklykda geçirilip bilinjekdigi barada gürrüň gidýär. Maddanyň 3-nji bent ýitmegi ýa-da zaýalanmagy netijesinde şahsy bergi borçnamalaryny güýjüni ýitiren diýip ykrar etmegiň tertibini kesgitleýär. Muňa kazyýetde aýratyn önümçilik tertibinde seredilýär. Resminamanyň özünde başga kada hem görkezilip bilner.

969-njy madda. Geleşigiň we tölegiň hakyky bolmagynyň şertleri
Eger belli bir ada ýazylan dokumentde wada berlen tölegiň islendik görkezijä geçirilip bilinjekdigi baradaky görkezme bolsa, onda bergidar bilen dokumenti saklaýjynyň arasyndaky islendik geleşik, edil töleg ýaly, eger bergidar öňünden bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen hereket etmedik bolsa, hakykydyr.

TRK-nyň 969-njy maddasynda resminama atly resminama bolup durýan hem bolsa, onuň resminamada wada berlen tölegiň islendik görkezijä geçirilip bilinjekdigi barada görkezmäni öz içine alýan ýagdaýy göz önünde tutulandyr. Bu resminamanyň atly häsiýeti geçirilen geleşigiň we amala aşyrylan tölegiň hakyky diýlip ykrar edilmegine päsgel bermeýär. Düşündirilýän madda laýyklykda, şahsy bergi borçnamasynda borçnamanyň her bir saklaýjy babatynda ýerine ýetirilmegine ýol berilýändigini baradaky görkezmäni göz önünde tutup bolar. Şu ýagdaýda bergidar saklaýjy babatynda ýerine ýetirmek ýoly bilen öz borçnamasyndan boşadylýar, saklaýjynyň talabyň doly ygtyýarly eýesi bolup durmaýandygyny bilen ýa-da bilmäge borçly bolan halatlary muňa girmeyär.

27 BAP. BILELIKDÄKI IŞ. (ŞEREKET)

970-nji madda. Düşünje

Bilelikdäki iş (şereket) hakyndaky şertnama boýunça oňa gatnaşyjylar şertnamada kesgitlenen usul bilen umumy maksada ýetmekde özara ýardam etmäge borçlanýarlar.

Şereket bu ýuridik şahs bolup durmaýan taraplaryň birleşmeginiň görnüşi bolmak bilen, ol ykdysady, medeni, durmuş ýa-da professional işiň dürli ugurlarynda ýygý ulanylýan bilelikdäki işdir.

Şereket, telekeçileriň birleşiginiň görnüşi hökmünde, döwlet sanawynda bellige alynmaga degişli däldir. Bellige alnan ýagdaýynda ol ýuridik şahsyň hukuk derejesini alar. Mysal üçin, awtoulaglara tehniki taýdan hyzmat etmek boýunça birnäçe telekeçi degişli ugurlardaky müşderileri zerur bolanda biri-biriniň ýanyna ugratjakdyklary barada şertleşýärler. Şereket adwokatlaryň, lukmanlaryň, auditorlaryň we şuna meňzeş hünärlileriň beýleki wekilleriniň birleşiginiň ýeterlik giň ýaýran görnüşidir. Mysal üçin, birnäçe adwokat jaýy umumylykda kärendä alyp, kärende tölegini bilelikde töläp ýa-da edara hökmünde ulanylýan bu jaýy saklamak üçin cykdajylary bilelikde çekip bilerler.

Şereket iri ykdysady taslamalary amala aşyrmagyň görnüşi hökmünde hem meşhurlykdan peýdalanýar. Şu ýagdaýda ol konsorsium diýlip atlandyrylýar. Şoňa görä-de, konsorsium ýuridik şahslaryň özbaşdak guramaçylyk-hukuk görnüşi bolup durmaýar-da, diňe şereketi aňlatmak üçin ulanylýar.

Şereket belli bir maksatlara ýetmek üçin, meselem, taryh muzeýine maliýe taýdan goldaw bermek üçin taraplaryň maliýe serişdeleriniň ýörite gaznalaryny esaslandyrmak maksady bilen ulanylyp bilner. Şeýle ýagdaýlarda gazna ýuridik şahs bolup durmaýar.

Ýaşayyş jaý-jemagat şereketi şereketi, ulanmagyň giň ýaýran ýagdaýy bolup durýar, oňa gatnaşyjylar gurluşyk üçin, düzgün bolşy ýaly, köp öýli ýaşayyş jaýyny gurmak üçin birleşýärler. Gurluşyk tamamlanandan we her bir öý bellige alnandan soň bu şereket öý (ýaşayyş jaý) eýeleriniň şereketine öwürülýär we olara TRK-nyň degişli maddalary degişli bolýar.

Birnäçe jemgyýetçilik guramalarynyň öz agzalarynyň işleriniň hemişelik hereket edýän sergisini maliýe we maddy taýdan üpjün etmek maksady bilen tagallalary we serişdeleri birleşdirmek hakyndaky şertnamasy bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnamanyň mysaly bolup biler.

Görkezilen mysallar gutarnykly bolup durmaýar. Olar diňe, gündelik durmuşda seýrek ýagdaýda şereket diýlip atlandyrylýandygyna garamazdan, ol şahslaryň birleşmeginiň şu görnüşiniň meşhurlygyny we mümkindigini tassyklaýar.

TRK-nyň 970-nji maddasy şereketiň definisiýasyny (kesgitlemesini) öz içine alýar, şoňa laýyklykda bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnama boýunça oňa gatnaşyjylar şertnamada kesgitlenen usul bilen umumy maksada ýetmäge özara ýardam etmäge borçlanýarlar.

Şereket şertnamanyň esasynda ýüze çykýar. Bilelikdäki iş – bu iki ýa-da şondan köp şahsyň şertnamalaýyn işidir. Sonuň üçin hem şereket bir şahs tarapyndan esaslandyrylyp bilinmez. Şereketi esaslandyrmagyň şertnamadan başga usuly TRK-nde göz önünde tutulan däldir.

Bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnama gatnaşýanlar fiziki şahslar hem, ýuridik şahslar hem bolup biler. Mysal üçin, 2000-nji ýylyň 15-nji iýunynda kabul edilen «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 32-nji maddasyna laýyklykda, kärhanalar bilelikdäki iş hakynda şertnama boýunça şereketi birleşip bilerler.

Düşündirilýän madda şertnama gatnaşýanlaryň aňrybaş sanyny bellemeýär, adatyça ol şereket şertnamasynyň maksady, ykdysady we beýleki ýagdaýlar bilen şertlendirilýär.

Bu mesele şereketleriň işini düzgünleşdirmegiň möhüm jähti bolup durýan hem bolsa, TRK-nyň şereket hakyndaky maddalarynda şereketi gatnaşýanlaryň kreditorlaryň önündäki we özaralaryndaky jogapkärçiligi meseleleri göz önünde tutulmaýar.

Şereketiň ýuridik şahs bolup durmaýandygy, bilelikdäki işiň özüniň bolsa köp sanly kreditorlar we bergidarlaryň görnüşinde bolýandygy bilen bagly, TRK-nyň 487-500-nji maddalaryna laýyklykda, şereketi gatnaşýanlaryň şereketiň kreditorlarynyň önündäki jogapkärçiligi raýdaslyk jogapkärçiligi bolup durýar. Şonuň üçin TRKnyň bergidarlaryň raýdaslyk jogapkärçiligi hakyndaky kadalarsy ulanylýar.

971-nji madda. Bilelikdäki iş hakyndaky şertnama

1. **Bilelikdäki iş hakyndaky şertnama ýazmaça formada ýa-da dil üsti bilen baglaşylyp bilner.**

2. **Ýazmaça formada baglaşylan şertnamalarda aşakdakylar bolmalydyr:**

1. **gatnaşyjylaryň ady we olaryň adresleri;**

2. **bilelikdäki işiň görnüşi hakyndaky maglumatlar we**

maksatlary;

w) gatnaşyjylaryň hukuklary we borçlary;

g) dolandyrys organlarynyň gurluşy we wezipeleri;

1. **gatnaşyjylaryň arasynda girdejileri we ýitgileri paýlamagyň**

kadalary we şertleri;

2. **şertnamadan çykmagyň tertibi;**

j) işiň dowamlylygy;

z) şertnamany togatmagyň we galan emlägi paýlamagyň tertibi.

Şereketi esaslandyrmagyň düýp esasynda oňa gatnaşýanlaryň şertnamalaýyn doly özbaşdaklygy durýar. Şereketiň agzalary islendik mesele boýunça ylalaşyk gazanmaga ygtyýarlydyrlar.

Bilelikdäki iş hakynda şertnama baglaşmak üçin TRK-nyň hökmany görnüşi (forma) kesgitlemeýär. Şertnamalaýyn özbaşdaklyk ýörelgesi şertnamanyň görnüşine hem degişlidir. TRK-nyň 971-nji

maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, gatnaşýan birnäçe şahslar, umumy maksada ýetmek üçin birleşmek bilen, ýazmaça ýa-da dil üstünden bilelikdäki iş hakynda şertnama baglaşyp bilerler.

Gatnaşýanlar bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnamada diňe bir ýazmaça görnüşi däl, eýsem notarial tertipde tassyklatmagy göz önünde tutmak bilen, onuň görnüşini özbaşdak kesgitläp bilerler.

Şertnama baglaşylanda şereketiň önünde goýlan netijelere ýetmek üçin onuň maksady kesgitlenmelidir. TRK-nyň şereketiň haýsy maksatlarda peýdalanylyp bilinjekdigini kesgitlemeýän hem bolsa, telekeçilik işini amala aşyrmak üçin ol ýaramly däldir, sebäbi Türkmenistanda telekeçilik işi kärhanalar üçin göz önünde tutulan guramaçylyk-hukuk görnüşlerinde amala aşyrylyp bilner. Mundan başga-da, telekeçilik işini amala aşyrmak üçin telekeçilik işiniň subýektini bellige aldyrmak zerurdyr, şereketi döretmek üçin bu talap edilmeyär. Emma, «Kärhanalar hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 32-nji maddasynda göz önünde tutulyşy ýaly, telekeçileriň şereketi birleşmäge hukuklary bardyr. Ýöne bu telekeçilik işi bolmaz-da, tehniki taýdan hyzmat etmek boýunça kärhanalaryň bileleşiginiň mysalynda belenilişi ýaly, telekeçilik işine hyzmat etmek bolar.

Şereket hatda esaslandyryş resminamalarynda onuň ýuridik şahs bolup durýandygy görkezilen ýagdaýlarynda hem ýuridik şahs bolup bilmez.

TRK-ň şereketi gatnaşyjylara şertnamanyň görnüşini saýlap almakda erkinlik berýän hem bolsa, ýazmaça görnüş saýlanyp alnanda rekwizitleriň bolmagynyň hökmanydygyny belleýär. TRK-nyň 971-nji maddasynyň ikinji bölegi bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnama ýazmaça görnüşde baglaşylan mahalynda onuň anyk maglumatlary we belli bir şertleri öz içine almalydygyny anyklaşdyrýar. Olara şular degişlidir: a) gatnaşyjylaryň atlary we olaryň salgylary; b) bilelikdäki işiň görnüşi we maksady baradaky maglumatlar; c) gatnaşyjylaryň hukuklary we borçlary; d) dolandyryş edarasynyň gurluşy we wezipeleri; e) girdejileri we ýitgileri gatnaşyjylaryň arasynda paýlamagyň kadalary we şertleri; ä) şertnamadan çykmagyň tertibi; f) işiň dowamlylygy; g) şertnamany ýatyrmagyň we galan emlägi paýlanmagyň tertibi.

Şertnamanyň ýazmaça resmileşdirilmegi şereketi çynlakaý guramaçylyk birligi häsiýetini berýär we şonuň üçin TRK şertnamanyň mazmunynyň hökmany rekwizitlerini belleýär.

Hökmany ýazmaça görnüşüň bolmazlygy kanunyň geleşikleriň hakykylygy babatynda käbir talaplarynyň oňa degişli däldigini aňlatmaýar. Mysal üçin, şereketi gatnaşyjylaryň biri öz öýüni şereketi beren ýagdaýynda, öýe eýeçilik hukugynyň şereketi berilmegi şertnamany notarial tertipde tassyklatmak we şereketi hususyýetçi hökmünde bellige aldyrmak ýoly bilen amala aşyrylmalydyr. Mundan başga-da, şereketi esaslandyrmak üçin, düzgün bolşy ýaly, döwletiň rugsady talap edilmeyär, emma işiň ol ýa-da beýleki görnüşlerini amala aşyrmak üçin ygtyýarnama almak belenen bolsa, şereket şunuň ýaly ygtyýarnamany almaga borçludur.

Şereketiň esasynda şertnamalaýyn özbaşdaklyk ýatýandygy bilen baglylykda TRK-nyň şereket hakyndaky düşündirilýän kadalarynyň köpüsi dispozitiw kadalr bolup durýar we düzgün bolşy ýaly, şereketi gatnaşyjylaryň degişli şertnamalaýyn şertleşikleri ýok mahalynda ulanylýar.

972-nji madda. Gatnaşyjylaryň goýumlary

- 1. Bilelikdäki işe gatnaşyjylar şertnamada göz önünde tutulan goýumlary geçirmelidirler. Eger goýumyň möçberi kesgitlenmese, onda gatnaşyjylar ony deň paýda geçirýärler.**
- 2. Goýum hem pul bilen, hem emläk bilen, şeýle hem hyzmat bitirmek arkaly geçirilip bilner.**

Şertnama baglaşylanda gatnaşyjylarda şereketiň emlägini emele getirmek üçin goýumlary geçirmek borjy döreýär (TRK-nyň 972-nji maddasynyň birinji bölegi). Şertnama her bir gatnaşyjy, ony beýleki gatnaşyjylaryň goýumlary bilen birleşdirmek bilen, umumy işe belli bir goýum geçirmäge borçlydyr. Emma, eger goýumyň möçberi kesgitlenmedik bolsa, onda gatnaşyjylar ony deň paýlarda geçirmelidirler.

Diýmek, eger ýlaşykda başgaça belenenmedik bolsa, ähli gatnaşyjylar üçin goýumyň möçberi deň bolmaly diýip hasap edilýär.

Goýumlaryň görnüşleri we olaryň geçirilmeli möhletleri şertnamada kesgitlenýär. Goýum pul bilen hem, emläk bilen hem (gozgalýan ýa-da gozgalmayýan zatlar, patentler, nou-hau we ş.m.), şeýle hem hyzmat etmek bilen geçirilip bilner (TRK-nyň 972-nji maddasynyň ikinji bölegi).

973-nji madda. Gatnaşyjylaryň umumy emlägi

- 1. Bilelikdäki işe gatnaşyjylaryň goýumlary we iş ýöredilende şereket üçin edinilen predmetler gatnaşyjylaryň, umumy emlägini düzýär.**
- 2. Şereketiň emlägine girýän hukugyň esasynda edinilen emläk ýa-da şereketiň emlägine girýän predmetiň ýok edilendigi, zaýalanmagy ýa-da alynmagy üçin öwezini dolmak hökmünde edinilen emläk hem şereketiň emlägidir.**

Şereketi esaslandyryjylar goýumlaryň hukuk ykbalyny hem kesgitläp bilerler: olary şereketiň eýeçiligine bermelimi ýa-da şereketi diňe peýdalanmak hukugyny bermeli, eýeçilik hukugyny bolsa gatnaşyjylaryň özünde galdyrmaly. Emma, eger olar bu barada şertleşmedik bolsalar, TRK-nyň 973-nji maddasynyň birinji bölegi ulanylýar, şoňa laýyklykda bilelikdäki işe gatnaşyjylaryň goýumlary we iş ýöredilende şereket üçin edinilen predmetler gatnaşyjylaryň umumy emlägini düzýär. Şeýlelikde, TRK-nyň 972-nji maddasynyň birinji bölegi dispozitiw kada bolup durýar we şereketi gatnaşyjylara şu bentde göz önünde tutulandakylardan başga görnüşde düzgünleşdirmek mümkinçiligini berýär.

Kanun umumy paý eýeçiligine gelip gowuşýan ýa-da şereketiň peýdalanmagyna geçýän goýumlaryň anyk görnüşlerini sanap çykmaýar. Emma, eger taraplar şertnamada başgaça bellemelik bolsalar, onda sarp edilýän we kysymdaş alamatlar bilen kesgitlenen, goýum hökmünde şereketi geçiren zatlar şereketiň umumy eýeçiligine öwürülýär diýip hasap edip bolar. Degişlilikde, aýratyn kesgitlenen zatlar, eger taraplar ony şertnamada göz önünde tutan bolsalar, şereketi peýdalanmak şertlerinde geçirilip bilner. Amaly nukdaýnazardan şereketiň umumy emläginiň hukuk derejesiniň şunuň ýaly kesgitlenmegi emlägiň obýektiniň tötänleýin heläk bolmak töwekgelçiligi barada, şereket tarapyndan goýum obýektini elden almak barada (şereketiň peýdalanmagy üçin gelip gowşan goýum elden alnyp bilinmez), şu goýumy geçiren gatnaşyjynyň

kreditory tarapyndan töletdirmegiň gönüden göni goýum obýektine gönükdirilmegi barada mesele ýüze çykan halatlarynda zerurdyr.

Goýum hökmünde şereketi geçiren, şertnamada umumy emläk diýlip ykrar edilen emläk ähli gatnaşyjylaryň, şol sanda emläk däl goýumlary geçirenleriň hem umumy emlägi bolýar. Bu eýeçilik, eger taraplar tarapyndan başgaça belenmedik ýa-da borçnamanyň düýp manysyndan gelip çykmaýan bolsa, paýy eýeçilik diýip ykrar edilýär.

TRK-nyň 973-nji maddasynyň ikinji bölegi şereketiň emlägine girýän hukugyň esasynda edinilen emläk babatynda ýörite kadany öz içine alýar. Mysal üçin, şereketiň umumy eýeçiligindäki jaýy kärendä tabşyrmagyň esasynda alnan girdejiler şereketiň eýeçiligi bolup durýar.

Şereketiň emläginiň ýok edilendigi, zaýalanmagy ýa-da alynmagy üçin öwezini dolmak hökmünde edinilen emläk hem şereketiň emlägi bolup durýar.

974-nji madda. Paýyň üçünji şahsa berilmegine ýol bermezlik

1. **Emläk ýa-da hukuk görnüşindäki paý gatnaşyjy tarapyndan beýleki gatnaşyjylaryň razylygy bolmazdan üçünji şahsa berlip bilinmez. Razylykdan ýüz öwürmäge diňe esasy sebäpler bolanda ýol berilýär.**
2. **Şertnamanyň galan gatnaşyjylary üçünji şahsa berilýän paýy edinmekde artykmaç hukuga eýedirler.**

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginiň manysy boýunça şereketi gatnaşyjy şereketiň hereket edýän wagtynyň bütin dowamynda özüniň umumy emläkdäki paýyna beýleki gatnaşyjylaryň razylygy bolmazdan ygtyýar etmek hukugyndan mahrumdyr. Ol dine beýleki gatnaşyjylaryň razylygy bolan halatynda şereketden çykyp we öz paýyny üçünji şahsa berip biler. Şeýlelikde, beýleki gatnaşyjylaryň razylygy bolmasa, şereketiň umumy emlägi gatnaşyjylara aýry-aýry şahslar hökmünde degişli däl.

1-nji bölümiň ikinji sözlemeniň mazmunyndan çen tutsaň, beýleki gatnaşyjylaryň razylygynyň ýüzleý (formal) häsiýeti bardyr, sebäbi beýleki gatnaşyjylaryň ylaşmakdan ýüz döndermeklerine dine esasy sebäp bolanda ýol berilýär. Emma, bu kadanyň maksady şereketiň emlägine ygtyýar edilýän mahalynda şereketi gatnaşyjylaryň ählisiniň gatnaşmagyny üpjün etmek bolup durýar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, paýy üçünji şahsa bermek barada mesele ýüze çykanda şertnama beýleki gatnaşyjylaryň şu paýy edinmekde artykmaç hukuklary bardyr. Paý edinmekde artykmaç hukuk paýy ýeňillikli esaslarda, mysal üçin arzan bahadan we ş.m. edinmegi aňlatmaýar. Bu hukuk, öňi bilen, şereketi gatnaşyjynyň paýyň üçünji şahsa berilmeginiň mümkindigini we onuň bahasy barada habarly bolmak, şu paýy edinmekde gyzyklanýan bolsa, ony satyjy tarapyndan teklipl edilýän şertlerde edinmek mümkinçiligini aňladýar. TRK-nyň 541-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, satyn almaksatmak şertnamasy borçly şahsyň üçünji şahsa teklipl eden şertlerinde baglaşylýar.

Paýy edinmekde artykmaç hukugyň amala aşyrylmagy bilen baglanyşykly TRK-nyň 574-nji maddasynyň ikinji böleginiň talaplarynyň bozulmagy bilen geçirilen geleşigiň hakykylygy meselesi ýüze çykýar: eger paý üçünji tarapa beýleki gatnaşyjylara teklipl etmezden berlen bolsa, paýy üçünji şahsa bermek hakyndaky şertnama hakyky bolup durýarmy? Raýat dolanşygynyň durnuklylygyny üpjün etmek we päk ýürekli satyn alyjynyň bähbitlerini goramak maksady bilen, şunuň ýaly şertnama hakyky diýlip ykrar edilmelidir. Şunuň ýaly çözgüt üçin hukuk esasy TRK-nyň 542-nji maddasynda belenilýär, şoňa laýyklykda, üçünji şahsa bermek hakyndaky geleşigiň hakykylygy ygtyýarly şahs tarapyndan paý edinmekdäki artykmaç hukukdan peýdalanylmagyna bagly bolup bilmez.

975-nji madda. İşleri ýöretmek

1. **Şereketde we üçünji şahslar babatda wekilçilik işleri ýöretmek onuň ähli gatnaşyjylary bilen bilelikde amala aşyrylýar; her bir geleşigi amala aşyrmak üçin şereketiň ähli gatnaşyjylaryň razylygy talap edilýär. Eger şereketiň şertnamasyna laýyklykda karar sesleriň köplügi bilen kabul edilse, onda köplük goýumyň möçberi bilen däl-de, şereketi gatnaşyjylaryň umumy sanynyň esasynda kesgitlenýär.**
2. **Eger şereketiň şertnamasy boýunça işleri ýöretmek oňa gatnaşyjylaryň hemmesine ýa-da birnäçesine şeýle ýagdaýda, ýagny her birine ýalňyzlykda hereket etmäge haky bolar ýaly ýagdaýda berilse, onda her bir gatnaşyjy geleşigi baglaşmagyň garşysyna beýlekilere öz garşylygyny mälim edip biler. Garşylyk bolan halatynda geleşik baglaşylyp bilinmez.**
3. **Eger şereketiň şertnamasy boýunça işleri ýöretmek oňa gatnaşyjylaryň birine ýa-da birnäçesine berilse, onda şereketiň galan gatnaşyjylary işleri ýöretmekden çetleşdirilýär.**
4. **Eger muňa düýpli sebäp bolsa, şereketi gatnaşyjy galan gatnaşyjylaryň, köplügiň karary bilen şereketiň şertnamasy boýunça işleri ýöretmek ygtyýarlyklaryndan mahrum edilip bilner; düýpli sebäp, hususan-da borçlaryň gödek bozulmagy ýa-da işleri göwnējaý ýöretmäge ukypsyzlygy bolup biler.**
5. **Şereketi gatnaşyjynyň, onuň işlerini dolandyryjynyň hukuklary we borçlary, eger şereketiň şertnamasynda başgaça bolmasa, tabşyryk şertnamasy hakyndaky kadalara laýyklykda kesgitlenýär.**

Şereket ýuridik şahs bolup durmaýan hem bolsa, onuň üçin hökmany dolandyryş edaralarynyň bolmagy zerur bolmasa-da işleri ýöretmegi, aýratyn hem üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda işleri alyp barmagy belli bir görnüşde guramak şereketiň kadaly hereket etmegi üçin zerurdyr. Şereketi dolandyrmak meselelerini düzgünleşdirmek şereketi gatnaşyjylaryň ygtyýarlygyna girýär. Düzgün bolşy ýaly, bu şertnamada ýa-da şereketiň tertipnamasynda belenilýär. Emma, eger olar şu meseleleri düzgünleşdirmegi göz önünde tutmadyk bolsalar, TRK-nyň

975-nji maddasynyň kadalary ulanylýar. Şol sebäbe görä bu kadalaryň dispozitiw häsiýeti bardyr.

TRK-nyň 975-nji maddanyň birinji bölegi ýolbaşçylygy (dolandyryşy) amala aşyrmagy (ony aňlatmak üçin kanun «işleri ýöretmek» adalgasyny peýdalanýar) we üçünji şahslar babatynda şereketi wekilçilik etmegi biri birinden tapawutlandyryýar. Umumy ýörelge boýunça ýolbaşçylyk hem, şereketi wekilçilik etmek hem ähli gatnaşyjylar tarapyndan bilelikde amala aşyrylýar.

Ýolbaşçylygyň hem-de wekilçiligiň bilelikde amala aşyrylmagy şereketiň adyndan her bir geleşigi amala aşyrmak üçin şereketiň ähli gatnaşyjylaryň razylygyny talap edýär. Gatnaşyjylaryň geleşigi amala aşyrmaga razylygy bir agyzdan hem, sesleriň köplügi bilen hem kabul edilip bilner.

Goýumyň möçberine garamazdan, bilelikdäki işe (şereket) gatnaşyjylar şertnama boýunça umumy işleri ýöretmäge gatnaşmaga deň hukukdan peýdalanýarlar. Bu sesleriň köplüginü kesgitlemegiň tertibinde hem ýüze çykýar: köplük goýumyň möçberi bilen däl-de, şereket gatnaşyjylaryň umumy sanynyň esasynda kesgitleýär. Bu kada imperatiw kada bolup durýar we ol bilelikdäki şertnamanyň esasynda üýtgedilip bilinmez.

Şereketiň ähli gatnaşyjylaryň ýolbaşçylygy amala aşyrmak işine gatnaşmagyň maksadalaýyk dälidigi we oýlanyşykly bolmajakdygy sebäpli, işleri ýöretmek, düzgün bolşy ýaly, ähli gatnaşyjylaryň ýa-da birnäçe gatnaşyjylaryň arasynda olaryň her biriniň özbaşdak hereket etmäge haky bolar ýaly görnüşde paýlanýar. Dolandyrys wezipeleriniň şunuň ýaly paýlanmagy ýolbaşçylaryň aýry-aýry özbaşdak çözgütleriniň beýleki gatnaşyjylar tarapyndan degerli gözegçiliksiz galdyrylmak töwekgelçiligi bilen baglydyr.

Ýolbaşçylygyň TRK-nyň 975-nji maddasynyň ikinji böleginde beýan edilen görnüşiniň aýratynlygy aýry-aýry geleşikleri amala aşyrmak üçin, 1-nji bentde göz önünde tutulýşy ýaly, ähli gatnaşyjylaryň razylygynyň talap edilmeýändigini bolup durýar. Şereketiň gatnaşyjylaryň ählisiniň göni gözegçiligi amala aşyrmak mümkinçiliginiň ýokdugy sebäpli, 2-nji bent olara geleşigiň baglaşylmagyna garşylyk görkezmek hukugyny berýär.

Garşylyk hukuk netijesiniň emele gelmegine getirýär – geleşik baglaşylýp bilinmeýär (TRK-nyň 975-nji maddasynyň ikinji bölegi, ikinji sözlem).

Garşylyk dil üstünden hem, ýazmaça hem görkezilip bilner. Kanun garşylyk görkezmegiň ýörite görnüşini bellemeyär.

Ýolbaşçylygy we wekilçiligi amala aşyrmak işiň özbaşdak görnüşini bolup durýar. Şonuň üçin hem şereketiň ýolbaşçylyk etmek ygtyýarlygy berlen şahslara öz wezipeleriniň özbaşdak amala aşyrmak mümkinçiligini berilmelidir. TRK-nyň 975-nji maddasynyň üçünjü bölegi şu maksady göz önünde tutýar, şoňa laýyklykda, eger şereketiň şertnamasy boýunça işleri ýöretmek oňa gatnaşyjylaryň birine ýa-da birnäçesine ynanylsa, onda şereketiň galan gatnaşyjylary işleri ýöretmekden çetleşdirilýär.

Işleri ýöretmekden çetleşdirilmegi, 2-nji bölege laýyklykda, gatnaşyjylaryň geleşigiň baglaşylmagyna garşylyk görkezmek hukugyny ýitirýändigini aňlatmaýar. Olar dolandyrys çözgütlerini kabul etmek we üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda şereketiň gönüden-göni wekilçilik etmek hukugyndan mahrum bolýarlar.

Kynçylyk şunuň ýaly gadagan etmäge garamazdan, şereketiň aýry-aýry gatnaşyjylaryň şereketiň adyndan üçünji taraplar bilen geleşik baglaşýan ýagdaýlarynda ýüze çykyp biler. Şular ýaly geleşikler hakyky bolup durýarmy? İşleri ýöretmekden çetleşdirmegiň diňe şereketiň içinde we şereketiň gatnaşyjylar babatynda hereket edýändigini sebäpli, üçünji şahslar üçin şunuň ýaly çäklendirmegiň hukuk güýji bolmaýar. Üçünji taraplar babatynda 975-nji maddanyň birinji böleginiň prezumpsiýasy hereket edýär, şoňa laýyklykda, ýolbaşçylyk we wekilçilik şereketiň gatnaşyjylaryň ählisi tarapyndan bilelikde amala aşyrylýar. Şeýlelikde, yokarda görkezilen gadagan etmegi bozmak bilen amala aşyrylan geleşik hakyky bolup durýar.

Şereketiň gatnaşyjylaryň ählisiniň şereketiň işlerini ýöretmäge deň hukuklylyk esasynda gatnaşmaga hukuklary bar hem bolsa, şertnamada göni göz önünde tutulan käbir ýagdaýlarda olar şu ygtyýarlyklaryndan mahrum edilip bilner. Bu ygtyýarlykdan mahrum etmek hakyndaky çözgüt galan gatnaşyjylaryň köplüginüň çözgüdi bilen kabul edilýär (TRK-nyň 975-nji maddasynyň dördünjü bölegi). 4-nji bent şunuň ýaly çözgüdi kabul etmek üçin diňe birnäçe esasly görkezýär. Bu borçlaryň gödek bozulmagy ýa-da işleri göwnenajy ýöretmäge ukypsyzlygy bolup biler. Emma bu sanaw gutarnykly dälir we şertnamada ýolbaşçylyk ygtyýarlygyndan mahrum etmegiň beýleki sebäpleri hem göz önünde tutulyp bilner.

Şu maddanyň 3-nji we 4-nji bentlerinde göz önünde tutulan kadalaryň arasyndaky tapawut nämenden ybarat? Birinji ýagdaýda (3 bent) gürrüň şereketiň gatnaşyjylaryň şereketiň ýolbaşçylaryna şereketiň işleriniň özbaşdak alyp bermak mümkinçiligini bermek borjy barada gidýär. Ýöne bu gatnaşyjylar işleri ýöretmek hukugyndan mahrum bolmaýarlar. Ikinji ýagdaýda (4 bent) gürrüň düýpli sebäpleriň bardygyny üçin ýolbaşçylyk ygtyýarlygyndan mahrum etmek barada gidýär. Eger birinji ýagdaýda gürrüň häzirki zaman menejmentindäki kadaly ýagdaý barada gidýän bolsa, ikinji ýagdaýda – anyk gatnaşyjy belli bir görnüşde temmi bermek göz önünde tutulýar.

TRK-nyň 975-nji maddasy, esasan, şereketiň gatnaşyjylaryň gatnaşmagynda şereketi dolandyrmak meselelerini düzgünleşdirýär. Emma bu şereketiň ýolbaşçylary (menejerler) hökmünde keseki adamlary çekmek mümkinçiligini aradan aýyрмаýar. TRK-nyň muny gadagan etmeýär. Iki ýagdaýda hem şereketiň işlerini dolandyran adamlaryň hukuklary we borçlary tabşyryk şertnamasy hakyndaky kadalara laýyklykda kesgitleýär (TRK-nyň 975-nji maddasynyň başynjy bölegi). Kadalaryň käbiri üns berilmäge mynasypdyr.

TRK-nyň 721-nji maddasyna laýyklykda, şereketiň ýolbaşçylary şereketi dolandyrmaga we ony üçünji şahslar bilen gatnaşyklarda şereketiň adyndan we onuň hasabyna oňa wekilçilik etmäge borçludylar. Mundan başga-da, olaryň şahsy özleri tabşyrygy ýerine ýetirmäge, zerur bolan halatynda bolsa keseki adamlary, mysal üçin, buhgalterleri ýa-da hukukçylary çekmäge borçludylar (TRK-nyň 723-nji maddasynyň birinji bölegi).

Şereketiň ýolbaşçylary şereketiň talaby boýunça oňa zerur bolan maglumatlary bermäge, işleriň ýagdaýy barada habardar etmäge, tabşyryk ýerine ýetirilenden soň bolsa hasaby bermäge borçludylar (TRK-nyň 726-njy maddasynyň birinji bölegi).

Şereketi dolandyrmak boýunça wezipeleri amala aşyrmak üçin, elbetde, maliýe çykdajylaryny talap edilýär. Dolandyrys wezipelerini ýerine ýetirmek bilen baglanyşykly ähli çykdajylaryň öwezini dolmak şereketiň borçnamasy bolup durýar. Degişlilikde, ýolbaşçylaryň şu çykdajylaryň öwezini dolmaga hukuklary bardyr (TRK-nyň 729-njy maddasy).

Şu mysallar şereketi dolandyrmak boýunça gatnaşyklary düzgünleşdirmek üçin tabşyryk hakynda kadalaryň ulanarlyklydygyny we möhümdigini görkezýär.

976-njy madda. Girdejä we ýitgilere gatnaşmak

Eger gatnaşyjylaryň girdejidäki we ýitgilerdäki paýlary bellemese, onda her gatnaşyjy girdejä we ýitgilere öz goşandyna laýyklykda gatnaşýar.

Bilelikdäki iş hakynda şertnama baglaşylan mahalynda şereketiň gatnaşyjylar, düzgün bolşy ýaly, girdejinü ýa-da ýitgileri paýlamagyň tertibi barada şertleşýärler. Adatça ol göterimlerde görkezilen goýumyň möçberine baglydyr. Emma, gatnaşyjylar girdejinü we ýitgileri paýlamagyň başga usuly, mysal üçin, raýdaşlyk usuly, paýyň möçberine garamazdan, deň paýlamak barada hem ylalaşyga gelip bilerler.

Düşündirilýän madda şereketе gatnaşyjylaryň girdejini ýa-da ýitgini paýlamagyň tertibini kesgitlemedik ýagdaýlarynda girdejini we ýitgileri oňa gatnaşyjylaryň arasynda paýlamagyň tertibini kesgitleýär. Şu tertibe laýyklykda, eger bilelikdäki işe gatnaşyjylaryň girdejidäki we ýitgilerdäki paýlary bellemmedik bolsa, onda olaryň her biriniň öz goýumyna laýyklykda girdejä we ýitgilere gatnaşmaga haky bardyr.

Gatnaşyjylara girdejini we ýitgileri paýlamagyň ýörelgesini özbaşdak kesgitlemäge rugsat berilýär. Goýumyň möçberi kesgitlenýän mahalynda olar emläk esasy hem, şahsy esasy hem ýa-da olaryň ikisiniň goşulan ýagdaýyny esas edip alyp bilerler. Muny amala aşyrmak üçin goýumlaryň görkezilmegi zerurdyr.

977-nji madda. Gatnaşyjynyň hukuklarynyň geçirilmezligi Şereketе gatnaşyjylaryň şertnama boýunça olaryň özara gatnaşyklaryndan gelip çykýan birek-biregi babatdaky talaplary üçünji şahsa berilmäge degişli däl.

Bilelikdäki iş hakynda şertnama baglaşylandan we şereket emele getirilenden soň şereketiň agzalarynyň arasynda bir tarapdan, birek-bireg babatda, beýleki tarapdan, şereket babatynda hukuklary we borçnamalary peýda bolýar. Belli bir talaplaryň ýüze çykmagy hem şu hukuklar we borçlar bilen baglydyr. Mysal üçin, eger gatnaşyjylaryň biri özüniň şereketе goýum geçirmek boýunça borçnamasyny ýerine ýetirmeyän bolsa, beýleki ýoldaşlarynyň ondan goýumy geçirmegi talap etmäge hukuklary bardyr.

Düşündirilýän madda şereketе gatnaşyjylaryň birek-birege bildirýän talaplaryna degişlidir, ol şu aragatnaşyklaryň bir meselesini düzgünleşdirýär. Has takygy birek-birege bolan talaplar üçünji şahsa berlip bilinmez. Mysal üçin, şereketе gatnaşyjylar goýum geçirmek boýunça özlerine degişli talaby üçünji şahslara berip bilmezler.

Şereketе gatnaşyjylaryň geçirilmeýän hukuklaryna şereketiň işiniň meselelerine seretmäge gatnaşmak hukugy, ses bermek hukugy, baglaşylyan geleşige garşylyk görkezmek hukugy hem degişlidir.

TRK-nyň 977-nji maddasy imperatiw kada bolup durýar we ol şereketе gatnaşyjylaryň ylalaşygy bilen üýtgedilip bilinmez. Beýleki tarapdan, ol şereketdäki ýa-da şereketiň emlägindäki paýa ygtyýar etmäge degişli däl.

978-nji madda. Bilelikdäki iş hakyndaky şertnamadan ýüz öwürmek

1. **Eger şertnamada bilelikdäki işiň möhleti kesgitlenmese, gatnaşyjylaryň her biri islendik pursatda bilelikdäki işe gatnaşmaktan ýüz öwürip biler. Eger möhlet kesgitlenmese, onda möhletiň gutarmagyna çenli şereketiň düzüminden çykмага diňe düýpli sebäp bolanda ýol berilýär; hususanda, eger gatnaşyjylaryň biri şertnama boýunça onuň üstüne ýüklenen esasy borçlaryny öňünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen bozsa, ýa-da eger borçlaryny ýerine ýetirmek mümkin bolmasa, şeýle sebäp diýlip hasap edilýär.**
2. **Eger şereketе gatnaşyjylardan biri onuň düzüminden çyksa, şereketiň umumy emlägindäki onuň paýy galan gatnaşyjylara geçýär. Galan gatnaşyjylar çykan gatnaşyjynyň şereketе peýdalanmaga beren predmetlerini oňa gaýtarmaga we eger onuň çykan pursatynda bilelikdäki iş togtadylan bolsa, umumy emläk paýlanylanda onuň alyp biljegini oňa tölemäge borçludyr. Eger gatnaşyjylardan biriniň çykan pursatyna çenli şereketiň umumy emläginiň gymmaty umumy bergileri tölemek we goýumlary gaýtarmak üçin ýeterlik bolmasa, onda çykýan gatnaşyjy öz paýyna laýyklykda ýitgilerdäki ýetmeýän summany galan gatnaşyjylara bermäge borçludyr.**
3. **Ýokarda görkezilen kadalary üýtgedýän şertnamany ýatyrmak hukugyny çäklendirýän ýa-da ýatyryýan ylalaşyk ujypsyzdyr.**

Şereketden çykman hukugy şertnamalaýyn özbaşdaklygynyň ýüze çykmasy bolup durýar, ol şereketе her bir gatnaşyja degişlidir. Emma bu hukugy amala aşyrmak belli bir şertler bilen baglydyr.

TRK-nyň 978-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, eger bilelikdäki işiň möhleti kesgitlenmedik bolsa, ýagny şereket möhletsiz döredilen bolsa, onda şereketе gatnaşyjylar islendik pursatda bilelikdäki işe gatnaşmaktan ýüz öwürip bilerler. Mysal üçin: birmäge jemgyýetçilik guramalarynyň öz agzalarynyň işleriniň hemişelik hereket edýän sergisini maliýe we maddy taýdan üpjün etmek maksady bilen tagallalary we serişdeleri birleşdirmek hakynda şertnamasy näbelli möhlete baglaşylypdyr. Iki ýyl geçenden soň şereketе gatnaşyjy guramalaryň biri, geçirilýän işleriň azalandygy bilen bagly, sergä öz agzalarynyň işlerini çykarmaýar. Şu ýagdaýda bu gurama bilelikdäki işe mundan beýläk gatnaşmaktan ýüz dönderip biler.

Ýöne bilelikdäki iş hakynda şertnamanyň hereket edýän anyk möhleti bellemenen halatynda möhlet tamamlanmazlygyndan öň şereketiň düzüminden çykman diňe düýpli sebäp bolan mahalynda mümkindir. Düýpli sebäpleriň käbiri, mysal üçin, gatnaşyjy tarapyndan özüniň esasy borçlaryny öňünden niýet edip ýa-da gödek seresapsyzlyk bilen bozmagy düşündirilýän bentde görkezilendir.

Diňe şu şahsyň bilelikdäki işe (şereketе) mundan beýläk gatnaşmak mümkinçiliginiň ýokdugy bilen bagly sebäpler düýpli hasap edilýär. Guramalaryň biriniň başga ýere göçmegi ýa-da belli bir iş bilen meşgullanmagy bes etmegi beýleki bir mysal bolup hyzmat edip biler.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi şereketden çykan gatnaşyjynyň paýyny gaýtadan paýlamagyň tertibini kesgitleýär. Hususanda, çykyp giden gatnaşyjynyň paýy şereketiň galan gatnaşyjylaryna geçýär. Emma, şu ýagdaýda çykyp giden gatnaşyjynyň paýynyň öwezini dolmak meselesi ýüze çykýar.

Çykyp giden gatnaşyja öňi bilen, onuň şereketе peýdalanmak üçin beren predmetleri, mysal üçin, traktor, ýük awtoulagy we ş.m. gaýtarylýar.

Mundan başga-da, çykyp giden gatnaşyja onuň çykyp giden pursatynda şereket ýatyrylýan ýagdaýynda umumy emläk bölünende onuň almaly boljak pul möçberi tölenmelidir.

Ýöne gatnaşyjynyň çykan pursatyna çenli şereketiň umumy emläginiň gymmaty umumy çykdaýjylary we bergileri ýapmak üçin ýeterlik bolmasa, onda çykyp gidýän gatnaşyjy galan gatnaşyjylara özüniň ýitgilerdäki paýyna laýyklykda ýetmeýän pul möçberini bermäge borçludyr.

Şereketiň esasynda şertnamalaýyn doly özbaşdaklygynyň durýandygyna we gatnaşyjylar, düzgün bolşy ýaly, şertnamanyň mazmunyny kesgitlemekde erkin bolsalar hem, şertnamadan çykman hukugyny (şertnamany bozmak hukugyny) çäklendirmek ýa-da ýatyrmak baradaky şertler hakyky bolup durmaýar. Kanunyň şu kadasy imperatiw kada bolup durýar.

979-njy madda. Bilelikdäki işi togtatmagyň esaslary

1. Aşakdakylar bilelikdäki işi togtatmagyň esaslarydyr:

1. bilelikdäki işiň şertnama arkaly kesgitlenen möhletiniň gutarmagy;

2. gatnaşyjylaryň karary;

w) şereketiň umumy emlägi boýunça batyp galmak hakynda

önümçiligiň açylmagy;

g) bilelikdäki işiň şertnama arkaly bellenilen maksatlaryna

ýetmegi ýa-da eger bu maksada ýetmek mümkin bolmasa.

2. Bilelikdäki iş hakyndaky şertnama arkaly ony togtatmagyň başga esaslary hem nazarda tutulyp bilner, ýagny:

1. şertnama gatnaşyjylardan biriniň aradan çykmagy;

2. şertnama gatnaşyjylardan biriniň batyp galmagy.

TRK-nyň 979-njy maddanyň birinji bölegi şereketi bes etmegiň esaslarynyň sanawynyň öz içine alýar, kanun çykaryjynyň pikirine görä, olar ähli ýagdaýlarda şereketiň bes edilmegine alyp barýar.

1. Bilelikdäki işiň onuň tamamlanan wagtynda şereketiň bes edilyän möhleti senenama möhlet (mysal üçin, 2013-nji ýylyň 31-nji marty) görnüşinde hem, belli bir wakanyň ýüze çykmagy (hasyl ýygnamak möwsüminiň tamamlanmagy) görnüşinde hem kesgitlenip bilner. Mysal üçin: birnäçe jemgyýetçilik guramalarynyň öz agzalarynyň işleriniň hemişelik hereket edýän sergisini maliýe we maddy taýdan üpjün etmek maksady bilen tagallalary we serişdeleri birleşdirmek hakynda şertnamasy üç ýyl möhlete baglaşypdyr. Şu möhletiň tamamlanmagy bilelikdäki işiň bes edilmegi üçin esas bolar. Şunda gatnaşyjylar tarapyndan hiç hili arza talap edilmeyär: Beýleki tarapdan, eger şereket gatnaşyjylar öz işlerini dowam edýän we öz hereketleri bilen şereketi dowam etmek islegini tassyklaýan bolsalar, möhletiň gelip ýetmegi öz-özünden şereketiň bes edilmegine getirmez.
2. Şereket gatnaşyjylaryň bilelikdäki işi bes etmek hakyndaky çözgüdi biragyzydan hem, sesleriň köplügi bilen hem kabul edilip bilner. Köplük kesgitlenende, degişlilikde, TRK-nyň 975-nji maddasynyň kadalary ulanylýar. Ç) Şereketiň umumy emlägi boýunça batyp galmak hakynda önümçiligiň açylmagy öz-özünden şereketiň bes edilmegine alyp barar. Beýleki ýurtlardan, mysal üçin, Germaniýada şereket gatnaşyjylaryň biriniň batyp galmagynyň tutuş şereketiň bes edilmegine getirýändigini (Germaniýanyň Raýat kanunlar ýygındysynyň 728-nji maddasy) baradaky kadadan tapawutlylykda, TRK şereket gatnaşyjylaryň biriniň batyp galmagyny şereketi bes etmegiň fakultatiw esaslaryna degişli edýär (TRK-nyň 979-njy maddasynyň ikinji bölegi, «b» kiçi bendi) D) Şereketi bes etmegiň möhüm we önän giň ýaýran esasy bilelikdäki işiň maksatlaryna ýetilmegi ýa-da bu maksady ýetmegiň mümkin däldegi bolup durýar. Iki ýagdaýda hem şereket bes edilyär. Bu kada imperatiw kada bolup durýar. Emma bu beýleki maksatlary göz önünde tutup şereketi dowam etmek mümkinçiligini aradan aýyrmaýar. Şu ýagdaýda gatnaşyjylaryň şereketi dowam etmek hakynda täze çözgüdi talap edilyär.

Şereketi bes etmegiň TRK-nyň 979-njy maddasynyň birinji böleginde sanalyp geçilen esaslarynyň imperatiw häsiýeti bardyr we olar şertnama gatnaşyjylar tarapyndan üýtgedilip bilinmez.

Düşündirilýän maddanyň 1-nji bentde göz önünde tutulan esaslaryň sanawynyň gutarnykly bolup durmaýandygy sebäpli, bilelikdäki iş hakyndaky şertnamada bes etmegiň beýleki esaslary hem göz önünde tutulyp bilner. Olaryň käbiri mysal hökmünde, TRK-nyň 979-njy maddasynyň ikinji böleginde agzalýar.

1. Şertnama gatnaşyjylardan biriniň aradan çykmagy, eger şereket iki adamdan durýan bolsa, ähli ýagdaýlarda şereketiň bes edilmegine getirer. Eger gatnaşyjylar köp bolsa, şertnama gatnaşyjylardan biriniň aradan çykmagy dine şu ýagdaýyň şereket şertnamasynda göz önünde tutulan mahalynda şereketiň bes edilmegine getirer. Bu meselelerden başga-da, şu ýagdaýda bilelikdäki işe gatnaşyjynyň hukuk oruntary hakynda mesele ýüze çykýar. Şereket gatnaşyjynyň aradan çykan halatynda onuň mirasdüşeri şereketi diňe beýleki gatnaşyjylaryň razylgy bilen girip biler. Eger şereket gatnaşygy ýuridik şahs bolsa, onuň ýatyrylýandygy baradaky işiň tamamlanmagy şereketiň bes edilmegine getirip biler.
2. Şertnama gatnaşyjylardan biriniň batyp galmagy diňe bu ýagdaýyň bilelikdäki iş hakynda şertnamada göz önünde tutulan halatlarynda şereketiň bes edilmegine getirer. Sanaw gutarnykly bolup durmaýar we onuň üsti şereket hakyndaky şertnamada şereketi bes etmegiň beýleki esaslary bilen ýetirilip bilner. Mysal üçin, eger gatnaşyjylaryň sany ikiden köp bolsa şereketiň agzalarynyň biriniň çykmagy we bir agzanyň çykyp gitmegi öz-özünden şereketiň bes edilmegine getirmez.

980-nji madda. Bilelikdäki işi togtatmagyň tertibi

1. **Bilelikdäki iş togtadylandan soň gatnaşyjylaryň arasynda şereketiň emlägini paýlamak geçirilýär. Bilelikdäki iş togtadylanda ýerine ýetirilmedik geleşikler tamamlanmalydyr.**
2. **Şereketiň umumy emläginden ozaly bilen umumy bergiler tölenilmelidir. Eger umumy emläk umumy bergileri tölemek üçin we goýumlary gaýtarmak üçin ýeterlik bolmasa, onda oňa gatnaşyjylar olaryň ýitgilerdäki paýlaryna deň ölçegde ýetmeýän summany geçirmäge borçludyr. Eger gatnaşyjylardan biri özüne düşýän summany geçirmäge ýagdaýy bolmasa, onda ol galan gatnaşyjylar tarapyndan şol gatnaşykda geçirilmelidir.**

Düşündirilýän madda bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnamany bes etmegiň hukuk netijelerini anyklaşdyrýar. Ol gatnaşyjylaryň arasyndaky içerki gatnaşyklara hem, üçünji şahslar bilen özara gatnaşyklara hem degişlidir.

TRK-nyň 980-nji maddasynyň birinji böleginde bilelikdäki iş bes edilenden soň geçirilýän iki sany çäre görkezilýär: şereketiň emlägini bölüşmek we şereketiň ýerine ýetirilmedik geleşiklerini tamamlamak.

Bilelikdäki iş (şereket) hakynda şertnama bes edilen pursatyndan oňa gatnaşyjylar üçünji şahslar babatynda umumy borçnamalary ýerine ýetirmek boýunça raýdaslyk jogapkärçiligini çekýärler. TRK-nyň 980-nji maddasynyň ikinji böleginiň şu imperativi kadasy bilelikdäki iş hakynda şertnama bilen üýtgedilip bilinmez.

Bilelikdäki iş bes edilen mahalynda gatnaşyjylar, öňi bilen, umumy bergileri tölemek hakyndaky meseläni çözmelidirler. Umumy emlägiň hasabyna, birinji nobatda, umumy bergiler tölenmelidir. Eger umumy bergileri tölemek üçin umumy emläk ýeterlik bolmasa, onda bilelikdäki işe gatnaşyjylaryň her biri ýitgileri üzmek üçin öz paýyny geçirmäge borçlydyr. Gatnaşyjylaryň birinde umumy bergileri üzmek üçin serişde bolmadyk ýagdaýynda galan gatnaşyjylar ýetmeýän pul möçberini deň ölçegde geçirmäge borçlydyrlar.

Bergiler gutarnykly üzülden we goýumlar gaýtarylandan soň gatnaşyjylaryň arasynda şereketiň emlägini bölüşmek geçirilýär.

28 BAP. ÖMÜRLIK EKLÄP-SAKLAMAK

981-nji madda. Düşünje

Ömürlük ekläp-saklamagy öz üstüne borçnama alan şahs (ekleýji) ekläp-saklamagy (eklençdäki şahsy) onuň bütün ömrüniň dowamynda üpjün etmelidir.

Ömürlük ekläp-saklamak pul ýa-da natural aňlatmada (ýaşayş jaýy, iýmit, gözgeçilik etmek we gaýry zerur kömek) belenilip bilner.

Ömürlük ekläp-saklamak TRK-nde bir taraplaýyn wada bermek hökmünde göz önünde tutulandyr, sonuň netijesinde ekleýji döwürleýin pul tölegleri ýa-da natural görnüşde borçnamalary ýerine ýetirmek bilen eklençdäki şahsa bütün ömrüniň dowamynda goldaw bermek borçnamasynyň öz üstüne alýar. Şunda gürrüň kanun boýunça ekläp-saklamak borçnamasyndan tapawutlylykda ekläp-saklamagyň şertnamalaýyn borçnamalary hakynda gidýär. Şonuň üçin hem kanun boýunça ekläpsaklamak borçnamalarynyň esasynda ýatan gatnaşyjylaryň arasyndaky garyndaşlyk gatnaşyklary – bu ömürlük ekläp-saklamak hakyndaky şertnama üçin şert bolup durmaýar, ýöne şunuň ýaly şertnamany baglaşmak üçin hukuk esasy bolup biler.

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy ömürlük ekläp-saklamak borçnamasyny esaslandyrýar, ol pul tölemek we beýleki hereketleri amala aşyrmak boýunça aýry-aýry, döwürleýin gaýtalanýan borçnamalaryň köplügi bilen ýerine ýetirilýär (TRK-nyň 984-nji maddasy). Şunda gürrüň diňe şahsy häsiýetdäki hukuk hakynda gidýär, şuna laýyklykda ol umumylykda üçünji tarapa berlip bilinmez (TRK-nyň 466-njy maddasy) we oňa tussag etmek belenilip bilinmez. Hukuk taryhy nukdaýnazarýndan ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynda gürrüň beýleki ýurtlarda, birinji nobatda, oba hojalyk kärhanalaryny bermek bilen baglanyşykly işlenip taýýarlanan we diňe soňra kanun görnüşinde resmileşdirilen şertnamanyň görnüşü barada gidýär. Ekläp-saklamak şertnamasynyň kesgitlemesinde hak-heşdek barada gürrüň gitmeýän hem bolsa, şu görnüşdäki şertnamanyň ykdysady manysy ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň eklençdäki şahsyň ekleýji babatynda borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi üçin yzygiderli hak-heşdek tölenmeginden ybaratdyr. Başlangyç nusgawy ýagdaý – bu oba hojalyk ýer böleginiň satylmaly ýa-da kärendä tabşyrylmaly ýagdaýdyr. Emma satyn alyjy birkada ýeriň bahasynyň ýa-da kärende töleginiň ähli möçberini töläp bilmeýär. Satyjynyň ýa-da kärendä berijiniň bolsa pula bolan zerurlygy pes bolup, ömrüniň ahyrýna çenli şu ýer böleginde ýaşamak we azyk önümleri bilen yzygiderli üpjün bolmak hukugy öňe çykýar. Bu bähbitleri şertnama arkaly durmuşa geçirip bolýar, şertnamada ýer böleginiň eýesi ony satyn alýana berýär we satyn alýan hak-heşdek hökmünde ýer bölegini satýanyň ygtyýaryna aýratyn otag bermäge we ony ömrüniň ahyrýna çenli belenen möçberde azyk önümleri bilen üpjün etmäge borçlanýar. Ýagdaýlaryň şunuň ýaly jemi TRK-nyň 982-nji, 985-nji maddalarynyň esasynda goýlandyr, larda «berlen emläk» barada aýdylýar. Şunda «berlen» diýen düşünje anyk däl, sebäbi onda diňe eýeçilik etmegi bermek däl, eýsem ekleýjä emläk obýektine eýeçilik hukuklarynyň berilmegi hem göz önünde tutulýar. Elbetde, kanun çykaryjy TRK-nyň 981-nji maddasynda ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy düşünjesine hak-heşdege salgylanmazdan kesgitleme beripdir. Munuň sebäbi hak-heşdek adaty ýagdaý bolup durýan hem bolsa, ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň esasy tarapy däl.

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynda dürli hukuk gatnaşyklary tapawutlandyrylmalydyr. TRK-nyň 981-nji maddasynyň manysy boýunça ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy esasy hukuk hökmünde beýan edilip bilner, sebäbi ol ekleýjiniň hereketleri amala aşyrmak hakyndaky aýry-aýry, eklençdäki şahsyň ömrüniň ahyrýna çenli gaýtalanýan borçnamalarynyň ýüze çykmagy üçin hukuk esasy bolup durýar. Şoňa görä ekleýjiniň eklençdäki şahs bilen ömürlük ekläpsaklamak şertnamasyny baglaşmak borçnamasy bölünip aýrylmalydyr. Şunuň ýaly borçnama, mysal üçin, eger wesýet edýän mirasdüşeriň üçünji şahsa (mysal üçin, wesýet edýäniň aýal doganyna) mülkde ömürlük galmak we iýmit bilen üpjün bolmak hukugyny bermek borjy bilen öz mülkünü öz çagasyna berýän bolsa ýüze çykyp bilerdi. Soňra bolsa ekleýjiniň, düzgün bolşy ýaly, senenama boýunça kesgitlenýän we olaryň ýerine ýetirilmegine eklençdäki şahsyň hukugy bolan hereketleri amala aşyrmak hakynda aýry-aýry anyk borçnamalary tapawutlandyrmak gerek. Aýrky netijede bolsa ekleýjiniň haýsy hukuk esasy boýunça wada berýändigine şol esasa aýratyn seretmek gerek. Mysal üçin, hukuk esasy hökmünde, satyn alyjynyň garşylyklaýyn ýerine ýetirmegi satyn alyjynyň peýdasyna ömürlük ekläp-saklamagy üpjün etmeginden ybarat bolan satyn almak-satmak şertnamasyna üns berilýär. Şunuň bilen bir hatarda sowgat etmek hem bolup biler, şunda, mysal üçin, ekleýji eklençdäki şahsyň peýdasyna eklençdäki şahs özi tarapyndan haýsydyr bir hyzmatlary etmese-de, şeýle borçnamany öz üstüne alýar.

Esasy ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy bilen, hereketleri amala aşyrmak hakynda şol şertnamada esaslandyrylan aýry-aýry borçnamalaryň arasyndaky tapawutdan, şol bir wagtda ekleýji tarapyndan borçnamalary ýerine ýetirmekte käbir borçlarynyň bozulmagy eklençdäki şahsa TRK-nyň 416-njy maddasyna laýyklykda, möhlet bellemäge we ol netijesiz tamamlanandan soň şertnamany doly bozmaga ygtyýar berýärmi diýen soraga jogap gelip çykýar. Bu ýagdaý ekleýjiniň borçnamalary ýerine ýetirmekdäki käbir borçlarynyň eklençdäki şahsyň borçnamalarynyň ýerine ýetirilmegi bilen özara baglanyşykda bolmagyny göz önünde tutardy. Şeýle-de bolsa, bu beýle bolmaýar, sebäbi ekleýjiniň borjy ömürlük ekläp-saklamak borçnamasyndan ybaratdyr. Bu borçnama diňe TRK-nyň 988-nji maddasy boýunça ýatyrylyp bilner.

Ömürlük ekläp-saklamak wadasy ekleýjiniň borçnamasyny esaslandyrýar. Onuň alan hak-heşdeginiň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, onuň şahsy özi degişli hyzmatlary etmäge borçludyr. Bu ýagdaý TRK-nyň 987-nji maddasyndan gelip çykýar, şoňa laýyklykda, zat atanlykda berbat bolan mahalynda çykdajylary ekleýji çekýär. Şunuň bilen baglylykda,

eger eklejji hak-heşdegi, mysal üçin, mülki eýeçilige alan we şondan soň ol bu mülki üçünji şahsa satan bolsa ýa-da onuň peýdasyna ipoteka resmileşdiren bolsa näme bolup geçýär diýen sorag ýüze çykýar. Şu mesele boýunça TRK-nyň 985-nji maddasy eklejjiň özüne berlen emlägi eýeçilikden aýyrmaga, girew goýmaga ýa-da başga hili agyr ýagdaýa goýmaga hakynyň ýokdugy baradaky kadany öz içine alýar. Bu ýerde diňe eklençdäki şahsyň eklejjä zada bolan eýeçilik hukugyny onuň ömürlük ekläp-saklamaga borçlanýandygy üçin hakheşdek hökmünde berýän ýagdaýy göz önünde tutulýar. Ýöne şunda şeýle sorag ýüze çykýar: eklejji zada eýe hökmünde ygtyýar edip bilermi? TRK-nyň 985-nji maddasy emläk eýesiniň şu ygtyýarlygyny çäklendirýär. Şoňa görä-de, näme bolanda-da, eklejji, şeýle etmäge hukugy bolmasa-da, zady üçünji şahsa berip bilermi diýen soraga anyk jogap alyp bolmaýar. TRK-nyň 210-njy maddasynda päk ýürekli satyn alyjynyň hakykatdan hem oňa hukugy bolmadyk haýsydyr bir şahsdan zady satyn alyp biljekdigi görkezilýär. Ömürlük ekläp-saklamak ýagdaýyna geçirilende bu satyn alyjynyň ömürlük ekläp-saklamak borjundan boş bolan zada eýeçilik hukugyny satyn alýandygyny aňladardy. Şuňa laýyklykda, TRK-nyň 210-njy maddasy bilen baglylykda kanunyň diňe «ygtyýary yokdur» diýen sözlemde zadyň hakykatdan hem berlip bilinmejekdigi gelip çykmaýar. Diňe bu çözgüt ömürlük ekläp-saklamagyň borçnamalaýyn häsiýeti babatynda adalatly bolmalydyr. TRK-nyň 985-nji maddasynyň birinji böleginiň ikinji sözlemi munuň garşysyna durýar, şoňa laýyklykda eklejjiň bergileri sebäpli mejbury töletdirilmäge ýol berilmeýär. Bu sözlem predmetiň eklejjiň torlary bilen bagly däldegi, eklençdäki şahsyň bolsa aýratyn ýagdaýdan peýdalanýandygy manysynda anyk bolup durýar. Şu kesgitlemeden ýene-de birinji sözleme eklejjiň diňe bir ygtyýar etmäge hukugy bolman, eýsem hakykatdan hem ygtyýar edip bilmejekdigi manysynda düşünmek gerek diýen netije çykaryp bolar. Şunuň ýaly ygtyýar etmeleriň biri satyn alyjynyň päk ýürekliğine bagly däl.

TRK-nyň 981-nji maddasy ömürlük ekläp-saklamak düşüňjesini öz içine alýar, şundan ömürlük ekläp-saklamak diýip hereketleri amala aşyrmak hakynda aýry-aýry borçnamalary esaslandyran we umuman, hak-heşdege bagly bolmadyk şertnama düşünilýändigini gelip çykýar.

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy esasan, ömürlük baglaşylýar. Ýöne TRK-nyň 988-nji maddasy şunuň ýaly şertnamanyň möhletinden öň bozulmagynyň sebäplerini göz önünde tutýar. Mundan başga-da, TRK-nyň 409-njy maddasy ömrüň ahyrna çenli baglaşylan şertnamanyň möhüm ýagdaýlar üýtgän mahalynda ýagdaýa laýyk getirilmegi ýa-da ýatyrylmagy üçin esas bolup hyzmat edip biler.

TRK-nyň 981-nji maddasyndaky şu düşüňjäniň definisiýasy TRK-nyň 981-989-njy maddalary ömrüň ahyrna çenli däl-de, belli bir döwür üçin baglaşylan şertnamalar babatynda ulanylýarmy diýen soragy açyk goýýar. Şu soraga jogap berlende bu kadalaryň maksadyndan ugur alynmalydyr. Maksat TRK-nyň 985-nji, 987-nji maddalarynyň görkeziji ýaly, eklençdäki şahsy goramakdan ybaratdyr. Şundan taraplaryň möhleti saýlanyp alnan wagt aralygynyň ömrüň galan uzaklygyna laýyk geljekdigine garaşyp bellemekleri arkaly kanunyň düzgünlerini berjaý etmän bolmajakdygy barada netije çykaryp bolar. Şeýle-de bolsa, berjaý edilmeýän halatlaryň bardygyna garamazdan, ygtyýarly ýa-da üçünji tarapyň borçnamalary ömürlük ýerine ýetirmek borjy ömürlük ekläp-saklamak hakyndaky şertnamanyň esasy aýratynlyklaryna degişlidir.

Eklejji tarapyndan ýerine ýetirilýän borçnamalaryň ýerine ýetirilmegine degişlilikde ikinji sözlemde olaryň pul ýa-da natural görnüşde amala aşyrylyp bilinjekdigi bellenýär. Muňa ýaşayş jaýyny bermek, azyk önümleri bilen üpjün etmek, öýde seretmek we ş.m. degişlidir.

Düşündirilýän madda laýyklykda, «ekläp-saklamak» diýen düşüňje eklençdäki şahs üçin esasy, mümkin ýeke-täk ýaşayş çeşmesi bolup durýandygyny göz önünde tutýar.

Şundan ugur alanyňda, ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy boýunça bir tarap (eklençdäki şahs) beýleki tarapa (eklejjä) emlägi eýeçilige berýär, ol bolsa onuň ömrüniň bütün dowamynda ony (eklençdäki şahsy) ömürlük ekläp-saklamak borjuna öz üstüne alýar.

982-nji madda. Şertnamanyň formasy
Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy ýazmaça formada baglaşylmalydyr. Eger ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy boýunça gozgalmaýan emläk berilse, onda ol notarial taýdan tassyklanmaga degişlidir.

Düşündirilýän maddada bellenen kada laýyklykda ömürlük ekläpsaklamak şertnamasy diňe ýazmaça görnüşde baglaşylmalydyr. TRKnyň 342-nji maddasyna laýyklykda, eger şertnamanyň hakyky bolmagy üçin kanunda belli bir görnüş bellenen bolsa, şertnama diňe şeýle görnüş baradaky talap ýerine ýetirilenden soň güýje girýär.

Şertnamanyň predmetiniň gozgalmaýan emläk bolup durýan mahalynda ol hökmany ýagdaýda notarial tertipde tassyklanmaga degişlidir.

Mysal: A. Raýat 70 ýaşly, ýalňyz ýaşayan Ç. raýat bilen goňşy ýaşayar. A. raýatyň gartaşan goňşusynyň eýeçiligindäki öýi, hojalyk jaýlaryny we ýer bölegini öňden bäri halaýar we edinesi gelýär. A. Raýat emlägi satmak barada teklipe edende garry ýüz dönderipdir, ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy bilen ylalaşypdyr. Şu şertnama laýyklykda A. Goňşusy Ç-nyň ömrüniň ahyrna çenli oňa her aýda belli bir pul möçberini tölejekdigi, şunda oňa zerur bolan ýaşayş mümkinçiligini üpjün etjekdigi, onuň saglygyna seretjekdigi we hojalygy ýöretmek bilen bagly birnäçe hyzmatlary etjekdigi hakynda şertnama baglaşýar.

Şertnamany resmileşdirmegiň dogry bolmagy üçin, taraplar şu kadanyň talaplaryna laýyklykda, notarial edara ýüz tutupdyrlar.

Şeýlelikde, taraplaryň arasynda ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy baglaşylpdyr. Şu kadanyň bozulmagy şertnamanyň ähmiýetsiz diýlip ykrar edilmegine getirer.

983-nji madda. Ekläp-saklamagyň möçberi
Ömürlük ekläp-saklamagyň, möçberi taraplaryň ylalaşmagy bilen kesgitlenýär.

Düşündirilýän madda laýyklykda ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň möçberi taraplaryň ylalaşygy esasynda şertnamada kesgitlenýär.

Ekläp-saklamagyň umumy möçberi şertnamada baha (gymmatlyk) görnüşinde kesgitlenmelidir. Şunda bir aýda ekläp-saklamagyň umumy gymmaty hakyky ýagdaýa laýyk bolmalydyr.

Ekläp-saklamagyň möçberini bellenen iň pes oňňut derejesini hasaba almak bilen bellemek maksada laýyk bolar.

Şunlukda her bir tarapyň özara bähbitlerini we peýdalaryny hasaba almak zerurdyr. Eklenip-saklanylýan şahsyň (eklençdäki şahs) bähbitleri, öňi bilen, eklenip-saklanylýan şahsa (eklençdäki şahsa) degişli, ekläpsaklaýana (ekleýjä) eýeçilige berlen gozgalmaýan emlägiň hakyky gymmatyna barabar durnukly we ýeterlik derejedäki eklenip-saklanjakdygy barada kepillendirmeler bilen baglydyr.

984-nji madda. Ekläp-saklamaga almagyň döwürleýinligi

Ekläp-saklamaga almagyň döwürleýinligi onuň tebigatyndan we maksatlaryndan ugur alnyp taraplaryň ylaşygy bilen belenilýär.

Taraplaryň ylaşygy boýunça şertnamada olar tarapyndan ekläpsaklamagyň diňe bir şertleri, görnüşi we hili däl, eýsem ekläpsaklamagyň döwürleýinligi hem belenip bilner. Şeýlelikde, ekläpsaklamagyň döwürleýinligi taraplaryň ylaşygy bilen, ýagny ekleýji we eklençdäki tarapyndan belenmelidir.

Döwürleýin tölegleriň möçberi ekläp-saklamagyň ähli möçberiniň gymmatyna laýyk gelmelidir (TRK-nyň 983-nji maddasy), tölegleriň döwürleýinligi bolsa, onuň tebigatyndan we maksatlaryndan ugur almak bilen, taraplaryň ylaşygy bilen belenilýär. Mysal üçin, taraplaryň ylaşygy boýunça pul görnüşinde ekläp-saklamagyň döwürleýinligi her senenama aýyň tamamlanmagy bilen belenip bilner.

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy natural görnüşdäki üpjünçiligi (iýmit, seretmek, lukmançylyk kömegi, bejermek we ş.m.) eklenip-saklanýanyň bütin ömrüniň dowamynda pul bilen döwürleýin tölegleri tölemek bilen çalşylyp bilner.

985-nji madda. Berlen emlägiň eýeçilikden aýrylmagyna ýol bermezlik

1. **Eklenjiniň ömründe onuň razylgy bolmazdan, berlen emlägi eýeçilikden aýyrmaga, girew goýmaga ýa-da başga hili agyr ýagdaýa goýmaga ekleýjiniň haky ýokdur. Ekleýjiniň bergileri bilen baglanyşykly bu emläge temmi berilmegine ýol berilmesizdir.**
2. **Eger eklençdäki şahs ekleýjä gozgalmaýan emlägi berse, onda şoňa bolan talabyň üpjün edilmegine ol bu emläge bolan girew hukugyna eýedir.**

Alnan gozgalmaýan emlägiň eýesi hökmünde ekleýji ygtyýar etmek hukugyna eýedir, ýöne şunda belli bir çäklendirmeler bar: eklenip-saklanýanyň (eklençdäki şahsyň) gozgalmaýan emläk obýektlerine ygtyýar etmäge deslapky razylgy talap edilýär.

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyny ýerine ýetirmek boýunça borçnamanyň hökmany-hukuk häsiýetiniň bardygyna garamazdan, TRK-nyň 985-nji maddasy eklençdäki şahsyň ekleýjä hak-heşdek hökmünde «beren» zatlary babatyndaky hereketleri hem esaslandyryr. «Berlen» düşüňjesi eklençdäki şahsyň ekleýjä zada eýeçilik hukugyny beren ýagdaýyny göz önünde tutýar. Eýeçilik hukugynyň bermegiň, ömürlük ekläp-saklamak bilen birleşigi esasynda alýan tarap (ekleýji) üçünji şahsyň (eklençdäki şahsyň) razylgy bolmazdan özüne degişli predmetiň hakykatdan öz ygtyýarynda bolmagy, ony başga hili agyr ýagdaýa goýmaga ýa-da öz kreditorlarynyň predmeti öz bähbitlerine peýdalanmak hukugyny ýitirýär. Hakykatda, eklençdäki şahsyň peýdasyna hakyky zat-hukuk ýeňillik hukugy esaslandyrylýar. Bu jedelli ýaly görnüş biler, sebäbi bu hukuk sanawda bellige alnan dälir we şol sebäpli üçünji taraplar üçin elýeter dälir. Hususan-da, eklençdäki şahs üçin 2-nji bent boýunça goşmaça berlen girew hukugy bilen baglylykda bu has çökder görünýär. Ýaşayş jaýyny kireýine almagyň şuna meňzeş ýagdaýlary üçin kanun çykaryjy TRK-nyň 595-nji maddada başga ugry belleýär.

Taraplaryň ylaşygy boýunça şertnamada olar tarapyndan ekläpsaklamagyň diňe bir şertleri birinji bölegiň ikinji sözlemünde ekleýjiniň kreditorlary ekleýjiniň bergileri bilen baglanyşykly bu emläkden töleg töletdirilmegi ýol berilmesizdir. Bu kesgitleme anyk bolup durýar, ýöne ekleýjiniň tölege ukypsyz bolan ýagdaýynda näme etmeli diýen soragy açyk goýýar. Çözgüt 2-nji bentdäki kesgitlemeden gelip çykýar, şunuň bilen baglylykda ekleýjä kanuny girew hukugy degişlidir. Ol ekleýjiniň tölege ukypsyz bolan mahalynda eklençdäki beýleki kreditorlaryň önündäki aýratyn hukugyny belleýär.

TRK-nyň 985-nji maddasynyň ikinji böleginde eklençdäki şahsyň özi tarapyndan ekleýjä berlen gozgalmaýan zada girew hukugynyň «bardyg» kesgitleýär. Bu sözlem, adalga manysynda, takyk dälir, sebäbi TRK-nyň 267-nji, 300-nji maddalar boýunça gozgalmaýan zada girew hukugy «ipoteka» diýlip atlandyrylýar. Beýleki tarapdan, ol ipotekanyň, onuň sanawa goşulandygyna ýa-da goşulmandygyna garamazdan, ýer bölegine eýeçilik hukugy berlen mahalynda ýüze çykýandygyny aňladýar. Bu TRK-nyň 303-nji maddasynyň umumy kadasyna garşy gelýär. Bu ýerde päk ýürekli satyn alyjy eklençdäki şahsyň peýdasyna şeýle netijesi bolan girew hukugy barada hiç zat bilmändigine, özüniň borçlandyrylmadyk emläk alandygyna salgylanyp bilermi diýen sorag ýüze çykýar. Bu ýerde TRK-nyň 208-nji maddasyna laýyklykda, päk ýürekli satyn alyjynyň goragyna üns berilýär. TRK-nyň

208-nji maddasynyň bilinmelidigi barada gürrüň gidýän hukugyň onuň ýüze çykmagy üçin bellige almagyň talap edilmeýän mahalynda ulanylmaýandygy barybir munuň garşysyna bolup durýar. Kanun çykaryjy bu ýerde eklençdäki goragyna hukuk gatnaşyklaryny resmileşdirmegiň goragyndan ýokary baha berýär.

986-njy madda. Ömürlük ekläp-saklamak hakyndaky

şertnama närazylyk bildirmek

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy ekleýjiden ekläp-saklamagy almaga bolan kanuny hukuga eýelik edýän, ýöne ekleýji bilen närazylyk bildirilýän şertnamany baglaşmagyň netijesinde ony alyp bilmedik başga şahslar tarapyndan närazylyk bildirilip jedelleşip bilner. Şertnama ýatyrylanda emläk eklençdäki şahsa gaýtarylyp berilýär.

TRK-nyň 986-njy maddasy ekleýjiniň ekläp saklamak babatda birnäçe sazlaşmaýan borçnamalarynyň ekleýji babatynda ekläp-saklamaga kanuny talaby bar bolanlaryň (mysal üçin, çagalarynyň) peýdasyna borçnama bilen dawa jen-jelini düzgünleşdirýär. Ekleýjiniň ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyny baglaşandygy we şol sebäbe görä özüniň ekläp-saklamak boýunça kanuny borçnamalaryny üçünji taraplar babatynda mundan beýläk ýerine ýetirip bilmeýändigini möhüm şert bolup durýar. Bu ýerde diňe ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň hakheşdeksiz baglaşylyan halatlarynyň göz önünde tutulyp bilinjekdigi kanunydyr. Eger, tersine, eklençdäki şahsyň hak-heşdegi berilýän bolsa, onda ekleýjiniň

ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy «netijesinde» üçünji taraplar babatynda öz borçnamalaryny ýerine ýetirmäge ýagdaýynyň bardygy takyk barlanmalydyr. Bu eger ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň mazmunynyň we hak-heşdegiň deň ölçepli möçberlerde bolan ýagdaýynda mümkindir. Eger borçnamalary ýerine ýetirmek we hakheşdek deň ölçege bolsa, onda tersine, ekleýjiniň onuň saklamak boýunça kanuny borçnamasyny ýerine ýetirmäge ukypsyzlygy ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan gelip çykýan netije bolup durmaýar. Işiň şunuň ýaly ýagdaýynyň hukuk netijesi üçünji şahslaryň ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan şikaýat etmek hukugy bolup durýar. Şunuň bilen bagly nähili şertler we nähili netijeler boljakdygy barada kanundan anyk netije gelip çykmaýar. Jedelleşilmegi TRK-nyň 97-nji maddasynda we soňky maddalarynda düzgünleşdirilýär, şunda kanun jedelleşilýän dürli ýagdaýlar üçin dürli möhletleri belleýär (TRKnyň 104-nji, 109-njy maddalar). Üstünlikli jedelleşilmeginiň hukuk netijesi geleşigiň hakyky däl hasap edilmegi we iki taraplaýyn restitusiýa bolup durýar. Bu babatda şu maddanyň ikinji böleginde «şertnamanyň bozulmagy» we diňe alnan emlägi gaýtarmak borçnamasy hakynda aýdylýar. Şundan jedelleşmegiň möhletleriniň hem, hukuk netijeleriniň hem anyk tertipleşdirilmändigi aýdyň görünýär. Bu ýetmezçiligi düzetmegiň möhüm kriterisi kadanyň maksady bolup biler, bu maksat kanun boýunça ekläp-saklamak borjunyň esasynda ygtyýarly üçünji şahslary goramakdan ybaratdyr. Bu TRK-nyň 109-njy maddasyny jedelleşmegiň, onuň belli bolan senesinden başlap bir ýyllyk möhletini ulanylmagyny görkezýär. Jedelleşmegiň hukuk netijeleri babatynda ekleýjiniň bähbitlerini göz önünde tutmak gerek. Bu «jedelleşmegiň» hukuk netijeleri üçin TRK-nyň 986-njy maddasyna gollanmagyň gerekdigini görkezýär. Şuňa laýyklykda, TRK-nyň 366-njy maddasynyň tersine, ozal edilen hyzmatlary gaýdymlaýyn ýerine ýetirmek (restitusiýa) bolup geçmeýär.

**987-nji madda. Berlen emlägiň atanlykda berbat bolmak töwekgelçiligi ýa-da zaýаланmagy
Ekleýjä berlen emlägiň atanlykda berbat bolmagy ýa-da zaýаланmagy ony ekläp-saklamagy bermek
borçlaryndan boşatmaýar.**

Düşündirilýän maddada ekleýjä berlen emlägiň atanlykda berbat bolan ýa-da zaýаланan halatlarynda eklenip-saklanýanyň güýçlendirilen goragy göz önünde tutulýar. Şeýlelikde, TRK-nyň 987-nji maddasyna laýyklykda, berlen emlägiň atanlykda berbat bolmak ýa-da zaýаланmak töwekgelçiligini, onuň emlägi mugt ýa-da töleg töläp alandygyna garamazdan, emlägiň eýesi hökmünde ekleýji çekýär.

988-nji madda. Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan ýüz döndermek

1. **Eger şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmagy netijesinde taraplaryň özara gatnaşyklary çydap bolmajak bolsa ýa-da başga düýpli sebäpler boýunça örän kynçylykly bolsa, ýa-da ony dowam etdirmek mümkin bolmasa, ekleýji hem eklençdäki şahs hem ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan ýüz dönderip bilerler.**
2. **Eger şertnamada başgaça göz önünde tutulmadyk bolsa berlen gozgalmaýan emläk şertnama togtadylanda eklençdäki şahsa gaýtaralyp berilýär, ekleýji tarapyndan şertnamanyň togtadylmagyna çenli edilen çykdajylar bolsa tölenmeýär.**

Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynda bellenen borçnamalary bes etmek düşündirilýän maddanyň birinji böleginde göz önünde tutulan esaslar boýunça bes edilýär. Şeýle hem ol taraplaryň ylalsygy boýunça hem bes edilip bilner. Mundan başga-da, teswirlenýän düşündirilýän maddanyň birinji bölegi onuň netijesinde taraplaryň özara gatnaşyklary çydap bolmajak ýa-da başga düýpli sebäpler boýunça örän kynçylykly ýa-da ony dowam etdirmek mümkin bolmadyk ýagdaýda şertnamalaýyn borçnamalaryň bozulmagy bilen bagly şertnamany bes etmek mümkinçiligini belleýär. Şu esas boýunça şertnamany bes etmegiň öz aýratynlyklary bardyr. Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi manysy boýunça ekleýji hem, eklençdäki şahs hem ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyndan ýüz dönderip biler, emma onda eklençdäki şahsyň yokarlandyrylan goragy göz önünde tutulandyr. Meselem, ekleýji tarapyndan öz borçlarynyň bozulan mahalynda eklençdäkiniň ömürlük ekläp-saklamak üçin berlen emlägi gaýtarmagy talap etmek bilen, şertnamany bozmaga hukugy bardyr. Şunda ekleýji eklençdäki şahsy ekläp-saklamagy üpjün etmek bilen bagly çeken çykdajylarynyň öwezini dolmagy talap edip bilmeýär.

Şeýlelikde, düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi ekleýji tarapyndan özüniň ömürlük ekläp-saklamak borçlarynyň bozulan mahalynda eklençdäki şahsyň hukuklarynyň güýçlendirilen goragyny göz önünde tutýar. Gozgalmaýan emläk gaýtarylan mahalynda ekleýjiniň eklençdäki şahsy saklamak bilen baglanyşykly çekilen çykdajylaryň öwezini dolmagy talap etmäge haky ýokdur.

Mysal: Ömürlük eklenip-saklanýan B., G. bilen ömürlük ekläpsaklamak şertnamasyny baglaşanda bolsa, ekleýji tarapyndan borçlaryň bozulýandygy ýüze çykypdyr, şonuň netijesinde taraplaryň özara gatnaşygy çydap bolmaz ýaly derejä ýetipdir. Şertnamanyň şertleriniň tersine, G özüniň geleňsizligi bilen, şertnamanyň şertleri boýunça özüne eýeçilige berlen öýüň bir tölegini ýaramsyz ýagdaýa getiripdir. B ömürlük ekläp-saklamak şertnamasyny bozmagy talap edip kazyýete ýüz tutupdyr. Kazyýeti G. hereketlerinde şertnamanyň şertleriniň bozulandygyny kesgitlep we taraplaryň mundan beýläk özara gatnaşygynyň mümkin dälidigini anyklap, emlägi gaýtarmak hakynda çözüti çykarmak bilen, talap arzasyny beren tarapyň haýysyny kanagatlandyrypdyr.

989-njy madda. Ekleýjiniň aradan çykmagynyň netijeleri

Ekleýji aradan çykan mahalynda ömürlük ekläp-saklamaga alnan borçnamasy berlen emlägi alan mirasdarlara geçýär. Mirasdaryň bu borçnamadan ýüz öwürmegi şertnamanyň togtadylmagyna eltýär, emläk bolsa eklençdäki şahsa gaýtarylyp berilýär.

Düşündirilýän maddanyň kadalary boýunça ekleýji aradan çykan mahalynda ömürlük ekläp-saklamak borçnamasy ekleýjiniň eklençdäki şahsyň emlägini alan mirasdarlaryna geçýär. Şeýlelikde, düşündirilýän madda laýyklykda, ekleýjiniň mirasdarlarynyň hukuklary we borçlary bellenýär. Mirasdaryň ömürlük ekläp-saklamak borjundan ýüz dönderen halatynda ömürlük ekläp-saklamak şertnamasy bes edilýär. Ömürlük ekläp-saklamak şertnamasynyň bes edilmegi bilen, berlen emläk eklençdäki şahsa gaýtarylýar.

29 BAP. OÝUNLAR. JEDEL

TRK-nde oýun diýlip iki ýa-da birnäçe gatnaşyjylar tarapyndan özara ýa-da oýun guramasynyň guramaçysy (totalizatorlary guraýjy) bilen oýun guramasynyň guramaçysy (totalizatorlary guraýjy) tarapyndan bellenen kadalar boýunça baglaşylan, utuş hakynda töwekgelçilige esaslanýan ylalaşyga düşünilýär.

Jedel – bu iki ýa-da birnäçe gatnaşyjylar tarapyndan özara ýa-da oýun guramasynyň guramaçysy (totalizatorlary guraýjy) bilen baglaşylan, netijesi boljagy ýa-da bolmajagy näbelli waka bagly bolan utuş hakynda töwekgelçilige esaslanýan ylalaşyga düşünilýär.

Şeýlelikde, netijä täsir etmek bilen, onuň barsyna goşulmak mümkinçiliginiň bolmagy oýnuň aýratynlygy bolup durýar. Jedel bolanda şeýle mümkinçilik bolmaýar, sebäbi olara bagly bolmazdan ýüze çykýan belli bir ýagdaýyň bardygyny bir tarap tassyklaýar beýleki tarap bolsa, inkär edýär. Diýmek, jedel mahalynda taraplaryň wakanyň ýüze çykmagyna gatnaşmak mümkinçiligi bolmaýar we diňe faktlary barlamak göz önünde tutulýar.

Oýun düşünjesi, birinji nobatda, döwlet tarapyndan geçirilýän çäreleri göz önünde tutýar, mysal üçin: lotoreýa, utuşlary geçirmek we guramak. Döwlet tarapyndan geçirilýän oýunlardan başga-da, humarly oýunlar we pully oýunlar bilen bagly iş «Işiň aýry-aýry görnüşlerini ygtyýarlylandyrmak hakynda» Türkmenistanyň Kanunynyň 20-nji maddasyna laýyklykda ygtyýarlylandyrylýar. «Türkmenistanda ygtyýarlylandyrmak işini guramagy kämilleşdirmek hakynda» Türkmenistanyň Prezidentiniň 2013-nji ýylyň 23-nji awgustynda çykan 13180-nji karary bilen tassyklanan ygtyýarlylandyrylmaga degişli işiň aýry-aýry görnüşleri boýunça ygtyýarlylandyryjy edaralaryň sanawyna laýyklykda, humarly oýunlary guramak we jedelleri

baglaşmak (şol sanda lotereýalary guramak we geçirmek (döwlet tarapyndan geçirilýäninden başga), oýun oýnalýan enjamlar oturdylan jaýlar we beýleki oýun oýnalýan ýerler, şeýle-de oýunlaryň, stawkalaryň kabul edilip, pul ýa-da emläk utuşlarynyň geçirilýän binasyndaky işleri ygtyýarlylandyrmak Türkmenistanyň Syýahatçylyk baradaky döwlet komiteti degişlidir. Şunda diňe lotereýalary guramak we geçirmek bilen bagly işler Türkmenistanyň Maliýe we ykdysadyýet ministriligine degişli bolup durýar.

990-njy madda. Borçnamanyň bolmazlygy

Oýundan ýa-da jedelden borçnama ýüze çykmaýar. Borçnamanyň bolmandygyna görä, oýnuň ýa-da jedeliň esasynda ýerine ýetirilene gaýtarmak hakyndaky talap kanagatlandyrylmaga degişli däldir.

Türkmen halkynyň ahlak we ruhy medeniýetine laýyklykda, dürli humarly oýunlary guramak hakyky geleşik (ylalaşyk) hasap edilmändir we oýundan ýa-da jedelden alnan utuş halal gazanç hasap edilmändir. Utuşlara emlägi hakyky däl geleşik boýunça edinilen hökmünde seredilipdir. Rugsat edilen oýunlaryň ýeke-täk görnüşi soňundan sport ýaryşlary diýlip atlandyrylan at çapysyklary, göreş tutmak bolupdyr.

Oýunlar we jedele bolan umuman oňyn däl garaýyş köp babatda Kodeksde hem saklanyp galýar. TRK raýatlaryň ýuridik şahslaryň oýunlaryň we jedelleriň guralyşy ýa-da oňa gatnaşmak bilen bagly talaplaryna kazyýet goragyň almak mümkinçiligini bermeýär. Bu umumy kada oýunlary we jedelleri guraýanlaryň borçlarynyň düýbünden ýokdugyny aňlatmaýar-da, eýsem kanun çykaryjynyň şuna meňzeş ýagdaýlara umumy gatnaşygyny aňladýar.

Kanun oýunlary ýa-da jedeli kabul etmezlik ýaly emele gelen garaýyş bilen bagly, şeýle hem oýunlara ýa-da jedellere gatnaşyjylaryň humarly utuşlarda ýüze çykýan hukuklarynyň we borçlarynyň ähmiýetsizdigi sebäpli, oýunlarda we jedelde borçnamalaryň ýokdugyny belleýär. Şonuň üçin hem oýunlar ýa-da jedeller guralanda fiziki we yuridik şahslaryň utulmagy ýa-da utmagy bilen bagly ähli nägilelikler kazyýet goragyna degişli däldir. Şeýlelikde, oýunda ýa-da jedelde ýüze çykýan borçnamalary hakyky diýip ykrar etmegiň mümkin däldigi

sebäpli, oýnuň ýa-da jedeliň esasynda ýerine ýetirilen gaýtarmak hakynda talap kanagatlandyrylmaga degişli däldir.

991-nji madda. Lotereýa we utuş

Eger lotereýa ýa-da utuş döwlet tarapyndan rugsat berlen bolsa, lotereýa hakyndaky şertnamanyň ýa-da utuşy geçirmek hakyndaky şertnamanyň ýerine ýetirilmegi hökmanydyr.

Lotereýa – bu gatnaşyjylaryň arasynda geçirilýän, netijesi näbelli, ýöne onuň tötänleýin jemleri boýunça ýeňijiniň baýrak alýan oýundyr.

Utuş – bu oňa gatnaşyjylaryň garaşylýan netijeleri çak edýän we ýa-da jedelleşýän we onuň jemleri boýunça baýrak alýan oýundyr.

TRK-nyň şu maddasynda lotereýa oýunlarynda we döwlet tarapyndan rugsat berlen utuşlarda borçnamalaryň ýüze çykmagyna aýratyn orun berilýär. Eger fiziki we yuridik şahslara lotereýa oýunlaryny we beýleki utuşlary guramaga we geçirmäge rugsat berlen bolsa, onda lotereýalary we utuşy geçirmek hakynda şertnama hökmany ýerine ýetirilmäge degişlidir – bu kada şu maddada bellenendir.

Taraplaryň hukuklary we borçlary ýazmaça ýa-da dil üstünden ylalaşyk (şertnama) baglaşylanda kesgitlenýär. Baglaşylan şertnamanyň görnüşi, geçirilýän oýna ýa-da utuşa baglylykda, her ýagdaýda dürli-dürli bolup biler. Şertnama baglaşylan ýagdaýynda onuň esasy şertleri görkezilmelidir. Şular ýaly şertler hökmünde oýunlaryň geçirilýän ýerini, baýragyň kesgitlenmegini, şeýle hem onuň möçberini görkezip bolar. Mysal üçin, oýny guraýjy ol ygylan edilenden soň oýnuň wagtyny başga wagta geçirmäge ýa-da onuň kadalaryny üýtgetmäge haky ýokdur. Şeýlelikde, şertnamanyň şertleriniň hökmany ýerine ýetirilmelidigi kesgitlenýär.

Lotoreýalary we utuşy geçirmek hakynda şertnamany ýerine ýetirmek barada aýdylanda bolsa, onda oňa lotoreýalary we utuşlary geçirmek hakynda köpçülikleýin yglan etmek ýoly bilen, lotoreýalary we utuşlary guraýjylar bilen gatnaşyjylaryň arasyndaky ylalaşygyň netijesi hökmünde düşünilýär.

Mysal üçin, Türkmenistanyň Syýahatçylyk baradaky döwlet komiteti Aşgabadyň Olimpiýa stadionyna futbol boýunça ýaryşy görmäge gelen tomaşaçylary gyzyklandyrmak üçin, ýaryşlar tamamlanandan soň giriş biletleriniň belgileri boýunça utuş geçiriljekdigini öňünden yglan edýär. Eger biletler ýerlenip, futbol ýaryşyna gatnaşmaly daşary ýurt topary belli bir sebäbe görä gelip bilmese, şu halatda, emele gelen ýagdaýlara garamazdan, utuşy geçirmek hökmany bolup durýar.

992-nji madda. Tapawuda bolan geleşik

Eger predmeti harydyň postawkasy ýa-da gymmatly kagyzlaryň berilmegi bolup durýan şertnama şertnamada bellenen baha bilen birža ýa-da bazar bahasynyň arasyndaky tapawut postawka pursatynda utulan tarapyň utan tarapa tölenmegi bilen baglaýsyla, onda şeýle şertnama oýun ýaly garalýar. Eger tapawudy tölemek meýli diňe bir tarapda bolan, ýöne beýleki tarap bolsa şeýle meýli bilen ýa-da bilmeli bolan halatynda hem şol ulanylýar.

TRK-nyň 341-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, eger taraplar şunuň üçin bellenen görnüşi berjaý etmek bilen şertnamanyň ähli möhüm şertleri boýunça ylalaşyga gelen bolsalar, şertnama baglaşyldy hasap edilýär.

Şertnamanyň şertlerini ýerine ýetirmek taraplaryň borçlary bolup durýar.

Muňa garamazdan, TRK-nyň 992-nji maddasynda şertnamada göz önünde tutulan käbir şertlere, şeýle hem olary ýerine ýetirmegiň tertibine aýratyn üns berilýär. Has takygy onda eger predmeti harydy ibermek ýada gymmatly kagyzlary bermek bolup durýan şertnama belli bir şertleri, ýagny şertnamada bellenen baha bilen birža ýa-da bazar bahasynyň arasyndaky tapawudy iberilen pursatynda utduran tarap tarapyndan utan tarapa tölemegi göz önünde tutýan bolsa, onuň kanuna garşy gelmeýändigini bellendirýär. Emma oňa oýun hökmünde seredilýär.

Eger predmeti harydy ibermek ýa-da gymmatly kagyzlary bermek bolup durýan şertnama boýunça şertnamada bellenen baha bilen birža ýa-da bazar bahasynyň arasyndaky tapawudy iberilen pursatynda utduran tarap tarapyndan utan tarapa tölemegiň şertine oýun hökmünde seredilýän bolsa, onda TRK-nyň 990-njy maddasyna laýyklykda, şu şertiň netijeleri boýunça taraplaryň arasynda borçnamalar ýüze çykmaýar.

Şunuň bilen baglylykda, ýokarda görkezilen şertnamada bellenen şu şert möhüm däl hasap edilýär, şeýle hem ony ýerine ýetirmek boýunça borçnamalar bolmasa, onda utuş ýa-da utulyş bilen bagly talaplar kazyýet goragyna degişli däldir.

3 BÖLÜM. KANUN BOÝUNÇA BORÇNAMALY GATNAŞYKLAR

1 bab. Umumy hukuklar

993-nji madda. Düşünje

Eger hukuk paýlary kesgitlemek bilen bilelikde birnäçe şahsa degişli bolsa, eger kanundan başgaça gelip çykmasa, şu babnyň kadalary ulanylýar.

Madda şu bapdaky maddalar (TRK-nyň 993-1008-nji maddalar) babatynda umumy bolup durýar we «Kanun boýunça borçnamaly gatnaşyklar» bölüminiň «Umumy kadalary» babynyň kadalaryny hukugyň paýlary kesgitlemek bilen bilelikde birnäçe adamlara degişlilikinden gelip çykýan gatnaşyklar babatynda ulanylmagyny belleýär.

Şeýle hem madda, eger kanundan başgaça gelip çykmasa, şu babnyň kadalarynyň ulanylyandygyny belleýär, ýagny eger şular ýaly gatnaşyklary düzgünleşdirmekde şu babnyň maddalarynda görkezilenden başga kadalary belleýän kanun bolsa, onda şol kanunyň kadalary ulanylýar. Mysal hökmünde, paýly gurluşyk babatynda işiň hukuk, ykdysady we guramaçylyk esaslaryny belleýän, fiziki we ýuridiki şahslaryň pul serişdelerini çekmegiň hasabyna ýaşaýyş jaýlaryny we gozgalmaýan desgalary gurmak bilen bagly gatnaşyklary düzgünleşdirýän we paýçylaryň we jaý gurýanlaryň hukuklaryny we kanuny bähbitlerini goramaga kepilleri belleýän «Ýaşaýyş jaýlarynyň we gozgalmaýan emläge degişli başga obýektleriň paýly gurluşygy hakynda» Türkmenistanyň kanunyny getirip bolar. Eger şu Kanunda şol bir hereketler babatynda şu bapda göz önünde tutulandan başga kadalary bellenen bolsa, onda agzalan Kanunyň kadalary ulanylýar. Birmeňzeş gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalary bolan mahalynda anyk ýagdaýda kadalaryny ulanmak zerur bolan Kanuny saýlap almak meselesi onuň güýje giren wagtyndan ugur alnyp çözülmelidir.

Bilelikdäki işi düzgünleşdirýän kadalardan tapawutlylykda (TRK-nyň 970-980-nji maddalar), TRK-nyň 993-1008-nji maddalarynda bar bolan kadalaryň maksady birnäçe şahslaryň umumy eýeçiliginde bolýan zatlar (predmetlere) gözegçilik edilmegini we olaryň dolandyrylmagyny hukuk taýdan düzgünleşdirmek bolup durýar. Şu işde

her bir hususyýetçä umumy eýeçilikde ideal paý degişlidir. Bu hususyýetçileriň umumylygy haýsydyr bir guramany emele getirmeyär. Şu umumy eýeçilige gatnaşyjylarda umumy eýeçilikdäki zada (predmete) gözegçilik etmek ýa-da olary dolandyrmak boýunça anyk borçnamaly-hukuk borçlary ýüze çykýar.

Umumy kadalary, düzgün bolşy ýaly, anyk hereketlerden (realaktlardan) gelip çykýar, mysal üçin, materiallar gaýtadan işlenilende (TRK-nyň 218-nji maddasy) ýa-da geleşikleriň esasynda, mysal üçin, birnäçe adamlar tarapyndan awtoulag satyn alnanda, är-aýal emläk satyn alanda we ş.m. ýagdaýlarda ýüze çykýar.

Umumy kadalaryň meselesi (predmeti) zat hukuklary (eýeçilik hukugy, serwitut, uzufukt, jaý gurmak hukugy we ş.m.), eýeçilik etmek, talap etmek hukuklary we ş.m. bolup biler.

Umumy kadalaryň käbir ýagdaýlary kanunda göz önünde tutulandyr, mysal üçin, umumy eýeçilik (TRK-nyň 194-nji maddasy), ýaşaýyş jaýyna eýeçilik hukugy (TRK-nyň 221-244-nji maddalary) we ş.m. Şu ýagdaýlarda, eger olar TRK-nyň umumy düzgünler hakyndaky kadalaryndan tapawutlanýan bolsa, şol kanunlaryň kadalary ulanylýar. Düşündirilýän

kadalaryň artykmaçlygy, ýörite kanunçylyk namalary bolmasa-da, olaryň hukuklaryň we zatlaryň köp adamlarda bolýan islendik ýagdaýlary babatynda ulanylyp bilinýändiginden ybaratdyr.

994-nji madda. Paýlaryň deňligi
Eger ýörite başgaça belenilmese, her bir eýä deň paý degişlidir.

Madda umumy hukuga, mysal üçin, eýeçilik hukugyna paýly gatnaşmagyň derejesini belleýär. Eger paýçylaryň arasyndaky ylalaşykda hukugyň her bir paýça degişli bölegi hakynda belenmedik bolsa, onda olaryň şu hukuga deň gatnaşýandyklary ykrar edilýär, ýagny ähli gatnaşyjylara deň paý degişlidir. Düşündirilýän madda hakyky paý ýörelgesini däl-de, eger ýörite kanunda paýlary bölmegiň başga ýörelgesi göz önünde tutulmadyk bolsa, ideal paý ýörelgesini berkidýär.

995-nji madda. Miwelere bolan hukuk

1. **Her bir paýly eýä onuň paýyna deň ölçegde miweleriň bir bölegi degişlidir.**
2. **Her bir paýly eýe beýlekileriň peýdalanmagyna zyýan ýetirmezden bilelikdäki predmetden peýdalanmaga haklydyr.**

Miweleri paýlamagyň şu maddada belenen tertibi paýçynyň umumy eýeçilige gatnaşma paýyny esas edip alýar. Onuň umumy eýeçiligiň miwelerine bolan paýy onuň şol eýeçilige gatnaşma paýyna baglydyr. Miweler paýly eýeleriň arasynda olaryň her biriniň umumy eýeçilige gatnaşýan derejesinde dalaş etmäge haky bolar ýaly görnüşde paýlanýar. Ýagny, eger eýä umumy eýeçiligiň $\frac{1}{4}$ bölegi degişli bolsa, onuň şol eýeçiligiň miweleriniň $\frac{1}{4}$ bölegine hukugy bardyr.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi paýly eýäniň bilelikdäki predmetden peýdalanmaga bolan hukugyny belleýär. Şu ýerde hem onuň borjy, ýagny özüniň peýdalanmagy bilen beýleki paýly eýeleriň peýdalanmagyna zyýan ýetirmezlik borjy belenenýär. Şu kadanyň belenilmegi TRK-nyň 9-njy maddasynda belenen, raýat hukuklaryny amala aşyrmakda päk ýürekliklik ýörelgesinden gözbaş alýar. Şu maddanyň üçünji bölegi raýat hukuk gatnaşyklarynyň subýektleriniň öz hukuklaryny we borçlaryny päk ýürekden amala aşyrmak, öz hereketleri bilen beýleki şahslara zyýan ýetirmezlik borjuny belleýär.

Eger TRK-nyň 9-njy maddasynda beýleki islendik şahsa zyýan ýetirmezlik barada gürrüň gidýän bolsa, düşündirilýän maddada paýly eýäniň borjy has-da jogapkärçiliklidir, sebäbi maddada şu predmetden beýleki paýly eýeleriň peýdalanmak hukugyna zyýan ýetirilmeli däldegi belenenýär. Eýeçilik hukugyna paýly gatnaşma laýyklykda, bu eýeleriň şol predmete we elbetde, ondan peýdalanmaga deň hukuklary bolýar.

Maddanyň şu böleginiň kadalaryny has takyk ýerine ýetirmek üçin paýly eýeleriň paýly eýeçilik predmetini peýdalanmagyň tertibi hakynda bir ylalaşyga gelmekleri zerur bolup biler.

996-njy madda. Umumy predmeti dolandyrmak

1. **Paýly eýeler umumy predmeti bilelikde dolandyryrlar.**
2. **Beýleki paýly eýeleriň razylgy bolmazdan her bir paýly eýe predmeti saklamak üçin zerur bolan çäreleri amala aşyrmaga haklydyr.**

Madda paýly eýeleriň umumy eýeçilikdäki predmeti bilelikde dolandyrmak borjuny belleýär, ýagny olar şol predmeti saklamak we ulanmak boýunça bilelikdäki çykdajylary çekmelidirler. Kanun çykaryjy umumy predmeti saklamak boýunça çykdajylara gatnaşmak derejesini anyklaşdyrmaýar, saklamak boýunça çykdajylar hem eýeleri tarapyndan umumy predmetiň miwelerine bolan hukuk ýaly görnüşde paýlanmalydyr diýip hasap edip bolar.

Islendik predmet babatynda ony gorap saklamak üçin belli bir şertleriň zerurlygy tebigy ýagdaýdyr. Düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde kanun çykaryjy, bu çäreleri üçin beýleki eýeleriň razylgyny almagy talap etmän, paýly eýeçiligiň predmetini gorap saklamak boýunça çäreleri amala aşyrmaga her bir paýly eýä çäklendirilmedik hukuk berýär. Paýly eýeçiligiň predmetini gorap saklamak boýunça çäreleriň möçberi hem çäklendirilen däl, her bir paýly eýäniň olary zerur hasap eden derejesinde amala aşyrmaga haky bardyr. Beýleki tarapdan, çäreleri amala aşyrmak zerurlygy hakykatdan bar bolmalydyr.

997-nji madda. Umumy predmet dolandyrylanda karar kabul etmek

1. **Umumy predmetiň aýratynlyklaryna laýyklykda ony dolandyrmak we peýdalanmak hakyndaky karar sesleriň köplügi bilen kabul edilip bilner. Sesleriň köplügi paýlara laýyklykda hasaplanýar.**
2. **Eger bu köplügiň ylalaşygynda ýa-da kararynda düzgünleşdirilmese, her bir paýly eýe adalatlylyk garaýyşlaryna laýyklykda dolandyrmagy we peýdalanmagy talap edip biler. 3. Paýly eýeleriň razylgy bolmasa, onuň peýdalanşy paýyna bolan hukuklarynyň azaldylmagyna ýol berilmeýär.**

Düşündirilýän madda birnäçe şahslaryň umumy eýeçiligi bolup durýan predmet dolandyrylanda we peýdalanylanda çözgütleri kabul etmegiň tertibini belleýär. Madda şu tertip kesgitlenende şol predmetiň aýratynlyklaryna we paýly eýeleriň sanyna üns bermelidigini belleýär.

Çözgüt paýçylaryň sesleriniň köplügi bilen kabul edilýär. Eger gatnaşyjylaryň ylalaşygy bilen ýa-da kanunda başgaça belenmedik bolsa, gatnaşyjylaryň ählisiniň deň paýlary bardyr. Şu ýagdaýda bir paý – bir ses ýörelgesi ulanylýar. Eger gatnaşyjylaryň paýy anyk kesgitlenen bolsa, çözgüt kabul edilende her bir paýçynyň umumy predmetdäki paýynyň möçberine üns berilýär. Mysal üçin, eger bir paýçy şu predmete eýeçilik hukugyna onuň gymmatynyň ýa-da möçberiniň 8-den 1 bölegi möçberinde, beýlekisi 3-den 1 bölegi möçberinde gatnaşýan bolsa, onda paýy umumy predmetiň gymmatynyň 3-den 1 bölegine deň bolan paýçynyň sesiniň şol predmete 8-den 1 bölek bilen gatnaşýan paýçynyň sesine garanynda ýokary ähmiýeti bolar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi dolandyrmagyň tertibiniň paýly gatnaşyjylaryň arasyndaky ylalaşyk ýa-da olaryň köplügiň çözgüdi bilen kesgitlenmedik ýagdaýlarynda şunuň ýaly tertibiň belenmegini talap etmek mümkinçiligini

belleýär. Şeýle ýagdaýda kanun çykaryjy paýly eýä umumy predmeti paýly eýeleriniň ählisiniň bähbitlerine laýyk geler ýaly dolandyrmagy talap etmek hukugyny berýär. Şu hukugy durmuşa geçirmek mümkinçiligine bildirilýän ýene bir şert şu talabyň umumy predmeti adalatly dolandyrmagy we peýdalanmagy ýola goýmaga gönükdirilen bolmalydygyndan ybaratdyr.

Elbetde, bu ýerde Düşündirilýän maddanyň manysynda

«adalatlylyk düşünjesi» diýip näme düşünilýär diýen sorag ýüze çykýar. Şu ýagdaýda adalatlylyk umumy predmeti dolandyrmak we peýdalanmak hakynda mesele çözülenide umumy eýeçilige gatnaşyjynyň her biriniň bähbitleriniň mümkin boldugyça nazara alynmalydygyndan ybarat bolar.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi paýyň eldegrilmesizligi ýörelgesini, hususan-da, paýly eýäniň razyllygy bolmasa paýy şunuň ýaly azaltmak mümkinçiliginiň aýrylmalydygyny belleýär. Paýly eýäniň umumy eýeçilikdäki paýyny azaltmaga diňe eýesiniň özüniň razyllygy bilen ýol berilýär. Onuň umumy predmeti peýdalanmak paýyna bolan hukugynyň paýly eýäniň özüniň razyllygy bolmazdan ýol berlen islendik görnüşde çäklendirilmeginiň hukuk güýji bolmaz.

998-nji madda. Umumy predmeti dolandyrmak kadalarynyň miras hakla degişli bolmagy

Eger paýly eýeler predmeti dolandyrmak we peýdalanmak kadalaryny kesgitleseler, onda bu kadalar miras hakly babatda hem degişlidir.

Madda umumy predmeti dolandyrmagyň we peýdalanmagyň bellenen umumy kadalarynyň eýeleriň biriniň hukuk oruntutarlaryna degişli bolmagynyň tertibini kesgitleýär. Düşündirilýän madda laýyklykda predmeti dolandyrmak we peýdalanmak kadalary eýeçilik hukugy bilen bilelikde täze eýesine (hukuk oruntutaryna) geçýär. Bu umumy tertipdäki paýy miras alan mirasdar hem, şol paýy satyn alan satyn alyjy-da bolup biler.

999-njy madda. Umumy predmete ygtyýar etmegiň tertibi

Her bir paýly eýe öz paýyna ygtyýar edip biler, umumy predmete ygtyýar etmek bolsa diňe bilelikde geçirilýär.

Düşündirilýän maddada umumy predmete ygtyýar etmegiň tertibini bellemek bilen, kanun çykaryjy her bir paýly eýe tarapyndan özüniň umumy predmetdäki paýyna ygtyýar etmegiň tertibindäki we umumy predmete ygtyýar etmegiň tertibindäki tapawutlary kesgitledi. Bu tapawutlar paýly eýäniň özüniň umumy predmetdäki paýyna ygtyýar edýän mahalynda onuň TRK-nyň 191-nji maddasynda bellenen kadalara laýyklykda eýeçilige ygtyýar etmek hukugyndan erkin bolýandygyndan ybaratdyr. Umumy predmete ygtyýar etmek bolsa bilelikde amala aşyrylýar, ýagny şunda ähli paýly eýeleriň arasynda ylalaşyk gazanylmalydyr.

1000-nji madda. Umumy predmeti saklamak boýunça çykda-

jylar

Her bir paýly eýe beýleki paýly eýeler babatynda öz paýyna deň ölçegde, umumy predmet bilen baglanyşykly çykdaýlary çekmäge borçludyr.

Şu maddada bellenen kadalaryň TRK-nyň umumy emlägi saklamak boýunça çykdaýlary çekmegiň tertibi bellenen 194-nji maddasynyň üçünjü böleginde göz önünde tutulan kadalardan tapawudy bardyr. Umumy emlägi saklamakda eýeler deň çykdaýy çekýärler.

Şu maddada bellenen kadalara laýyklykda, her bir paýly eýe, umumy eýeçilikde bolşy ýaly, umumy predmeti saklamak bilen bagly çykdaýlary çekmäge borçludyr. Her bir paýly eýäniň çykdaýlara gatnaşma paýy onuň eýeçilikdäki paýynyň möçberine baglydyr, ýagny çykdaýlaryň paýly eýäniň umumy predmetdäki paýynyň möçberine barabarlygy bellendirir. Eger paýly eýe umumy predmetiň 5-den 1 böleginiň eýesi bolup durýan bolsa, onda şol predmeti saklamak boýunça çykdaýylarda ol ähli harajatlaryň 5-den 1 bölegini çekmeli bolar.

Umumy eýeçilige her bir gatnaşyjynyň beýleki gatnaşyjylardan çykdaýlaryň öwezini dolmagy talap etmäge hukugy bardyr.

1001-nji madda. Umumy hukugy ýatyrmak

1. **Her bir paýly eýe umumy hukugyň ýatyrylmagyny talap etmäge haklydyr.**
2. **Eger ylalaşyk arkaly ýatyrylmagyny talap etmek hukugy hemişelik aýrylsa ýa-da möhlet bilen çäklendirilse, onda ýatyrmak her niçik hem bolsa esasy sebäpler bolan mahalynda talap edilip bilner.**
3. **Ýatyrmagy talap etmek hukugynyň aýrylýan ýa-da bu kadalaryň garşysyna çäklendirilýän ylalaşyk hakyky dälir.**

Madda paýly eýeleriň umumy kadany ýatyrmagy, ýagny umumy predmete bolan hukugy bes etmegi talap etmek hukugyny belleýär.

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginiň manysyndan umumy predmete eýeçilik hukugyna gatnaşýanlaryň her biriniň umumy hukugy ýatyrmagy talap etmäge hakynyň bardygy gelip çykýar.

Öňi bilen, gürrüň umumy eýeçilikden çykamak hukugy barada gidýär. Umumy eýeçilige gatnaşyjylaryň ählisiniň çykmagy hökman dälir. Gatnaşyjylaryň biriniň çykmagy bilen, beýleki gatnaşyjylar galyp we umumy hukuklary dowam etdirip bilerler.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi paýly eýeçilige gatnaşyjynyň umumy hukugy ýatyrmak hukugyny aýyrmak mümkinçiligini göz önünde tutýar. Kanun çykaryjynyň belleýşi ýaly, şeýle mümkinçilik üçin şu meseläni paýly eýeçilik hakynda ylalaşygyň özünde çözmek zerurdyr, ýagny ylalaşygyň özünden paýly eýeleriň umumy hukugyň bes edilmegini talap edip bilmejekdikleri görkezilmelidir.

Bu hukugy belli bir möhlet bilen çäklendirmek babatynda hem şonuň ýaly talap bellenenidir. Düşündirilýän maddanyň şu böleginde kanun çykaryjy umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmek hukugyny belli bir möhlet bellemek arkaly çäklendirmek mümkinçiligini belledi.

Şunuň ýaly çäklendirmegiň hakykylygy hem onuň ylalaşykda görkezilmegine baglydyr, bu bolsa paýly eýeleriň ählisiniň bir pikirde bolmalydygyna şaýatlyk edýär. Mysal üçin, gurluşykda paýly gatnaşma hakynda ylalaşykda paýly eýeçilige gatnaşyanyň hiç biriniň düýbünü tutmak we gurnama işleri tamamlanýança umumy hukugy bes etmegi talap etmäge hakynyň ýokdugy göz önünde tutulýar, bu bolsa ýatrylmagyny talap etmek hukugynyň anyk möhlet bilen çäklendirilendigi aňladýar. Şu hili ylalaşykda paýly eýeçilige gatnaşýanlaryň hiç biriniň umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmäge hakynyň ýokdugy göz önünde tutulyp bilner, bu bolsa ýatrylmagyny talap etmek hukugynyň ömürlük aýrylandygyny aňladýar.

Şu bölekde kanun çykaryjy ylalaşykda ýatrylmagyny talap etmek hukugynyň aýrylandygyna ýa-da onuň möhlet bilen çäklendirilendigine garamazdan, paýly eýeçilige gatnaşyjynyň umumy hukugy bes etmegi talap edip biljekdigini belleýär. Emma munuň üçin esasy sebäpleriň bolmagy zerurdyr. Esasy sebäpler diýip nämä düşünilýändigini kanun çykaryjy takykламаýar, bu bolsa onuň her bir anyk ýagdaýda aýratyn bolup biljekdigini aňladýar. Kazýetde şular ýaly jedellere seredilende her ýagdaýa aýratyn çemeleşme zerurdyr, çünki bir jedelde esasy bolup boljak sebäp şoňa meňzeş beýleki jedelde şeýle bolman biler.

Düşündirilýän maddanyň üçünji böleginde kanun çykaryjy şu maddada bellenen kadalary berjaý etmezden ýatrylmagyny talap etmek hukugyny aýyrmagyň ýa-da oňa çäklendirmek bellemegiň mümkin dälidigini kesgitleýär. Eger düşündirilýän maddanyň ikinji böleginde şu hukugy ömürlük aýyrmagyň ýa-da ony möhlet bilen çäklendirmegiň mümkindigi bellenen bolsa, onda başga görnüşde bellenen aýyrmagyň ýa-da çäklendirmegiň hukuk esasy bolmaz we ylalaşygyň hakyky bolmazlygyna getirer. Başga sözler bilen aýdylanda, esasy sebäpler bolan mahalynda islendik gatnaşyjy umumy hukugyň ýatrylmagyny talap edip biler. Eger gatnaşyjylaryň ylalaşygy şu hukuga garamazdan, çykamak hukugyny çäklendirýän ýa-da aýyran bolsa, şeýle ylalaşyk hakyky däl.

1002-nji madda. Umumy hukugy ýatyrmak hakyndaky ylalaşyk

laşyk

Eger paýly eýeleriň umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmek hukugy kesgitli möhlete aýrylsa, eger ylalaşykda başgaça kesgitlenmese, paýly eýe aradan çykan mahalynda ylalaşyk güýjüni ýitirýär.

Kanun çykaryjynyň «ömürlük aýyrmak» we «möhlet bilen çäklendirmek» adalgalaryny peýdalanylýan, ýatrylmagyny talap etmek hukugyny aýyrmagyň we ony möhlet bilen çäklendirmegiň kadalaryny belleyän, mundan öňki maddanyň ikinji böleginden tapawutlykda düşündirilýän maddada kanun çykaryjy tarapyndan «belli bir möhlete aýyrmak» adalgasy peýdalanylýar.

Mundan öňki maddanyň üçünji bölegine laýyklykda, umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmek hukugyny aýyrmak ýa-da çäklendirmek kadanyň «ömürlük aýyrmak» we «möhlet bilen çäklendirmek» talaplarynyň tersine, geleşigiň hakyky bolmazlygyna alyp barýar.

Beýan edilenlerden ugur alyp, düşündirilýän maddada gürrüň paýly eýeleriň umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmek hukuklaryny aýyrmak barada däl-de, onuň belli bir möhlete çäklendirilýän ýagdaýlary barada gidýär diýen netije çykaryp bolar.

Madda eger ylalaşykda umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmek hukugyny çäklendirmek bellenen bolsa, bu paýly eýeleriň biriniň aradan çykan halatynda şu ylalaşygyň güýjüni ýitirýändigini belleýär. Bu bolsa umumy hukugy ýatyrnak hukugyny çäklendirmegiň gatnaşyjynyň hukuk oruntutarlaryna degişli dälidigini aňladýar. Şeýlelikde, düşündirilýän madda TRK-nyň 998-nji maddasynyň mazmunyndan kadadan çykma bolup durýar.

1003-nji madda. Naturada paýlanylanda umumy hukugyň ýatrylmagy

Eger umumy predmet (ýa-da predmetler) olaryň gymmatyny aşaklatmazdan bir kysymly bölekler bölünip bilinse, umumy hukuk naturada paýlamak bilen ýatrylýar.

Paýly eýeleriň arasynda deň paýlary paýlamak bije boýunça geçirilýär.

Madda umumy hukugy bes etmegiň esaslarynyň birini göz önünde tutýar. Umumy predmeti naturada paýly eýeleriň arasynda paýlamak şeýle esas bolup durýar. Predmetiň naturada paýlanmagy bilen hukuk bes edilýär.

Düşündirilýän madda laýyklykda, umumy predmeti naturada paýlamak meselesine seredilende umumy predmeti (ýa-da predmetleri) birmeňzeş paýlara bölmegiň mümkindigine üns berilmelidir. Şunda şunuň ýaly paýlama onuň gymmatyna täsir etmeli däl, ýagny predmetiň natura paýlanmagy sebäpli onuň bahasy peselmeli däl. Şundan umumy predmet naturada onuň birmeňzeş bölekleriniň her biriniň gymmaty jemlenen görnüşde predmetiň bölünmezinden öňki bahasyndan pes bolmaz ýaly bölünmelidigi gelip çykýar.

Paýlanan mahalynda paýly eýäniň her biriniň paýyna birmeňzeş (deň) paý düşýän bolsa, onda anyk paýça haýsy paýyň ýetmelidigi meselesi çözülen mahalynda bije ulanylýar. Her bir paýça umumy predmetiň özüne düşýän bölegini bije boýunça saýlap almak hukugy berilýär. Meseläniň şunuň ýaly çözülmegi geljekde paýçylaryň özüne düşen paýyň degerli derejededigi barada özara nägileliklerini aradan aýrar. **1004-nji madda. Umumy hukugy eýeçilikden aýyrmak arkaly ýatyrnak**

- 1. Eger naturada paýlamak aýrylsa, onda predmeti satmak, goýulan zady ýa-da ýer uçaşogyny satmak we düşen serişdäni paýlamak arkaly umumy hukuk togtadylar. Ýer uçaşogy babatynda gozgalmaýan emlägi mejbury satmagyň kadalary ulanylýar. Eger umumy predmeti üçünji şahsa eýeçilikden aýyrmaklyk ýol berilmesiz bolsa, onda predmet paýly eýeleriň arasynda jemagat önündäki söwda bilen satylmalydyr.**
- 2. Eger umumy predmet satylmadyk bolsa, her bir paýly eýe goşmaça söwdalary talap edip biler; eger goşmaça synanyşyk şowsuz gutarsa, şunda ol çykdajylaryň öwezini dolmalydyr.**

Madda umumy predmeti naturada bölmegiň mümkin bolmadyk mahalynda umumy hukugy ýatymagyň tertibini belleýär. Şunuň ýaly ýagdaýda kanun çykaryjy umumy predmete bolan umumy hukugy ony satmak we girdejini paýly eýeleriň arasynda paýlamak ýoly bilen bes etmegi göz öňünde tutýar. Umumy eýeçilikdäki predmet satylanda geleşigiň hakyky bolmagy üçin şu Kodeksde bellenen kadalar berjaý edilmelidir. Girdejini paýlamak paýly eýeçilige her bir gatnaşyjynyň paýyny hasaba almak bilen geçirilýär, ýagny paýy köp bolan paýly gatnaşyjy girdejiniň özüniň umumy eýeçilikdäki paýyna deň bolan bölegini alar. Oňa bolan umumy hukugyň ýatrylmagy bilen bagly girew goýlan zady satmak zerurlygy ýüze çykanda satmak TRK-nyň «Zat (emläk) hukugy» 2-nji böleginiň 6-njy babynyň 1-nji paragrafynda göz öňünde tutulan, girew goýlan predmeti satmak üçin bellenen kadalary berjaý etmek bilen geçirilmelidir. Bu ýerde girew saklaýjynyň razylygyny almak we hökmany ýagdaýda jemagat öňündäki söwdalarda satmak we şu paragrafyň degişli maddalaryna düşündirişlerde giňişleýin beýan edilen beýleki kadalar göz öňünde tutulandyr. Ýer uçastogyny satmak babatynda aýdylanda, «Eýeçilik hakynda» Türkmenistanyň kanunyna laýyklykda, ýer döwlet eýeçiliginiň desgalaryna degişlidir. «Ýer hakynda» Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň degişli maddalary ýer uçastoklaryny satyn almagy-satmagy, çalyşmagy, sowgat bermegi we girew goýmagy gadagan edýär. Şu Kodeksiň 116-njy maddasy ýer uçastoklary bilen bagly geleşikleriň

(satyn almagy-satmagyň, çalyşmagyň, sowgat bermegiň, girew goýmagyň, çalyşmagyň we ş.m.) gadagandygyny we hakyky hasap edilmeyändigini belleýär. Kodeksiň 54-nji maddasyna laýyklykda bolsa, döwlet eýeçiligindäki obýektler satyn alnanda-satylanda ýer gatnaşyklary ulgamyndaky hukuklaryň we borçlaryň satyn alyja geçmegi göz öňünde tutulandyr. «Hukuk namalary hakynda» Türkmenistanyň Kanunyna laýyklykda TRK-nyň we «Ýer hakynda» Türkmenistanyň bitewi Kanunynyň deň ýuridik güýji bardyr we has soňky wagtda herekete girizilen kadalaşdyryjy hukuk namasynyň kadalary ulanylmaga degişlidir. Emma salgylanylýan kanunyň 10-njy maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, Türkmenistanyň Raýat kodeksi raýat hukugynyň kadalaryny saklaýan beýleki kodeksler we kanunlar babatda ýokary ýuridik güýje eýedir.

Şeýlelikde, ýer uçastogyny satyn almagyň-satmagyň aýratyn predmeti hökmünde gürrüň edip bolmaz, şeýle-de bu ýerde şol ýer uçastogunda ýerleşen gozgalmaýan emläk desgasynyň umumy eýeçiliginiň predmeti bolup durýan mahalynda ýer gatnaşyklary ulgamyndaky hukuklaryň we borçlaryň berilýändigini barada gürrüň gidip biler diýip netije çykarylmagy ýalňyş bolmaz diýip hasap edýäris. Şeýle hem kanun çykaryjy ýer uçastogynyň babatynda TRK-nyň 315-nji maddasynda göz öňünde tutulan, gozgalmaýan emlägi mejbury satmagyň kadalarynyň ulanylyandygyny belleýär. Emma, eger satyn almagyň-satmagyň özbaşdak obýekti hökmünde ýer uçastogyny satmagyň mümkin dälidiginden ugur almaly bolsa, onda ýer uçastogyna bolan hukuklary we borçlary berip, ony satmak ýoly bilen gozgalmaýan umumy predmete bolan umumy hukugyň ýatrylan her bir halatynda TRK-nyň 315-nji maddasynyň kadalary berjaý edilmelidir. Şu maddada kanun çykaryjy umumy predmeti paýly eýeçilige gatnaşyjy bolup durmaýan şahslara satmagyň mümkin bolmadyk halatynda, mysal üçin, bu predmeti paýly eýeler tarapyndan tekliplenen şertlerde satyn almaga ylalaşýan satyn alyjy tapylmasa, köpçülik öňündäki söwdalary geçirmegiň zerurlygyny belleýär. Şu ýagdaýda, adaty köpçülikleýin söwdalardan tapawutlylykda, söwdalara gatnaşyjylar diňe paýly eýeler bolup durýarlar, ýagny söwdalar olaryň öz arasynda geçirilýär, bu bolsa umumy eýeçilige beýleki gatnaşyjylaryň paýyny paýly eýeleriň diňe biriniň satyn alyp biljekdigini we şol eýeçilik predmetiniň ýeke-täk eýesi bolup biljekdigini aňladýar.

Düşündirilýän maddanyň üçünji bölegi, eger olaryň arasyndaky birinji söwdalarda predmet satylmasa, her bir paýly eýäniň söwdalary gaýtadan geçirmegi talap etmäge hukugynyň bardygyny belleýär. Eger gaýtadan synanyşyk hem netijesiz tamamlansa, onda söwdalary gaýtadan geçirmek bilen bagly çykdajylar söwdalary gaýtadan geçirmek başlangyjy bilen çykyş eden, paýly eýeçilige gatnaşyjynyň serişdeleriniň hasabyna üzülmelidir. Paýly eýeleriň arasynda söwdalary geçirmegiň adaty köpçülikleýin söwdalary geçirmekden käbir tapawutlarynyň bardygyna üns bermek gerek.

1005-nji madda. Paýly eýeleriň raýdaşlyk jogapkärçiligi 1. Eger paýly eýeler şu Kodeksiň 1000 maddasyna laýyklykda öz paýlaryna proporsionallykda ýerine ýetirmeli bolsa ýa-da şeýle borçnamany ýerine ýetirmek maksady bilen öz üstüne alan talaba görä raýdaşlyk jogapkärçiligini çekseler, her bir paýly eýe umumy hukuk ýatrylanda umumy predmetiň hasabyna berginiň üzülişmegini talap edip biler.

2. Eger berginiň öwezini dolmak üçin umumy predmeti satmak zerur bolsa, onda satmak şu Kodeksiň, 1004 maddasynyň kadalary boýunça geçirilýär.

Şu Kodeksiň 1000-nji maddasyna laýyklykda, umumy hukuga gatnaşyjylaryň biriniň üçünji şahslaryň öňünde diňe özüniň jogap berýän ýa-da gatnaşyjylaryň ählisiniň raýdaş jogapkärçilik çekýän ýagdaýlary bolup biler. Mysal üçin, umumy eýeçilikdäki jaýda abatlaýyş işlerini geçirmek hakynda şertnama gatnaşyjylaryň biri ýa-da bir wagtda olaryň ählisi tarapyndan baglaşylyp bilner. Soňky ýagdaýda olaryň potratçynyň öňündäki jogapkärçiligi raýdaşlyk jogapkärçiligi bolar. Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, umumy hukuga gatnaşyjylaryň raýdaş borçnamasy bar bolanda, kreditoryň, mysal üçin, geçirilen abatlaýyş işleriniň tölegini geçirmek baradaky talaby boýunça her bir gatnaşyjynyň bu talaby umumy predmetiň hasabyna kanagatlandyrmagy talap etmäge hukugy bardyr. Umumy hukuga gatnaşyjylaryň raýdaşlyk borçnamasyny umumy predmetiň hasabyna ýerine ýetirmegiň tertibi diňe umumy hukugyň bes edilen halatynda ulanylýar. Galan ähli ýagdaýlarda umumy predmeti saklamak boýunça çykdajylaryň öwezini dolmak we şunuň bilen bagly borçnamalary ýerine ýetirmek üçin TRK-nyň 1000-nji maddasynyň kadalary ulanylýar.

Eger kreditoryň talaplaryny kanagatlandyrmak umumy predmetiň hasabyna bolup geçýän bolsa, bu umumy predmeti satmak ýoly bilen amala aşyrylmalydyr. Predmeti satmak TRK-nyň 1004-nji maddasynyň esasynda amala aşyrylýar.

1006-njy madda. Eýeler babatda talaplary kanagatlandyrmak Eger paýly eýäniň beýleki paýly eýe babatynda umumy hukuga esaslanan talaby bolsa, onda bu hukuk togtadylanda umumy emlägiň bergidara berilmeli böleginden öz talabynyň öweziniň dolunmagyny talap edip biler.

Madda paýly eýeçilige gatnaşyjylaryň arasynda umumy hukukdan gelip çykýan, birek-birege bildirilýän talaplary kanagatlandyrmagyň tertibini belleýär. Umumy hukuk bes edilen mahalynda şunuň ýaly talabyň kanagatlandyrylmagyny kanun çykaryjy kreditor bolup durýan eýäniň bergidar eýeden özüniň bergisini umumy emläkdäki paýy bilen ýapmagy talap etmäge hakynyň bardygyny görmüşinde belledi. Mysal üçin, ýaşayş jaýynyň eýesiniň beýleki eýe babatynda lifti abatlamak üçin töleg boýunça talaby bar diýeliň, şu jaýa eýeçilik etmäge bolan umumy hukuk jaýy satmak ýoly bilen bes edilen mahalynda kreditor eýäniň bergidar eýeden ozal özüniň umumy eýeçiliginde bolan jaýy satmaktan alnan serişdeden bergidaryň özüne düşýän pul möçberinden bergini üzmegi talap etmäge haky bardyr. Şunuň bilen birlikde, kanun çykaryjy eýeleriň arasyndaky talaplary ýerine ýetirmegiň şu kadasyňyň şol talabyň umumy hukukdan gelip çykýan halatynda ulanylmalydygyny belleýär. Mysal üçin, 1000-nji madda laýyklykda, ýaşayş jaýynyň eýesi jaýy saklamak bilen bagly çykdajylary özüniň ondaky paýyna barabarlykda çekmäge borçlydyr. A, B we D ýaşayş jaýynyň eýeleri bolup durýarlar, jaýyň kommunikasiýa ulgamlary könelipdir. Olar täze ulgamy geçirmek hakynda bilelikde karara gelýärler. D eýe belli bir şahsy ýagdaýlara görä, bu işe gatnaşyp bilmeýär. A eýäniň özi, soňundan öwezini dolmak şerti bilen, D eýe üçin çykdajylary çekmegi boýun alýar. A eýede umumy hukugyň esasynda D eýe babatynda talap ýüze çykýar. Eger soňy bilen umumy hukugy bes etmek zerurlygy ýüze çyksa, D eýe bolsa şol wagta çenli kommunikasiýa ulgamyny geçirmek bilen bagly A eýe babatynda borçnamalaryny ýerine ýetirmedik bolsa, A eýede D eýeden jaýa umumy eýeçilik etmekde oňa düşýän paýdan berginiň öwezini dolmagy talap etmek hukugy ýüze çykýar.

1007-nji madda. Umumy hukuk ýatrylanda paýly eýeleriň jogapkärçiligi Eger umumy hukuk ýatrylanda umumy predmet paýly eýeleriň birine berilse, onda beýleki paýly eýeleriň her biri öz paýyna laýyklykda zadynyň ýa-da hukugynyň ýetmezligi bilen baglanyşykly satyjy ýaly ýagdaýda jogapkärçilik çekýär.

Düşündirilýän maddanyň kadasy umumy hukuk bes edilende umumy predmetiň paýly eýeleriň birine berilýän, ýagny şu paýly eýäniň şol predmetiň ýeke-täk eýesine öwürülýän mahalynda paýly eýeleriň jogapkärçiligini belleýär. Şu kada paýly eýeleri predmeti ýa-da oňa bolan hukugy hiç bir kemçiliksiz bermäge borçly edýär. Tersine bolan halatynda, kanun çykaryjy TRK-nyň 514-516-nji, 518-519-njy maddalarynda göz önünde tutulan, kemçilikleri bolan zady ýa-da hukugy satyjylar hökmünde ozalky paýly eýeleriň jogapkärçiliginiň ýüze çykýandygyny belleýär.

1008-nji madda. Umumy hukugy ýatymak talabynyň hak isleýişini bildirmek wagty Umumy hukugy ýatymak talabynyň hak isleýişini bildirmek wagty ýokdur.

Umumy hukugy ýatymak talabynyň hak isleýişini bildirmek wagtyňyň ýokdugy her bir paýly eýäniň şu umumy hukugyň ýüze çykan wagtyndan bäri näçe ýylyň geçendigine garamazdan, islendik wagtda umumy hukugyň ýatrylmagyny talap etmäge hakynyň bardygyny aňladýar.

2 BAP. KESEKINIŇ IŞLERINI TABŞYRYKSYZ ÝÖRETMEK

1009-njy madda. Kesekiniň işlerini ýöredijiniň borçlary
Başga şahsdan (eýelik ediji) tabşyryk almazdan ýa-da muňa ygtyýarlyklary bolmazdan onuň işlerini ýöredýän şahs (ýerine ýetiriji) işleri eýesiniň bähbitleriniň talap edişi ýaly, onuň hakyky ýa-da çak edilýän erkini nazara almak bilen ýerine ýetirmäge borçludur.
Borçnamaly gatnaşyklar ulgamynda kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmek şertnamanyň esasynda we bir taraplaýyn nama arkaly ýüze çykan gatnaşyklaryň arasynda aralyk ýagdaýy eýeleýär. Şonuň üçin hem iňlis-sakson hukuk ulgamynda olar köplenç «kwazi-şertnama» – «pewdo-şertnama» (ýalan şertnama) düşünjesi bilen beýan edilýär. Beýleki tarapdan, gatnaşyk şahsyň bir taraplaýyn nama arkaly delikt hukugynda bolşy ýaly, beýleki şahsyň hukuk peýdasyna zyýan ýetirýän ýa-da esassyz baýlaşmak hakyndaky kadalarda göz önünde tutulşy ýaly, emläk peýdasyny alýan mahalynda ýüze çykmaýar. Tersine, ilkibaşdan onuň resminamalary we hereketleri – tabşyrykda (TRK-nyň 721-735-nji maddalary) bolşy ýaly – beýleki şahsyň işini ýöretmäge gönükdirilendir. Beýleki tarapdan, hereketleri amala aşyran şahs, ýagny ýerine ýetiriji bilen hereketleriň onuň bähbitlerinde we peýdasyna amala aşyrylýan şahsyň, ýagny eýelik edijiniň arasynda deslapky gepleşik bolmaýar. Şeýlelikde, ýerine ýetiriji öz hereketleri bilen şertnamalaýyn däl borçlary ýerine ýetirýär. Köplenç ol altruist esaslar boýunça şeýle edýär. Ýöne muňa garamazdan, oňlanyşykly deňeşdirip görmeden soň onuň öz hereketleriniň eýelik edijiniň obýektiw bähbitlerine laýyk gelýändiginden we şol sebäbe görä, eýelik edijiniň gepleşikler üçin amatly ýagdaý bolanda ony subýektiw makullajakdygundan ugur alyp biljekdiginde onuň bilen eýelik edijiniň arasynda aragatnaşyk ýüze çykýar. Kesekiniň işlerini tabşyryksyz ýöretmegiň şertnamaly gatnaşygyna (ol şeýle bolup durmaýar) şunuň ýaly gurluş golaýlygy «kwazi-şertnama» – «pewdo-şertnama» düşünjesi bilen aňladylýar. Erk-islegi bildirmegiň (TRK-nyň 75-96-nji maddalary) hemişe dil üsti bilen bolup geçmeli dældigi we belli bir ýagdaýlarda teklipleriň konklýudent hereketiň üstünden (TRK-nyň 341-355-nji maddalary) kabul edilip bilinjekdigi sebäpli, kähalatda kesekiniň işlerini şertnamasyz ýöretmegi tabşyryk şertnamasyndan tapawutlandyrmak kyn bolup biler. Esasan, mesele ýerine ýetirijiniň hereketlerine erk-islegi bildirmek hökmünde we şertnama baglaşmagy teklipl etmek hökmünde däl-de, eýsem diňe eýelik edijiniň erk-islegi bolmazdan işleriň hakyky ýerine ýetirilmegi hökmünde baha berip boljakdygundan ybaratdyr. Eýelik ediji, düzgün bolşy ýaly, iş barada ýerine ýetirilenden soň bilýär, geleşige degişli hiç hili hereketi resmileşdirmeyär.

Şeýle-de bolsa, şu häsiýetnamadan erk-islegi bildirmegiň hakykylygyny çäklendirýän kämillik ukyby hakyndaky düzgünleriň (TRK-nyň

88-92-nji maddalary) ulanylmagyndygy gelip çykýar, sebäbi hukuk geleşigini amala aşyrmak hakynda hiç hili beýanname ýokdur. Onsoňam bu adalatlydyr. Hususan-da, ol, bir tarapdan, kämillik ýaşyna ýetmedik ýerine ýetirijiniň hukugyny çäklendirerdi, sebäbi onuň hereketleri hakyky däl hökmünde kesgitlenerdi. Beýleki tarapdan, eger ýerine ýetiriji özüniň oýlanyşykly we eýelik edijiniň bähbitlerinde hereket edendigine garamazdan, diňe kämillik ýaşyna ýetmändigini üçin çekilen çykdaýlaryň öwezini dolmagyny talap edip bilmese, bu adalatsyzlyk bolardy. Obýektiw bähbit elementi kämillik ukybyna bagly däl; subýektiw erk elementi kämillik ýaşyna ýetmedik şahsyň kanuny wekilleriniň erkinden ugur alýandygynyň üstünden nazara alynýar.

Meňzeş ýagdaýlarda aralyk ýagdaý we iki manyly işewür ýerine ýetirme aýdyň görünýär: eger köp öýli jaýyň ýaşaýjysy öýünde ýok goňşusynyň öýünde ýangyn dörandigini görüp, onuň gapysyny döwür açmak bilen ýangyny söndürse, onda ol goňşusynyň işini ýerine ýetirýär, geçmäge päsgelçilik berýän maşyny tirkege alyp ýoldan aýyrýan adam awtoulagyň eýesiniň işini ýerine ýetirýär; özi üçin keseki ýaralanan çagany lukmanyň ýanyna alyp baran we bejermek üçin çykdaýlary töläň adam çaganyň ene-atasynyň işini ýerine ýetirýär; kreditoryň mejbury töletdirmegi ulanmakçy bolýandygyny bilende başga ýere giden tanşynyň bergisini töleýän adam tanşynyň işini ýerine ýetirýär; gaçan maly tutup, daňhanyň agylyna gaýtaryp getirýän adam we agylyň zeper ýeten germewini abatlaýan adam daňhanyň işini ýerine ýetirýär.

Mysallar meseläni tassyklaýar: ähli ýagdaýlarda eýelik edijiniň obýektiw bähbidi işi ýerine ýetirilýändigini we eýelik edijiniň, eger onuň pikirini soramak mümkinçiligi bolsa, edilen işi makullamakdan ugur aljakdygy bolup durýar.

Düzgün bolsy ýaly, eýelik edijiniň obýektiw bähbidi we subýektiw erki gabat gelýär we işleri tabşyryksyz ýöretmegiň bolandygynyň çäk etmek üçin ikisiniň hem bardygyny barlamak gerek. Käbir ýagdaýlarda ýerine ýetiriji eýelik edijiniň ahlak ýa-da hukuk borjuna ýerine ýetirip biler: eger ol şikes alyp, huşuny ýitiren çaga ýa-da är-aýalyň birine lukmançylyk hyzmatyny üpjün edýän bolsa, onda saklamak borçlary bolan ene-atasy ýa-da är-aýalyň beýlekisi alnan şikesi düzetmek barada alada etmedik diýip, işleri ýöretmegiň olaryň çäk edilýän erki bilen gabat gelmeýändigini tassyklap bilmezler. Olar şikes alan barada alada etmäge borçludylar, diýmek, ýerine ýetirijiniň hereketleri kanunydyr, sebäbi bu hereketler olaryň obýektiw bähbitleriniň cygryna girýär we oňa garşy durýan erkiň ähmiýeti ýokdur.

Eýelik ediji öz gezeginde, bu işi islemeýändigini tassyklamak bilen, özüniň ýerine ýetirmeden gelip çykýan borçlaryndan ýüz dönderip bilmez, bu mysal üçin, öýünde bolan ýangynyň söndürilendigini makullamazlyk ýaly bolar. Gürrüň ýalan baha berme, hususan-da, «psewdo-şertnama» hakynda gidýär. Şunuň ýaly ýagdaýda diňe ýerine ýetiriji ähli ýagdaýlary oýlanyşykly deňeşdirip göreňde özüniň hereketleriniň pähimli erke laýyk gelýändiginden ugur alyp bilermidi diýen sorag berlip bilner. Şeýlelikde, erkiň elementini obýektiwleşdirmek amala aşyrylýar.

Beýleki tarapdan, bähbitleriň we kesekileriň işlerini tabşyryksyz ýöretmegiň kanunylygynyň deňeşdirilendigini düşündirmegiň çäkleri kesgitlenmelidir. Eýelik edijiniň bir wagtda öz bähbidini hem göz önünde tutýan mahalynda bu meseläni çözmek derwaýys bolýar. Mysal üçin, üçünji şahsyň awtoulagyň öz garažyna girmäge päsgelçilik berýändigine sebäpli ony durmak gadagan edilen ýerden tirkege alyp aýyrýan wagtynda öz işini ýerine ýetirýän, hususan-da, öz garažyna girelgeňi açýan hem bolsa, ol maşyny goýmagyň gadagan edilen ýerinde duran ulag serişdesiniň eýesiniň işini hem ýerine ýetirýär. Diýmek, TRK-nyň 10091014-nji maddalarynyň düzgünleri ulanylmalydyr. Lukmanyň şikes alan çaga kömege gelýän ýagdaýynda hem şeýle ýagdaý bolup geçýär. Ol özüniň goşulmagy bilen özüniň professional borjuna ýerine ýetirýän bolsa-da, şol bir wagtda ol bu çaga barada alada etmeli bolan eneatalaryň işini ýerine ýetirýär.

Ýöne ýokarda görkezilen çäkler ähli taraplaýyn ölçerip-dökülende işi ýerine ýetirmekde eýelik edijiniň bähbitleri we degişli çäk edilýän erki barada düýpli şübhe peýda bolýar. Kesekiniň bergisini üzmek bilen bagly ýokarda ýatlanan mysal kyn ýagdaý bolup durýar. Düzgün bolsy ýaly, eger onuň netijesinde oňa emläk ýitgisi ýetirilmedik bolsa, bu bergidaryň bähbidine we erkine laýyk gelýär. Ýöne bergidaryň kreditor bilen ylalaşman bergini jedelleşýändigini, kreditoryň bolsa onuň ýokdugyndan peýdalanyp bergidaryň dostuna onuň bergisini üzmäge mejbur edýändigini anyklansa, işi ýöretmekde TRK-nyň 1009-njy we soňky maddalaryna esaslanyp bolmaz. Mysal üçin, öýi kireýine alyjynyň razylyk almazdan ony üçünji şahsa kireýine berip, ony kireýine beriji üçin işi ýöretmek hökmünde tassyklaýan ýagdaýynda hem işleri ýöretmekde hiç hili kanunylyk ýokdur.

Getirilen mysallardan kanunyň iki ugurda bähbitleri goramalydygy we deňeşdirilmelidigi aýdyň görünýär. Bir tarapdan, üçünji şahsyň bähbidinde hereket edýän we şunuň bilen bagly, belli bir ýagdaýlarda, çykdaýy çekýän we zyýana galýan ýerine ýetirijiniň benefisiardan (üçünji şahsyň kreditoryndan) adalatly öwez tölegini alýandygyna üns bermek gerek. Bu kömek etmäge taýýarlykdan başyň aýlanmagyna päsgel bermelidir. Beýleki tarapdan, eýelik edijini üçünji şahsyň öz ugrunda hususy bähbitlerini göz önünde tutup, erjel hereket etmeýändiginden ýa-da asla hiç zat etmeýändiginden, onuň bähbitleriniň tersine hereket hereket etmeginden, onuň üçin üstüne çykdaýlaryň öwezini dolmagyny talap edip biljekdiginden goramalydyr. Işiň şunuň ýaly ýerine ýetirilmegi kanuny bolup bilmez. Şeýle ýagdaý, mysal üçin, «ýerine ýetirijiniň» üçünji şahsyň bergisini üzmek bilen, kreditoryň alnan pullary «ýerine ýetiriji» babatda bergileriň öwezini dolmak üçin peýdalanmagyny talap edýän wagtynda bolup biler. TRK-nyň 1009-1015-nji maddalarynyň düzgünleri bähbitleriň şu balansyny düzgünleşdirýär.

Düşündirilýän madda kesekiniň işlerini hakykatdan tabşyryksyz ýöretmegiň esasy alamatlaryny belleýär we ýerine ýetirijiniň esasy borçlaryny kesgitleýär. Birinji nobatda, madda ýerine ýetirijini beýleki şahsyň, hususan-da, eýelik edijiniň işlerini ýerine ýetirýän şahs hökmünde görkezýär. Iki şahsyň – ýerine ýetirijiniň hem-de eýelik edijiniň arasynda hiç hili tabşyrygyň, şertnamadan ýa-da kanun boýunça borçnamadan gelip çykyp biljek hiç hili borçnamanyň bolmazlygynyň möhüm ähmiýeti bardyr.

İşleri ýöretmek düşüňjesi örän giň bolup, kesekiniň bähbidinde islendik özbaşdak, garaşsyz işi aňladýar. Ol hukuk hereketlerini hem, mysal üçin, şikes alan çaganyň hassahana getirilendäki erk-isleg, ýangyny söndürmek ýa-da maşyny tirkege alyp aýyrmak ýaly hakyky hereketler hem bolup biler.

Ýerine ýetirijiniň esasy borjy üçünji şahsyň işini degişli derejede ýerine ýetirmekden durýar. Ol hereket etmäge borçly däl, ýöne hereket etmegi karar etse, onda özüni alyp barşyny eýelik edijiniň hakyky bähbitlerine gözükdirmelidir. Alada etmek babatda umumy borçlary kesgitlemek üçin TRK-nyň 375, 405-nji we soňky maddalarynyň kadalary ulanylýar.

Ýerine ýetirijiniň eýelik edijiniň bähbitlerine nämäniň laýyk gelýändigini barada önünden oýlanmalydyr. Ýaralanyp, özüni bilmän ýatan adamy hassahana alyp barýan adam lýuks derejeli hassa ottagyny eýeläp bilmejekdigini aýtmalydyr; keseki şahsyň maşynyň durmak gadagan edilen ýerden tirkege alyp aýyrýan adam, ony şaheriň gyrasyna däl-de,

golaýdaky duralga eltmelidir. Maddanyň beýan edilýişiniň özünde ýerine ýetirijiniň eýelik edijiniň bähbitlerinde hereket etmelidigi goýlandyr, şunda onuň hereket edýän wagtynda ýerine ýetirijä eýelik edijiniň şahsyýetiniň mälim bolmagy hökman dälidir.

1010-njy madda. Howpuň öňüni almak maksady bilen işleri ýöretmek

1. **Eger işleri ýöretmegiň maksady eýelik edijä wehim salýan hakyky howpuň öňüni almak bolsa, onda ýerine ýetiriji niýeti ýa-da gödek geleňsizlik üçin jogapkärçilik çekýär.**
2. **Başga şahsa ýa-da emläge hakykatda wehim salan howpuň öňüni almakda ýerine ýetirijä ýetirilen zyýan ýerine ýetirijiniň hukuk borçlaryna hem girmeýän, zyýan howpy döreden şahs tarapyndan ýa-da ýerine ýetirijiniň halas etmek üçin çalşan şahsy tarapyndan tölenmelidir.**

Düşündirilýän madda eýeçilik edijiniň hem-de ýerine ýetirijiniň bähbitleri nazara alnyp, kesekiniň işleri tabşyryksyz ýöredilende ýüze çykyp biljek ýitgileriniň öwezini dolmagy talap etmegiň şertlerini belleýär.

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi eýelik ediji üçin ýüze çykan howpuň öňüni almak maksady bolan iş ýöredilende ýerine ýetirijiniň jogapkärçiliginiň çäklerini belleýär. Ýerine ýetirijiniň jogapkärçiliginiň çäkleri hatda onuň işi tabşyryksyz ýöretmek bilen bir wagtda öz maksatlaryny göz öňünde tutýan ýa-da borçlaryny ýerine ýetirýän wagtynda hem bolýar, mysal üçin, goňşy öz goňşusynyň öýünde ýangyn söndürýän bolsa, ol oduň öz öýüne geçmezligi üçin öz zadyny hem goraýar ýa-da lukman ýaraly adama kömek etmek bilen bir wagtda öz hünäri boýunça işini hem ýerine ýetirýär. Ýöne bu ýerde esasy zat, goňşynyň hem, lukmanyň hem üçünji şahsyň bähbitlerinde hereket edýändigindedir.

Şol bir wagtda üçünji şahsyň bähbitlerinde hereket edýän şahs, ýokarda getirilen mysallardaky ýaly goňşy ýa-da lukman özüniň eýelik edýän üçin howpuň öňüni almaga synanyşygynda oňa zyýan ýetirmeli dälidirler. Şunuň ýaly zyýan ýetirilen halatynda, düşündirilýän maddanyň kadalary boýunça, ýerine ýetiriji diňe zyýan ýerine ýetiriji tarapyndan bilkastlaýyn ýa-da gödek geleňsizlik sebäpli ýetirilen ýagdaýynda jogapkärçilik çeker. Mysal üçin, goňşy öýde ýangyn söndürýän şahs onda çalýn ýazyň özüniň öňden bäri gaharyny getirýändigini üçin goňşusynyň oduň täsir etmedik pianinosyny döwse, onda zyýanyň öwezini dolmalydyr. Şeýle hem ýangyn söndürmek üçin az möçberde suwuň ýeterlik wagtynda ýerine ýetiriji suwy önän köp möçberde peýdalanan bolsa, şol sebäpli goňşusynyň öýündäki ähli mebelleri ýanan ýagdaýynda zaýalanyp biljek derejede haraplanan bolsa, zyýanyň öwezini dolunýar. Bu ýerde bilkastlaýyn zyýan ýetirmek ýa-da gödek geleňsizlik sebäpli zyýan ýetirmek bolup geçýär, şonuň üçin ýerine ýetiriji eýelik edijä ýetirilen zyýanyň öwezini dolmalydyr.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi 1-nji bentden tapawutlylykda, ýerine ýetirijiniň ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak hukugyndan peýdalanyň biljek şertlerini belleýär.

Bu şol ýagdaýlarda ýerine ýetirijiniň hereketleriniň maksadynyň onuň zyýanyň öňüni almak ýa-da ony lokallaşdyrmak we azaltmak borjy bolmazdan üçünji şahsa ýa-da eýelik edijiniň emlägine wehim salýan howpuň öňüni almak bolan ýagdaýlary üçin hereket edýär.

Şu ýagdaýlarda ýerine ýetirijiniň ýerine ýetirýän mahalynda özünde ýüze çykan zyýanyň öwezini dolmaga hukugy bardyr. Bu düzgün mysal üçin, ýangyn söndürýän wagtynda ýanyk alan ýa-da egipbaşyna zyýan ýeten şahs üçin hereket edýär, bu awariýanyň pidasyňa kömek berýän we şol wagtda öz işinde almaly hakyny ýitirýän lukman üçin hem hereket edýär. Şunda işiň üstünlikli bolmagy hökman dälidir. Ýerine ýetirijiniň elinde baryny edip zyýanyň öňüni almaga synanyşandygyna garamazdan, onuň tagallalary ahyr netijede şowsuz bolanda-da öwezini dolmak hukugy ýüze çykýar.

Düzgün zyýanyň öwezini dolmak bilen çäklenýär, oňa ýitirilen zyýan hem degişlidir. Ol eýelik ediji babatynda öwezini dolmak talabyna esaslanmaýar. Şu soraga TRK-nyň 1013-nji maddasyna düşündirişlerde jogap berilmelidir.

Ýerine ýetiriji TRK-nyň 487-nji maddasyna laýyklykda raýdaslyk jogapkärçiligini çekýän iki şahs babatynda zyýanyň öwezini dolmak talabyny bildirip biler. Öňi bilen, özüniň onuň bähbitlerinde hereket eden eýelik edijisine talap bildirmäge haky bardyr. Şunuň bilen bir hatarda howpy döreden şahs babatynda hem talap hukugy bardyr. Ýangyn söndürýän adam öz saglygyna we emlägine ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagy öýüň eýesinden hem, ýangyna sebäp bolan bolmagy mümkin şahsdan hem talap edip biler; lukman özüniň ýitiren peýdasyny ýaralanandan hem, mümkin bolan günäkärden hem talap edip biler.

Şunda günäniň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan, olaryň ikisinde hem zyýanyň öwezini dolmak borjunyň bardygyna we TRK-nyň

14-nji maddasynda kesgittenişi ýaly, ýitirilen ähli zyýanyň özüne alýandygyna üns bermek gerek.

1011-nji madda. Habar bermek borjy

Ýerine ýetiriji işleri ýöretmegiň öz üstüne alýandygy hakynda eýelik edijä ilkinji mümkinçilikde habar bermäge hem-de haýallyk etmek peýdasyz netijeleri getirmese onuň kararyna garaşmaga borçludyr.

Düşündirilýän madda ýerine ýetirijiniň işleri ýöretmegiň öz üstüne alandygyny habar bermek borjuna belleýär. Düzgün bolşy ýaly, işleri tabşyryksyz ýöretmegiň sebäbi eýelik edijiniň bähbitleriniň gyssagly hereketleri talap edýändiginden, onuň bolsa şu ýerde ýokdugy ýa-da awariýadan soň özüni bilmän ýatandygy ýa-da ýagdaýyň netijelerini görüp bilmeýändigini sebäpli ýagdaýdan habarly dälidiginden ybaratdyr. Köplenç halatynda gürriň adatydan daşary betbagtçylyklyk ýagdaýlar barada gidýär. Ýerine ýetirijiniň kesekiniň bähbitlerinde hereket edýändigini sebäpli we çak edilýän erke oýlanyşykly baha berlende ol işleriň ýöredilişi barada eýelik edijä öz işi başlanmazdan öňki ýagdaýa garanyňda mümkin boldugyça çalt habar bermäge çalşmalydygy ýerliklidir. Bu borç diňe goşulşmagyň dessine we haýal etmän amala aşyrylmaly we habar bermäge synanyşmagyň bolsa eýelik ediji üçin ýaramaz netijeleri bolup biljek bökdençlige getirip biljek ýagdaýlarynda bolmaýar. Şu ýagdaýlarda ýerine ýetiriji günäli haýallyga ýol bermän habaryň üstüni ýetirmäge borçludyr.

Eger bu önän gyssagly bolmasa, ýerine ýetiriji öz işine başlamazdan öň eýeçilik edijiniň çözgütlerine we görkezmelerine garaşmaga borçludyr. Şunda borçnamanyň eýelik edijiniň işi ýerine ýetirmegi gadagan edendigi sebäpli tamamlanyp biljekdigi gelip çykýar.

Ýerine ýetiriji hatda, onuň pikiriçe, eýelik edijiniň obýektiw bähbitleri ony talap edýän hem bolsa, mundan beýläk hereket edip bilmeýär.

Hakyky, subýektiw erk obýektiw bähbidiň garsysynda durýar. Emma, borçnamaly gatnaşyk ýerine ýetirilmeli işe eýelik edijiniň yralaşýan we gatnaşyjylaryň ikisiniň gatnaşyklarynyň şertnama esasynda goýulýan ýagdaýynda hem tamamlanyp biler.

Eger ýerine ýetiriji habar bermekden günälik bilen saklanýan bolsa, ol şonuň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini dolmaga borçludyr, şunda jogapkärçiligiň gerimini mümkin bolan çäklendirme TRK-nyň 1010-njy maddasynyň birinji böleginden gelip çykyp biler.

1012-nji madda. Ýerine ýetirilen iş hakynda hasabat bermek
Ýerine ýetiriji ýerine ýetirilişi hakyndaky hasabaty eýelik edijä bermäge hem-de ýerine ýetirmek netijesinde ähli alnanlary oňa gaýtarmaga borçludyr.

Borçnamaly gatnaşyklaryň aýratyn ýagdaýlary ýerine ýetirijiniň üstüne dürli görnüşli habar bermek borçlarynyň ýüklenmegine alyp barar. Ýerine ýetirijiniň mundan öňki maddada beýan edilen, eýelik edijini mümkin boldugyça çalt, has gowusy iş başlanmazdan öň habardar etmek borjundan başga-da, düşündirilýän madda ýerine ýetirijiniň öz işiniň mazmuny we amala aşyrylyşy hakynda habar bermek borjuna esaslandyrylar.

Habar birnäçe maksatlara hyzmat edýär. Birinjiden, ol eýelik edijä ýagdaýy doly göz öňüne getirmäge we iş tamamlanandan soň ähli ýagdaýlaryň nähili bolup geçmelidigini çözmäge mümkinçilik berýär.

Ikinjiden, ol ýerine ýetirijiniň işiniň esasynda belli bir ýagdaýlarda nämä edilendigine subutnamany kepillendirýär. İşleri ýöretmek kesekiniň bähbitlerinde we kesekiniň adyndan bolup geçýär, diýmek, ýerine ýetirijiniň eýelik etmegine düşýän zatlaryň ählisi eýelik edijä gaýtarylmalydyr. Düşündirilýän maddada beýan edilýän ikinji möhüm ýagdaýdyr: eger ýerine ýetiriji, mysal üçin, onuň emlaginden mejburi töletdirmegiň öňüni almak üçin üçünji şahsyň bergisini töläň bolsa, kreditor hem öz gezeginde, oňa bergi şahadatnamasyny berýän bolsa, onda ýerine ýetiriji ony üçünji şahsa bermelidir.

Üçünjiden, hasabat ýerine ýetirijiniň öz üstüne alan we özüniň TRK-nyň 1013-nji maddasyna laýyklykda öwezini dolmagy talap edip biljek çykdajylarynyň öz içine alýar. Şeýlelikde, diňe bir eýelik edijiniň talap etmek hukugy üçin däl, eýsem ýerine ýetirijiniň talap etmek hukugy üçin hem subutnama kepillendirilýär.

Eger ýerine ýetiriji şu maddada beýan edilen iki borjy – habar bermek borjy we alnan zady gaýtarmak borjy – bozsa, onda ol eýelik edijä ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga borçludyr, şunda TRK-nyň 1010-njy maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, ýene-de ýeňillikli şertler ulanylyp bilner.

1013-nji madda. Çykdajylary tölemek
Eger işleri ýöretmek eýelik edijiniň bähbitlerine we hakyky ýa-da çak edilýän erkine laýyk gelýän bolsa, onda ýerine ýetiriji
çeken çykdajylarynyň tölenmegini talap etmäge haklydyr.

Ýerine ýetirijiniň kesekiniň bähbitlerinde hereket edýändiginden ugur alnanda, gürrüň ahlak ýörelgesi we päk ýüreklilik hakynda gidýän hem bolsa, eýelik edijiniň onuň çykdajylarynyň öwezini dolmagy ýerliklidir. Bu ýörelge bähbitleriň adalatly deňeşdirip görülmegine laýyk gelýär. Elbetde, ony amala aşyrmakda birnäçe wehimler bardyr, olar takyk düşündirişler bilen ýeňilip geçilmelidir.

Öňi bilen, ýerine ýetirijide öz işini üçünji şahsyň boýnuna dakman we şol şahsyň gyzyklanýan ugruna asla degişli däldigine we onuň ony islemeýändigine garamazdan, bu işi tekliplidigine-de ýerine ýetirmek meýli bolup biler. Eýýäm işleri doly ygtyýarly ýöretmegiň kesgitlemesinde onuň, zerurlyga laýyklykda, kesekiniň bähbidiniň obýektiw bardygyny we eýelik edijiniň tarapyňy akseptlemek erkinden subýektiw gelip çykyp biljekdigini barlamagyň talap edilýändigini aýdyň görüň. Çykdajylaryň öwezini dolmak hukugy barlananda şu barlaga üns bermek gerek. Şunda barlaýan kazyýet oýlanyşykly obýektiw synlaýjynyň kömegi bilen baha bermegiň gerimini ýene bir gezek goýmalydyr, sebäbi hakyky erk işi ýöretmegiň başlanýan pursatynda öwrenilip bilinmez. Eger barlag dahylsyz üçünji şahsyň goşulyşmagy oýlanyşykly we bähbitlere laýyk gelýän hökmünde häsiýetlendirmegine getirse, onda ýitgileriň öwezini dolmak üçin şertler bolar.

Emma çykdajylaryň öwezini dolmak hukugyny esaslandyrmak bilen kynçylyklar ýeňilip geçilmeýär. Çykdajylaryň haýsy görnüşleriniň öweziniň dolunmalydygyny goşmaça anyklamak zerurdyr. Birinji düýpli düşündirişi kanunyň özi berýär: bu diňe soňundan haýsy çykdajylaryň obýektiw peýdaly we zerurlygyny anyklaýan ýagdaýlara däl-de, eýsem öz işiniň barsynda ýerine ýetirijiniň haýsylaryny zerur hasap edip biljekdigine baglydyr. Şunuň bilen birlikde, bu diňe bir arassa subýektiw garaýyşlara däl-de, obýektiw deňeşdirip görmä hem baglydyr. Ýerine ýetiriji dykgatly barlamagyň esasynda, ýagdaýa mahsus aýratynlygy we eýelik edijiniň bähbitleriniň obýektiw ýagdaýyny nazara alyp, çykdajylaryň deň ölçeglilik meselesini çözmelidir. Şeýle hem bu çykdajylaryň we üstünligiň gatnaşygyna berilýän baha hem baglydyr. Töwekgelçiligiň ýokary bolan şertlerinde ýaşayyş jaýynda ýangyny köp çykdajy bilen söndürmegiň ýerlikli bolup durýan wagtynda, boş amarda ýangyn söndürilende şonuň ýaly hereketler deň ölçegli bolman biler.

Çykdajylaryň deň ölçeglilikini barlamak oňyn tamamlanan hem bolsa, soňundan olaryň şowsuz bolandygyna garamazdan, ýerine ýetirijiniň zerur hasap edip biljek meýletin emläk ýitgileriniň öwezini dolunmalydyr. Emma, «meýletin emläk pidalary» kesgitlemende we spesifikasiýada käbir zatlar jedelli bolup galýar.

Peýdalanylan maddy serişdeleriň, hususan-da, kesekiniň bergisini tölemek üçin pullaryň, ýangyny söndürmek üçin himiki maddalaryň gaýtarylýan wagtynda hem ýerine ýetirijiniň işleri ýöredýän wagtynda çekýän ýitgileri üçin öwezini dolmak talap edilip bilnermi diýen şübhä ýol berilýär. Bu kesekileriň bähbitlerini we eýelik edijiniň bähbitlerini goramak üçin öz üstüne töwekgelçilik alýan, hukuk gymmatlyklary goralýan ýerine ýetirijiniň bähbitleriniň deň ölçegli deňeşdirilmegine laýyk gelýär, işi ýöretmegiň kynçylyklary bilen baglydygy sebäpli ýüze çykýan ýitgileriň öwezini dolunýar. Muňa betbagtçylyga sezewar bolan şahsa kömek berlende ýa-da kesekiniň emlägine zyýan ýetmeginiň öňi alnanda ýerine ýetiriji tarapyndan özüne ýetirilýän zyýana hem degişlidir. Bedene zyýan ýetende bejermek üçin çykdajylaryň, şonuň ýaly-da, eýeçilik predmetlerini abatlamak we ýa-da öwezini dolmak üçin çykdajylaryň öwezini dolunmalydyr.

Ýerine ýetiriji özüniň eýelik edijiniň bähbitlerinde edilen iş üçin ondan hak tölemegi talap edip bilermi diýen sorag ýüze çykýar.

Kynçylyk şu meseläni çözmek üçin şertnama gatnaşygynyň we sonuň bilen birlikde töleg hakynda ylalaşygyň ýetmeýändiginden durýar. Kanunyň şu mesele boýunça anyk jogap bermeyändigini sebäpli, işleri tabşyryksyz ýöretmegiň tölegli ýa-da muzdsuz bolup durýandygy baradaky meseläni düşündirişleriň esasynda çözmek gerek. Şunuň bilen baglylykda, üçünji şahs üçin hereket adamyň öz wagtyny sarp edýändigini, şol wagtyň dowamynda onuň hak tölenýän iş bilen meşgullanyp biljekdigi aýdyndyr. Şu ýagdaý TRK-nyň 14-nji maddasynda takyk düzgünleşdirilýär. Bu mysal üçin, özüniň iş ýerine baryan ýolunda awariýada heläkçilik çekip, özüni bilmän ýatan adama kömek berýän lukmana degişlidir, ol şol sebäbe görä klinikada tölegli kabul edilmeli müşderilerini az kabul eder. Eger ol dynç günü gezenleş edýän wagtynda, ýagny iş däl wagtynda awariýada heläkçilik çekene gabat gelse näme bolup geçer? Şunuň ýaly ýagdaýlarda, eger ol talap etse, ýerine ýetirijä umumy kabul edilen hakyň tölenmegi ýerlikli bolar. Eýelik ediji şu ýagdaýda we beýleki köp ýagdaýlarda öwezini dolmaga özüniň razylygyny bermän hem biler. Emma eger sorap bolsa, özüň näme ederdini diýip soramak gerek. Bu gipotetiki sorag obýektiv bähbitlere we çak edilýän erke baglanylmalydyr. Eger işi ýerine ýetirmek obýektiv bähbitlere we çak edilýän erke laýyk gelýän bolsa, onda oňlanyşykly synlaýjynyň kriteriýleri boýunça olar, düzgün bolşy ýaly, umumy kabul edilen haky tölemäge taýýarlygy hem öz içine almalydyr diýip hasap edip bolar.

1014-nji madda. Çekilen çykdajylary tölemäge ýol bermezlik

Eger ýerine ýetirijiniň işleri ýöretmegi eýelik edijiniň bähbitlerine we hakyky ýa-da çak edilýän erkine garşy gelýän bolsa, onda ýerine ýetiriji çeken çykdajylarynyň tölenmegini talap edip bilmez. Eger ýerine ýetiriji bu hakda bilip bilen bolsa, ol ýerine ýetirmek bilen döran zyýany tölemäge borçludur.

Düşündirilýän maddanyň düzgüni mundan öňki maddanyň ýörelgesini tassyklaýar: ýerine ýetirijiniň gowy düşnükli bähbidine we eýeçilik edijiniň obýektiv sebäpler boýunça anyklanýan erkine laýyklykda hakykatdan hereket etmegi çykdajylaryň öwezini dolmaga talap edip biler. Ýerine ýetirijiniň öz işiniň üçünji şahsyň bähbitlerine we erkine laýyk talabynyň bolmaýandygy düşündirýär.

Düzgün ýerine ýetirijiniň çykdajylaryň öwezini dolmak hakynda talabyny kanagatlandyrmakdan ýüz döndermek üçin hukuk esassyz öz içine alýar. Eýelik ediji ýerine ýetirijiden işleriň ygtyýarsyz ýerine ýetirilendigi sebäpli özüde ýüze çykan zyýanyň öwezini dolmaga talap edip biler. Ýerine ýetirijiniň öz işiniň üçünji şahsyň bähbitlerine we erkine laýyk gelmeýändigini boýun almagy munuň üçin şert bolup durýar.

Zyýanyň öwezini dolmaga bolan hukuk zyýanyň öwezini dolmaga bolan hukugyň umumy düzgünlerine laýyklykda kesgittenilýär. Eýelik ediji doly ygtyýarsyz ýerine ýetiriji babatynda gatnaşykda, eger işleriň ýöredilmegi bolmadyk bolsa özüniň bolup biljek ýagdaýynda goýulmalydyr. Şeýle hem bu eýelik edijiniň ýetirilen zyýana işleri ýöretmekden alyan mümkin bolan peýdasyny goşmalydygyny aňladýar.

1015-nji madda. Öz işlerini ýerine ýetirmek hakynda çaklamak

Eger kesekiniň işleri ýerine ýetirilende ýerine ýetiriji olary öz işi diýip çak etse, şu babyň kadalary ulanylmaýar.

TRK-nyň 1009-1014-nji maddalarynyň düzgünleri hem bir şahsyň işleri beýleki şahsyň bähbitlerinde ýerine ýetirýän mahalynda ýüze çykan kanun boýunça borçnamaly gatnaşyklara degişlidir.

Haýsydyr bir şahs hakykatdan beýleki şahsyň işleri barada alada edýän hem bolsa, subýektiv taýdan gürrüň öz işi barada gidýär diýen ýalňys pikirden ugur alýan ýagdaýynda bu esasy şert bolmaýar. Mysal üçin, gürrüň öz bergisi barada gidýändir öýdüp beýleki şahsyň bergisini üzýän adam hakyky bergidar üçin däl-de, özi üçin ýalňys hereket edýär; bir zady öz eýeçiligindedir öýdüp ýalňys pikir edip, ony satýan adam hakyky eýe üçin tabşyryk bolmazdan ýerine ýetiriji hökmünde däl-de, özi üçin hereket edýär.

Düşündirilýän madda ýagdaýlaryň şunuň ýaly barsy üçin kesekileriň işini ýöretmek hakyndaky kadalaryň ulanylmadygyny kesgitleýär. Onuň ýerine, eger onuň üçin şert bar bolsa, kanun boýunça borçnamaly gatnaşyklar hakyndaky umumy düzgünler ulanylýar.

Gürrüň öz bergisi barada gidýär diýip ýalňys pikir etmek bilen üçünji şahsyň bergisini töleýän şahs şol üçünji şahsy esassyz baýlaşdyryp biler, diýmek, ýerine ýetiriji, TRK-nyň 1016-njy maddasyna we soňky maddalaryna laýyklykda, puly yzyna talap edip biler.

Beýleki tarapdan, işe üçünji şahsyň hukuk cygryna esassyz aralaşmak we TRK-nyň 1009-1014-nji maddalarynyň ulanylyp bilinmeýändigini sebäpli, TRK-nyň 1027-nji we soňky maddalaryna laýyklykda, bikanun zyýan ýetirilmegi bar bolsa ýa-da TRK-nyň 1016-nji we soňky maddalarynyň düzgünleri boýunça esassyz baýlaşmak bar bolsa, onuň talap bildirip biljek pul möçberinde oňa emläk ýitgisini ýetirmek hökmünde baha berlip bilner. Eger hakyky eýesi, mysal üçin, predmeti satmak we bermek ýoly bilen, TRK-nyň 210-njy maddasynyň düzgünleri boýunça (meýletin edinmek) öz hukugyny ýitirýän bolsa, ol eýe diýlip ýalňys hasap edilen satyjydan satyn alyş bahasyny talap edip biler.

3 BAP. ESASSYZ BAÝLAŞMAK

Esassyz baýlaşmak hukugy esassyz baýlaşmany, ýagny olar üçin hukuk esaslary bolmadyk gymmatlyklary we hyzmatlary yzyna gaýtarmagyň tertibini belleýär. Şunda gürrüň öwezini dolmak barada däl-de, haýsydyr bir emläk gymmatlyklarynyň bikanun berilmegini düzetmek barada gidýär, sebäbi öwez tölegi (zyýanyň öwezini dolmak) delikt hukugynyň wezipesi bolup durýar. Şeýlelikde, esassyz baýlaşmak bolanda hemişe kreditoryň näçä zyýan çekendigi baradaky sorag däl-de, aljynyň nämä alandygy baradaky sorag durýar. Umuman, aljyda häzirligçe bar bolan peýda TRK-nyň esassyz baýlaşmak hakyndaky kadalarynyň esasynda ondan alynmaga degişlidir. Germaniýada we Russiýada esassyz baýlaşmagyň hukuk taýdan düzgünleşdirilişi bilen deňeşdirilende TRK-da şu mesele boýunça düýpli tapawut bar.

Rim hukugyndan ugur almak bilen, şuňa meňzeş talaplar kondiksiýalar ýa-da esassyz baýlaşmakdan talaplar diýlip atlandyrylýar.

Esassyz baýlaşmak hakynda hukugyň kadalaryny ulanmak üçin başlangyç nokat geçirilen emlägi bermek ýagdaýy üçin hukuk sebäbiniň ýokdugy bolup durýar. Munuň has ýygý gabat gelýän sebäbi emlägi bermegiň esaslanýan şertnamaly

gatnaşyklarynyň hakyky dældigi bolup durýar. Şu manyda esassyz baýlaşmakdan gatnaşyklary düzgünleşdirýän kadalar kauzal geleşikleriň ähmiýetsizdigini, jedelleşilýändigini we hakyky dældigini düzgünleşdirmegiň imperatiw ters tarapy bolup durýar.

1016-njy madda. Yzyna gaýtarmak borjy

Şahs borçnamanyň başga şahs tarapyndan ýerine ýetirilmegi netijesinde ýa-da başga hili şol başga şahsyň hasabyna haýsydyr bir emlägi kanuny taýdan esassyz edinse, şol şahsa alnany gaýtarmaga borçludyr. Bu borçnama aşakdaky halatda hem bolýar, eger:

- 1. hukuk esasy ahyr soňunda aýrylsa ýa-da eger geleşigiň mazmunyna laýyk ýerine ýetirmäge gönükdirilen netije gazanylmasa;**
- 2. talap babatda garşylyk bildirilse, onuň netijesinde talaby kanagatlandyrmak uzak möhlet içinde mümkin bolmasa.**

Düşündirilýän madda iki esasy konfigurasiýany tapawutlandyrýar: borçnamany ýerine ýetirmegiň netijesinde talap we ýerine ýetirmegiň bolmadyk ýagdaýynda talap (beýleki şahsyň hasabyna başga görnüşde edinmek). Şu madda laýyklykda talap bildirmek ýagdaýynyň ýüze çykmagy üçin üç şertiň bolmagy zerurdyr:

1. bergidar tarapyndan haýsydyr bir emlägiň edinilmegi;
2. edinmek borçnamanyň ýerine ýetirilmeginiň ýa-da başga bir görnüşde kreditoryň hasabyna bolmalydyr; - kanuny esaslaryň ýokdygy.

Düşündirilýän maddanyň manysy boýunça haýsydyr bir emläk diýip emläk gymmatlyklaryndan alynýan ähli peýda düşünilmelidir. Olara şular degişlidir:

3. emläk hukuklary, şunda borçnamaly hukuklar (talaplar) hem, zatlar hukuklary hem (mysal üçin, eýeçilik hukugy, girew hukugy) göz önünde tutulýar;
4. kanun arkaly goralýan hukuk derejeleri (statuslary) (mysal üçin, eýelik etmek);
5. hakykatda arassa peýdaly orunlar, mysal üçin, sanawdaky ýalňys ýazgy;
6. borçlardan we borçlandyrmalardan boşatmak (sebäbi bu hem bergidaryň emläk ýagdaýyna amatly täsir edýär);
7. öz harajatlaryňy tygşytlamak (eger ýerine ýetirmegi bergidaryň ýerine başga şahs geçirýän bolsa, sonuň netijesinde bergidar öz serişdelerini tygşytlar, bu bolsa onuň maliýe ýagdaýyna gowy täsir eder: mysal üçin, hakyky däl şertnamanyň esasynda edilen hyzmatlar, onuň üçin tölemek barada hiç hili şertnamaly talap ýokdur).

Düşündirilýän maddanyň kadalaryna laýyklykda, bergidaryň esassyz baýlaşmagy borçnamanyň başga bir şahs tarapyndan ýerine ýetirilmeginiň netijesinde bolup geçmelidir. Şeýlelikde, bu ýerde esasy zat emlägi isleg boýunça we maksada gönükdirip bermek bolup durýar, ýagny haýsydyr bir şahs beýleki şahsyň emläginiň artmagyny düşünmek bilen islemelidir we şunda belli bir maksady göz önünde tutmalydyr. Eger çaga dükandan telewizor satyn alýan we onuň bahasyny eneatasyndan ogurlan puly bilen töleýän bolsa, onda ol bu puly satýa düşünmek bilen we maksada gönükdirip (hususanda, satyn almaksatmak şertnamasynyň çäklerinde öz borjuny ýerine ýetirmek üçin) tölemek isleýär.

Munuň tersine bolan mysal: B fermer özüniň ekin meýdanyna barýarka A fermeriň meýdanynyň üstünden geçipdir we ýolda tötänden şol meýdanda özüniň ekin materialyny ýitiripdir. Eger A fermerde B fermeriň materialyndan hasyl ösüp ýetişse, onda A fermeriň emläk peýdasy ondan ýerine ýetirmek talabyny bildirmek ýoly bilen alnyp bilinmez, sebäbi B fermeriň A fermeriň emlägini artdyrmak islegi ýokdy, bu onuň hereketleriniň manysy hem, ahyrky maksady hem däl. Soňra düşündirilýän maddada kanuny esas bolmazdan ýerine ýetirmegi geçirmegiň şertleri getirilýär. Şu manyda kanuny esas, bu hukugyň kanuny kadasyndan ýa-da şertnamaly gatnaşyklardan gelip çykýandygyna garamazdan, islendik «ýerine ýetirmegiň netijeleriniň özüňde galdyrmak» hukugy bolup durýar. Dogry, kanuny esas hakyky bolmalydyr. Eger, mysal üçin, şertnama jedelleşilýän bolsa ýa-da şertnamanyň taraplarynyň biriniň şertnama baglaşylan mahalynda kämillik ukby bolmasa ýa-da şertnamanyň görnüşi şertnamanyň ähmiýetsizligine alyp barýan ýagdaýda bozulan bolsa (ol düzedilmedik bolsa) ýa-da geleşigiň tamamlanmaly pursatyna çenli güýjüni ýitiren bolsa (mysal üçin, aňryçäk möhlet bellenen halatynda ýa-da ýa-da geleşigiň ýatyrylmagyna getirýän şert ýüze çykanda), onda hakyky kanuny esas bolmaýar. Düşündirilýän maddanyň «a» kiçi bendine laýyklykda, ýerine ýetirmek üçin asla kanuny esasyň bolmandygynyň ýa-da onuň soňra aradan aýrylandygynyň ähmiýeti ýokdur. Şeýle hem şu kada laýyklykda, esassyz baýlaşmakdan talap bildirmek hukugy geleşigiň mazmunyna laýyklykda ýerine ýetirmegiň gönükdirilen netijesiniň gazanylmadyk halatynda hem bolup biler. Emma taraplar alynmaly netije babatynda bir pikirde bolmalydyrlar. Şu babatda bir taraplaýyn garaşmalar ýeterlik däl.

1017-nji madda. Yzyna gaýtarmak talabynyň mümkin dældigi

Borçnamany ýerine ýetirmek maksady bilen berlen emläk yzyna gaýtarylmak üçin talap edilip bilinmez, eger:

- 1. borçnamany ýerine ýetiren şahs özüniň ýerine ýetirmäge borçly dældigini bilse;**
 - 2. ýerine ýetirmek ahlak borçdan ýa-da edepliligi berjaý etmek üçin amala aşyrylan bolsa;**
- w) hak isleýişi bildirmek wagty geçen bolsa.**

Madda şu ýagdaýlarda borçnamany ýerine ýetirmek üçin emläk berlen mahalynda talap etmek hukugynyň ýokdugynyň esasyň belleýär:

1. bergidaryň ýerine ýetirmegi geçirmäge borçly dældigini bilýän mahalynda, mysal üçin, ýaraglaryň bikanun söwdasy hakynda şertnama TRK-nyň 79-njy maddasyna laýyklykda ähmiýetsiz bolup durýar. Eger şertnamanyň tarapy şu

- ähmiýetsizlik barada we özüniň ýerine ýetirmegi geçirmeli dældigini bilýän bolsa, onda esassyz baýlaşmakdan talap bildirip bilmez. Yöne şu ýagdaýlarda TRK-nyň 1026-njy maddasy bilen baglanyşyga üns bermek zerurdyr;
2. ýerine ýetirmek ahlak sebäpler boýunça amala aşyrylan bolsa, mysal üçin, eger şahs ýakyn adamlaryna ahlak esaslar boýunça kömek edýän bolsa, ol şeýle kömek etmegiň kanuny esasyňyň (şertnama) ýokdugyna garamazdan, talap bildirip bilmez;
 3. hak isleýişi bildirmek wagty geçen bolsa, şertnama boýunça töleg möhleti gelip ýetenden 4 ýyl soň bergidaryň öz bergisiniň töleýär, sebäbi hak isleýişi bildirmek wagtyna salgylanmagy edepsizlik hasap edýär.

1018-nji madda. Netijäniň gazanylmazlygy

Eger netijäniň gazanylmagy başdan mümkin bolmadyk bolsa we borçnamany ýerine ýetirýän şahs bu hakda bilen bolsa, ýa-da netijäniň gazanylmagyna ynsapsyzlyk bilen ýol bermedik bolsa, şeýle netijäni gazanmaga ýerine ýetirmäge gönükdirilen netijäniň gazanylmadygy sebäpli yzyna gaýtarmak hakyndaky talaba ýol berilmeýär.

Düşündirilýän madda netije almagyň mümkin dældigi ilki başdan bilinýän we borçnamany ýerine ýetirýän şahsyň bu barada bilýän ýa-da netijäniň gazanylmagyna ynsapsyzlyk bilen päsgel berýän halatynda talap bildirilmegine ýol bermeýär. Şunuň ýaly mümkin bolmazlyk hukuk hem-de hakyky sebäplere esaslanyp biler.

1019-njy madda. Esassyz baýlaşmagy naturada yzyna gaýtarmak

1. **Edinijiniň esassyz baýlaşmagyň düzýän emläk jebir çekene naturada gaýtarylmalydyr.**
2. **Ediniji islendik, şol sanda islendik tötänden, esassyz edinilen emlägiň onuň baýlaşmagyň esassyzlygy hakynda bilen ýa-da bilmeli bolandan soň bolup geçen kem gelme ýa-da ýaramazlaşma üçin jebir çekeniň öňünde jogap berýär. Şu pursata çenli ol diňe niýeti ýa-da gödek seresapsyzlygy üçin jogap berýär.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, ediniji alnan emlägi naturada gaýtarmalydyr, ýagny, umuman, gymmatynyň ekwiwalenti hem, zyýanyň ekwiwalenti hem tölenilmeýär. Olaryň bergidarda bar wagtynda, alnan emlägiň özi gaýtarylmalydyr. Eger olar eýýäm ýok bolsa ýa-da bir bölegi bar bolsa, onda ol diňe özünde bar bölegi gaýdyp bermelidir. Diňe häzirki wagtda bar bolan esassyz baýlaşma gaýtarylmalydyr. Öwezini dolmagyň möçberi şu ýagdaýlar üçin hereket edýän aýratyn kadalara laýyklykda (TRK-nyň 1027 we soňky maddalary) barlanmaga degişlidir. Yöne bergidaryň özüniň alnan emlägi gaýtarmak borjuny bilýän ýa-da bilmeli bolan ýagdaýynda, düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi jogapkärçiligiň berkidilmegini göz öňünde tutýar. Eger şu pursata çenli ol diňe ýaramaz niýet ýa-da gödek geleňsizlik üçin jogap berýän bolsa, onda şu pursatdan başlap ol hatda esassyz baýlaşmakdan talap etmek predmeti bolup durýan emlägiň tötänden ýaramazlaşandygy üçin hem jogap berýär. Bu kada talap etmek hukugynyň esasy bolup durmaýar-da, talap etmek hukugynyň beýleki esasy üçin jogapkärçiligiň berkidilmegi bolup durýar, ony TRK-nyň başga ýerinden gözlemek gerek.

1020-nji madda. Esassyz baýlaşmagyň gymmatyny tölemek

1. **Esassyz alnan emlägi naturada yzyna gaýtarmak mümkin bolmadyk halatynda, eger ediniji baýlaşmagyň esassyzdygy hakynda bilenden soň şolbada onuň gymmatyny tölemese, ediniji ony edinilen pursatynda bu emlägiň hakyky gymmatyny, şeýle hem emlägiň gymmatynyň soňraky üýtgemegi bilen dörän ýitgileri jebir çekene tölemelidir.**
2. **Kesekiniň emlägini ýa-da kesekiniň hyzmatlaryny edinmek niýeti bolmazdan ondan esassyz wagtlaýyn peýdalanýan şahs şeýle peýdalanmagyň netijesinde tygşytlanyň peýdalanmak gutaran wagtynda bar bolan baha boýunça we onuň bolup geçen ýerinde jebir görene tölemelidir.**

Şu madda esassyz baýlaşmak predmetini naturada gaýtaryp bolmaýan ýagdaýy düzgünleşdirýär. Eger esassyz baýlaşmagyň anyk predmetini gaýtaryp bolmaýan bolsa, onda esassyz baýlaşmak başga görnüşde gaýtarylmalydyr. TRK-nyň 1016-nji maddasyndan gelip çykýşy ýaly, emlägiň alnan predmetini naturada gaýtarmak hakyndaky kada hereket edýär. Eger bergidaryň kanuny esas bolmazdan diňe eýelik etmek hukugyny alan bolsa, onda ol kreditora zadý naturada gaýdyp bermelidir (TRK-nyň 1019-njy maddasynyň birinji böleginde göz öňünde tutulan ýagdaý). Eger bergidaryň diňe bir eýelik etmek hukugyny däl, eýsem zada bolan eýeçilik hukugyny hem alan bolsa, onda zadanyň gaýtarylmagy ýagdaýy üýtgetmeýär, sebäbi bu kreditora zada bolan eýeçilik hukugyny däl-de, diňe eýelik etmek hukugyny bererdi. Diýmek, esassyz baýlaşmakdan talabyň bergidary degişlilikde, her bir ýagdaýda munuň üçin hereket edýän kadalara laýyklykda, zada bolan eýeçilik hukugyny gaýtarmalydyr. Gaýtarmagyň görnüşi esassyz baýlaşmagyň predmetine baglydyr we şonuň üçin hem anyk ýagdaýa baglylykda, dürli görnüşde bolup biler.

Eger tersine, bergidaryň hyzmaty, mysal üçin, demir ýol boýunça gezenleşmek hyzmatyny alan bolsa, onda ol ony naturada gaýtaryp bilmez. Bu ýagdaý predmetiň sarp edilen, ýagny mysal üçin, benziniň awtoulagda gatnamak üçin harçlanan, almanyň iýlen ýa-da kömüriň peçde ýakylan halatlaryna hem degişlidir.

Şeýle ýagdaýlarda düşündirilýän maddanyň birinji bölegi emlägiň onuň edinilen pursatyndaky gymmatynyň gaýtarylmalydygyny belleýär. Bu ýerde şu emlägiň esassyz baýlaşan alyjy tarapyndan talap edilýän predmetiň edinilen pursatyndaky hakyky gymmaty, mysal üçin, kömüriň talabyň bergidarynyň ony alan pursatyndaky gymmaty göz öňünde tutulýar. Eger kömüriň gymmaty gaýtarylýan pursatynda ýokarlanan bolsa, onda talabyň bergidary, şu maddanyň birinji bölegine laýyklykda, eger ol bikanun baýlaşma barada bilen dessine gymmatyň ekwiwalentini tölemelik bolsa, zyýan çekene şol artan gymmatyň öwezini dolmalydyr.

Diýmek, ynsapsyz garaşma baýlaşan alyjynyň hasabyna gidýär. Ol özüni ynsapsyz alyp barýan döwründe ýüze çykan, gymmatyň islendik derejede artan möçberiniň öwezini dolmalydyr. Şunda gymmat dogry bellemelidir. Şeýlelikde, zadanyň bergidary üçin näçe gymmatynyň bolandygy möhüm däl-de, diňe bazar gymmaty möhümdir. Eger, mysal üçin, talabyň bergidary özüniň täjirçilik işinden başy çykýandygundan peýdalanyp esassyz baýlaşmagyň hakykatdan 1000 manada durýan predmetini 2000 manada satan bolsa, onda ol barybir talap boýunça diňe 1000 manat tölemelidir. Islendik

ýagdaýda, eger ol päk ýürekli bolsa, bu kada hereket edýär. Eger ol ynsapsyz bolsa, onda TRK-nyň 1022-nji maddasynda bellenen berkleşdirilen jogapkärçilik hereket edýär.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi tygşytlanan harajatlaryň öwezini dolmak borçnamasyny öz içine alýar (satyn almak maksady bolmazdan kesekiniň emläginden ýa-da kesekiniň hyzmatlaryndan wagtlaýyn esassyz peýdalanan şahs özüniň sunuň ýaly peýdalanmagyň netijesinde tygşytlanan serişdesini zyýan çekene öwezini dolmalydyr).

Bu ýerde heniz bar bolan esassyz baýlaşmagy gaýtarmak ideýasy birinji orna çykýar, şonuň üçin hem diňe tygşytlanan harajatlaryň netijesinde ýüze çykan bar bolan artyk emläk gaýtarylmaga degişlidir.

1021-nji madda. Hukugy başga şahsa esassyz bermegiň netijeleri

jeleri

Talapnamany başga şahsa geçirmek ýa-da başga hili özüne degişli hukugy emläk däl ýa-da hakyky bolmadyk borçnamanyň esasynda başga şahsa geçirmek arkaly beren şahs öňki düzgüniň dikeldilmegini, şol sanda berlen hukugy tassyklaýan dokumentleriň özüne gaýtarylyp berilmegini talap etmäge haklydyr.

Talabyň berilmegi netijesinde esassyz baýlaşmak bolan ýagdaýy üçin şu madda öňki ýagdaýy dikeltmek bilen bir hatarda, berlen hukuga degişli resminamalarynyň gaýtarylmagyny talap etmegiň hem mümkindigini belleýär. Mysal üçin, eger awtor özüniň neşirýatdan gonorar almak hukugyny banka beren bolsa, soňy bilen bank bilen hukugy bermek şertnamasy hakyky däl diýip ykrar edilse, bank neşirýat babatynda gonorara bolan hukugy tassyklaýan ähli resminamalary awtora gaýtarmaga borçludyr.

1022-nji madda. Alynmadyk girdejileri jebir görene tölemek 1. Emlägi esassyz alan şahs baýlaşmagyň esassyzlygy hakynda bilen ýa-da bilmeli wagtyndan başlap, bu emläkden alan ýa-da almaly ähli girdejilerini jebir görene gaýtaryp bermäge ýa-da tölemäge borçludyr.

2. Esassyz pul baýlaşmagynyň summasyna haçanda pul serişdelerini almagyň esassyzdygy hakynda edinişini bilen ýa-da bilmeli wagtyndan başlap kesekiniň serişdelerinden peýdalanandygy üçin prosentler goşulmaga degişlidir.

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi baýlaşmagynyň esassyzdygyny bilen ýa-da bilmeli bolan esassyz baýlaşan bergidaryň alan ýa-da almaly bolan girdejileriniň ählisini zyýan çekene gaýtarmaga ýa-da olaryň öwezini dolmaga borçludygyny belleýär.

Şu kadanyň ikinji bölegine laýyklykda, esassyz pula baýlaşmagyň möçberine göterimler hasaplanyp ýazylmalydyr. Göterimleri hasaplap ýazmagyň tertibi TRK-nyň 395-nji maddasynyň esasynda kesgitlenýär.

1023-nji madda. Gaýtarylyp berilmäge degişli emläge harajatlary tölemek

Esassyz alnan emläk yzyna gaýtarylanda ýa-da onuň gymmaty tölenende alyjy ýerine ýetirijiden alan peýdalaryny hasaplamak bilen onuň gaýtarmaga borçly girdejilerini edinen wagtyndan başlap emlägiň saklanandygy we abatllygy üçin çekilen zerur harajatlary tölemegi ýerine ýetirijiden talap etmäge haklydyr. Yzyna gaýtarylmaga degişli emlägi alyjy bilkastlaýyn saklan halatynda harajatlaryň öwezini dolmaga bolan hukuk ýitirilýär.

Şu madda esassyz baýlaşmak hukugynyň umumy ideýasyny takyklaýar: umuman diňe heniz bar bolan esassyz baýlaşma gaýtarylmalydygy sebäpli, bergidar esassyz baýlaşmaktan talap edilýän predmet bolup duran emlägiň gowy ýagdaýda saklanmagy üçin özüniň çykarmaly bolan harajatlarynyň öwezini almaly bolar. Dogry, ol düşündirilýän maddanyň birinji sözlemine talap edişi ýaly degişli harajatlary alnan peýdanyň hasabyna hem geçirip biler.

Şu maddanyň manysy boýunça alyjynyň özüniň edinen zadyny saklamak üçin geçirilen we şol emlägi saklamaga we gorap saklamaga gönükdirilen meýletin emläk harajatlarynyň ählisi harajatlar bolup durýar. Diýmek, edinmek üçin çykdajylar muňa asla degişli däl.

Mysal üçin, eger gymmat halyny arassalamak gerek bolsa, onda himiki usulda arassalamak üçin çykdajylar hasaba alnyp bilner, çünki bu zady gorap saklaýar. Eger alnan sagat döwürse we alyjy ony bejermäge berse, onda abatlamak üçin çykdajylary hasaba alyp bolar. Ýöne eger bu sagat oňa altyn çäýylan görnüşde ýaramaýan bolsa, onda bu «bezeg» üçin çykdajylar düşündirilýän madda laýyklykda hasaba alynman bilner, sebäbi olar şol zady saklamaga we gorap saklamaga gönükdirilen däl. Şol zadyny peýdalanylmagynyň netijesinde ýetirilen zyýan hem hasaba alynman bilner. Elbetde, bu zady alyjy üçin emläk ýitgileridir. Ýöne olar päk ýürekli satyn almagyň netijesinde ýüze çykan däl, onsoňam esassyz baýlaşmaktan talap edilýän predmet bolup duran emlägi saklamak üçin niýetlenen däl. Şunda gürrüň, tersine, şu maddanyň esasynda öwezi dolunyp bilinmejek emläge tötänlikde ýetirilen zyýan hakynda gidýär.

Maddanyň ikinji sözlemi harajatlaryň öwezini dolmak hukugynyň alyjynyň gaýtarylmaga degişli emlägi bilkastlaýyn saklan ýagdaýynda ýitirilýändigini belleýär. Şu kada şol pursata çenli geçirilen harajatlar maddanyň birinji sözlemine laýyklykda hasaba alnyp bilner ýaly görnüşde düşünmek gerek; şol pursatdan soň bolup geçen ähi zatlar hasaba alnyp bilinmez.

Kanun çykaryjy şunuň bilen diňe edinilen emlägiň ýagdaýyny gorap saklamak üçin geçirilen harajatlaryň öweziniň dolunmaga degişlidigini nygtap belleýär.

1024-nji madda. Hukuk esasyňyň mälim bolan ýoklugyndaky ýokarlandyrylan jogapkärçilik

- 1. Eger alyjy alan pursatynda edinmek üçin kanuny esasyň ýokdugy hakynda bilýän bolsa ýa-da bu hakda bilse, onda esassyz baýlaşmagy yzyna gaýtarmak borjy edinilen pursatynda ýa-da şeýle esasyň ýokdugy hakynda alyjy bilen pursatynda, ýagny eger yzyna gaýtarmak hakyndaky talap şol pursatda sud önümçiligine kabul edilip alnandaky ýaly ýüze çykýar.**
- 2. Eger alyjy ýerine ýetirmegi kabul etmek bilen kanun arkaly bellenen gadagan edilmegi ýa-da oňat häsiýetleri bozsa, onda ol alan pursatyndan gaýtarmaga borçludyr.**

Düşündirilýän maddanyň birinji bölegi bergidaryň alyjynyň talaby boýunça jogapkärçiligini berkleşdirýän kadany öz içine alýar. Eger alyjy edinmek üçin kanuny esaslaryň ýokdugy barada bilýän bolsa ýa-da ony soňundan bilse, onda esassyz baýlaşmany gaýtarmak borjy kondiksiýa predmeti, ýagny esassyz baýlaşmaktan talap edilýän predmet bolup duran emlägiň edinilen pursatynda ýa-da alyjynyň şunuň ýaly esasyň ýokdugyny bilen pursatynda (eger bu edinilenden soň bolup geçen bolsa) ýüze çykýar. Şunda alyjy gaýtarmak hakyndaky talap şu pursatda kazyýet önümçiligine kabul edilendäki ýaly jogapkärçilik çekýär.

Munuň üçin şert alyjynyň kanuny esasyň ýokdugyny bilýändigini bolup durýar. Şeýlelikde, ony bilmelidigi şerti ýa-da gödek seresapsyzlyk ýeterlik däl. Ýöne görnüşine görä, kadany kanuny esasyň ýokdugyny esaslandyryan ähli sebäpleriň aýdyň görnüş durmagy, alyjynyň bolsa, gowy habarlydygyna garamazdan, kanuny esasyň ýokdugyny ykrar etmek islemeýändigini ýeterlik şert bolup durýar diýen görnüşde düşündirmek gerek.

Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi, eger şunuň ýaly ýerine ýetirmegiň kabul edilmeginiň özi kanuny ýa-da oňat häsiýetleri bozýan bolsa, alyjy tarapyndan haýal etmän gaýtarmak borjuny belleýär. Mysal üçin, kanunda gadagan edilen ýol bilen ýagar edinilende.

1025-nji madda. Doly ygtyýarly bolmadyk şahsyň ygtyýar etmegi

- 1. Eger doly ygtyýarly bolmadyk şahs predmete ygtyýar etse we şeýle ygtyýar etmek doly ygtyýarly şahs üçin güýje eýe bolsa, onda doly ygtyýarly bolmadyk şahs şeýle ygtyýar etmegiň netijesinde ähli alnany doly ygtyýarly adama gaýtarmaga borçludur. Eger ygtyýar etmegiň netijesi muzdsuz häsiýete eýe bolsa, onda bu borç şeýle ygtyýar etmegiň esasynda gös-göni hukuk peýdasyny alan şahsa ýüklenilýär.**
- 2. Eger doly ygtyýarly bolmadyk şahsa doly ygtyýarly şahs babatda hakyky ýerine ýetirmek geçirilse, onda doly ygtyýarly bolmadyk şahs ýerine ýetirmek netijesinde alnany doly ygtyýarly şahsa gaýtarmaga borçludur.**

Düşündirilýän madda ýerine ýetirilmezlikden (TRK-nyň 1016-njy maddalary) gelip çykýan talabyň aýratyn ýagdaýlaryny belleýär. Şu maddanyň birinji bölegi sözlemi ygtyýarly şahsyň doly ygtyýarly bolmadyk şahs tarapyndan hakyky ygtyýar edilmeginiň netijesinde onuň özi tarapyndan ähli alnany gaýtarmagy (surrogaty, ýagny «şunuň ýaly ygtyýar etmegiň netijesinde ähli alnany» gaýtarmak) talap etmek hukugyny belleýär. Eger tersine netije çykarylsa, onda ygtyýar etmegiň özi hakyky we eldegrilmesiz bolup durýar. Diýmek, töleg tölän päk ýürekli ediniji esassyz baýlaşmak hukugynyň manysy boýunça eldegrilmesiz bolup durýar. Eger ediniji emlägi muzdsuz alan bolsa, onda şu maddanyň birinji böleginiň ikinji sözlemine laýyklykda, onuň üstüne gaýtarmak borjy ýüklenýär. Ol päk ýürekli ediniji bolup durýan hem bolsa, onuň goraga mätäçligi ýokary däl, sebäbi esassyz baýlaşmak predmetini muzdsuz alypdyr. Emma şunda gürrüň zat windiksion talap barada däl-de, diňe esassyz baýlaşmaktan (kondiksiýadan) talap etmegiň borçnamaly-hukugy barada gidýär.

Birinjiden, ygtyýar etmek faktynyň bolmagy zerurdyr. Şunda zathukuk ýagdaýyny gönüden-göni üýtgedýän islendik geleşige (mysal üçin: predmete bolan eýeçilik hukugyny bermek, ýöne şol predmetiň borçnamaly-hukuk satylmagy däl) düşünilýär.

Ikinjiden, ygtyýar edýän şahs doly ygtyýarly bolmalydyr. Bu onuň özüniň hukuga eýeçilik etmeýän, şeýle hem hukugy bolan şahsdan ygtyýar almadyk halatlarynda bolýar.

Üçünjiden, ygtyýar eden şahsyň doly ygtyýarly däl digine garamazdan, ygtyýar etmek hakyky bolmalydyr. Bu mysal üçin, doly ygtyýarly bolmadyk şahsdan päk ýürekden edinmek ýagdaýynda mümkindir (TRK-nyň 210-njy maddasy). Ýöne, hatda ygtyýarly bolmadyk şahsyň ygtyýar etmegi ilki başda hakyky bolup durmaýan bolsa-da (mysal üçin, zadýň ogurlykdygy sebäpli TRK-nyň 211-nji maddasynyň birinji bölegi päk ýürekli satyn almagy aýyrýar), ygtyýar etmegiň hakykylygy ygtyýarly şahsyň soňundan hakyky däl ygtyýar etmegi makullamagy

bilen gazanylyp bilner. Bu mümkinçilik TRK-nyň 127-nji maddasynda anyk göz önünde tutulýar.

Talap etmegiň hukuk netijesi ozalky doly ygtyýarly şahsyň ygtyýar eden şahsdan özüniň ygtyýar etmeginiň netijesinde edinen zatlarynyň ählisini gaýtarmagy talap edip biljekdiginden ybaratdyr. Garşylyklaýyn nukdaýnazara laýyklykda, gaýtarmak borjy ol babatynda ygtyýarlyk edilen zadýň obýektiw gymmaty bilen çaklanylmadyr. Hakykatdan, jedel ýeser satyjynyň zadýň öz bahasyndan has gymmat satyp bilen mahalynda ähmiýetli bolup biler. Agalyk edýän pikire görä, ol alnan ähli pul möçberini, şol sanda geleşik amala aşyrylanda özüniň şahsy ýeserligi netijesinde alnan bölegini hem gaýtarmalydyr. Bir tarapdan, kadanyň teksti (şu maddanyň birinji böleginde «hemmesi» diýen sözüň peýdalanylmagy) munuň peýdasyna ýaly bolýar, beýleki tarapdan bolsa, peýdany we girdejini almak mümkinçiligine bolan hukuk üçünji şahsda däl-de, doly ygtyýarly şahsda bolýar.

Eger talap ediniji şahsa bildirilen bolsa, onda goşmaça, dördünji şert ygtyýar etmegiň muzdsuzlygy bolmalydyr. Eger ediniji predmeti böläkleýin töleg bilen, ýöne barybir örän ýeňillikli şertlerde alan bolsa («sowgat etmek» diýilýäni), onda çözgüt geleşigiň esasy komponentiniň nämä bolup durýandygyna baglylykda kabul edilmelidir. Eger geleşik düýp manysy boýunça sowgat etmäge golaý bolsa, onda düşündirilýän maddanyň birinji böleginiň ikinji sözlemi ulanylýar, eger bu satyn almak-satmak şertnamasyna golaý bolsa, onda edinijä talap bildirilip bilinmez. Başga sözler bilen aýdylanda, eger mysal üçin, täze Mercedes 1000 manada satylan bolsa, onda şu maddanyň birinji böleginiň ikinji sözlemine ulanylmalydygy aýdyňdyr, sebäbi bu ýerde, awtomobil ulag serişdesiniň hakyky gymmatyny nazara alanyňda, birinji ýerde sowgat etmek häsiýeti durýar.

Doly ygtyýarly bolmadyk şahsyň tölegli ygtyýarlyk edýän, ýöne şunda hukuk esasyňyň ýok bolan halatynda ygtyýarlyk etmegi örän kyn ýagdaýdyr. Bu ýerde «iki kondiksiýa doktrinasyny» diýilýäne gollanmak maksada laýyk bolar. Oňa laýyklykda hatda doly ygtyýarly bolmadyk ediniji hem esassyz baýlaşmaktan predmetini gaýtarmalydyr, ýöne göni ilki başdaky doly ygtyýarly şahsa däl-de, diňe onuň kontragentine (ýagny ygtyýar eden doly ygtyýary bolmadyk şahsa)

gaýtarmalydyr. Soňra bolsa ilkibaşdaky ygtyýarly şahs ygtyýar eden doly ygtyýarly däl şahsa kondiksiýa, ýagny esassyz baýlaşmakdan talap bildirip biler.

Bu çylşyrymly konstruksiýa doly ygtyýarly bolmadyk edinijiniň ynamynyň goralmaga mynasypdygyna esaslanandyr. Eger ol özüniň päk ýürekliidine garamazdan, zady gaýtarmaly bolsa, onda ol gaýtarmak borjuna, şunuň ýaly şertnamaly gatnaşykdan gelip çykýan mümkin bolan nägilelikleri bildirmek mümkinçiligi bolar ýaly, özüniň kontragenti babatynda çekmelidir. Başgaça bolanda doly ygtyýarly şahs tarapyndan göni talap bildirilen mahalynda bu mümkin bolmazdy. Şundan tapawutlylykda, garşylyklaýyn pikir hem bardyr («bir kondiksiýa doktrinasy»), ol «eger şeýle bolsa, has-da gowy» diýen netije bilen doly ygtyýarly bolmadyk edinijä göni talap bildirilmegine ýol berýär: eger zady muzdsyz edinen ediniji bar bolan hukuk esasynda zady gaýtarmaga borçly bolsa, onda bu köp babatda doly ygtyýarly bolmadyk edinijä hem degişli bolmalydyr.

Şu maddanyň ikinji bölegine laýyklykda, doly ygtyýarly bolmadyk şahsa talap bildirmegiň şertleri şulardan ybaratdyr: birinjiden, onuň bergi (debitor) borçnamasy boýunça kreditor bolup durmaýan, şeýle hem ýene haýsydyr bir görnüşde hasap boýunça doly ygtyýarly bolmadyk ýagdaýdyr. Ikinjiden, bu doly ygtyýarly bolmadyk şahsa ýerine ýetirmek doly ygtyýarly şahs babatynda hakyky bolmalydyr. Şeýle ýagdaý talaplaryň berilmegi bilen baglylykda ýgy gabat gelýär. Meselem, mysal üçin, TRK-nyň 471-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, bergidar ilkibaşdaky kreditoryň peýdasyna öz borçnamasyny talabyň berlendigi barada özüne habar berilýän wagtyna çenli ýerine ýetirmäge haklydyr.

Şeýlekde, şu ýagdaýda mundan beýläk doly ygtyýarly şahs bolup durmaýan ozalky kreditora ýerine ýetirmek hakyky bolup durýar, şonuň üçin hem täze kreditor şu maddanyň ikinji bölegine laýyklykda oňa esassyz baýlaşmakdan talap bildirip biler. Tersine, bergidar öz borjundan boşadylýar (TRK-nyň 471-nji maddasynyň birinji bölegi).

Şeýle hem düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi bilen baglylykda, doly ygtyýarly bolmadyk şahsa ýerine ýetirmek doly ygtyýarly şahsyň rugsady bilen (TRK-nyň 127-nji maddasy) geçirilen ýagdaýlarynda dürli konstruksiýalar mümkindir we şonuň üçin hem olar hakyky bolýar. Hususan-da, doly ygtyýarly bolmadyk şahsyň, mysal üçin, batan bergidara garanyňda has tölege ukypsyz bolan ýagdaýynda kreditor muňa gyzyklanyp biler.

1026-njy madda. Kanunyň ýa-da oňat häsiýetleriň bozulmagynda ýerine ýetirmek

Eger ýerine ýetirmegiň maksady ýerine ýetirmegi kabul etmek netijesinde bu şahsyň kanuny ýa-da oňat häsiýetleri bozandygyny belli etse, ýerine ýetirmegi kabul eden şahs alnany gaýtarmaga degişlidir. Eger ýerine ýetirmegi amala aşyran şahsyň özi şu zeýilli bozulmada günäkär bolsa, yzyna gaýtarmak hakyndaky talaba ýol berilmeýär, muňa ýerine ýetirmek borçnamanyň, kabul edilmeginde bolan halatlary girmeýär; soňa meňzeş borçnamany ýerine ýetirmek maksady bilen berleni yzyna gaýtarmak talabyna ýol berilmeýär.

Talabyň ýerine ýetirilmezliginiň ýene bir sebäbi TRK-nyň 1026-njy maddasynda bellenýär. Şu maddanyň birinji sözlemi ýerine ýetirmekten talap etmegiň aýratyn ýagdaýyny belleýär. TRK-nyň 1017-nji maddasynyň «a» kiçi bendinde ýerine ýetiriji, ýagny bergidar ýerine ýetirmek baradaky borçnamanyň ýokdugyny bilýän wagtynda, düşündirilýän maddanyň birinji sözleminde gürrüň ýerine ýetirmegi alyjynyň, ýagny kreditoryň kanuny ýa-da oňat häsiýetleri bozandygy barada gidýär.

Bu bozulmalaryň köpüsiniň şertnamany TRK-nyň 79-njy maddasyna laýyklykda ähmiýetsiz edýändigine sebäpli, düşündirilýän maddanyň birinji sözleminiň ulanylyan cygry örän çäkli bolup durýar. Kanunyň ýa-da oňat häsiýetleriň diňe ýerine ýetirmegi alyjy, ýagny kreditor tarapyndan bir taraplaýyn bozulýan ýagdaýlary bolup biler. Bu esasy geleşigiň güýjüni ýitirmedik (şonuň üçin TRK-nyň 1016-njy maddasy ulanylmaýar) halatlaryna hem, esasy geleşigiň ähmiýetsiz bolan, ýöne TRK-nyň 1016-njy maddasynyň muňa TRK-nyň 1017-nji maddasynyň päsgel berýändigine sebäpli ulanylmaýan halatlaryna hem degişlidir.

Mysal üçin, kreditor masgaralaýjy surat üçin 1000 manat tölemegi talap edip, kreditor bergidara ýalan haýbat atýar (şantaž edýär). Ýalan haýbat üçin TRK-nyň 79-njy maddasyna laýyklykda jenaýat temmisi berilýändigine sebäpli, satyn almak-satmak şertnamasy hakyky däl, ýagny şunda bergidar kanuny esas bolmazdan töleg geçirmeli bolar. TRK-nyň 1016-njy maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, muňa garamazdan, ol puly yzyna gaýtarmagy talap edip bilmezdi, sebäbi bu TRK-nyň 1017-nji maddasynyň «a» kiçi bendi bilen aýrylýar. Çünki bergidar ýalan haýbatyň gadagandygyny bilýär we şol sebäpden geleşik hakyky däl bolup durýar. Şeýle-de bolsa, ol, hususan-da, düşündirilýän maddanyň birinji sözlemine laýyklykda, puly gaýtarmagy talap edip biler, sebäbi, diňe ýerine ýetirmegi alyan (ýalan haýbat atan) kanuny ýada oňat häsiýetleri bozupdyr. Şu maddanyň ikinji sözlemi boýunça «ýol bermezlige ýol bermezlik» ulanylmaýar, diýmek, ýalan haýbatyň pidasy puluň gaýtarylmagyny talap edip biler.

4. BÖLÜM. DELIKT BORÇNAMALARY

1 BAP. UMUMY DÜZGÜNLER

1027-nji madda. Düşünje

Kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketleri bilen başga şahsa zyýan ýetiren şahs şol zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur.

Mälim bolşy ýaly, zyýan ýetirilmegi sebäpli borçnamalar şertnamadan daşarky borçnamalaryň görnüşleriniň biri – delikt borçnamalar bolup durýar. Agzalan borçnamalar şertnama gatnaşyklarynda durmaýan şahslaryň arasynda ýüze çykýar we alnan şertnamaly borçnamalaryň bozulan halatynda şertnama gatnaşyklaryna gatnaşyjylary goraýan şertnamaly hukukdan tapawutlylykda, delikt hukugy şahsy islendik şahs tarapyndan kast etmelerden goraýar. Delikt borçnamalary şertnama gatnaşyklarynda durýan şahslaryň arasynda hem ýüze çykyp biler, ýöne ýetirilen zyýan şertnamaly borçnamalaryň bozulmagy bilen bagly däl. Şeýle ýagdaýlaryň biri, mysal üçin, TRKnyň sowgat edilen zadyň kemçilikleri sebäpli zyýan ýetirilmeginiň netijelerini göz önünde tutýan 551-nji maddasynda görkezilendir. Şu kada laýyklykda, sowgat edilen zadyň

kemçiligi sebäpli sowgady kabul eden raýatyň ömrüne, saglygyna ýa-da emlägine ýetirilen zyýanyň öwezi düşündirilýän maddanyň kadalary boýunça dolunyp bilner.

Kanunda göz öňünde tutulan halatlarda, şu babyň kadalaryna laýyklykda, şertnamaly borçnamalaryň bozulmagy bilen ýetirilen zyýanyň öwezi dolunýar. Mysal üçin, ýolagçylary gatnatmak şertnamasy boýunça daşajýynyň (ulag guramasynyň) borçlaryna bellenen ýerine ýolagçyny sag-salamat getirmek, şeýle hem onuň goşuny ýa-da ýüküni tükel we abat eltip bermek girýär. Öz borçnamalaryny bozan halatynda daşajý ýüküň kem çykandygy ýa-da ýitirilendigi üçin şertnamaly jogapkärçilik hakynda kadalar boýunça (TRK-nyň 680-nji maddasy), ýolagçylarynyň saglygyna ýetirilen zyýan ýa-da onuň aradan çykandygy üçin düşündirilýän babyň kadalary boýunça jogap berýär.

TRK-nyň 8-nji maddasynda beýleki şahsa ýetirilen zyýan raýat hukuklarynyň we borçlarynyň ýüze çykmagynyň esaslarynyň biri hökmünde agzalýar. Şunda Kodeksiň 8-nji we 1027-nji maddalaryndan zyýan ýetirilmeginiň özi hereket etmegiň hem-de hereket etmezligiň netijesi bolup biljekdigi gelip çykýar. Soňky ýagdaýda bu wezipeli adamlar we beýleki şahslar tarapyndan kanun ýa-da şertnama arkaly olaryň üstüne ýüklenen borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini bolup durýar. TRK-nyň 1027-nji maddasy laýyklykda, eger zyýan beýleki şahsa kanuna garşy bilkastlaýyn ýa-da seresapsyz hereketler bilen ýetirilen bolsa, zyýan ýetireniň üstüne zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüklenýär. Emma zyýanyň öwezini dolmak boýunça borçnamanyň ýüze çykmagy üçin zyýan ýetirmek faktynyň özi ýeterlik däl. Düşündirilýän madda zyýan ýetirmek fakty bilen bilelikde onuň öwezini dolmak borjyny döredýän umumy şertleri (esaslary) öz içine alýar. Bu şertler şulardan ybaratdyr: jogapkärçilik subýektiniň (zyýan ýetiren şahsyň), kanuna garşy hereketiň, zyýanyň, edilen iş bilen ýüze çykan zyýanyň sebäp baglanyşygynyň, zyýan ýetireniň günäsiniň bolmagy. Sanalyp geçilen esaslary umumy diýlip ykrar edilýär, sebäbi delikt borçnamasynyň ýüze çykmagy üçin, kanunda başgaça bellenmedik bolsa, ähli ýagdaýlarda olaryň bolmagy talap edilýär. Kanunyň şu ýagdaýlaryň toparyny üýtgedýän mahalynda jogapkärçiligiň ýörite şertleri barada gürrüň edýärler. Mysal üçin, şeýle şertlere ýokary howp çüşmesi tarapyndan zyýan ýetirilen halatlary degişlidir, şunda şol çüşmäniň eýesi günäsiniň bardygyna ýa-da ýokdugyna garamazdan jogapkärçilik çekýär (TRK-nyň 1034-nji maddasy).

TRK-nyň 1027-nji maddasynyň baş maksady heläkçilik çekeniniň delikt hukuk bozmalary bolmadyk bolsa bolup biljek emläk ýagdaýyny dikeltmek ýa-da şu hukuk bozmagyň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini dolmak bolup durýar.

1027-nji madda talap etmegiň özbaşdak hukuk esasy bolup durýan hem bolsa, oňa TRK-nyň 14-nji maddasynyň birinji bölegi bilen özara baglylykda seretmek gerek, oňa laýyklykda, «Öz hukugy bozulan şahs özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň doly tölenilmegini talap edip biler».

Delikt borçnamalarynyň ýüze çykmagy üçin, ýokarda görkezilişi ýaly, beýleki şahsa zyýan ýetirilmegine getiren edilen işiň bolmagy zerurdyr. Şunda edilen iş hereket etmekde hem, hereket etmezlikde hem (eger soňky ýagdaý erkiň aňlatmasy bolsa) ýüze çykyp biler. Soňky ýagdaýda bu wezipeli adamlar we beýleki şahslar tarapyndan kanun ýa-da şertnama arkaly olaryň üstüne ýüklenen borçnamalaryň ýerine ýetirilmegini bolup durýar. Şunuň ýaly bikanun hereket etmezligiň mysaly kanunçylykda göz öňünde tutulan, howp astynda galdyrmak (TJK-niň 125-nji maddasy), keselli adama kömek bermezlik (TJK-niň 121-nji maddasy), sowuk-salalyk (TJK-niň 188-nji maddasy) hyzmat edip biler.

Edilen iş diňe onuň zyýan çeken şahsyň hukuklaryna ýa-da beýleki emläk gymmatlyklaryna kast edýän ýagdaýlarynda, mysal üçin, awariýa wagtynda kesekiniň awtoulagyna zyýan ýetirilende delikt kanun bozulmagynyň obýektiw tarapyň elementi bolup durýar. Bu bolsa kanun tarapyndan goralýan we zyýan çekene degişli bolan anyk obýektiň bolmagynyň zerurlygyny aňladýar.

Edilen iş bilen şol işiň netijeleriniň arasynda sebäp baglanyşygy bolmalydyr. Degişlilikde, zyýanyň, mysal üçin, zähmete ukyplylygyň ýitirilmeginiň görkezilen edilen işiň netijesi bolup durýandygy barlanmalydyr. TRK-nyň 422-nji maddasy laýyklykda «zyýanyň we zyýan etmegine getiren hereketiň gös-göni netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezi tölenilmäge degişlidir».

Delikt jogapkärçiliginiň şerti zyýan ýetmegine getiren kanuna garşy edilen işiň bolmagy bolup durýar. Şundan eger zyýan kanuna garşy bolup durmaýan hereketler bilen ýetirilen bolsa, onda şu ýagdaýda zyýanyň öwezi dolunmaga degişli däl diki gelip çykýar. Mysal üçin, üçünji şahsa zyýan TRK-nyň 13-nji maddasy laýyklykda, özüniň raýat hukuklaryny goramak şertlerinde ýetirilen bolsa, şunuň ýaly zyýanyň öwezi dolunmaga degişli däl.

Her bir anyk ýagdaýda kanuna garşy hereketiň nämde ýüze çykandygyny barlamak gerek: kanunyň talaplarynyň bozulmagy ýa-da tertipnamanyň talaplarynyň berjaý edilmezligi we ş.m. Kābir ýagdaýlarda kanuna garşy hereket netijeleriň (zyýanyň) ýüze çykmazlygyna garamazdan, kanuna garşy edilen işiň amala aşyrylmagynda ýüze çykyp biler, beýleki ýagdaýda – kanuna garşy netijäniň bolmagy zerurdyr. Birinji ýagdaýa mysal TRK-nyň 16-njy maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny masgaralaýan maglumatlaryň ýaýradylmagy bolup durýar. Kanuna garşy netijäniň mysaly TRK-nyň 418-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, bedene şikes ýetirilmegi bolup durýar.

Delikt jogapkärçiliginiň şerti – TRK-nyň 1027-nji maddasy laýyklykda, zyýan ýetireniň günäsi bilkastlaýyn ýa-da seresapsyzlyk görnüşinde aňladylyp bilner.

Günäligi anyklamak üçin zyýan ýetiren şahsyň akylynyň düzüwligini we onuň anyk kanun bozmadaky günäsini barlamak gerek. Eger kanuny bozan we zyýan ýetiren TRK-nyň 26-njy maddasy laýyklykda, kāmıllık ukyby ýok diýlip ykrar edilen şahs bolup durýan bolsa ýa-da TRK-nyň 1029-njy maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, on ýaşy dolmadyk şahs bolsa, onuň üstüne delikt jogapkärçiligi ýüklenip bilmez.

Köp ýagdaýlarda jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin diňe seresapsyzlyk ýeterlik bolýar. Eger ol raýat dolanyşygyna zerur bolan aladachylygy äsgermezlik edýän bolsa, şahs seresapsyz hereket edýändir. Kanun bozujynyň üstüne delikt jogapkärçiligini ýüklemek üçin günä görnüşi (formasy) hökmünde bilkastlaýyn hereket diňe seýrek ýagdaýlarda gabat gelýär. Şahsyň netijeleriň ýüze çykyndygyny bilendigini we ony isländigini hem-de kanuna garşy iş bilen olaryň bolmagyny gazanandygyny aňladýar. Düzgün bolşy ýaly, bu zyýan ýetirmäge birnäçe şahslaryň – bilelikdäki gatnaşyjylaryň gatnaşýan mahalynda bolup geçýär.

Düzgün bozujynyň günäsi onuň jogapkärçiliginiň esasy bolup durýan hem bolsa, käbir ýagdaýlarda delikt jogapkärçiligi olar bolmasa hem ýüze çykýar. Mysal üçin, howa ulagyny ulanmagyň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini aňly ýagdaýlarda dolunmaga degişlidir (TRK-nyň

1034-njy maddasynyň ikinji bölegi). Delikt jogapkärçiligi diňe zyýan bolan mahalynda ýüze çykýar. Düşündirilýän maddada zyýan diýip zyýan çekene degişli maddy hukugyň bozulmagy netijesinde onuň emläginiň azalmagynda ýa-da maddy däl hukugyň (adamyň ömrü, saglygy we ş.m.) kemsidilmeginde ýüze çykýan maddy zyýana düşünilýär. Ýitgileriň öwezini dolunmaly möçberi kesgitlenende umumy kada ulanylýar. Zyýany tölemäge borçly bolan şahs zyýany tölemäge borçly edýän ýagdaýyň ýüze çykyp bilmejek mahalyndaky ozalky ýagdaýy dikeltmelidir (TRK-nyň 418-nji maddasynyň birinji bölegi).

Öwezini dolunmaga degişli zyýany kesgitlemek üçin TRK-nyň 422-nji maddasyna ýüzlenmek gerek, oňa laýyklykda, «Bergidaryň diňe öňünden çak edip biljek zyýanyň we zyýan etmegine getiren hereketiň gös-göni netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini tölenilmäge degişlidir».

Şeýlelikde, TRK-nyň 422-nji maddasy sebäplilik ýörelgesini, ýagny ýüze çykan zyýan bilen şol zyýanyň ýüze çykmagyna getiren hereketiň arasyndaky sebäp baglanyşygyny belleýär.

TRK-nyň 1027-nji maddasy olara kast edilmegi düzgün bozujy tarapyndan öwezini dolunmaga degişli zyýanyň ýüze çykmagyna getirip biljek obýektleriň anyk sanawyny öz içine almaýar. TRK-nyň 1027-nji maddasynyň umumy beýanynyň artykmaçlygy onuň zyýan çekeniniň bähbitlerini we hukuklaryny giňişleýin gursap almaga mümkinçilik berýändiginden ybaratdyr. Mundan başga-da, TRK-nyň aýry-aýry maddalarynda käbir goralýan gymmatlyklaryň sanawy, mysal üçin, adamyň ömrü ýa-da saglygy bardyr. Kanunyň goragy astynda bolýan obýektlere adamyň ömrüni (TRK-nyň 1034-nji maddasy), saglygyny (mysal üçin, TRK-nyň 418-nji maddasynyň ikinji bölegi), erkinligini (bikanun azatlykdan mahrum etmek), hukuklaryny (shahsy maddy däl hukuklar, eýelik etmek hukugy, eýeçilik hökmünde absolýut hukuklary we beýlekiler), özüniň suratlandyrylan şekiline bolan hukugyny (TRKnyň 17-nji maddasy), özüniň şahsy durmuşynyň syrlyny goramaga bolan hukugyny (TRK-nyň 18-nji maddasy) degişli edip bolar.

TRK-nyň 1027-nji maddasy umumy kada bolup durýar we zyýan ýetireniň emläk jogapkärçiliginiň aňly delikt kanun bozmalar üçin ulanarlykly şertlerini öz içine alýar. Mundan başga-da, TRK kanun bozmalaryň delikt hukugynda hem, TRK-nyň beýleki böleklerinde hem gabat gelýän käbir görnüşlerini belleýär.

TRK-nyň Umumy böleginde ýerleşdirilen delikt kanun bozmalara şular degişlidir: şahsyň at-abraýyny, mertebesini ýa-da iş abraýyny goramak (TRK-nyň 16-njy maddasy), özüniň suratlandyrylan şekiline bolan hukugy (TRK-nyň 17-nji maddasy), özüniň şahsy durmuşynyň syrlyny goramaga bolan hukugy (TRK-nyň 18-nji maddasy) we ş.m. Käbir kanun bozmalar borçnamaly hukugyň Umumy böleginde bardyr. Mysal üçin, TRK-nyň 418-nji maddasynyň ikinji bölegi, eger bedene şikes ýetirilmegi ýa-da saglyga şikes ýetirilmegi sebäpli heläkçilik çeken şahs işe ýarawlylygyny ýitiren bolsa ýa-da işe ýarawlylygy peselen bolsa ýa-da onuň islegi artan bolsa, onda ýeten zyýanyň jebir görüne her aýda hak tölemek arkaly öwezini tölenilmelidigini kesgitleýär.

1028-nji madda. Zyýan ýetirýän maglumatlaryň ýaýradylmagynyň netijeleri

- 1. Başga birine emläk zyýanyny ýetiren maglumatlary bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk zerarly ýaýradan ýa-da mälüm eden şahs eger şol maglumatlar göz-görtele ýalan bolsa, zyýanyň öwezini doldurmaga borçludyr.**
- 2. Maglumatlaryň ýalandygyny bilmän olara habar beren şahs, eger onuň özi ýa-da onuň habarynyň adresaty şeýle habary almaga doly ygtyýarly gyzylan bolsa, ol zyýanyň öwezini doldurmaga borçly däl.**

TRK-nyň 1028-nji maddasynyň birinji bölegi emläkleýin däl şahsy hukuklaryň bozulmagynyň ýörite halatyny göz önünde tutýar we işewür gatnaşyklaryň bähbitlerini goramak üçin kadalary öz içine alýar. Ýuridik şahs ýa-da olaryň olaryň birleşigi, şeýle hem ýuridik şahsy döretmedik telekeçiler zyýan çeken fiziki şahs, bolup bilerler.

Jogapkärçilik diňe onuň netijesinde emläk zyýany ýetirilen, ýalňys maglumatlaryň ýaýradylan ýa-da mälüm edilen halatynda ýüze çykýar.

Mysal üçin, bir kärhana tarapyndan öndürilen azyk önümleriniň düzüminde zäherli maddalaryň bardygyny barada ýalňys maglumatlaryň ýaýradylmagy kärhana emläk zyýanyny ýetirip biler, sebäbi şu maglumatyň ýaýradylmagy netijesinde şol önümleriň yerlenýän möçberi azalyp biler.

Dogry we hakykata laýyk gelýän maglumatlaryň ýaýradylmagy, eger olar beýleki şahs üçin ýaramaz emläk netijelerine getirip biljek bolsa hem, şol maglumatlary ýaýradyjynyň jogapkärçiligine getirmez. Mysal üçin, eger öndürilen önümleriň düzüminde hakykatdan hem saglyk üçin ýaramsyz maddalar bar bolsa we bu baradaky maglumatlar jemgyýetçiligiň dykgatyna ýetirilse, bu jogapkärçiligiň ýüze çykmagyna getirmez.

Shahsy durmuşa degişli maglumatlaryň ýaýradylmagy TRK-nyň 18-nji maddasynyň kadalary bilen düzgünleşdirilýär.

Subýektiw pikirleriň ýa-da baha bermeleriň köpçülikde aýdylmagy, hatda olar tankydy bolanda hem, maglumatlary ýaýratmak hasap edilmeýär.

Ýaýradylan maglumatlary alyjylaryň sanynyň ähmiýeti ýokdur, eger sonuň bilen zyýan ýetirilen bolsa, maglumatlaryň bir adama habar berilmegi ýeterlidir. Habar berlen maglumatyň işewür gatnaşyklarda ýaramaz seslenme döretmegi möhümdir.

Kanuny bozanyň günäsi maglumatlaryň bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk boýunça ýaýradylmagynda ýüze çykýar. Jogapkärçiligiň ýüze çykmagy üçin ýaýradyjynyň ýaýradylan maglumatyň ýalňysdygyny barada bilendigi ýeterlidir. Ol zyýan çekene emläk zyýanynyň ýetirilmegine getiren maglumatlary barlaman ýa-da düşünmek bilen ýaýratmakda günäli hasaplanýar.

Eger şahs özüniň ýaýradýan maglumatlarynyň ýalandygyny bilmedik bolsa we onuň özi şu maglumaty almakda kanuny gyzylan bolsa, maglumatlary ýaýradyjynyň üstüne zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüklenmeýär. Mysal üçin azyk önümlerini satmagy meýilleşdiren supermarket şol maglumaty almaga gyzylanyp biler.

Zyýan çekeniniň ýalan maglumatlaryň ýaýradylmagy netijesinde özüne ýetirilen zyýanyň öweziniň dolunmagyny talap etmäge hukugy bardyr. Zyýan çekeniniň ahlak zyýanyň öweziniň dolunmagyna hem hukugy bardyr (TRK-nyň 16-njy maddasynyň başinji bölegi).

Mundan başga-da, maglumatlary ýaýratmak dowam edýän bolsa, zyýan çekenini olaryň ýaýradylmagyny bes etmegi talap etmäge hukuky bardyr.

Şunuň bilen birlikde, köpçülikleýin habar beriş serişdelerinde ýaýradylan maglumatlar şolarda ýalana çykarylmalýdyr. Eger maglumatlar guramadan gelip çykýan resminamalarda bar bolsa, bu resminama çalsylmaga ýa-da yzyna alynmaga degişlidir. Beýleki ýagdaýlarda ýalana çykarmagyň tertibi kazyýet tarapyndan bellenýär.

Maglumatlary ýaýradyjy ýaýradylan maglumatlaryň hakykata laýyk gelýändigini ýa-da özüniň hiç zady ýaýratmandygyny subut etmelidir. Zyýan çeken, öz gezeginde, maglumatlaryň hakykata laýyk gelmeýändigini subut etmelidir.

Maglumatlary ýaýradyjynyň ýaýradýan maglumatlarynyň ýalandygyny bilmedik we onuň özi şu maglumaty almakda kanuny gyzyklanýan ýagdaýlarynda subut etmek borjy maglumatlary ýaýradyjynyň üstüne düşýär.

Düşündirilýän maddanyň kadalary ulanylanda emläkleýin däl şahsy hukuklaryň goragy hökmünde TRK-nyň 15-16-njy maddalarynyň kadalaryna ýüzlenmek gerek.

Zyýanyň öwezini dolunýan möçberi ýetirilen emläk zyýanyna deň bolmalydyr, ahlak taýdan ýetirilen zyýan bolsa edilen işe laýyk gelmelidir.

1029-njy madda. Kemala gelmedigiň ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik

1. **On ýaşyna ýetmedik şahs başga şahslara ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär.**
2. **On ýaşyny dolduran kemala gelmedik şahs, eger zyýan ýetiren wagtynda öz hereketiniň (eden işiniň,) ähmiýetine akyl ýetirip bilmeýän bolsa, ol özüniň başga şahsa ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär.**
3. **Kemala ýetmedigiň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik etmäge jogapkär şahslar kemala ýetmedigiň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zyýanynyň öwezini doldurmaga borçludyr. Gözegçilik etmäge jogapkär şahslar zyýanyň, önüni alyp bilmedik halatlarynda jogapkärçilik aradan aýrylýar.**

Düşündirilýän maddada on ýaşyna ýetmedik şahslar tarapyndan ýetiren zyýan üçin jogapkärçilige bagyşlanan kadalaryň giden toplumu bar. Şular ýaly şahslar tarapyndan ýetirilen zyýan üçin kanunda agzalan beýleki şahslar jogapkärçilik çekýärler.

TRK fiziki şahslaryň kämillik ukybyny we delikt ukybyny tapawutlandyrýar. Eger kämillik ukyby şahsyň öz erkine we öz hereketleri bilen raýat hukuklaryny edinmäge we amala aşyrmaga, özi üçin raýat borçlaryny döretmäge we olary ýerine ýetirmäge (TRK-nyň 23-nji maddasynyň birinji bölegi) ukybyny göz önünde tutýan bolsa, onda delikt ukyby şahsyň öz hereketleri bilen üçünji şahslara ýetirilen zyýan üçin şahsy emläk jogapkärçiligini çekýändigini belleýär.

Delikt hukuky delikt ukyby üçin ýaş çäklerini belleýär, bu TRKnyň 1029-njy maddasynyň birinji böleginden gelip çykýar, oňa laýyklykda, «on ýaşyna ýetmedik şahs başga şahslara ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär».

Şeýlelikde, düşündirilýän madda on ýaşyna ýetmedik, kämil däl şahsyň delikt ukyply dældigini belleýär, sebäbi ol başga şahslara ýetiren zyýany üçin emläk jogapkärçiligine çekilip bilinmez.

On ýaşdan on sekiz ýaş çenli şahslaryň delikt ukyplylygy çäkli bolup durýar. TRK-nyň 1029-njy maddasynyň ikinji bölegine seljerme geçirmegiň esasynda şeýle netije çykaryp bolar, şu bölege laýyklykda, kemala gelmedik şahs zyýan ýetiren wagtynda öz hereketiniň (eden işiniň,) ähmiýetine akyl ýetirip bilmedik bolsa, zyýanyň öwezini dolmak aýrylýar. Kemala gelmedigiň öz eden işiniň ähmiýetine akyl ýetirip bilendigine baha bermek kazyýetiň ygtyýarlygyna girýär.

Kemala gelmedigiň delikt ukybynyň bolmazlygy kemala gelmedik şahsyň hereketleri bilen özüne zyýan ýetirilen zyýan çekenini goragsyz galýandygyny aňlatmaýar. TRK-nyň 1029-njy maddasynyň üçünji bölegine laýyklykda, «kemala ýetmedigiň ata-enesi ýa-da oňa gözegçilik etmäge jogapkär şahslar kemala ýetmedigiň bikanun hereketleri bilen başga şahsa ýetiren zyýanynyň öwezini doldurmaga borçludyr».

Şu şahslaryň jogapkärçiliginiň şerti üçünji şahslara ýetirilen zyýanyň özi däl-de, kemala gelmediklere gözegçiligiň amala aşyrylmadygy, olary terbiýelemäge jogapkärçiliksiz garandyklary, çagalar babatynda öz hukuklaryny kanuny peýdalanmandyklary, şonuň netijesinde hem çagalaryň özlerni zyýan ýetirilmegine alyp baran derejede ýaramaz alyp barandyklary (garagollyga, huligançylykly bozgakçylykly hereketlere geçirimlilik etmek ýa-da höweslendirmek, çagalary gözegçiliksiz goýmak, olara üns bermezlik we ş.m.) üçin olaryň üstüne jogapkärçilik ýüklenen ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň) we hossarlaryň (howandarlaryň) bikanun hereketleri (hereket etmezlikleri), günäsi bolup durýar. Şeýlelikde, ene-atalar (perzentlige alanlar, hossarlar we howandarlar) degişli derejede terbiýe bermek üçin hem-de çagalara degişli derejede gözegçilik etmek üçin jogapkärçilik çekýärler (TRK-nyň 36-njy maddasynyň üçünji bölegi). Ene-atalaryň jogapkärçiligi olaryň çagalar bilen bile ýaşayandyklaryna ýa-da ýaşamaýandyklaryna garamazdan ýüze çykýar. Aýratyn ýaşayan ene ýa-da ata çaga bilen bile ýaşayan ene ýa-da ata bilen deň jogapkärçilik çekýär.

Çagalaryň mekdepe ýa-da çagalar bagynda bolýandygy eneatalary jogapkärçilikden boşatmaýar, diňe jogapkärçiligiň möçberini azaldyp biler.

Düşündirilýän maddanyň üçünji böleginde göz önünde tutulan käbir ýagdaýlarda ene-atalar we gözegçilik edilmegi üçin jogapkär şahslar, olaryň zyýanyň bolmagynyň önüni alyp bilmändikleri subut edilse, jogapkärçilikden boşadylyp bilner. Öňi bilen, bu olaryň kemala gelmediklere gözegçilik etmek boýunça öz borçlaryny bozmandyklaryny subut etmede ýüze çykýar, mysal üçin, aýratyn ýaşayan ene ýa-da ata beýleki enäniň ýa-da atanyň günäsi boýunça öz çagasyny terbiýelemäge gatnaşmak mümkinçiliginden mahrum edilen bolsa, jogapkärçilikden boşadylyp bilner.

Şeýlelikde, ähli ýagdaýlarda ene-atalaryň özlerniň günäsiniň ýokdugyny subut etmek mümkinçilikleri bolmalydyr.

10 ýaşdan ýokary kemala gelmedik tarapyndan ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik 10 ýaşamadyk kemala gelmedigiň jogapkärçiligi ýaly gurulýar, onuň zyýan ýetirilýän wagtynda öz edýän işiniň manysyna akyl ýetirýän halatlary muňa girmeyär. 10 ýaşdan ýokary kemala gelmedigiň kämillik ukybynyň çäklendirilmegi diňe onuň geleşikleri amala aşyrmak mümkinçiligine (geleşige ukyplylyk) degişlidir. Şol bir wagtda olar çäklendirilmedik kämillik ukybyna eýedirler, ýagny özlerniň ýetiren zyýanlary üçin özbaşdak jogap berip bilerler.

Bu bolsa jogap beriji hökmünde hemişe kemala gelmedik zyýan ýetirijiniň özüniň çekilmelidigini we onuň hereketleri babatynda ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligiň esaslary baradaky mesele çözülmelidir.

Şunuň bilen birlikde, kemala gelmedikleriň emläk ýagdaýyny nazara alyp (olaryň köpüsi okaýar we zyýanyň öwezini dolmak üçin serişdeleri ýok) ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň), hossarlaryň we howandarlaryň, şeýle hem olarda

ýerleşdirilen çagalaryň howandarlary bolup duran beýleki edaralaryň goşmaça jogapkärçiligi bellenýär. Beýleki terbiýeçilik, okuw, saglygy bejeriş we beýleki edaralaryň hiç biri 10 ýaşdan ýokary kämillik ýaşyna ýetmediklerini ýetiren zyýany üçin jogap bermeyär.

Ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň), hossarlaryň we howandarlaryň jogapkärçiligi diňe zyýan ýetireniň özüniň jogapkärçiligi barada meseläniň oňyn çözülen we onda zyýanyň öwezini dolmak üçin ýeterlik serişdäniň bolmadyk halatynda ýüze çykýar. Şu ýagdaýda zyýanyň öwezini doly ýa-da ýetmeýän bölegini dolmak borjy ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň), hossarlaryň we howandarlaryň üstüne ýüklenýär.

Şeýlelikde, ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň), hossarlaryň we howandarlaryň jogapkärçiligi goşmaça we ätiýaçlyk (subsidiar) bolup durýar. Ýöne goşmaça jogapkärçilige agzalan şahslar öz-özünden çekilmeýär-de, eýsem diňe olaryň hereketinde (hereket etmezliginde) raýat kanun bozmalar anyklanan mahalynda, ýagny bikanunlyk, günä we sebäp baglanyşygy bolanda çekilýär. Ene-atalaryň (perzentlige alanlaryň), hossarlaryň we howandarlaryň, jogapkärçiliginiň wagtlaýyn häsiýeti bardyr: ol zyýan ýetiriji kämillik ýaşyna (18 ýaş) ýetende, ýagny onuň doly kämillik ukypyny edinen wagtynda bes edilýär.

Kämillik ýaşyna ýetmänkä doly kämillik ukypynyň edinilmegi hem – nika baglaşylmagy bilen bagly (TRK-nyň 23-nji maddasynyň ikinji bölegi, Türkmenistanyň Maşgala kodeksiniň 15-nji maddasynyň üçünjü bölegi) – kanunda agzalan şahslaryň goşmaça jogapkärçiligini bes etmek üçin esas bolup durýar. Şeýle-de, goşmaça jogapkärçilik kämilligi bolmadyk şahsda kämillik ýaşyna ýetmezinden öň zyýanyň

öwezini dolmak üçin ýeterlik serişde peýda bolýan halatynda goşmaça jogapkärçilik bes edilýär.

Ene-ata hukugyndan mahrum edilen ene-atalar garyndaşlyk faktyna (olar şu babatda ene-ata hukugyndan mahrum edilýärler) esaslanýan ähli hukuklaryny, şol sanda öz çagalaryndan eklenç üçin serişde almak hukugyny hem ýitirýärler. Ene-ata hukuklaryndan mahrum edilmegi ene-atalary çagalary ekläp-saklamak boýunça borçlaryndan boşatmaýar, çagalary ekläp-saklamak boýunça borçlar diňe bir aliment tölemek borjy bolup durmaýandygy sebäpli, kazyýet çagalaryň zyýan ýetiren hereketleri şol şahslar tarapyndan ene-ata borçlarynyň degerli derejede ýerine ýetirilmezliginiň netijesi bolup duran bolsa, olary jogapkärçilige çekip biler.

Şeýlelikde, ene-atalar maşgala gatnaşyklaryny ýitirmek bilen, olaryň bikanun hereketleri üçin we öz günäsi üçin raýat-hukuk jogapkärçiligini saklap galýarlar.

Mundan başga-da, gözegçilik boýunça borjuň ýerine ýetirmändigi bilen zyýan ýetirilmegiň arasynda sebäp baglanyşygy subut edilmelidir.

1030-njy madda. Ruhý taýdan keselli (dälilik keselli) şahs tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak

1. **Eger ruhý taýdan keselli (dälilik keselli) ýa-da aklyly kem şahs öz bikanun hereketleri bilen başga bir şahsa zyýan ýetirse, oňa ýetiren zyýanyň öwezini doldurmak borjy ýüklenilmeýär.**
2. **Eger zyýan ýetirijä gözegçilik etmek borjy şahsa ýüklenilen bolsa, şol zyýanyň öňüni almak mümkin bolmadyk ýagdaýdan başga halatlarda, ol ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur.**

Psihiki ýarawsyzlygy (dälilik keseli ýa-da aklyly kemlik) sebäpli öz hereketleriniň manysyna düşüňip bilmeýän ýa-da şol hereketlere erk edip bilmeýän fiziki şahs kazyýet tarapyndan kämillik ukypy ýok diýlip hasap edilip bilner (TRK-nyň 26-njy maddasynyň birinji bölegi). Ol delikt ukypsyz bolup durýar, ýagny ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik çekmeýär.

Edenine akyl ýetirip bilmeýän ýagdaýda amala aşyrylan jenaýat bilen zyýan ýetiren, ýöne şu raýat kazyýet önümçiligi tertibinde kämillik ukypy ýok diýlip ykrar edilmedik raýat emläk jogapkärçiliginden boşadylýar.

Zyýan ýetireniň edenine akyl ýetirip bilmeýändigini anyklanylýan mahalynda ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak mümkinçiligi baradaky sorag ýüze çykýar. Şu babatda hossarlaryň jogapkärçiligi orta çykýar.

Aklyly kem we dälilik keselli diýlip ykrar edilen şahslara hossarlyk bellenýär (TRK-nyň 26-njy maddasynyň birinji bölegi). Degişlilikde aklyly kem we dälilik keselli şahslar tarapyndan ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy hossarlaryň üstüne ýüklenýär (TRK-nyň 26-njy maddasynyň ikinji bölegi).

Hossarlaryň hossarlyk edýän adamlaryna gözegçilik etmek boýunça öz üstlerine ýüklenen borçlaryny ýerine ýetirmändikleri, onuň bolsa zyýan çekene zelel ýetirilmegine getiren ýagdaýy hossarlaryň jogapkärçiligi üçin esas bolup durýar. Düşündirilýän maddanyň ikinji bölegi, eger olar gözegçilik boýunça borçlaryny bozmandyklaryny we zyýanyň ýüze çykmagynyň öňüni almagyň mümkin bolmandygyny subut etseler, hossarlaryň jogapkärçilikden boşadylýp bilinjekdigine ýol berýär.

Hossaryň özüniň gözegçilik boýunça borjyny bozmandygyny we zyýanyň öňüni almagyň mümkin bolmandygyny subut etmek işi hossaryň üstüne düşýär.

1031-nji madda. Ruhý taýdan wagtlaýyn ýarawsyzlygy ýagdaýynda ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak

Wagtlaýyn huşsuzlyk ýagdaýyndaky ýa-da ruhý taýdan ýarawsyzlygy ýagdaýyndaky şahs ýetiren zyýany üçin jogapkärçilik çekmeýär. Eger şahs özüni alkogolly içgileri, narkotiki ýa-da şoňa meňzeş serişdeleri ulanmak bilen şeýle ýagdaýa özi getiren bolsa, ol jogapkärçilikden boşadylmaýar, muňa şeýle ýagdaýa düşmeginde öz günäsiniň ýok halatlary girmeyär.

Düşündirilýän madda şahsyň wagtlaýyn huşsuzlyk ýagdaýynda ýa-da ruhý taýdan ýarawsyzlyk ýagdaýynda bolmagy bilen baglylykda öz hereketleriniň ähmiýetine düşünmäge ukypy bolmadyk raýat tarapyndan ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik göz öňünde tutulýar.

Raýatyň öz hereketleriniň manysyna düşüňip bilmeýän ýa-da şol hereketlere erk edip bilmeýän ýagdaýy psihiki ýarawsyzlygyny, ruhý tolgunmanyň we ş.m. netijesi bolup biler.

Raýaty öz hereketleriniň manysyna düşünmek mümkinçiliginden mahrum eden sebäplere baglylykda, düşündirilýän madda şu ýagdaýda ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligi differensirleýär. Hususan-da, şahs diňe wagtlaýyn huşsuzlyk ýagdaýynda ýa-da ruhy taýdan ýarawsyzlyk ýagdaýynda bolan halatynda jogapkärçilik çekmeýär.

TRK-nyň 1030-njy maddasynda göz öňünde tutulandakydan tapawutlylykda, şu düzgüniň wagtlaýyn häsiýeti bardyr, şahs bolsa delikt ukyply bolup durýar. Mysal hökmünde kazyýetiň iş tejribesinde awtoulagy dolandyrylýan wagtynda ozal mälüm bolmadyk garaguş keseliniň (epilepsiýa) ýa-da huşuň ýitirmegiň (amneziýa) ýüze çykýan halatlary gabat gelýär.

Şu düzgüniň hukuk netijesi şahsyýetiň edenini bilmezliginiň ýüze çykmagy bolup durýar, bu bolsa onuň üstüne ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjunyň ýüklenmegini aradan aýyrýar. Diýmek, şeýle ýagdaýda bolýan şahs ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak jogapkärçiliginden boşadylýar.

Eger şahs özüni alkogolly içgileri, narkotiki ýa-da soňa meňzeş serişdeleri ulanmak bilen şeýle ýagdaýa özi getiren bolsa, ol jogapkärçilikden boşadylmaýar. Şahsyň özüni şeýle ýagdaýa bilkastlaýyn getirmegi hökman däl. Seresapsyzlyk hem ýeterlikdir. Mysal üçin, alkogolly içgileri içen we operasiýa etmäge girişen lukman, serhoşlyk ýagdaýynda özüne gözgegçiligi ýitirýändigini we ýalňyşlyk goýberip biljekdigini bilmek bilen, seresapsyz hereket edýär.

Şu ýagdaýy nazara almak bilen, TRK-nyň 1031-nji maddasy eger ol özüni huşsuz ýagdaýa ýa-da ruhy bozulma ýagdaýyna özi getiren bolsa, şahsy jogapkärçilikden boşatmaýar.

Şahs özüni şeýle ýagdaýa öz hereketleri bilen getiren hem bolsa, şunuň ýaly ýagdaýa öz günäsi bilen düşmändigini subut etse, ol jogapkärçilikden boşadylýp bilner. Mysal üçin, oturluşyga gatnaşýanlar şol şahsyň içýän piwosy alkogolsyz diýip ynandyrýarlar, hakykatdan hem ol alkogolly bolup çykýar, şahs ony diňe maşyn sürüp baryarka duýup galýar. Bu fakty subut etmek borjy şol şahsyň üstüne düşýär.

1032-nji madda. Gulluk borçlary berjaý edilýän wagtynda

ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmak

Işgäri özüniň zähmet (gulluk) borçlaryny berjaý edýän wagtynda kanuna ters gelýän hereketi bilen üçünji şahsa zyýan ýetirse, oňa jogap berýän şahs zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Eger işgär günäli hereket etmedik bolsa, onda jogapkärçilik çekilmeýär.

TRK-nyň düşündirilýän maddasy onuň işgäri tarapyndan özüniň zähmet (gulluk) borçlaryny berjaý edýän wagtynda ýetirilen zyýan üçin ýuridik şahsyň ýa-da ýuridik şahsy döretmedik telekeçiniň jogapkärçiligi hakyndaky kadany öz içine alýar.

Ýuridik şahsyň hem ýuridik şahsy döretmedik telekeçiniň, ýagny ýuridik şahs bolup durmaýan şahsyň işgärleri bolup biler. Ýuridik şahs bolan halatynda ol aýratyn hukuga hem-de jemagat hukugyna degişli ýuridik şahs bolup biler.

Umumy ýörelge boýunça zyýanyň öwezi şol zyýany gönüden-göni ýerine şahs tarapyndan dolunýar. Şu logika boýunça iş beriji tarapyndan işe alnan gurluşykçy gurluşyk işleriniň barşynda armaturany elinden gaçyryp, beýleki şahsyň maşynyna zelel ýetirmese, şol zyýanyň öwezini dolmalydyr. Emma TRK-nyň 1032-nji maddasy şu umumy ýörelgeden çykýar we jogapkärçiligi zyýan ýetiriji kimiň tabşyrygy boýunça hereket eden bolsa, şol şahsyň (iş berijiniň) üstüne ýükleýär.

TRK-nyň 1032-nji maddasynda göz öňünde tutulan jogapkärçiligiň ýüze çykmagy TRK-nyň 1027-nji maddasynda göz öňünde tutulan kanun bozmalaryň ähli alamatlarynyň bolmalydygyny aňladýar.

TRK-nyň 1032-nji maddasynda göz öňünde tutulan netijeleriň ýüze çykmagy üçin zähmet (gulluk) borçlaryny ýerine ýetirmegiň barşynda üçünji şahsa zyýan ýetirilmedir. «Işgär» öz gulluk borçlaryny ýerine ýetirmek üçin hereket edýän şahslar üçin umumylaşdyrylan düşünje bolup durýar.

Diňe bir zähmet şertnamasy boýunça işi ýerine ýetirýän şahs däl, eýsem zähmet şertnamasy bolmazdan, ýöne iş berijiniň tabşyrygy boýunça ýa-da onuň razyllygy bilen işi ýerine ýetirýän işlendik şahs işgär diýlip ykrar edilýär. İş beriji bilen işgäriň arasyndaky gulluk aragatnaşygynyň we onuň üstüne iş berijiniň belli bir wezipeleri ýüklemeginiň möhüm ähmiýeti bardyr. Şeýle hem işgäriň iş berijiniň görkezmeleri boýunça hereket etmegi, şeýle hem onuň gulluk borçlaryny ýerine ýetiren mahalynda kanuny bozandygy möhüm bolup durýar.

Mysal üçin, gurulýan desgada reňklemek işlerini amala aşyýan reňkleýji ussa gurluşyk kärhanasynyň işçisi bolup durýar, özüniň esasy işinden soň hususy müşderilerde özbaşdak reňklemek işlerini geçirýän ussa, özüniň esasy işinden soň şol kärhananyň işgäri bolup durmaýar.

Işgär özüniň gulluk zähmet (gulluk) borçlaryny ýerine ýetirýän mahalynda hereket eden hem bolsa, iş berijiniň jogapkärçiligini esaslandyrmak üçin diňe zyýan ýetirmeginiň özi ýeterlik däl. Zyýanyň kanuna garşy hereketleriň netijesi bolmagy zerurdyr. Başga ýagdaýda zyýanyň öwezini dolmak boýunça jogapkärçilik iş berijiniň üstüne ýüklenip bilinmez.

Mysal üçin, awtoulagyň duralgada ýalňyş goýlandygy sebäpli, ol duralgada ýalňyş goýlan awtoulaglary aýyrmak we başga ýere äkitmek bilen meşgullanýan hususy edaranyň işgäri tarapyndan jerime duralgasynda goýlupdyr. Şonuň netijesinde awtoulagyň eýesi çykdajy çekmeli bolupdyr, olaryň öwezi edara tarapyndan dolunyp bilinmez, sebäbi onuň işgäri öz gulluk borjuny kanuna laýyk ýerine ýetiripdir.

Günäniň bolmazlygy şahsy jogapkärçilikden boşatmak üçin esas bolup durýar, muňa günäsiz ýagdaýda hem zyýanyň öwezini dolmagyň göz öňünde tutulýan halatlary girmeyär. Bu aýratyn hem ýokary howplulygy bolan çeşmeleriň peýdalanylýan halatlaryna degişlidir. Şonuň üçin günäsiz jogapkärçilik halatlarynda iş beriji hemişe jogapkärçilik çekýär we onuň günäsinin ähmiýeti ýokdur.

Günä meselesine seredilende iş berijiniň günäsinin göz öňünde tutulýandygyna üns bermek gerek, sebäbi gürrüň onuň işgäriň däl-de, iş berijiniň jogapkärçiligi barada gidýär. Şunuň bilen baglylykda, günälligiň möçberini kesgitlemek meseleleri, ýagny näme iş berijiniň günäsi hasap edilýän diýen sorag ýüze çykyp biler.

Öňi bilen, onuň öz işgäriň işine degişli derejede gözgegçilik etmändigi, işgär seçilip alnanda we ş.m. ýagdaýlarda ýalňyşlyk goýberendigi we şonuň netijesinde zyýanyň ýüze çykandygy iş berijiniň günäsi diýip hasap edilýär. Günäniň ýokdugyny subut etmek borjy iş berijiniň üstüne düşýär. Ol öz üstüne ýüklenen borçlaryň bozulmandygyny we özüniň işi bilen zyýanyň ýüze çykmagynyň arasynda sebäp baglanyşygynyň ýokdugyny subut etmelidir.

TRK-nyň 64-nji maddasy ýuridik şahslaryň jogapkärçiligi üçin möhüm kadany öz içine alýar, oňa laýyklykda, jemgyýetçilik guramasy we gazna müdiriýetiň agzalarynyň ýa-da beýleki wekilleriniň özläriniň üstüne ýüklenilen borçlary ýerine ýetiren

mahalynda eden hereketleri netijesinde üçünji şahslara ýetirilen zeel üçin jogapkärçilik çekýärler, olaryň şol hereketleri bolsa ýetirilen zeeli tölemek borjuny döredýär.

1033-nji madda. Ýetirilen zyýan üçin raýdaş jogapkärçilik

- 1. Eger ýetirilen zyýana birnäçe şahs gatnaşan bolsa, onda olar raýdaş bergidarlara hökmünde jogapkärçilik çekýärler.**
- 2. Ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligi ony diňe gös-göni ýetiren şahs däl, eýsem ony oňa yran ýa-da oňa ýardam eden, şeýle hem başga birine ýetirilen zyýandan düşünmek bilen peýdalanan şahs hem çekýär.**

Zyýan ýetirmäge birnäçe şahslar gatnaşyp biler. TRK-nyň 487-nji we 488-nji maddalaryna laýyklykda, borçnama birnäçe bergidarlaryň gatnaşýan halatynda raýdaş jogapkärçiligiň umumy ýörelgeleri bellenenidir.

Bilelikde zyýan ýetiren şahslaryň jogapkärçiliginiň raýdaş häsiýeti olaryň zyýan ýetiriji hereketleriniň netijesiniň bölünmeýändigini we zyýan çekeniniň bozulan hukuklaryny dikeltmek üçin şertleri döretmegiň zerurlygy bilen düşündirilýär. Bilelikde zyýan ýetirmek diýip iki ýa-da birnäçe adamlaryň ýüze çykan netijeler bilen sebäp baglanyşygynda bolýan kanuna garşy hereketlerine düşünilýär. Düşündirilýän madda delikt borçnamalar babatynda bilelikde zyýan ýetirilen ähli ýagdaýlarda raýdaş jogapkärçiligiň ýüze çykmagyny göz önünde tutýar.

Zyýanyň öwezini dolmak boýunça raýdaş jogapkärçiligi bilelikdäki hereketleri bilen zyýan ýetiren adamlaryň ählisi çekýär. Raýdaş jogapkärçilik umumy maksat bilen bagly bolmadyk bir iş boýunça, ýöne özbaşdak jenaýat üçin iş kesilen şahslaryň üstüne, şeýle hem iş kesilenleriň biri betnebis jenaýatlar, mysal üçin, ogurlyk, beýlekisi sowuk-salalyk üçin iş kesilen şahslaryň (soňkularyň hereketi birinjileriň jenaýaty amala aşyrmagyna belli bir derejede obýektiv ýardam eden hem bolsa) üstüne ýüklenmeýär.

Eger töletdirmegiň şunuň ýaly tertibi talap arzasyny bereniň bähbitlerine laýyk gelýän we zyýanyň öweziniň dolunmagyny üpjün edýän bolsa, kazyýetiň bilelikdäki hereketleri bilen zyýan ýetiren günäkärleriň üstüne raýdaş jogapkärçiligi däl-de, paýly jogapkärçiligi ýüklemäge haky bardyr. Üçünji şahslara ulag serişdeleri bilen özara hereketde zyýan ýetirilen halatlarynda, olary dolandyryan şahslaryň hereketlerinde jenaýatyň düzüminiň alamatlary ýok bolsa, bu bilelikde ýetirilen zyýan hasap edilýär.

Zyýan çekene öwez tölegini doly töläň zeel ýetiren şahsyň beýleki zyýan ýetirijileriň her birinden zyýan ýetirilene tölenen öwez töleginiň paýyny şol zyýan ýetireniň günäsiniň degişli derejesinde talap etmäge haky bardyr. Günäniň derejesini kesgitlemek mümkin bolmadyk ýagdaýynda paýlar deň hasap edilýär.

TRK-nyň 1033-nji maddasynyň görkezmesi zyýan çekeniniň hukuk ýagdaýyny ýeňilleşdirýär, sebäbi oňa anyk ýerine ýetirijini gözlemek gerek bolmaýar we ol jogapkärçilige kanun bozulmagyna bilelikde gatnaşyjylaryň (bilelikde zyýan ýetirijileriň) ählisini ýa-da birini jogapkärçilige çekip biler.

Bilelikde gatnaşmagyň şerti, jenaýat hukugynda bolşy ýaly, olaryň arasynda rollaryň paýlanyşyna garamazdan, birnäçe şahslaryň bilkastlaýyn we önünden niýet edip bilelikde hereket etmekleri bolup durýar. Seresapsyzlyk boýunça bilelikde gatnaşmak mümkinçiligine seredilmeýär.

TRK-nyň 1033-nji maddasynyň 2 bölegi kanun bozulmagyna bilelikde gatnaşyjylaryň birnäçe görnüşlerini görkezýär, iş ýüzünde jogapkärçilik nukdaýnazaryndan onuň uly ähmiýeti ýokdur, sebäbi bilelikdäki gatnaşyjylaryň raýdaş jogapkärçiligi aýry-aýry bilelikdäki zyýan ýetirijileriň özbaşdak jogapkärçiligini ýapýar.

Özüniň hereketi bilen zyýan çekene gönüden-göni zeel ýetiren adam ýerine ýetiriji diýlip atlandyrylýar.

Meçew berijiniň ornunda ýerine ýetirijiniň zeel ýetirmegine ýardam eden ýa-da şeýle etmäge yran şahs çykyş edýär.

Zyýan çekene zeel ýetirmekden peýda alan şahs hem bilelikde gatnaşyja hökmünde agzalýar.

Bu şahslaryň aýratynlykda görkezilmegine garamazdan, olaryň hemmesi ýerine ýetirijilere deňleşdirilýär we zyýan çekeniniň önünde deň jogap berýärler. Bilelikdäki gatnaşyjylaryň arasynda kanun bozmagy amala aşyrmakda özara ylaşygyň we özara baglanyşygyň bolmagy möhümdir. Olaryň bir wagtda hereket etmekleri hökmany däl. Aýryaýry bilelikdäki gatnaşyjylaryň hereketleri wagt boýunça gabat gelmän hem biler.

Zyýan ýetirijileriň bilelikde hereket edendiklerini subut etmek borjy zyýan çekeniniň üstüne düşýär.

1034-nji madda. Transport serişdeleriniň ulanylmagy netijesinde ýeten zyýanyň öwezini doldurmak

- 1. Ýolagçylary gatnatmak we ýükleri daşamak üçin transport serişdeleriniň eýesi, eger onuň transport serişdeleriniň ulanylmagy şahslaryň wepat bolmagyna, maýyp bolmagyna ýa-da saglygynyň bozulmagyna ýa-da zatlaryň zaýalanmagyna getiren bolsa, şonuň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini horluk görüne dolduryp bermäge borçludur.**
- 2. Zyýan ýeňip geçip bolmaýan güýç sebäpli ýeten bolsa, şu maddanyň 1 punktunda göz önünde tutulan zyýanyň öwezini doldurmak borjy ýüze çykmaýar, muňa zyýanyň howa transporty ulanylan wagtynda ýüze çykan halaty girmeyär.**
- 3. Eger bir şahs transport serişdesini onuň eýesinden rugsat alman peýdalansa, ol ýeten zyýanyň öwezini onuň eýesine derek doldurmaga borçludur. Şonda eger transport serişdesiniň ulanylmagy onuň eýesiniň günäsi sebäpli mümkin bolan bolsa, onda ýeten zyýanyň öwezini onuň eýesi doldurmaga borçludur. Eger ulanyjy transport serişdesini dolandyrmak üçin onuň eýesi tarapyndan bellenen bolsa ýa-da şol transport serişdesi oňa onuň eýesi tarapyndan berlen bolsa, ýokardaky birinji sözlemde beýan edilen düzgün ulanylmaýar.**

TRK-nyň 1034-nji maddasy delikt kanun bozmalaryň ýörite görnüşini öz içine alýar, ol ulag serişdeleriniň ulanylmagy netijesinde ýeten zyýanyň öwezini dolmak bilen baglydyr.

TRK-nyň 1034-nji maddasynyň birinji böleginde ulag serişdeleri düşüňjesi berilýär – bu ýolagçylary gatnatmak we ýükleri daşamak üçin peýdalanylýan ulag serişdeleridir, hususan-da, olara awtoulaglar, motosikller, demir ýol ulaglary, turba geçirijiler, howa ulaglary we ş.m. degişlidir. Şunda ulag serişdeleriniň eýeleri fiziki şahslar hem-de ýuridik şahslar (mundan

beýläk – şahslar) bolup biler. Ulag serişdelerini öz serişdeleriniň hasabyna ýa-da alyşmak boýunça edinen, şeýle hem sowgat hökmünde ýa-da miras geçmek boýunça alan şahslar ulag serişdeleriniň eýeleri bolup durýarlar. Zyýanyň öweziniň kesekiniň dälde, özüniň kanun bozandygy üçin, ýagny sürüji tarapyndan awtoulag serişdesiniň dolandyrylyşyna degişli derejede gözegçilik edilmändigi üçin dolunýandygy sebäpli, ulag serişdesiniň hakyky eýesini anyklamak zerur bolup durýar.

Ulag serişdeleriniň eýesi düşünjesini kesgitlemek üçin TRK-nyň 176-njy maddasyna ýüzlenmek gerek, oňa laýyklykda, göni ýa-da biriniň üstünden eýelik edýän şahslar eýeler diýlip hasap edilýär (TRK-nyň 176-njy maddasynyň üçünjü bölegi). Tersine, zada hakykat ýüzünde eýelik edýän-de bolsa, ony başga şahsyň peýdasyna eýelik edýän we eýesiniň ygtyýarlaryny şol şahsdan alan şahs zadýň eýesi diýlip hasap edilmeýär. Diňe ygtyýar-hukugy beren şahs zadýň eýesi diýlip ykrar edilýär. Şunda eýelik edýäniň şol serişdeleriň eýesi bolup durýandygy ýa-da durmaýandygy möhüm däl. Mysal üçin, TRK-nyň 176-njy maddasynyň üçünjü bölegine laýyklykda, kärendeçi, hakyna tutuýy, girew saklaýjy we ş.m. eýeler bolup durýarlar. Türkmenistanyň demir ýoly otlularyň düzüminiň eýesi bolup durmaýar, sebäbi olar diňe döwlet eýeçiliginde bolýar, ýöne demir ýol olara eýelik ediji bolup durýar we demir ýol ulag serişdelerini ulanmagyň barşynda ýetirilen zyýany onuň özi dikeltmelidir.

Kanun bozmalaryň düzüminiň obýektiv tarapy adamlaryň heläk bolmagy, şikes almagy ýa-da saglygynyň bozulmagy, şeýle hem zatlar zeper ýetmegi bolup durýar. Bu ýagdaýlaryň ulag serişdelerini ulanmagyň netijesi bolmagy zerurdyr. Ulaglary ulanmak bilen agzalan netijeleriň ýüze çykmagynyň arasynda sebäp baglanyşygy bolmalydyr. Zyýan çekenler hökmünde ýolagçylar hem, ulag hadysasynyň bolup geçen ýerine golaý ýerde duran keseki adamlar hem bolup bilerler. Zyýanyň bolandygyny subut etmek borjy zyýan çekeniniň üstüne düşýär. Şeýle hem ol ulag serişdesi bilen ýüze çykan zyýanyň arasynda sebäp baglanyşygyny subut etmelidir.

TRK-nyň 1034-nji maddasynyň ikinji bölegine laýyklykda, zyýan ýeňip bolmaýan güýç sebäpli ýetirilen bolsa, şu maddanyň birinji böleginde göz önünde tutulan zyýanyň öwezini dolmak borjy ýüze çykmaýar. Emma bu çäklendirme howa ulagy sebäpli ýetirilen zyýana degişli däl we onuň öwezini ýeňip bolmaýan güýje garamazdan dolunmalydyr. Ýeňip bolmaýan güýçler – bu ulag serişdesinden peýdalanyjynyň özüniň islegine görä sowlup geçip bilmeýän güýçleridir. Olar tebigy betbagtçylyklar (ýer titremegi, suw basmagy we ş.m.) hemde tehnogen wakalar (köprüleriň we beýleki inženerçilik desgalarynyň awariýalary) bolup biler.

Ulag serişdesiniň eýesi eger ulag serişdesi beýleki şahslaryň bikanun hereketleri netijesinde, mysal üçin, ulag serişdesi ogurlananda öz eýeçiliginden çykandygyny subut etse, onda zyýan üçin jogapkärçilik subýekti diýlip ykrar edilip bilinmez. Ulag serişdesine hakyky eýelik etmek şahsyň ulag serişdesinden eýesiniň razylygy bolmazdan peýdalanan halatynda çekilen zyýanyň öwezini dolmak borjyny getirip biler (TRK-nyň 1034-nji maddasynyň üçünjü bölegi). Eger eýelik etmek eýesiniň günäsi boýunça geçen bolsa, ol ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga borçludur.

Şol çeşmäniň eýesi bilen zähmet gatnaşyklaryna laýyklykda ulag serişdesini dolandyran şahs, mysal üçin, trolleybusyň sürüjisi, maşinist we beýlekiler ulag serişdesiniň eýesi diýlip ykrar edilmeýär we zyýan çekeniniň önünde jogapkärçilik çekmeýär.

1035-nji madda. Gurluşyk etmeden gelip çykýan howpdan ýeten zyýan üçin jogapkärçilik

- 1. Ol ýa-da beýleki gurluşyk etmeden onda öndürilen, şol ýerde ýerde ýerleşdirilen ýa-da şol ýere berilýän energiýadan ýa-da ýangyn howply ýa-da partlama howply, awuly ýa-da zäherleýji maddalardan aýratyn howp gelip çykýan bolsa, eger şol howpuň iş ýüzünde amala aşyrylmagy şahslaryň wepat bolmagyna, maýyp bolmagyna ýa-da saglygynyň bozulmagyna ýa-da ýükleriň zaýalanmagyna getiren bolsa, şol binanyň eýesi zyýan çeken şahslara ýeten zyýanyň öwezini dolduryp bermäge borçludur. Eger ýokary derejedäki howp şol maddalardan gelip çykýan bolsa, onda bu jogapkärçilik ýangyn howply ýa-da partlama howply, awuly we zäherleýji şol maddalaryň eýeleri babatda hem ulanylýar.**
- 2. Eger ol ýa-da beýleki gurluşykdan ýa-da maddadan ýokary derejedäki howp şu maddanyň 1 punktunda görkezileninden tapawutlanýan esaslarda gelip çykýan bolsa, gurluşygyň, ýa-da zadýň eýesi howpuň amala aşyrylmagy netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini şonuň ýaly ýagdaýda doldurmaga borçludur.**
- 3. Eger zyýan eýesiniň mülkiniň içinde ýerleşýän gurluşykdan ýa-da onuň ýer uçaşygynyň territoriýasynyň içinden dörän bolsa, onda şu maddanyň 1 punktunda göz önünde tutulan zyýanyň öwezini doldurmak borjy ýüze çykmaýar.**
- 4. Eger zyýan önümi alyp bolmaýan güýç zerarly ýüze çykan bolsa şu maddanyň 1 punktunda göz önünde tutulan zyýanyň öwezini doldurmak borjy aradan aýrylýar, muňa elektrik beriji liniýalardaky awariýalar ýa-da nebit, gaz, suw we nebit önümlerini geçirijileriň hatardan çykmagy zerarly zyýan ýetirilen halatlary girmeyär.**
- 5. Radioaktiw maddalaryň ulanylmagy netijesinde ýeten zyýanyň öwezini şol maddalary ulanan şahs tarapyndan doldurylmalydyr.**

TRK-nyň 1035-nji maddasynda göz önünde tutulan kanun bozmalaryň düzümi daşky gurşawy goramak zerurlygy bilen baglydyr. Seredilýän madda diňe tebigatyň hapalanmagy netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagyň delikt-hukuk esaslaryny bellemek bilen çäklenýär.

TRK-nyň 1035-nji maddasynda gürrüň adamlaryň heläk bolmagyna, şikes almagyna ýa-da saglynyň ýaramazlaşmagyna getiren howp gelip çykýan binanyň, ot almak howpy ýa-da partlama howpy bolan, awuly we zäherleýji ýa-da radioaktiw maddalaryň eýeleriniň jogapkärçiligi barada gidýär.

TRK-nyň 1035-nji maddasy olarda aýratyn we ýokary howplulyk gelip çykýan ot almak howpy ýa-da partlama howpy bolan, awuly we zäherleýji ýa-da radioaktiw maddalaryň ýerleşdirilen binasynyň eýeleri babatynda ulanylýar. Eýeleriniň jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin potensial howpuň bolmagy ýeterlik däl. Ol bu howpuň iş ýüzünde amala aşmagy adamlaryň heläk bolmagyna, şikes almagyna ýa-da saglynyň ýaramazlaşmagyna getiren bolsa ýüze çykýar. Aýratyn we ýokary howplulyk çeşmeleriniň sanawy gutarnykly bolup durmaýar. Olary netijesinde TRK-nyň 1035-nji maddasynyň birinji böleginde göz önünde tutulan ýagdaýlar bolanda energiýanyň, ot almak howpy ýa-da partlama howpy bolan, awuly we zäherleýji ýa-da radioaktiw maddalaryň peýdalanylyşyna möhüm ähmiýet berilýär.

Ulag serişdeleri bilen ýetirilen zyýan babatynda bolşy ýaly, ýeňip bolmaýan güýç ýokary howplulyk çeşmesiniň eýesiniň jogapkärçiligini aradan aýyran ýagdaý bolup durýar (TRK-nyň 1035-nji maddasynyň dördünji bölegi). Emma bu ýörelge belli bir çäklendirmelere degişlidir. Ýeňip bolmaýan güýç ýokary howplulyk çeşmesiniň eýesini zyýan elektrik geçiriji ulgamlaryň awariýasy ýa-da nebit, gaz, suw we nebit önümlerine zeper ýetmegi sebäpli ýetirilen bolsa, zyýanyň öwezini dolmak borjundan boşatmaýar (TRK-nyň 1035-nji maddasynyň dördünji bölegi). Bu bolsa şu howplulyk çeşmeleri sebäpli ýetirilen zyýanyň öweziniň, awariýalaryň sebäplerine garamazdan, ähli ýagdaýlarda dolunmaga degişlidigini aňladýar.

1036-njy madda. Ýangyn söndürilen wagtynda ýeten zyýanyň öwezini doldurmak

Ýangyn söndürilen wagtynda, onuň goňşy kwartiralara we gurluşyklara ýaýramagynyň önüni alnanda başga birine ýeten zyýanyň öwezini ýangynyň döremegine günäkär bolan şahs tarapyndan doldurylýar.

Düşündirilýän maddada ýangyn söndürmegiň netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmaga borçly şahsa göni salgylanma berilýär. Tipiki ýagdaý: ýangyn söndürilende aşaky gatlarda ýerleşýän öýler suw basdyrylyp bilner. Şu ýagdaýda zyýan çekenini wezipesi ýangyna kimiň sebäp bolandygyny anyklamak bolup durýar. Bu ýangynyň bolup geçen öýüniň ýaşaýjylary ýa-da öýde abatlaýyş işlerini geçiren işçiler we beýlekiler bolup biler.

Seredilýän ýagdaý bilen baglanyşykly, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak meselesi, ýagny zyýanyň öwezini kim dolmaly diýen sorag ýüze çykýar. Öz hereketleri bilen goňşy öýi haraplan ýangyn söndürijiler toparymy ýa-da ýangyn dörän öýüň eýesi?

Düşündirilýän madda şu soraga jogaby öz içine alýar. Oňa laýyklykda, zyýanyň öwezini dolmak ýangynyň döremeginde günäli şahsyň üstüne ýüklenýär. Diýmek, zyýan çekenini wezipesi ýangynyň döremeginde günäli şahsy anyklamak bolup durýar. Günäli şahsy anyklamak we onuň hereketi bilen ýüze çykan zyýanyň arasyndaky sebäp baglanyşygyny subut etmek borjy zyýan çekeniniň üstüne düşýär.

1037-nji madda. Zyýanyň öwezini doldurmak borjunyň aradan aýrylmagyna ýol bermezlik

- 1. Ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmagyň şu Kodeksiň 1034 we 1035 maddalary tarapyndan göz önünde tutulan borçnama, eger ol fiziki şahsa degişli bolsa, öňden aradan aýrylyp ýa-da çäklendirilip bilinmez. Zatlara ýetirilen zyýan babatda hem şol düzgün ulanylýar, muňa jogapkärçilikden boşadylmagy we jogapkärçiliginiň çäklendirilmegi ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmaga borçly şahsyň we ýuridiki şahsyň arasynda ylalaşylan halatlary girmeyär.**
- 2. Şu maddanyň 1 punktundaky düzgünlere garşy gelýän ylalaşyklar hakyky däldir.**

Düşündirilýän madda laýyklykda, eger zyýan çeken fiziki şahs bolsa, ulag serişdelerini ulanmagyň ýa-da binadan gelip çykýan howpuň netijesinde ýüze çykan zyýanyň öwezini dolmak boýunça jogapkärçiligi aradan aýyrmaga ýa-da çäklendirmäge ýol berilmeýär.

TRK-nyň 1037-nji maddasynyň şu kadasynyň hökmany häsiýeti bardyr we ol taraplaryň ylalaşygy bilen üýtgedilip bilinmez: 2-nji bent şunuň ýaly ylalaşygyň hakyky däldigini göz önünde tutýar.

Zyýan çeken hökmünde ýuridik şahslaryň çykyş edýän ýagdaýlary kadadan çykma bolup durýar. Jogapkärçilikden boşatmak ýa-da jogapkärçiligi çäklendirmek zyýanyň öwezini dolmaga borçly şahs bilen ýuridik şahsyň arasynda ylalaşylyp bilner.

Şeýlelikde, TRK ýuridik şahslar üçin göz önünde tutulan derejä garanyňda, fiziki şahslaryň goraglylygynyň ýokary derejesini göz önünde tutýar.

1038-nji madda. Mallaryň ýetiren zyýanynyň öwezini doldurmak

Eger mal adamyň bedenine (synasyna) degip, onuň ömrüne ýa-da saglygyna zeper ýetirse ýa-da zatlaryny zaýalasa, malyň eýesi zyýan çekene ýetirilen zeleliň öwezini dolduryp bermäge borçludur. Eger zyýan professional, telekeçilik işlerini amala aşyrmak üçin niýetlenilen ýa-da eýesiniň eklenmek üçin serişde alýan öý maly tarapyndan ýetirilen bolsa, şonuň bilen birlikde malyň eýesi malyna gözegçilik etmekde graždanlyk dolanyşygyna degişli aladalary eden bolsa ýa-da eger zyýan şonyň ýaly alada edilende-de barybir ýetjek bolsa, onda onuň öwezini dolmak borjy ýüze çykmaýar.

TRK-nyň 1038-nji maddasy mallaryň we öý haýwanlarynyň ýetiren zyýanynyň öweziniň dolunmagyny göz önünde tutýar. Öý haýwanlary diýip öýde saklanýan, professional, telekeçilik işini amala aşyrmak üçin ýa-da eýesiniň eklenmegi üçin serişdeleri almak üçin peýdalanylýan mallara düşünilýär we şunda mal eýesi mallara gözegçilik etmekde degişli derejede alada edýän bolsa, olaryň ýetiren zyýanynyň öwezini umumy tertipde, ýagny eger olaryň eýesiniň günäli bolup mallara gözegçilik etmek barada aladalanmak borjuny bozandygy subut edilen ýagdaýynda dolunmaga degişlidir.

Malyň onuň eýeçiliginde bolup durýandygyna we zyýan ýetirilen pursatynda malyň onuň gözegçiliginde bolandygyna we bolmandygyna garamazdan, eýelik etmeginde mal bolan şahs malyň eýesi bolup durýar. Eýesi günäli hereket üçin däl-de, ýokary howplulyk çeşmesiniň bardygyny sebäpli jogap berýär. Malyň eýesi malyň adamyň ömrüne, onuň bedeniniň eldegrilmezligine ýa-da saglygyna zyýan ýetirilendigi ýa-da zada zeper ýetendigi üçin jogapkärçilik çekýär.

Düzgün bolşy ýaly, malyň zyýan ýetirendigini subut etmek borjy zyýan çekeniniň üstüne, mala gözegçilik etmekde raýatlyk dolanyşygyna degişli aladalaryň bozulmadygyny subut etmek bolsa öý haýwanynyň eýesiniň üstüne düşýär.

1039-njy madda. Gurluşygyň opurylmagyndan ýeten zyýanyň öwezini doldurmak

- 1. Gurluşygyň ýa-da başga desganyň eýesi gurluşygyň ýa-da başga desganyň tutuşlygyna ýa-da onuň bir böleginiň çökmegi netijesinde ýeten zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur, muňa gurluşygyň ýa-da başga**

desganyň hakykatda bolmalysy ýaly gurulmandygyndan ýa-da kemçilikli gurlandygyndan zyýanyň ýüze çykmadyk halatlary girmeyär.

- Eger zelel jaýdan taşlanan ýa-da gaçan ýa-da guýlan zatlardan ýeten bolsa, degişli ýaşaýyş jaýy bilen meşgullanýan şahs jogapkärçilik çekýär, muňa zyýanyň kesgitläp bolmaýan güýjüniň netijesinde ýa-da zyýan çekenin günäsi bilen ýüze çykan halatlary girmeyär.**

TRK-nyň 1039-njy maddasynyň birinji bölegi, eger zyýan gurluşygyň ýa-da başga bir desganyň opurylmagynyň netijesinde ýüze çykan bolsa, gurluşygyň ýa-da başga bir desganyň eýesiniň üstüne zyýanyň öwezini dolmak borjuna ýükleýär. Eýesi gurluşygyň degerli derejede saklanmagynyň üpjün edilmändigi, onuň gurluşygyň tutuşlygyna ýa-da bir böleginiň opurylmagyna getirendigi babatda günäli hasap edilýär. Eýesi gurluşygy degerli derejede saklamagyň kadalarynyň bozulmandygyny subut etse, onuň çak edilýän günäsi aýrylýar we ol jogapkärçilikden boşadylýar (1 bent).

Zyýan çeken zyýanyň bolandygyny we ýüze çykan zyýan bilen gurluşygyň ýa-da bölekleriniň opurylmagynyň arasynda sebäp baglanyşygyny subut etmelidir.

Şeýle ýagdaýlarda, eger bina dolulygyna bir adama degişli bolsa, ýöne binanyň aýry-ayry bölekleri (öýler, edara jaýlary) beýleki şahslara (kireýine alyjylara, kärendeçilere) peýdalanmaga berlen we zyýan binadan zyňylan ýa-da gaçan ýa-da guýlan zat bilen ýetirilen bolsa, degişli jaýy eýeleýän şahs jogapkärçilik çekýär (TRK-nyň 1039-njy maddasynyň ikinji bölegi).

Zyýan çekende zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek hukugy, eger ol gurluşygyň ýa-da bölekleriniň opurylmagy sebäpli aradan çykan, saglygyna ýa-da emlägine zyýan ýetirilen halatynda ýüze çykýar. Mysal üçin, çäre görülmändigi netijesinde öýüň balkonynyň bir bölegi ýykylýp, geçip barýanyň üstüne gaçypdyr, şonuň netijesinde onuň bedenine zeper ýetipdir.

Gurluşygyň opurylmagy gurluşygyň ýa-da başga desganyň hakykatda bolmalysy ýaly gurulmandygy ýa-da kemçilikli gurlandygynyň netijesi bolup biler (TRK-nyň 1039-njy maddasynyň birinji bölegi).

Talap etmek hukugy özüne gönüden-göni zyýan ýeten şahsda bolýar.

Eger binanyň eýesi we eýelik edýän dürli şahslar bolup durýan bolsa, jogapkärçilik zyýanyň ýetirilen pursatynda bina onuň peýdalanmagynda bolan eýelik edýäniň üstüne düşýär.

1040-njy madda. Döwlet gullukçysy tarapyndan ýetirilen

zyýan üçin döwletiň jogapkärçiligi

- Eger döwlet gullukçysy öz gulluk borjuna üçünji şahs babatda bilkastlaýyn ýa-da geleňsizlikden bozsa, şol gullukçynyň işleýän döwleti ýa-da organy ýetirilen zyýanyň öwezini doldurmaga borçludur. Niýet bilen ýa-da gödek seresapsyzlykdan eden bolsa, döwlet bilen bilelikde gullukçy deň jogapkärçilik çekýär.**
- Eger heläkçilik çeken bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlykdan hukuk serişdeleri bilen zyýanyň önüni almaga synanyşmadyk bolsa zyýanyň öwezini doldurmak borjy ýüze çykmaýar.**
- Bikanun sud edilmegi, jenaýat jogapkärçiligine bikanun çekilmegi, önüni alyş çäresi hökmünde tussaglykda saklamak ýa-da başga ýere gitmeli dældigi barada gol çekdirmek çäreleriniň bikanun ulanylmagy, administratiw temmi hökmünde tussag etmek ýa-da düzediş işlerinde işletmek çäreleriniň bikanun ulanylmagy sebäpli, doznaniýe, deslapky derňew organlarynyň, prokuraturalaryň we sudlaryň wezipeli şahslarynyň günäsinin bardygyna garamazdan, reabilitirlenilen graždana ýetirilen zyýanyň öwezi döwlet**

tarapyndan doldurylýar. Niýet ýa-da gödek seresapsyzlyk bolanda döwlet bilen bilelikde şol şahslar deň jogapkärçilik çekýärler.

TRK-nyň 1040-njy maddasynyň maksady fiziki we ýuridik şahslaryň emläk hukuklaryny döwlet gullukçylary tarapyndan kast etmeden goramak bolup durýar. Düşündirilýän madda bu şahslara döwlet gullukçylarynyň günäli we kanuna garşy hereketleri bilen üçünji taraplara zyýan ýetiren bolsalar, döwletden zyýanyň öwezini dolmagy talap etmek mümkinçiligini berýär.

Döwletiň jogapkärçiligi diňe üçünji şahslara zyýan döwlet gullukçysy tarapyndan ýetirilen halatynda ýüze çykýar. TRK döwlet gullukçysy düşünjesini öz içine almaýar. Döwlet edarasynnda gulluk düşünjesi 2016-njy ýylyň 26-njy martynda kabul edilen «Döwlet gullugy hakynda» Türkmenistanyň kanunynyň 1-nji maddasynda tertipleşdirilýär, bu ýerde «döwlet gullugy diýlip döwlet häkimiýetiniň wezipelerini durmuşa geçirmäge gönükdirilen wezipe ygtyýarlyklaryny ýerine ýetirmek boýunça döwlet gullukçylary tarapyndan amala aşyrylýan hünär işe» düşünilýär. Bu Kanunyň 3-nji maddasynyň birinji böleginiň 1-nji bendine laýyklykda, döwlet gullukçylarynyň wezipeleriniň sanawynda görkezilen wezipeleri eýeleýän we döwlet gullugynyň önünde durýan wezipeleri durmuşa geçirmek boýunça işleri amala aşyran Türkmenistanyň raýatlary döwlet gullukçylary bolup durýarlar.

Döwlet gullukçysy tarapyndan ýetirilen zyýan sebäpli döwletiň jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin döwlet gullukçysynyň zyýany gulluk borçlaryny ýerine ýetirmegiň barşynda ýetirmegi zerurdyr. Gulluk işi bilen bagly bolmadyk zyýan ýetirilmegi (mysal üçin, köçede uruşmagyň barşynda bedene zeper ýetirilmegi ýa-da döwlet gullukçysy tarapyndan zyýan çekenin emläginiň ogurlanmagy) düşündirilýän kada laýyklykda jogapkärçiliginiň ýüze çykmagyna getirmez.

TRK-nyň 1040-njy maddasynda göz önünde tutulan zyýan fiziki we ýuridik şahslaryň gündelik durmuş meseleleri boýunça, mysal üçin, gurluşyk üçin rugsat almak, ýuridik şahslary bellige almak we ş.m. baradaky arzalaryna degişli derejede garalmazlygy netijesinde ýetirilip bilner.

Zyýan çeken üçünji şahslar babatynda gulluk borçlarynyň bozulmagy döwlet gullukçylarynyň jogapkärçiliginiň ýüze çykmagy üçin ýene

bir esas bolup durýar. Döwlet gullukçylarynyň ýerine ýetirilmegi zerur bolan borçlary, düzgün bolşy ýaly, kanunlarda, gulluk görkezijilerinde ýa-da düzgünnamalarda, ýokarda durýan edaralaryň buýruklarynda we ş.m. belenenidir. Gulluk borçlarynyň bozulmagy, düzgün bolşy ýaly, kanuna garşylygy göz önünde tutýar, sebäbi hereket döwlet gullukçylary üçin belenen hukuk görkezmelerini bozmak bilen amala aşyrylýar, şonuň üçin döwlet gullukçysynyň hereketi kanuna garşy bolmalydyr.

Döwlet gullukçysynyň günäligi, TRK-nyň 1040-njy maddasyna laýyklykda, döwletiň jogapkärçiligini ulanmagyň esasy bolup durýar. Bu – eger ol bilkastlaýyn öz gulluk borçlaryny bozýan ýa-da seresapsyz gödeklige ýol berýän bolsa – eger ol öz üstüne ýüklenen gulluk borçlaryny ýerine ýetirmekte ynsaplylyk we alada edijilik görkezmeýän bolsa – kanuna garşy hereket görnüşinde ýüze çykyp biler.

TRK-nyň 1040-njy maddasynda göz önünde tutulan döwletiň emläk jogapkärçiligi diňe döwlet gullukçylary tarapyndan gulluk borçlarynyň kanuna garşy bozulmagy netijesinde üçünji şahslara zyýan ýetirilen halatynda ýüze çykýar.

Jogapkärçiligiň indiki esasy günä bolup durýar. Ol kanuna garşy hereket ýa-da gödek seresapsyzlyk (geleňsizlik) görnüşinde ýüze çykyp biler.

Döwlet gullukçysy özüniň gulluk borjuna düşünmek bilen bozýan we ony isleýän bolsa, ol bilkastlaýyn hereket edýändir. Gulluk borçlaryny bozmak babatynda ýaramaz niýetiň bolmagy ýeterlikdir. Onuň zyýanyň ýüze çykmagyny islemegi ýa-da ol barada bilmegi hökman däl.

Döwlet gullukçysy öz üstüne ýüklenen gulluk borçlary ýerine ýetirilende talap edilýän ynsaplylygy we alada edijiligi görkezmeýän bolsa, ol seresapsyz hereket edýändir. Ynsaply we dogruçyl döwlet gullukçysyndan, düzgün bolşy ýaly, seredilýän işiň ýagdaýlaryny düpli we doly öwrenmek, kanunylygyny we kanuna laýyklygyny barlamak we esaslandyrylan hukuk netijenasyny taýýarlamak talap edilýär.

Eger meseläniň çözülişi jedelli bolup durýan bolsa we soňra kazyýet jedeli üçünji şahsyň peýdasyna çöze, bu gulluk borçlarynyň bozulandygy hökmünde döwlet gullukçysynyň günäsi hasap edilip bilinmez.

Zyýan. TRK-nyň 1040-njy maddasynda göz önünde tutulan döwletiň emläk jogapkärçiligi diňe döwlet gullukçylary tarapyndan gulluk borçlarynyň kanuna garşy bozulmagy netijesinde üçünji şahslara zyýan ýetirilen halatynda ýüze çykýar.

Gulluk borçlarynyň bozulmagy bilen zyýanyň ýüze çykmagynyň arasyndaky sebäp baglanyşygyny barlamak zerurdyr. Barlanylmaly mesele şundan ybaratdyr: zyýanyň ýüze çykmagy gulluk borçlarynyň bozulmagynyň gönüden-göni netijesi bolup durýarmy. Mysal üçin, topragyň berkligini barlamazdan ýaşayş jaýynyň gurmak üçin rugsat berlipdir, jaý gurlandan soň ol ýaşamak üçin ýaramsyz bolmagyna ýaşayş jaýynyň eýesine ýetirilen zyýanyň ýüze çykmagynyň barabar (adekwat) sebäbi hökmünde seredilip bilnermi.

Zyýan gurluşyk, talap edilen, soňra gerek bolmadyk resminamalary taýýarlamak boýunça dürli goşmaça çykdajylaryň amala aşyrylmagynda, eger jaýy uzak wagtlap kärendä bermäge rugsat edilmedik bolsa, kärende töleginiň alynmazlygynda ýüze çykyp biler.

Düşündirilýän maddanyň birinji böleginiň ikinji sözlemine laýyklykda, döwlet gullukçysy bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlyk boýunça öz borçlaryny bozýan we üçünji şahsa zyýan ýetirýän bolsa, ol döwlet bilen raýdaş jogapkärçilik çekýär. Degişlilikde, TRK-nyň 487500-nji maddalarynyň kadalary ulanylýar.

TRK-nyň 497-nji maddasy raýdaş bergidar hökmünde döwlete regress tertibinde, ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagy döwlet gullukçysyndan talap etmek hukugyny berýär.

TRK-nyň 1040-njy maddasynyň ikinji bölegi eger heläkçilik çeken bilkastlaýyn ýa-da gödek seresapsyzlykdan hukuk serişdeleri bilen zyýanyň önüni almaga synanyşmadyk bolsa, zyýanyň öwezini doldurmak borjuna ýüze çykmagyny aradan aýyrýar. Kanun «hukuk serişdeleri» diýip nämä düşümelidigini takyklamaýar. Şonuň üçin şeýle serişdeler diýip döwlet edaralarynyň hereketlerinden şikaýat etmegiň hereket edýän kanunçylyk arkaly raýatlara we ýuridik şahslara berilýän dürli mümkinçiliklerini, şol sanda ýokarda durýan edara ýüzlenmegi göz önünde tutulýar diýip hasap edip bolar.

TRK-nyň 1040-njy maddasynyň üçünji bölegi sorag, deslapky derňew, prokuratura we kazyýet edaralarynyň wezipeli adamlarynyň hereketleri bilen raýatlara ýetirilen zyýanyň öwezini dolmagyň aýratyn düzgünini, ýagdaýlaryň doly sanawynyň çäklerinde, adyl kazyýet ulgamynda olaryň şahsy azatlyklary bozulanda raýatlaryň hukuklarynyň has giň goragyny belleýär. Şu ýagdaýda günäsizdigi bikanun iş kesilenden, jenaýat jogapkärçiligine çekilenden soň subut edilen, reabilitirlenen raýat heläkçilik çeken tarap bolup raýat çykyş edýär.

Eger ol babatynda kazyýetiň Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksiniň (TJIÝK) 411-nji, 418-nji maddalaryna laýyklykda çykarylan hökümi bar bolsa, şahs iş kesilen hasap edilýär.

Ol babatda deslapky derňew ýa-da prokuratura edaralary tarapyndan Türkmenistanyň Jenaýat iş ýörediş kodeksiniň 244-nji, 245-nji, 247-nji maddalaryna laýyklykda günäkärlenýän hökmünde çekmek hakynda karar çykarylan şahs jenaýat jogapkärçiligine çekilen hasap edilýär. Önüni alyş çäresi hökmünde tussaglykda saklamak ýa-da başga ýere giňmeli dældigi barada gol çekdirip dil haty almak sorag, deslapky derňew, prokuratura we kazyýet edaralary tarapyndan TJIÝK-niň 146147-nji, 150-nji, 154-nji maddalaryna laýyklykda saýlanyp alnyp bilner. Tussag etmek we düzediş işleri görnüşinde administratiw çäreler Türkmenistanyň administratiw hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 41-nji maddasyna laýyklykda, kazylar ýa-da Türkmenistanyň administratiw hukuk bozulmalary hakyndaky kodeksiniň 49-njy maddasynda göz önünde tutulan beýleki wezipeli şahslar tarapyndan ulanylyp bilner.

Şu kadany ulanmagyň şerti raýaty reabilitirmek namasynyň bolmagy bolup durýar, ol kazyýetiň raýaty reabilitirmek faktyny belleýän çözgüdiniň kanuny güýje girmegi görnüşinde beýan edilýär.

Dikeldilmäge degişli zyýan, eger onuň garşysyna azatlykdan mahrum etmek ulanylmadyk bolsa, şahsyň alyp biljek, bikanun azatlykdan mahrum edilen döwrüniň bütün dowamyndaky zähmet hakynyň ýa-da beýleki girdejileriň alynmandygyna beýan edilip bilner.

3-nji bent babatynda döwletiň jogapkärçiligi sorag, deslapky derňew, prokuratura we kazyýet edaralarynyň wezipeli adamlarynyň günäligine ýa-da dældigine garamazdan ýüze çykýar.

1041-nji madda. Jebir gören ölen halatynda zyýanyň öwezini doldurmak

1. **Jebir gören ölen halatynda oňa zyýan ýetiriji öleniň ekläp gelen şahslaryny eklemegi borç edinmek arkaly ýetiren zyýanyňyň öwezini doldurmaga borçludyr. Bu borç horluk göreniň eklemäge borçly bolmaly bolan döwrüniň bütin dowamynda öz güýjüni saklaýar.**
2. **Eklemek borjy, eger şeýle etmäge möhüm esaslar bar bolsa ylalaşmak arkaly bir gezek öwezini doldurmak bilen hem çalşyrylyp bilner.**

Düşündirilýän maddanyň maksady ekleýjiniň ýitirmegi bilen ýetirilen emläk zyýanyňyň öwezini dolmak bolup durýar. Delikt kanun bozmalaryň beýleki görnüşlerinden (düzümlerinden) tapawutlylykda, TRK-nyň 1041-nji maddasynda göz önünde tutulan ýagdaýda zyýanyň öwezini dolmak üçin ygtyýarly şahs hökmünde zyýan çekeniň özi däl-de onuň hukuk oruntutarlary çykyş edýärler.

Zähmet borçlaryny ýerine ýetirmegi bilen baglanyşykly zähmet şikesi, hünär keseli ýa-da saglygyna başga hili zeper ýetmegi bilen baglanyşykly işgär aradan çykan halatynda, iş beriji maşgalanyň zähmete ukypsyz agzalaryna we aradan çykanyň eklemeginde durýan adamlara, şonuň ýaly-da aradan çykanyň eklemeginde duran on sekiz ýaşyna ýetmedik ýa-da onuň aradan çykan gününe çenli, ondan eklenç almaga hukugy bolan adamlara, ol aradan çykandan soň, aradan çykanyň doglan çagasyna, şeýle hem ata-eneden birine, är-aýala ýa-da maşgalanyň başga agzasyna eger ol işlemese we çagalara – aradan çykanyň sekiz ýaşa ýetmedik doganlaryna, uýalaryna ýa-da agtyklaryna seretmek bilen meşgullansa zyýany (zeleli) tölemäge borçludyr (Türkmenistanyň Zähmet kodeksiniň 216-njy maddasy, mundan beýläk – TZK). Ekleýjiniň aradan çykmagy bilen bagly öwezi dolunmaga degişli zyýanyň möçberi TZK-nyň 217-nji maddasynda kesgitlenýär. Düşündirilýän maddanyň birinji bölegine laýyklykda, zyýanyň öwezini dolmak merhum bolanyň diri wagtynda töleýäni ýaly, yzygiderli töleg bellemek görnüşinde beýan edilýär.

Zyýan ýetireniň heläkçilik çekeniň maşgala agzalaryna tölemeli bolan eklenç töleginiň dowamlylygy meselesiniň iş ýüzünde uly ähmiýeti bardyr.

TRK-nyň 1041-nji maddasynyň birinji bölegine laýyklykda, bu borç heläkçilik çekeniň eklemäge borçly bolan wagtynyň bütin dowamynda güýjünde galýar. Bir ýagdaýda, bu möhlet maşgala agzasy kämillik ýaşyna ýetýänçä, beýleki ýagdaýda, eger gürrüň pensiýadaky äri ýa-da aýaly barada gidýän bolsa – ömrüniň ahýryna çenli dowam edýär.

TRK-nyň 1041-nji maddasynyň ikinji bölegi taraplara yzygiderli tölegleri bir gezeklik öwezini dolmak bilen çalyşmak mümkinçiligini berýär.

1042-nji madda. Medisina edarasy tarapyndan ýetirilen

zyýanyň öwezini doldurmak

Medisina edarasynnda keseli bejerilende (hirurgiýa operasiýasynyň, diagnozyň nädogry goýulmagynyň we başgalaryň netijesinde) şahsyň saglygyna ýetirilen zyýanyň öwezi umumy esaslarda doldurylýar. Zyýan ýetiren, eger zyýanyň ýetirilmeginde öz günäsiniň ýokdugyny subut edip bilse, jogapkärçilikden boşadylýar.

TRK-nyň 1042-nji maddasynda göz önünde tutulan delikt heläkçilik çekeniň bedenine zyýan ýetmegine alyp barýan kast etmeleriň hataryna degişlidir. Beýleki deliktlerden tapawutlylykda, heläkçilik çekeniň bedenine täsir etmek müşderiniň razyligynyň esasynda bolup geçýär. Şu razyligy almak üçin müşderi geçirilýän lukmançylyk çäresiniň netijeleri we şertleri barada habarly edilmelidir, bu saglygy goraýyş edarasyna goşmaça borçlary ýükleýär.

Saglygy goraýyş edarasynyň müşderiniň önündäki jogapkärçiligi şertnamaly hukugyň hem-de delikt hukugynyň çäklerinde esaslandyrylyp bilner. Birinji ýagdaýda şertnamaly borçnamalaryň bozulmagy, ikinji ýagdaýda lukmanyň borçlarynyň günäli bikanun bozulmagy saglygy goraýyş edarasynyň günäsi hasap edilýär. TRK-nyň 1042-nji maddasy delikt jogapkärçiliginiň esaslaryny berkidýär.

Düşündirilýän maddanyň tekstiniň manysy boýunça zyýan saglygy goraýyş edarasynnda – hassahanada, saglyk öýünde, saglyk nokadynda, eger olara saglygy goraýyş edarasynyň derejesi berlen bolsa, bejergi alynýan wagtda ýetirilmelidir. Zyýan ýetirmek hereket etmek, mysal üçin, müşderini nädogry bejermek ýa-da onuň abat dişini sogurmak we ş.m. we hereket etmezlik, mysal üçin, lukmançylyk kömegini bermezlik bilen amala aşyrylyp bilner.

Saglygy goraýyş edarasynyň jogapkärçiligi edaranyň işgärleri tarapyndan borçlar günäli bozulan halatynda ýüze çykýar. İşgärleriň hünär derejesine we wezipesine baglylykda günäniň derejesi kesgitlenýär: baş lukmandan ýaňy işe başlan lukmana garanyňda ýokary derejede alada etmeklik talap edilýär. Mysal üçin, müşderiniň kesel taryhyny düzmäge, näsaga bejergi bellemäge sowuk-sala garaýan lukman öz borçlaryny bozmakda günäli hasap edilýär.

Operasiýanyň ýalňyş edildigini subut etmek borjy müşderiniň üstüne düşýär. Ol operasiýa geçirilen mahalynda saglygy goraýyş edarasynyň işgärleriniň gödek ýalňyşlyga ýol berendiklerini subut etmelidir. Lukmanyň ýalňyşandygyny subut etmek müşderi üçin köplenç ýagdaýda kyn bolup durýar. Şonuň üçin aýratyn ýagdaýlarda müşderiniň ýalňyş subut etmek boýunça hakyky mümkinçilikleri barlanmalydyr.

TRK-niň 1042-nji maddasynda göz önünde tutulan halatlarda gürrüň saglygy goraýyş edarasynyň günäli jogapkärçiligi barada gidýär we saglygy goraýyş işgärleriniň günäsi bolmadyk ýagdaýda edaranyň jogapkärçiligi ýüze çykmaýar. Günäniň ýokdugyny subut etmek borjy zyýan ýetireniň üstüne düşýär.

1043-nji madda. Şikaýat müddetiniň möhleti

Delikt netijesinde ýetirilen zyýanyň öweziniň doldurylmagy hakyndaky talap boýunça şikaýat etmegiň müddetiniň möhleti zyýan hakynda ýa-da zyýanyň öwezini doldurmaga borçly şahs hakyndaky habar zyýan çekene mälim bolan pursatyndan başlap, üç ýyla barabardyr.

Beýleki şahsdan haýsydyr bir hereketi amala aşyrmagy ýa-da ony amala aşyrmakdan saklanmagy talap etmek hukugy müddet möhleti bilen çäklendirilýär.

Delikt hukuk gatnaşyklaryndan ýüze çykan talaplara degişlilikde müddet möhletleri hakynda umumy düzgünler ulanylýar. 1043-nji maddada delikt netijesinde ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak hakynda talaplar boýunça talap arzasyny bermegiň ýörite möhletini öz içine alýar. Bu möhlet üç ýyla deňdir. Talap arzasyny bermegiň möhletiniň dowam etmegi zyýan çekene zyýan hakynda ýa-da zyýanyň öwezini dolmaly şahs hakynda belli bolan pursatyndan başlanýar.

Düşündirilýän madda talap arzasynyň möhletiniň dowam etmeginiň iki ugur alyş nokadyny öz içine alýar: zyýan hakynda ýa-da zyýanyň öwezini dolmaly şahs hakynda habar alnanda. Olaryň haýsysynyň birinji ýüze çykandygynyň ähmiýeti ýokdur.

Müddet möhletiniň meseleleri boýunça giňişleýin düşündiriş TRK-nyň 4-nji bölümüne (bölegine) degişli düşündirişlerde bardyr.

2 BAP. PES HILLI ÖNÜMDEN YETEN ZYÝAN ÜÇIN JOGAPKÄRÇILIK

1044-nji madda. Pes hilli önümi öndüreniň jogapkärçiligi

1. Pes hilli önümi öndüren horluk gören bilen şertnamalaýyn gatnaşykda durýandygyna garamazdan, şol önümden yeten zyýan üçin şu aşakdaky ýagdaýlardan başga halatlarda, jogapkärçilik çekýär, ýagny:

- 1. ol şol önümi ýerleşdirmek üçin çykarmadyk bolsa;**
- 2. işleriň ýagdaýyndan ugur alyp, zyýan ýetiren kemçilik önümde onuň goýberilen (çykarylan) wagtynda bolmandyr diýip çak etmäge mümkinçilik berse;**
 - w) önümi satuw ýa-da beýleki hojalyk maksatlary üçin öz professional işiniň çäklerinde taýýarlanylmandyk bolsa;**
 - g) önümiň kemçiligi bolup, ýöne ol çykaryllanda onuň ýerleşdirilmegi üçin şol wagt hereket eden norma laýyk gelen bolsa, ýa-da;**
 - d) önümiň ýerleşdirmek üçin çykarylan wagtyndaky ylmyň we tehnikaýyň derejesini hasaba almak bilen kemçiligi ýüze çykarmak mümkin däl wagtynda.**
- 1. Eger kemçilik önümiň konstruksiýasyndan dörän bolsa, şonuň sostaw bölegi-de şol bolup durýan bolsa ýa-da şol bölek bu önümi taýýarlaýjynyň görkezmesi boýunça taýýarlanylman bolsa, önümiň bir bölegini taýýarlandan jogapkärçilik aýrylýar.**
- 2. Eger zyýanyň döremegine zyýan çekeniniň ýa-da onuň üçin jogapkär şahsyň nädogry hereketi sebäp bolan bolsa, taýýarlaýjynyň yeten zyýanyň öwezini doldurmak boýunça borjy azalýar ýa-da бүтінleý aradan aýrylýar.**
- 3. Eger zyýan önümiň kemçiligi we üçünji şahsyň hereketi sebäpli bir wagtyň özünde dörän bolsa, taýýarlaýjynyň jogapkärçiligi azalýar.**

Düşündirilýän madda raýatlary (sarp edijileri) hili pes önümleri öndürjilerden goramak üçin niýetlenendir. Harydy (hyzmatlary, işleri) sarp ediji raýatlaryň hukuklaryny goramagyň hukuk, ykdysady we sosial esaslary 2014-nji ýylyň 08-nji noýabrynda kabul edilen «Sarp edijileriň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň kanuny bilen düzgünleşdirilýär. Şu madda, görkezilen Kanun ýaly, hili pes önümi satyn almak bilen bagly zyýan ýetirilmeginde ýüze çykan gatnaşyklary düzgünleşdirilýär. Düşündirilýän madda laýyklykda, zyýan ýetirilendigi üçin jogapkärçilik kanuna garşy özüňi alyp barmagyň, zyýanyň we olaryň arasynda sebäp baglanyşygynyň bolan halatynda ýüze çykýar.

Kanuna garşy hereket etmek, jogapkärçiligiň esasy hökmünde, önümleriň hiline bolan talaplaryň bozulmagynyň netijesi bolup duran, önümlerde önümçilik, konstruktiv, resept ýa-da beýleki kemçilikleriň bolmagynda ýa-da önümler baradaky maglumatlaryň doly möçberde berilmezliginde ýa-da ýalňyş berilmeginde ýüze çykýar.

Zyýan, jogapkärçiligiň esasy hökmünde – bu emläge zeper ýetmeginiň, ýok edilmeginiň, zaýalanmagynyň netijesinde emläge, şikes almagynyň, saglygyna başga zeper ýetmeginiň ýa-da eklejisiň aradan çykmagy sebäpli zähmet hakynyň ýa-da eklejiniň ýitirilmeginde şahsyýete ýetirilen zeledir.

Jogapkärçilik zyýanyň kanuna garşy hereket etmek bilen sebäp baglanyşygy bolanda, ýagny önümiň kemçiliginiň netijesi bolup duran bolsa ýüze çykýar.

Zyýan çekeniniň ömrüne, saglygyna ýa-da emlägine ýetirilen zyýanyň öwezi doly möçberde dolunýar (Kanunyň 6-njy maddasy). Zyýanyň öwezini dolmak naturada ýa-da ýitginiň öwezini dolmak ýoly bilen geçirilýär.

Onuň harydy satýan bilen şertnamaly gatnaşyklarda bolandygyna we bolmandygyna garamazdan, islendik zyýan çekeniniň zyýanyň öwezini dolmak hukugy ykrar edilýär. Şonuň üçin hem zyýanyň öwezini dolmagy diňe bir önümi satyn alyjy däl, eýsem beýleki islendik şahs hem talap edip biler. Meselem, eger telewizor ýanan bolsa, bu hukuk islendik zyýan çekene – satyn alyjynyň özüne ýa-da telewizor sowgat edilen şahsa ýa-da ömrüne, saglygyna ýa-da emlägine zyýan ýetirilen onuň ýakyn adamlaryna ýa-da goňşularyna degişli bolýar.

1044-nji maddanyň 1-nji we 2-nji bentleri hili pes önüm taýýarlaýjylary jogapkärçilikden boşatmagyň esaslaryny öz içine alýar. Hususan-da, mysal üçin, önüm ýerlemek üçin öndürilmedik bolsa ýa-da ylmyň we tehnikaýyň derejesini hasaba almak bilen kemçiligini ýüze çykarmak mümkin bolmasa jogapkärçilik aradan aýrylýar.

Jogapkärçiligi aýyrmakdan başga-da, şu maddanyň 1-nji we 2-nji bentleri taýýarlaýjynyň jogapkärçiligini azaltmak mümkinçiligini göz

öňünde tutýar. Bu ýagdaý, mysal üçin, zyýan zelel çekeniniň günäsi boýunça ýüze çykanda (önümi ulanmak boýunça görkeziji bozulanda) bolup geçýär.

1045-nji madda. Pes hilli önüm hakynda düşünje

- 1. Önüm, ähli ahwalaty hasaba almak bilen, eger şol önümden garaşylýan ygtybarlylygy üpjün edip bilmeýän bolsa, pes hilli hasap edilýär.**
- 2. Önüm, soňra diňe iň gowy hilli önümiň dolanyşygy girizilendigi üçin pes hilli diýlip ykrar edilmeýär.**

Düşündirilýän madda pes hilli önüm düşüňjesini kesgitleýär. Önüm umuman ondan garaşylýany üpjün etmeýän bolsa pes hilli hasap edilýär. Meselem, taýýarlaýjynyň harytlaryň (hyzmatlaryň, işleriň) hilini üpjün etmek boýunça borçlary we olaryň sarp ediji tarapyndan peýdalanmak mümkinçiligi ýokarda agzalan Kanunyň 16-njy we beýleki maddalarynda tertipleşdirilýär, oňa laýyklykda, taýýarlaýjy standartlaryň talaplaryna, şertnamanyň şertlerine, şeýle hem onuň sarp edijä harytlar barada berýän maglumatlara laýyk gelýän harydy öndürmelidir, ony sarp edijä satmalydyr, ýerine ýetirilen işleriň netijelerini bermelidir, hyzmat etmelidir.

Mysal üçin: häzirki zaman dizaýnly telewizor gowy hilli şekili üpjün edip bilmeýän bolsa, pes hilli önüm bolup durýar. Diňe önümleriň kemçiligi sebäpli ýetirilen zyýanyň däl, eýsem önüm barada ýalňys ýa-da ýeterlik bolmadyk maglumat sebäpli ýüze çykan zyýanyň hem öweziniň dolunýandygy sebäpli, ýalňys ýa-da ýeterlik bolmadyk maglumatlary bolan önüm pes hilli önüm bolup durýar diýen netije gelip çykýar.

Soňky döwürlerde önümleriň hiline bildirilýän talaplar ýokarlandy. Metbugatda ol ýa-da beýleki iri awtomobil kompaniýasynyň haýsydyr bir ýurtdan münherçe awtomobil ulaglaryny kemçiligi (hiliniň pesdigi) sebäpli yzyna alýandygy barada köp habar berilýär.

Şeýlelikde, uly ýa-da iri önümiň köp bölegi hatda ujypsyz bölegi hem şol önümden garaşylýan ygtybarlylygy üpjün etmeýän bolsa, onda tutuş şol önüm pes hillidir.

Şol bir wagtda ol ýa-da beýleki kompaniýa soňundan sonuň ýaly önümi has gowy hilli öndürýän bolsa, onda ozal satyn alnan önüm pes hilli bolup durmaýar.

Mysal üçin: kompaniýa tarapyndan ozal çykarylan, şol ýa-da beýleki kompaniýanyň öndürýän soňky nesle degişli durmuşda ulanylýan sowadyjylardan hili pes bolan durmuşda ulanylýan sowadyjylar hili pes önüm hasap edilmeýär.

1046-njy madda. Önüm hakynda düşünje

- 1. Şu Kodekse laýyklykda islendik gozgap bolýan zat, eger ol beýleki gozgap bolýan ýa-da gozgalmaýan zadyň bir bölegi bolup durýan bolsa, şeýle hem elektrik energiýasy önüm diýlip ykrar edilýär. Heniz bejerilmedik (işlenilmedik), ekerançylyk netijesinde alnan oba hojalyk önümleri, maldarçylyk, bal arçylyk we balykçylyk (natural görnüşdäki oba hojalyk önümleri), önüm hasap edilmeýär. Şu tertip awlanan aw önümleri babatda hem ulanylýar. 2. Şu Kodekse laýyklykda gutarnykly önüm, önümiň esasy elementini ýa-da bir bölegini taýýarlan şahs taýýarlaýjy diýlip ykrar edilýär. Kim öz adyndan, haryt nyşanyny ýa-da başga tapawutlandyryjy nyşan bilen taýýarlaýjy hökmünde çykyş edýän bolsa, şolaryň hemmesi taýýarlaýjylar diýlip hasaplanylýar.**
- 1. Şu Kodeksiň göz önünde tutulan şertlerini berjaý etmek bilen, öz işleriniň cygrynda önümi satmak üçin çykarýan, karzyna, lizinge ýa-da hojalyk maksatlarynyň başga formasynda berýän şahs hem taýýarlaýjy diýlip hasaplanylýar.**
- 2. Eger taýýarlaýjynyň şahsyýetini anyklamak mümkin bolmasa, bu hakda talap edileninden soň bir aýyň dowamynda taýýarlaýjynyň şahsyýeti ýa-da oňa önümi getiren şahs hakynda maglumatlary beren halatyndan başga wagtda islendik üpjün ediji taýýarlaýjy diýlip ykrar edilýär. Taýýarlaýjynyň adynyň belli bolmagyna garamazdan, ilkişadaky ýerleşdirijini (satyjyny) anyklap bolmaýan ýagdaýda bu düzgün import harydyna-da degişli edilýär.**

Islendik gozgalýan zat we elektrik energiýasy önüm bolup durýar. Gozgalýan zat beýleki gozgalýan we gozgalmaýan zadyň bir bölegi bolup durýan mahalynda hem önüm hasap edilýär (mysal üçin, tortdaky pes hilli un).

Düşnükli bolmagy üçin başga mysallary hem getirip bolar. Durmuşda ulanylýan elektrik tehnika, aşhana we öý üçin niýetlenen predmetler, azyk önümleri, ýaşalýan ýere ýa-da iş ýerine eltilýän elektrik energiýasy önüm bolup durýar.

Önüm düşüňjesi adaty zat düşüňjesinden ýerlemek we ulanmak üçin taýýarlanan predmetleriň önüm bolup durýandygy bilen tapawutlanýar. Şeýlelikde, gaýtadan işlenmedik oba hojalyk önümleri (çig süýt, arassalanmadyk mekgejöwen we ş.m.), balçylaryň işlenilmedik baly, mallaryň işlenip bejerilmedik sütünleri önüm hasap edilip bilinmez (TRK-nyň 1046-njy maddasynyň birinji bölegi).

Gutarnykly önümi, önümiň esasy elementini ýa-da bir bölegini taýýarlan şahs taýýarlaýjy bolup durýar (2 bent). Şöhlat önümlerini öndürýän kombinat ýa-da şöhat önümlerini öndürýän sehi bolan telekeçi şöhat önümlerini taýýarlaýjy bolup durýar. Şöhlat önümleri üçin et öndürýän daýhan birleşigi ýa-da şahsy adamlar şöhat önümlerini öndürýäni bolup durmaýarlar.

Önümi satmak üçin çykarýan şahslar hem önümleri taýýarlaýjylara deňleşdirilýär (3 bent). Mysal üçin, gutarnykly önümleri ýerlemek üçin dükanlar we öz adyndan taýýarlaýjy hökmünde şol önümi ýerlemek bilen meşgullanýan şahslaryň ählisi. Olara üpjün edijiler hem degişlidir (4 bent).

1047-nji madda. Subut etmek güzaby

Pes hilli azyk önüminden ýeten zyýan üçin jogapkärçiligi subut etmek güzaby zyýan çekeniniň üstüne ýüklenilýär.

Türkmenistanyň Raýat iş ýörediş kodeksine laýyklykda, raýathukuk gatnaşyklarynyň taraplary ýa-da işe gatnaşýan beýleki şahslar öz talaplarynyň we nägilelikleriniň esaslary hökmünde salgyylanýan ýagdaýlaryny subut etmelidirler.

Kazyýetiň taraplaryň esaslandyrylan towakganamasy boýunça subutnamalary toplamaga hukugy bar hem bolsa,

düşündirilýän maddanyň aýratynlygy pes hilli önüm sebäpli ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligi subut etmek borjy jogap berijiniň üstüne ýüklenýär.

Pes hilli önüm sebäpli ýüze çykan zyýanyň bardygyny anyklaýan islendik hakyky maglumatlar raýat işi boýunça subutnama bolup biler. Taraplaryň düşündirişleri, şaýatlaryň görkezmeleri, ýazmaça subutnamalar, zat subutnamalary we bilermenleriň netijenamasy subutnama bolup biler.

1048-nji madda. Raýdaşlyk jogapkärçiligi

Eger bir ýa-da şol bir zyýan üçini öwezini doldurmak borjy önüm öndürijileriň birnäçesiniň üstüne ýüklenilýän bolsa, onda olar raýdaş bergidarlara hökmünde jogapkärçilik çekýärler.

Düşündirilýän madda köp şahslary bolan borçnamalaryň birine – raýdaş borçnama, ýagny olarda birnäçe şahslaryň bergidar bolup durýan we olarda kreditoryň bilelikde ähli bergidarlardan hem-de aýratynlykda olaryň islendik birinden borçnamanyň ýerine ýetirilmegini, şunda diňe bir doly däl, eýsem bölekleyin ýerine ýetirilmegini talap etmäge haky bolan borçnamalaryna bagyşlanýar. Şu maddada birnäçe öndürijiler tarapyndan taýýarlanan bir pes hilli önüm peýdalanylanda zyýan çeken şahslar kreditolar bolup durýarlar. Raýdaş borçnamalary paýly borçnamalardan tapawutlandyrmak gerekdir. Olar tarapyndan telekeçilik işiniň amala aşyrylmagy bilen bagly borçnama boýunça birnäçe bergidarlara raýdaş jogapkärçilik çekýärler, özläriniň kreditolarlaryň önündäki borçnamalaryny raýdaş ýerine ýetirýärler.

Emma şertnamada, başga bir borçnamada taraplar raýdaş jogapkärçilik hakynda kadalaryň ulanylmagyndygyny göz önünde tutup bilerler. Şu şertler diňe olaryň kanunçylygyň talaplaryna garşy gelmeýändigine baglylykda hakyky bolar.

1049-njy madda. Saglyga zeper ýetirilmeginden çekilen zyýanyň öwezini doldurmak

Şu Kodeksiň 1044 maddasyna görä, zyýanyň öwezini doldurmak borjy ölüm, saglygyň bozulmagy ýa-da bedene şikes ýetmegi netijesinde ýeten zyýana hem degişli edilýär.

Şu madda raýatlaryň ömrüniň we saglygynyň goragyny güýçlendirýär we zyýan çekeniniň emlägine ýetirilen zelesiň öwezini dolmagy aradan aýyrýar.

TRK-nyň 1049-njy maddasy ýetirilen zyýan üçin jogapkärçiligiň möçberi hakynda kadany öz içine almaýar. Bu bolsa umumy kadanyň hereket edýändigini aňladýar: zyýanyň öwezi doly möçberde dolunýar.

Raýatyň ömrüne zyýan ýetirilen halatynda öwezini dolmagyň möçberi TRK-nyň 1041-nji maddasynyň kadalarynda bellenen düzgünler boýunça hasaplanyp çykarylýar.

Pes hilli önüm sebäpli ýetirilen zyýanyň öwezini dolmak borjy diňe ölüm, saglygyň bozulmagy ýa-da bedene şikes ýetmegi netijesinde ýeten zyýana degişli edilýär.

1050-nji madda. Şikayat müddetiniň möhleti

- 1. Şu Kodeksiň 1044 maddasyna görä, talap boýunça şikayat müddetiniň möhleti zyýanyň öweziniň töledilmegine hakly şahsyň ýetirilen zyýan, kemçilik ýa-da zyýanyň öwezini tölemäge borçly şahs barada bilen pursatyndan başlap üç ýyly ybarat edýär.**
- 2. Şu Kodeksiň 1044 maddasyna görä, talap öndürijiniň zyýan ýetiren önümini ýerleşdirmek üçin goýberip başlan pursatyndan on ýylyň geçmegi bilen üzülişilýär.**

Kanunda müddet möhletiniň degişli edilmeýändigine barada göni görkezilen ýagdaýlardan başga, ähli talaplar müddet möhleti bilen çäklendirilýär.

Pes hilli önüm sebäpli ýetirilen zyýan üçin jogapkärçilik hakynda talaplara degişlilikde müddet möhleti hakyndaky umumy talaplar ulanylýan hem bolsa, 1050-nji madda ýörite möhlet müddetini öz içine alýar. Talap boýunça şikayat müddetiniň möhleti üç ýyla deňdir.

Talap boýunça şikayat müddetiniň möhleti zyýan çekeniniň ýetirilen zyýan, kemçilik ýa-da zyýanyň öwezini tölemäge borçly şahs barada bilen pursatyndan başlanýar (TRK-nyň 1050-nji maddasynyň birinji bölegi).

Borçly şahs, eger öwezini dolmak boýunça talap şu maddada görkezilen möhlet tamamlanmazlygyndan öň berlen bolsa, zyýan ýetiren pes hilli önümi çykarmak bilen bagly borçnamalaryndan ýüz dönderip bilmez.

«Sarp edijileriň hukuklaryny goramak hakynda» Türkmenistanyň kanunyň 2-nji maddasyna laýyklykda, sarp ediş häsiýetleri wagtyň geçmegi bilen ýaramazlaşyp biljek ýa-da belli bir döwür geçenden soň sarp edijiniň ömrü, saglygy, emlägi üçin howply bolup biljek harytlarda ýaramlylyk möhleti goýulýar. Ýaramlylyk möhleti azyk önümlerinde, dermanlarda, parfümeriýada we kosmetika serişdelerinde, durmuş himiýasy önümlerinde (azyk hökmünde sarp edilýän önümler) we beýlekilerde goýulýar. Ýaramlylyk möhleti geçen harytlary satmak

gadagan edilýär we bu harytlar babatynda sarp edijiniň TRK-nyň 1044-nji maddasynda bellenen talaplary, olaryň kemçilikleri ýaramlylyk möhletiniň dowamynda ýüze çykarylan bolsa, kanagatlandyrylmaga degişlidir. Harydyň ýaramlylyk möhleti onuň taýýarlanan gününden başlap hasaplanýar.

Zyýan ýetiren önümiň öndürilip başlan pursatyndan başlap 10 ýyl tamamlanandan soň talap üzülýär.

1051-nji madda. Jogapkärçiligiň aradan aýrylmagynda ýol bermezlik

Pes hilli önüm öndürilendigi üçin öndürijiniň jogapkärçiligi deslapdan aýrylyp ýa-da çäklendirilip bilinmez. Şoňa garşy gelýän ylalaşyk hakyky däldir.

Düşündirilýän madda sarp edijileriň bähbitlerini goraýar, olaryň gowy hilli önümleri sarp etmäge hukuklary bardyr we sarp edilýän önümiň düzümi hakynda we ýaramlylyk (hyzmat edýän) möhleti hakynda maglumatlary bilmäge hukuklary bardyr. Kanun çykaryjylar pes hilli önümleri öndürijileriň jogapkärçilikden gaça durmagynyň önünden aradan aýyrdylar. Eger öndüriji ýa-da öndürijiniň adyndan çykyş edýän önümi ýerleşdiriji satyn alnan haryt gaýtarylmaga degişli däldir diýen ýazgyny tagtalygy asan bolsa, onda önümi öndüriji bilen sarp edijiniň arasyndaky şu ylalaşyk hakyky däldir, sebäbi şu ylalaşyk bilen satyn alynýan önümiň ýagdaýy we ýaramlylyk (hyzmat etmeli) möhletleri barada bilmäge, şol sanda önüm öndürijileri önümi ýerlemegiň görkezilen şertlerini bellemäge nämäniň mejbur edendigini bilmäge hukugy bolan sarp edijiniň hukugy bozular. Öndürijiler diňe özüleriniň öndüren önümleriniň hili gowy bolup, zyýanyň önüm öndürijiniň günäsi bilen ýetirilmedik halatlarynda zyýan çeken şahslaryň öňündäki jogapkärçilikden boşadylyp bilnerler.

Bu nemes kanunynyň ýazgysy bilen gabat gelýär (Germaniýanyň Söwda kanunlar ýygynyň § 84 birinji tesimi). Nemes kanunynyň ýazgysy nemes dilinden rus diline terjime edilende ýalňyş giden bolara çemeli. Şoňa görä-de ýaýy içindeki goşundylaryň manysy we maksady ýöne köplük sany görkezmek bolup bilmez. Nemes diliniň ýazgysyndaky ýaly, bu ýerde – ýagny ýaýy içinde – söwda wekiliniň buýrujysynyň hukuk kesgitlemesi berilmeli. Şoňa görä-de ýaýy içindeki goşmaçany «buýrujy-telekeçi» diýen söz ýaly dogry okamak gerek.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2013 ý., № 4, 88-nji madda (Türkmenistanyň 08.11.2014 ý. № 147-V, 28.02.2015 ý. № 198-V, 23.05.2015 ý. № 235-V, 26.03.2016 ý. № 383-V we 23.11.2016 ý. № 484-V Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2010 ý., № 3, 61-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2010 ý., № 3, 61-nji madda

Warrant (inl. warrant – ygtyýarlyk, ynanç haty) – ammar şahadatnamasynyň eýesiniň ammara tabşyrylan harydyny başga borçnamany üpjün etmeklik üçin şol harydyň ammardan çykarylmalygyny tassyklaýan girew şahadatnamasy.

Indossament – gymmatly kagyz, weksele, çeke, konosamente, ordere we başga resminamalara şu resminama boýunça talaplaryň hukugynyň başga şahsa geçýändigine güwä geçýän ýazgy. Indossamentiň 1) indossatoryň adyny görkezmegi talap etmeýän we diňe çekilen goldan ybarat bolen blanket indossamenti. 2) talap etmek hukugy peýdasyna geçirilýän şahsyň ady görkezilen, order indossamenti ýaly görnüşleri tapawutlandyrylýar.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-njy madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 1, 6-njy madda

Türkmenistanyň Prezidentiniň aktlarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň kararlarynyň ýygyny, 1995 ý. № 9, 2789-madda (Türkmenistanyň Prezidentiniň 02.01.2001 ý. çykaran № PP- 3290 Permany esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy 2010-njy ýyl, № 3, 812-nji madda (Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2013 ý., № 6, 2621-nji madda)

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2000 ý., № 1, 93-madda

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2016-njy ýyl, № 11-12, 4296-njy madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen
üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Prezidentiniň aktlarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň kararlarynyň ýygındysy, 1997 ý., № 6, 5717-madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 3-4, 107-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 275-V Kanuny esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Prezidentiniň aktlarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň kararlarynyň ýygındysy, 1997 ý., № 9-10, 5983-madda Türkmenistanyň Prezidentiniň 07.01.2003 ý. çykaran № 6051, 19.11.2008 ý. çykaran № 10098 we 11.11.2016 ý. çykaran № 14993 kararlary esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2016-njy ýyl, № 11-12, 4296-njy madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 4, 107-nji madda, 2015 ý., № 3, 109-njy madda

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözümleriniň ýygındysy, 2016-njy ýyl, № 11-12, 4296-njy madda

Türkmenistanyň Prezidentiniň aktlarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň kararlarynyň ýygındysy, 1997 ý., № 9-10, 5983-madda (Türkmenistanyň Prezidentiniň 07.01.2003 ý. çykaran № 6051, 19.11.2008 ý. çykaran № 10098 we 11.11.2016 ý. çykaran № 14993 kararlary esasynda girizilen üýtgetmeler bilen)

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2012 ý., № 1 (14), I bölek.

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2014 ý., № 1 (17), I bölek.

Türkmenistanyň konstitusiýasy. Aşgabat. Türkmen Döwlet neşirýat gullugy. 2016ý.
/Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2016 ý., № 3, 131-nji madda/.

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2014 ý., № 1 (17), I bölek.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 12-nji madda, Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 272-V we 04.11.2017 г. № 636-V Kanunlary esasynda girizilen goşmaçalar bilen ²⁹ Nem. Korrespondent < Fr. correspondant < Lat. co(n) c, bilelikde + respondere – jogap bermek, laýyk bolmak.

«Karz edaralary we bank işi hakynda» Türkmenistanyň Kanuny. Mad. 34, böl. 3.
Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 12-nji madda (Türkmenistanyň 18.08.2015 ý. № 272-V we 04.11.2017 ý. № 636-V Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen).

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2014 ý., № 1 (17), I bölek.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 12-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 272-V Kanuny esasynda girizilen goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2012 ý., № 1 (14), I bölek.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 12-nji madda (Türkmenistanyň 18.08.2015 ý. № 272-V we 04.11.2017 г. № 636-V kanunlary esasynda girizilen goşmaçalar

bilen) ³⁵ Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2012 ý., № 1 (14), I bölek.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 12-nji madda (Türkmenistanyň

18.08.2015 ý. № 272-V we 04.11.2017 r. № 636-V kanunlary esasynda girizilen goşmaçalar bilen)

Lat. Deponere - gaýra goýmak; soňa galdyrmak.

Lat. Emittere - goýbermek. Emissiýa öndürýän edara.

Lat. beneticium – sogap, ýagşylyk, haýyrly iş.

It. Awiso. Özara hasaplaryň üýtgändigini, puluň geçendigi ýa-da harytlaryň iberilendigi barada habarly etmek we ş.m.

Türkmenistanyň ministrlikleriniň we pudaklaýyn dolandyryş edaralarynyň kadalaşdyryjy hukuk namalarynyň ýygındysy, 2014 ý., № 1 (17), I bölek.

Bellik: şu kadanyň tekstinde «öňki kreditorlar» diýlip ýalňyş görkezilendigine üns bermeli, bolmalysy «öňki zamun bolýanlar»

Elbetde, kreditor baş bergidar ýa-da bolmasa zamun bolýan tarapyndan borçnamanyň ýerine ýetirilmegini kanagatlanyp biler.

Л.Г. Ефимова. Банковские сделки. Комментарий законодательства и арбитражной практики. М., 2000. С.71.

М.М. Агарков . Основы банковского права. Учение о ценных бумагах. М.: Бек, 1994.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2014 ý., №4, 1-nji bölek, 140-njy madda)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1999 ý., №4, 55-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2008 ý., № 4, 54-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2014 ý., №4, 2 b., 140-njy madda)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2011 ý., № 1, 11-nji madda (Türkmenistanyň 08.11.2014 ý. 147-V we 23.05.2015 ý. № 234-V. Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen alyndy)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 1999 ý., № 4, 55-nji madda (Türkmenistanyň

18.04.2009 ý. № 32-IV, 31.03.2012 ý. № 297-IV, 28.02.2015 ý. №196-V we 23.05.2015 ý. №232V Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2014 ý., № 4, 140-njy madda

53 Ser.: 830-njy maddanyň düşündirişi.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2, 13-nji madda (Türkmenistanyň

18.04.2009 ý. № 32-IV, 31.03.2012 ý. № 297-IV, 04.05.2012 ý.№ 300-IV, 09.11.2013 ý. № 452-

IV, 28.02.2015ý. №197-V; 26.03.2016 ý. № 386-V, 04.11.2017 г. № 636-V и 09.06.2018 г. № 41VI Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

TRK-nyň 487-500-nji maddalaryna düşündirişlere seret

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2000 ý., № 2, 13-nji madda (Türkmenistanyň

18.04.2009 ý. № 32-IV, 31.03.2012 ý. № 297-IV, 04.05.2012 ý.№ 300-IV, 09.11.2013 ý. № 452-

IV, 28.02.2015ý. №197-V; 26.03.2016 ý. № 386-V, 04.11.2017 г. № 636-V и 09.06.2018 г. № 41VI Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2008 ý., № 2, 34-nji madda (Türkmenistanyň

18.04.2009 ý. № 32-IV, 10.05.2010 ý. № 110-IV, 04.08.2011 ý. № 218-IV, 10.01.2012 ý. № 260IV, 26.09.2012 ý. № 335-IV, 04.05.2013 ý. № 398-IV, 01.03.2014 ý. № 49-V, 08.11.2014 ý. № 147-V, 18.08.2015 ý. № 273-V, 21.11.2015 ý. № 311-V we 29.01.2016 ý. № 344-V Kanunlary esasynda girizilen üýtgetmeler we goşmaçalar bilen)

Türkmenistanyň Prezidentiniň namalarynyň we Türkmenistanyň Hökümetiniň çözgütleriniň ýygyndysy, 2013-nji ýyl, № 8, 2767-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý. № 1. 40-njy madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2015 ý. №4. 140-njy madda.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2004 ý. №4. 33-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2017 ý., № 3, 96-njy madda.

Germaniýanyň raýat kanunlar ýygyndysyndaky şoňa meňzeş kadasy ýaly: Germaniýanyň raýat kanunlar ýygyndysy § 812, birinji tesim .

Germaniýanyň raýat kanunlar ýygýndysy. § 816, bent 1.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2010 ý., № 2, 28-nji madda

Bu seresapsyzlyk definisiýasy Germaniýanyň raýat kanunlar ýygýndysynyň 276-njy maddasyna laýyk gelýär.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2012 ý., № 1, 9-njy madda

TRK ýaşalyan jaý barada aýdýan hem bolsa, üçünji şahslaryň eýeçiliginde bolýan islendik jaý göz önünde tutulýar.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2016 ý., № 1, 48-nji madda.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary 2009 ý., № 2, 29-njy madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2013 ý., № 3, 52-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2009 ý., № 2, 30-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2014 ý., № 4, 141-nji madda.

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2015ý., № 3, 94-nji madda

Türkmenistanyň Mejlisiniň Maglumatlary, 2014 ý., № 4, 141-nji madda